

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII**

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

**PRUSY KRÓLEWSKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU
SUPLEMENT**

CZEŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

INSTYTUT HISTORII PAN

**PRUSY KRÓLEWSKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU
SUPLEMENT**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

SUPLEMENT

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

**PRUSY KRÓLEWSKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU
SUPLEMENT**

Pod redakcją

TOMASZA PANECKIEGO i MARKA SŁONIA

opracowali

Roman Czaja, Marcin Hlebionek, Piotr Kann, Zofia Maciakowska,
Dawid Maciuszek, Krzysztof Mikulski, Tomasz Nowicki, Tomasz Panecki,
Wiesław Sieradzan, Katarzyna Słomska-Przech, Paweł Swoboda,
Marek G. Zieliński, Tomasz Związek

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2021

<http://rcin.org.pl>

Recenzje wydawnicze
prof. dr hab. Krzysztof Kopiński
dr Seweryn Szczepański

Redakcja i korekta
Małgorzata Świerzyńska

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN: 978-83-66911-07-9

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. Projekt „Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii” realizowano w latach 2015–2021 pod kierunkiem dr. hab. Marka Słonia, prof. IH PAN.
Nr projektu 1aH15037383

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2021

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Przedmowa	<i>Marek Słoń</i>	7
Wykaz skrótów.....		10
Granice jednostek administracji kościelnej	<i>Tomasz Nowicki</i>	14
Aneks. Zestawienie jednostek administracji kościelnej w Prusach Królewskich		27
Nazewnictwo.....	<i>Paweł Swoboda</i>	31
Drogi	<i>Tomasz Związek</i>	42
Chełmno w drugiej połowie XVI wieku	<i>Marek Grzegorz Zieliński</i>	46
Malbork w drugiej połowie XVI wieku	<i>Wiesław Sieradzan</i>	62
Gdańsk około 1600 roku.....	<i>Zofia Maciakowska</i>	75
Elbląg w drugiej połowie XVI wieku.....	<i>Roman Czaja</i>	96
Herby prowincji, województw i miast.....	<i>Marcin Hlebionek</i>	105
Indeks miejscowości		111
Indeks nazw fizjograficznych.....		152
Royal Prussia in the second half of the 16th century. Supplement.....		157
Königlich Preußen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Supplement.....		161
Spis map tekstowych (List of Text Maps, Verzeichnis von Textkarten)		166
Spis map w części I (List of Maps in Part I, Kartenverzeichnis im Teil I)		167
Legenda mapy głównej (Legend of the Main Map, Legende der Hauptkarte).....		168

PRZEDMOWA DO SUPLEMENTU do tomu *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*

Marek Słoń

Atlas Prus Królewskich, opracowany przez Mariana Biskupa przy współudziale Lucjana Koca, ukazał się w 1961 r.¹ W Instytucie Historii PAN, który był instytucją sprawczą tej publikacji, istniał już wtedy Zakład Atlasu Historycznego. Wcześniej zapadła decyzja, że opracowanie kartograficzne Korony będzie dotyczyć drugiej połowy XVI w., zgodnie z pierwotną koncepcją Stanisława Smolki², a wbrew stanowisku ośrodka krakowskiego w okresie międzywojennym. Rozpoczęta edycja *Mapy województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*³ seria atlasów wieku XVIII utraciła swój priorytet, przede wszystkim z powodu zniszczenia w czasie wojny najcenniejszych zasobów archiwalnych dla tego okresu⁴.

Nie było w tym czasie programu map szczegółowych XVI w. Pilotażowy tom płocki miał na celu zebranie „doświadczeń w generalizacji do podziałki przeglądowej”⁵. Przełom przyniosła dopiero konferencja z 1964 r., podczas której przeważały argumenty za opracowaniem rekonstrukcji kartograficznej pełnej sieci osadniczej⁶. Tom lubelski, który był już w tym momencie w znacznej mierze gotowy, dostosowano naprędce i niemal kompletnie do ustalonych wymogów. Nie dało się jednak tego zrobić dla atlasu Prus Królewskich, który ukazał się drukiem w roku 1961.

W 2015 r. Zakład Atlasu Historycznego przygotowywał wniosek o sfinansowanie w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki ostatnich prac nad serią. Zgodnie z założeniami miała ona objąć ziemie polskie Korony. O ile było jasne, że wyklucza to Litwę i ziemie ruskie przyłączone w 1569 r.⁷, status Prus Królewskich nie był oczywisty. Podstawą rozważań była jednak nie tyle polskość tych ziem, co stan ich opracowania i możliwość integracji z serią. Istniejący tom pruski nie należał do map szczegółowych, lecz przeglądowych, o skali 1 : 500 000. To oznaczało przede wszystkim brak danych dla każdej miejscowości z osobna, co jest fundamentem serii. Jednocześnie jednak atlas przygotowywany przez Mariana Biskupa odwoływał się do publikacji zewnętrznych, zawierających właśnie te dane i nawet ich prezentację kartograficzną⁸. Natomiast dla największego województwa istnieje

¹ AHP Prusy Królewskie.

² *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Historycznego Polskiego imienia Jana Długosza, odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę jego śmierci*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881 (Scriptores Rerum Polonicarum, t. 6), s. 133–139; S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, (oprac. J. Kurowiak, wprowadzenie M. Filipowicz), „Studia Geohistorica”, t. 1, 2013, s. 7–13.

³ Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 1, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, pod kier. W. Semkowicza, oprac. K. Buczek, Z. Kozłowska-Budkowa [et al.], Kraków 1930; *Źródła i metoda*, oprac. K. Buczek, Kraków 1930. W dodatku: plan miasta Krakowa z lat 1788–1792, z objaśn. T. Czorta.

⁴ S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem Historycznym*, KH, t. 60, 1953, nr 3, s. 329–334; H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolniewicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 121–122; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 128–132.

⁵ S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem*, s. 332; AHP Płockie.

⁶ W. Pałucki, *Przedmowa*, [w:] AHP Lubelskie, s. 8–9.

⁷ Tamże, s. 9.

⁸ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*, Toruń 1955; M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, SMDWP, t. 1, 1956, z. 2, s. 105–127; tenże, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały)*, Toruń 1957 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, r. 60, z. 2).

opracowanie znacznie nowsze i pełniejsze autorstwa Krzysztofa Mikulskiego⁹. Ten badacz zgodził się wziąć udział w projekcie i przygotować nowy Atlas Prus Królewskich z mapą szczegółową i edycją źródłową wzorowaną na tomie wielkopolskim.

Nie było wątpliwości, jakie wymogi stawia seria map szczegółowych i czego brakowało w edycji z 1961 r. Poza mapą w skali 1:250 000 z położeniem, nazwami, statusem, wielkością i przynależnością każdej miejscowości było to kilka zagadnień. Nie było rozdziału dotyczącego nazw tych osad, nieobecnych przecież w atlasie wydanym przez Mariana Biskupa. Zamieszczone uwagi na temat dróg i ich przedstawienie na mapie wymagały uzupełnienia¹⁰. Brakowało struktur kościelnych średniego szczebla, między parafią a diecezją – ich prezentacji kartograficznej i komentarza tekstowego. Podobnie dla herbów: potrzebne było odtworzenie ich formy i udokumentowanie tego procesu towarzyszącym tekstem. Z tym zaś wiązał się brak największy pod względem ilościowym: opracowania planów miast wraz z komentarzem. Z pewnością należało przedstawić stolice województw, tj. Chełmno i Malbork, a oczywiście wydawało się uwzględnienie także pozostałych wielkich miast na tym terenie: przede wszystkim Gdańska, ale także Torunia i Elbląga. Już w pierwszych rozmowach wspólnie uznaliśmy za ważne opracowanie rozlokowania zborów protestanckich w formie mapy przeglądowej i rozdziału na ten temat. Było oczywiste, że część z tych zadań musi być zlecona osobom spoza zespołu. Dotyczyło to rozdziału nazewniczego, który powinien pisać językoznawca, oraz miast z wyjątkiem Torunia, a ewentualnie również innych zagadnień. Ostateczna forma publikacji i jej relacja do atlasu z 1961 r. miały się ukształtować w trakcie trwania projektu.

Ostatecznie zrealizowany został plan minimum, polegający na wydaniu suplementu składającego się wyłącznie z niezbędnych uzupełnień. Krzysztof Mikulski odegrał ważną rolę w przygotowywaniu mapy głównej, rozstrzygając wątpliwości merytoryczne i służąc radą na wszystkich etapach pracy nad nią. Miał też istotny wkład w przygotowanie edycji rejestrów poborowych, powiązanej z Atlasem. Redakcja części tekstowej spoczęła na niżej podpisanym, a kartograficznej – na Tomaszu Paneckim. Wielką pomocą w obu zadaniach był Henryk Rutkowski jako redaktor serii. Uważnie czytał wszystkie rozdziały i mapy, zgłaszając do nich szczegółowe uwagi.

Znaczna część prac historycznych została zlecona osobom spoza zespołu atlasowego, natomiast większość zadań kartograficznych była wykonana na miejscu. Jedyne zmianę skali mapy głównej z 1:500 000 na dwukrotnie większą, z wykorzystaniem bazy miejscowości i źródeł kartograficznych, zamówiono, wyłaniając wykonawcę w trybie przetargowym. Przygotowywał ją Piotr Kann pod nadzorem Krzysztofa Mikulskiego i Tomasza Paneckiego. Posłużyła ona jako podstawa dla map przeglądowych granic administracyjnych, podziałów własnościowych i dróg, opracowanych od strony kartograficznej przez Katarzynę Słomską-Przech. Tomasz Związek przeanalizował ponownie sieć drogową Prus Królewskich, uzupełniając i korygując ustalenia Mariana Biskupa na podstawie źródeł z XVI w., co dokumentuje krótki komentarz. Obszerny rozdział na temat granic kościelnych i ustalenie ich przebiegu są dziełem Tomasza Nowickiego. Większą część tomu stanowią teksty dotyczące miast: Gdańska, Elbląga, Chełmna i Malborka. Wynika to z faktu, że plany tych ośrodków są, w przeciwieństwie do uzupełnień na mapach, materiałem zupełnie nowym. Przyznanie im tak ważnego miejsca wynikało po części z okoliczności towarzyszących powstawaniu tego tomu. Odpowiada to jednak również roli, jaką miasta te odgrywały w życiu Prus Królewskich. Ta książka jest suplementem do publikacji Mariana Biskupa, ale zarazem ważnym uzupełnieniem rekonstrukcji przestrzeni wybranych miast Korony w drugiej połowie XVI w. – bez należytego uwzględnienia Prus byłaby ona bardzo ułomna. Plany tych miast przygotowywał Dawid Maciuszek pod kierunkiem autorów poszczególnych rozdziałów. W tym miejscu chciałbym wyrazić podziękowanie członkom zespołu atlasowego, którzy koordynowali pracę nad poszczególnymi ośrodkami: Arkadiuszowi Borkowi dla Malborka i Annie P. Orłowskiej dla Chełmna.

Sercem każdego tomu atlasu jest mapa główna w skali 1:250 000, komentarz stanowi jej dokumentację. Prace badawcze zazwyczaj koncentrowały się na kwerendzie źródłowej, mającej na celu rekonstrukcję sieci osadniczej. Tu zasadnicza praca została wykonana już w ramach przygotowań do edycji z 1961 r., choć jej wyników nie zaprezentowano kompleksowo w jednym tomie, lecz serii

⁹ K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, r. 86, z. 2).

¹⁰ Ówczesne założenia przyjmowały dla sieci drogowej „jej przebieg terenowy z końca XVIII w.”, S. Herbst, *Prace nad polskim Atlasem*, s. 332; por. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, s. 112–120.

artykułów, atlas zaś stanowił ich podsumowanie. Te dane stanowiły punkt wyjścia dla bazy miejscowości w województwach chełmińskim i malborskim. Dla pomorskiego było nim opracowanie Krzysztofa Mikulskiego z 1994 r. Systematyczna weryfikacja źródłowa objęła rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. oraz wizytacje, w pełnym zakresie te najstarsze, lecz wielu przypadkach także późniejsze, aż po XVIII w. Nazewnictwo było następnie korygowane przez Pawła Swobodę z wykorzystaniem danych toponomastycznych, w tym wypisów zgromadzonych w Instytucie Języka Polskiego PAN; ma on więc znaczący udział w opracowaniu mapy głównej. Przypadki wątpliwe rozstrzygał Krzysztof Mikulski. Publikowana w tym tomie rekonstrukcja sieci osadniczej nie jest więc ani kompilacją powtarzającą jedynie dotychczasowe ustalenia literatury, ani w pełni nowym, kompleksowym opracowaniem tematu z wykorzystaniem pełnej kwerendy źródłowej.

Mapy główna i przeglądowe oraz plany miast spełniają wszystkie wymogi serii. Mogą być dzięki temu połączone z jej tomami w jednolitą bazę danych i ich spójną prezentację kartograficzną. Natomiast komentarz zawiera wymagane elementy, choć forma pod wieloma względami nie jest wystarczająca. Napisanie tych rozdziałów od nowa lub ich rozszerzenie o nowe treści nie powiodło się. Zostały opracowane jedynie nowe elementy, których zupełnie zabrakło w wydaniu z 1961 r. Powstała więc książka jednocześnie w pełni odrębna i zarazem po części niesamodzielna – całość komentarza do części kartograficznej tworzy w zestawieniu z Atlasem Mariana Biskupa. Jest więc suplementem do tego wydawnictwa, a nie kolejnym, dziewiątym tomem serii map szczegółowych XVI w. Natomiast obie te publikacje razem tworzą swego rodzaju suplement do serii. Znajdą więc swoje miejsce w przygotowywanej równoległe jej zbiorczej reedycji. Ukaże się ona jeszcze w tym roku w wersjach polskiej i angielskiej. Będzie ona miała taki sam układ, jak wydanie pierwszych pięciu tomów z 2014 r.¹¹: według kolejnych zagadnień, jak każdy z tomów, a nie terytorialny. Dopiero tam znajdą się obok siebie uwagi Mariana Biskupa i Tomasza Związka na temat dróg w Prusach Królewskich, a inne rozdziały tej książki i edycji z 1961 r. będą częścią jednej publikacji. Ze względu na te plany zrezygnowaliśmy z nowego wydania lub reprintu starszego atlasu Prus Królewskich. Oddajemy do rąk czytelnika jedynie nowe teksty i mapy.

---

¹¹ *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, red. M. Słoń, Frankfurt am Main [i in.] 2014 (Geschichte, Erinnerung, Politik, t. 6).

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAWarm – Archiwum Archidiecezji Warmińskiej
ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
ADP – Archiwum Diecezjalne w Płocku
ADPeplin – Archiwum Diecezjalne w Pelplinie
AFCh – Archiwum Fary Chełmińskiej
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
AHMP Chełmno – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 3: *Chełmno*, oprac. historyczne Z.H. Nowak, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1999
AHMP Elbląg – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Elbląg*, oprac. historyczne R. Czaja, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1993
AHMP Malbork – *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, R. Czaja, z. 5: *Malbork*, oprac. historyczne W. Długokęcki, W. Sieradzan przy współpr. M. Mierzińskiego, oprac. kartograficzne D. Chwiałkowski, A. Noryskiewicz, W. Sieradzan, Toruń 2002
AHP – Atlas Historyczny Polski
AHP Kujawy i Ziemia dobrzyńska – *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Duży przy współpracy A. Borka i M. Słomskiego, Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 6)
AHP Lubelskie – *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 3)
AHP Mazowsze – *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7)
AHP Płockie – *Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, oprac. I. Gieysztorowa i in., Warszawa 1958 (Atlas Historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2)
AHP Podlasie – *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 8)
AHP Prusy Królewskie – *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. S. Herbst, oprac. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1)
AHP Sieradzkie – *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 5)
AHP Wielkopolska – *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 4)
AMCh – Akta miasta Chełmna (w APT)
APGd – Archiwum Państwowe w Gdańsku
APT – Archiwum Państwowe w Toruniu
ASDCh – Akta Seminarium Duchownego w Chełmnie (w ADPeplin)
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (w AGAD)
CDW – *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Gesammelt und im Namen des historischen Vereins für Ermland*, t. 1: *Urkunden der Jahre 1231–1340*, red. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860
Fon. 1–3 – *Visitaciones Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot, Toruń 1897–1899 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1–3)
Fon. 4 – *Visitaciones Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, wyd. A. Pobłocki, Toruń 1900 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 4)

- Fon. 6–10 – *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667–1672 factae*, wyd. B. Czapla, Toruń 1902–1906 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6–10)
- Fon. 11–12 – *Visitatio Archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński Archiepiscopo a. 1652 et 1653 facta*, wyd. P. Panske, Toruń 1907–1908 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 11–12), s. 1–371
- Fon. 14 – *[Wizytacje parafii dekanatu górzneńskiego 1605, 1618 i 1763]*, wyd. P. Czaplewski, Toruń 1910 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 14), s. 649–738
- Fon. 24 – *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis, pars priori: a saec. XV usque ad XVII*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1929 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 24), s. 133–136
- GSa PK – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem
- IH PAN – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- KH – „Kwartalnik Historyczny”
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- KZSP Gdańsk – *Miasto Gdańsk*, cz. 1: *Główne Miasto*, red. B. Roll, I. Strzelecka, [tom oprac. J. Barton-Piórkowska et al.], Warszawa 2006 (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8)
- LKMC 1565 – *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961 (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII w. Prusy Królewskie)
- MCV – „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”
- MHDW 1 – *Monumenta historica dioeceseos wladislaviensis*, [t. 1], Wladislaviae 1881
- MHDW 15 – *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae per (...) Franciscum Łącki Archidiaconum, anno Domini 1597. Reddita (...) Hieronymo Ep. Rozdrażewski Wladislaviae die 2 Januarii in anno 1598*, Wladislaviae 1897 (Monumenta historica dioeceseos wladislaviensis, t. 15)
- MK – Metryka Koronna (w AGAD)
- MPH – Monumenta Poloniae Historica
- MZCh – Muzeum Ziemi Chełmińskiej
- NLS – National Library of Sweden
- NMP – Najświętszej Marii Panny
- PAN – Polska Akademia Nauk
- PAN BG – PAN Biblioteka Gdańska
- PMT – Pomorskie Monografie Toponomastyczne
- RDSG – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
- RTNT – „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SMDWP – „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”
- Statuta synodalia – *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, collegit et edidit Z. Chodyński, Varsoviae 1890
- SŻ – „Studia Źródłoznawcze”
- Wiz. 2 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *[Akta wizytacji archidiaconatu dobrzyńskiego 1599]*, sygn. 2
- Wiz. 4 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *[Akta wizytacji przeprowadzonej w parafiach diecezji płockiej w roku 1605]*, sygn. 4
- Wiz. 9 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *Episcopalia*, sygn. 9
- Wiz. 46 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *[Akta wizytacji dziekańskich i generalnych przeprowadzonych za rządów bpa Ludwika Załuskiego w latach 1701–1719 w wybranych parafiach dekanatów Andrzejewo, Bielsk, Ciechanów, Gostynin, Górzno, Janowo, Łomża, Mława, Pułtusk, Raciąż, Radzymin, Rypin, Sierpc, Stanisławów, Szreńsk, Wąsosz, Wizna, Wyszaków, Wyszogród, Zakroczym]*, sygn. 46
- Wiz. 255 – ADP, Zespół: Akta biskupich i dziekańskich wizytacji parafii: *[Wizytacja generalna parafii w dekanatach: górzneńskim, wyszkowskim, pultuskim, wizneńskim, gostynińskim, szreńskim, stanisławowskim, wąsowskim, lipnowskim, rypińskim, radzyńskim, biezuńskim, ostrowskim, kamieńchyczkim, przasnyskim, andrzejewskim, łomżyńskim, bodzanowskim, janowskim w latach 1713, 1720, 1724]*, sygn. 255
- Wiz. B1 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Descriptio episcopatus Varmiensis actore Martino Cromero epo Varmiensi 1583*, sygn. B1
- Wiz. B3 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Acta visitationum ecclesiarum episcopatus Varmiensis 1565–1572*, sygn. B3
- Wiz. B7 – AAWarm, Zespół: Wizytacje biskupie: *Acta Visitationis Generalis anno 1622*, sygn. B7
- Wiz. C12 – ADPelplin, Zespół: Culmensia et Pomesaniensia: *Acta curiae 1635–1639*, sygn. C12 *[Puncta ex visitationibus Ecclesiarum Dioecesis Culmensis Anni 1635 excepta, k. 78v–84v]*

- Wiz. C13 – ADPelplin, Zespól: Culmensia et Pomesaniensia: *Acta curiae 1639–1646*, sygn. C13 [ingrosowana wizytacja biskupa Kaspra Działyńskiego przeprowadzona w 1640 r., k. 219–265v]
- Wiz. C14 – ADPelplin, Zespól: Culmensia et Pomesaniensia: *Inventaria ecclesiarum, parochiarum Archipresbyteratui Culmensi subiectarum per (...) Alexandrum Radoszkowski Concionatorem Cathedralium, Commendarium perpetuum et Archipresbyterum Culmensem conscripta et diligenter connotata in visitatione die 17 X 1641*, sygn. C14
- Wiz. C16 – ADPelplin, Zespól: Culmensia et Pomesaniensia: *Compendium ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae 1647*, sygn. C16
- Wiz. C19 – ADPelplin, Zespól: Culmensia et Pomesaniensia: *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensis et Pomesaniae episcopo, anno 1667–1672 factae*, sygn. C19
- Wiz. G1a – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio per totum Pomeraniae Archidiaconatum, qui rurales decanatus habet decem, ex voluntate (...) Hieronymi Comitis a Rozdrzew, Dei gratia episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae, per Sebastianum Liwierzki SRP capellanum (...) facta. [1583–1598]*, sygn. G1a
- Wiz. G1b – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae sub (...) Hieronymi Rozdrzewski Episcopo Vladislaviensis tam per ipsum et Illmi Episcopum quam per visitatores ab eodem destinatos factae ex libro originali in Archivo Capituli Cathedralis asservato omnia tantummodo supellectili eodem fideliter transumptae. Cura (...) Cypriani Casimiri de Komorze Wolicki Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Sinopensis (...) pro usu Venerabilis Consistorii Gedanensis et comoditate Dioecesis Pomeraniae Anno 1767*, sygn. G1b
- Wiz. G11 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Ecclesiarum Pomeraniae sub (...) Nicolao Alberto Gniwosz episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae A.D. 1649 peracta*, sygn. G11
- Wiz. G20a – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Archidiaconatus Pomeraniae sub felicissimis auspiciis (...) Bonaventurae de Niedzielsko Madaliński, Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae a (...) Andrea Albinowski, Archidiacono Pomeraniae, Cantore Premisliensi, Praeposito Volbriensi Anno 1686 et 1687 peracta*, sygn. G20b
- Wiz. G24 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Acta visitationis (...) Christophori Antonii de Szupow Szembek IUD Archidiaconi Pomeraniae, Officialis Gedanensis, ac per Pomeraniam Generalis A.D. 1701 et 1702 expeditae*, sygn. G24
- Wiz. G26 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Archidiaconatus Pomeraniae sub auspiciis (...) Constantini Feliciani de Szaniawy Szaniawski Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae per Joannem Casimirum Jugowski, Archidiaconum Pomeraniae visitatus A.D. 1710 et A.D. 1711*, sygn. G26
- Wiz. G40 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio nonnullarum ecclesiarum in Archidiaconatu Pomeraniae sitarum per (...) Iosephum Ignatium Narzymiski, Archidiaconum Pomeraniae in anno 1728 /et 1729/ peracta*, sygn. G40
- Wiz. G56 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio per (...) Augustinum Kliński Archidiaconum Pomeraniae in anno 1746 [1750] expedita*, sygn. G56
- Wiz. G61 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio generalis ecclesiarum Archidiaconatus Pomeraniae tribus decanatus Gedanensi, Starogardensi et Drischoviensi distinctarum per (...) Bartholomaeum Franciscum Xaverium Trochowski, Ins. Collegiatae Crusvicensis Canonicum, Officiale Svecensem, Praepositum Serocensem, ab (...) Antonio Casimiro Ostrowski Episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae delegatum commissarium et deputatum visitatorem generalem n A.D. millesimo septingentesimo sexagesimo quinto expedita [1765–1766]*, sygn. G61
- Wiz. G62 – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Ecclesiarum Decanatus Svecensis in Archidiaconatu Pomeraniae consistentium et quidem binarum parochialium in Świekatowo et Gruczno per Ippsummet (...) Antonium Casimirum de Ostrow Ostrowski Episcopum Vladislaviensem et Pomeraniae... reliquarum vero per (...) Lucam Plachecki Canonicum Lublensem, Praepositum Iunivladislaviensem peracta et expedita A.D. 1766*, sygn. G62
- Wiz. G63a – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio generalis decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Büttoviensis in dioecesis Pomerana consistentium sub felici regimine (...) Antoni Casimiri de Ostrow Ostrowski episcopi Vladisl. et Pomeraniae, officialatu vero (...) Cypriani Casimiri de Komorze Wolicki suffraganei Pomeraniae, vicarii in spiritualibus generalis ac parochi Gedanensis per me Bazilium Złocki Archidiaconi Pomeraniae (...) visitatorem generalem expedita A.D. 1766*, sygn. G63a
- Wiz. G63b – ADPelplin, Zespól: Gedanensia – akta archidiaconatu pomorskiego: *Visitatio Generalis /Ostraviana/ decanatum Pucensis et Leoburgensis, Mirachoviensis et Büttoviensis in Dioecesi Pomerana*

consistentium per me Basilium Złocki Archidiaconum Pomeraniae, praepositum Skarszeviensem, visitatorem generalem expedita A.D. 1766, sygn. G63b

- Wiz. G69 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiakonatu pomorskiego: *Visitatio generalis Ecclesiarum decanatum Buttoviensis, Leoburgensis et Mirachoviensis ex mandato (...) Josephi Rybiński episcopi loci-ordinarii Vladislaviensis et Pomeraniae per (...) /Joannem Josephum/ Gręca decanum praepositum Pucensem, praedictorem decanatum ecclesiarum visitatorem generalem deputatum expedita anno 1780, sygn. G69*
- Wiz. G70 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiakonatu pomorskiego: *Visitatio generalis ecclesiarum decanatum Dirschaviensis et Starogardensis ex mandato (...) Josephi Rybiński episcopi Loci-ordinarii Vladisl. et Pomeraniae per PAR. Lucam Joannem Krzykowski canonicum Crusvic., notarium apostolicum, visitatorem delegatum peracta anno 1780, sygn. G70*
- Wiz. G71 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiakonatu pomorskiego: *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium decanatum Neoburgensis et Mevensis ex mandato (...) Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per (...) Andream Schultz, canonicum Crusvic., decanum foraneum Dirschaviensem visitatorem generalem deputatum in anno 1780 et 1781 expedita, sygn. G71*
- Wiz. G72 – ADPelplin, Zespół: Gedanensia – akta archidiakonatu pomorskiego: *Visitatio generalis ecclesiarum parochialium in decanatu Gedanensi et Pucensi consistentium ex commissu (...) Josephi Rybiński episcopi Vladisl. et Pomeraniae per (...) Joannem Bastkowski canonicum cath. Livoniae, decanum foraneum et praepositum Starogardensem, generalem deputatum visitatorem ab a. 1782 inchoata et eodem anno expedita, sygn. G72*
- Wiz. K14 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiakonatu kamieńskiego: *Visitatio ecclesiarum ac sacerdotum in archidiaecesi Gnesnensi, archidiaconatus Camenensis sub felicibus auspiciis (...) Andreae de Leszno Comitis [Leszczyński], archiepiscopi Gnesnensis... per (...) Stanislaum Trebnic, archidiaconum et officialem Camenensem expedita anno 1653, sygn. K14*
- Wiz. K15 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiakonatu kamieńskiego: *Visitatio /archidiaconatus seu officialatus/ Camenensis sub felic. auspiciis (...) Michaelis /Radziejowski/ ... archiepiscopi Gnesnensis... per (...) Remigium Michaellem Lewaldt Jezierski, archidiaconum et officialem Camenensem, Conecensem, Tucholiensem praepositum facta et expedita A.D. 1695, sygn. K15*
- Wiz. K16 – ADPelplin, Zespół: Kamenensia – akta archidiakonatu kamieńskiego: *[Opisy kościołów i beneficjów archidiakonatu kamieńskiego sporządzone w l. 1743–1744 – z polecenia prymasa Krzysztofa Antoniego Szembeka – przez proboszczów parafii, uznane przez władzę diecezjalną za akta wizytacyjne], sygn. K16*
- ZH – „Zapiski Historyczne”

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Tomasz Nowicki

Terytorium Prus Królewskich obejmowało pięć diecezji łańskich należących do metropolii gnieźnieńskiej (chełmińska, płocka, pomezkańska, włocławska i gnieźnieńska) oraz jedną posiadającą egzempcj i podlegającą bezpořrednio biskupowi rzymskiemu, tj. diecezj warmińsk¹. Udział terytorialny poszczególnych biskupstw był różny, co zostanie omówione w dalszej części komentarza.

Jeśli chodzi o województwo chełmińskie, zdecydowanie większa część jego terytorium należała pod koniec XVI stulecia do diecezji chełmińskiej. Należy zaznaczyć, że stolica diecezji i katedra biskupia nie znajdowały się w samym Chełmnie, lecz w leżącej bardziej centralnie Chełmży. Z kolei 22 miejscowości leżące na terenie omawianego województwa należały do diecezji płockiej. Poza jedną wsią (Elgiszewo, par. Ciechocin), pozostałe wchodziły w skład okręgów parafialnych, których centra zlokalizowane były na terenie Prus Królewskich i które tworzyły w miarę zwarty kompleks w okolicy Brodnicy. Granica między diecezj chełmińską i płocką przebiegała na Drwęcy, a dopiero w okolicy wsi Pokrzydowo odbiegała od rzeki w kierunku wschodnim, by po minięciu wsi parafialnej Polskie Brzozie ponownie skręcić w kierunku południowym, osiągając w okolicy Radoszek granic Prus Królewskich i ziemi dobrzyńskiej, biegnącą w tym miejscu na rzece Brenicy². Z kolei diecezja chełmińska niemal w całości obejmowała teren województwa chełmińskiego. Do jej pierwotnego terytorium, wyodrębnionego w XIII w. z diecezji płockiej i ukształtowanego jeszcze okresie krzyżackim³, w XVI w. dołączone zostały dwa dekanaty, które wcześniej były częścią diecezji pomezkańskiej, tj. łański z parafiami Łasin, Mokre, Rogóźno, Szembruk i Gubiny oraz nowomiejski z parafiami Nowe Miasto, Skarlin, Szwarcenowo, Wonna, Chrośle i Radomno. Oficjalne potwierdzenie tego stanu rzeczy przez kurię rzymską nie nastąpiło automatycznie, jednak do końca XVI w. omawiane obszary stały się juź integralną częścią diecezji⁴.

W większości przebieg zewnętrznej granicy diecezji chełmińskiej oparty był o granice zewnętrzne Prus Królewskich. Linia graniczna, począwszy od omówionego wyżej fragmentu diecezji płockiej, znajdującego się w województwie chełmińskim, przebiegała na Drwęcy, przed Toruniem dochodziła do Wisły i dopiero za Grudziądzem, osiągając granic z Prusami Książęcymi, zmieniała bieg w kierunku wschodnim. Od tego miejsca aź dopiero w okolicach Lidzbarka ponownie dochodziła do terytoriów należących do diecezji płockiej. W tym miejscu zmieniając kierunek na zachodni, w większej części opierając się na rzece Brenicy, lewobrzeżnym dopływie Drwęcy, w okolicy par. Radoszki, dochodziła do tej części terytorium diecezji płockiej, które wchodziło w skład województwa chełmińskiego.

Także województwo malborskie leżało na terenie dwóch diecezji. Większa jego część wchodziła w skład diecezji pomezkańskiej, mniejsza z kolei była częścią diecezji warmińskiej. Jak wspomniano juź

---

¹ W sprawie starań o włączenie diecezji chełmińskiej oraz warmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK, t. 18, 1969, s. 305–308, 317–319. Por. J. Wiśniewski, *Pomezania. Z dziejów kościelnych*, Elbląg 1996, s. 101–102.

² Zob. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 22.

³ Zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 330 n. Por. W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 33–40.

⁴ Zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 332; A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, t. 16, 1985, s. 19; B. Dygdała, *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII–XVIII wieku*, Toruń 2009, s. 102. Por. J. Wiśniewski, *Pomezania*, s. 176 n.; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII w.*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2012, s. 15 n.

na wstępie, diecezja pomezkańska została znacząco uszczuplona w wyniku sekularyzacji Prus Zakonnych, przejścia do stanu świeckiego ostatniego biskupa Erharda von Queisa oraz zrzeczenia się przez niego zarządu diecezją pomezkańską na rzecz ks. Albrechta Hohenzollerna, jako pana świeckiego, co nastąpiło ostatecznie w 1527 r.⁵ Ta decyzja dotyczyła oczywiście tylko tej części diecezji, która obejmowała nowo powstałe Prusy Książęce. Południowe fragmenty dawnej diecezji pomezkańskiej, które były częścią województwa chełmińskiego, zostały omówione wyżej. Z kolei większy obszarowo północny fragment, leżący w województwie malborskim, był administrowany przez biskupów chełmińskich za zgodą Rzymu. Ten stan został ostatecznie usankcjonowany w liście Klemensa VII do biskupa chełmińskiego Wawrzyńca Gembickiego z 16 kwietnia 1601 r., w którym papież jednoznacznie potwierdzał związek diecezji chełmińskiej z diecezją pomezkańską⁶. Omawiana diecezja obejmowała również północny fragment województwa pomorskiego, czyli Mierzeję Wiślaną, leżącą na terytorium należącym do Gdańska.

Zewnętrzne granice tej części diecezji pomezkańskiej, która znajdowała się w Prusach Królewskich⁷, biegiły od fragmentu leżącego nieco na północ od położonego już w Prusach Książęcych Kwidzyna, formalnej stolicy biskupstwa pomezkańskiego. Początkowo linia graniczna, podobnie jak granica wojewódzka, przebiegały nie na Wiśle, lecz na Liwie, będącej dawnym starorzeczem Nogatu, osiagając główną rzekę dopiero za Gniewem. Odtąd granica diecezji była oparta o Wisłę, w dalszej części podążała Wisłą-Leniwką aż do Wisłoujścia. W skład diecezji wschodziła cała Mierzeja Wiślana aż do granicy z Prusami Książęcymi. Na terenie województwa malborskiego rozgraniczeniem, które oddzielało diecezję pomezkańską od diecezji warmińskiej były rzeka Elbląg i jezioro Drużno. Warto zaznaczyć, że po koniec XVI w. był to tylko teoretyczny przebieg granicy, ponieważ dzielił on niemal dokładnie na pół terytorium należące do Elbląga, wszystkie zaś dawne świątynie katolickie były zajęte przez luteranów⁸. Dalej granica diecezji, przebiegająca początkowo na rzece Dzierżoń, pokrywała się z granicą z Prusami Książęcymi. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dwie niewielkie enklawy na terenie Prus Książęcych, ale będące częścią województwa malborskiego. Pierwsza skupiona była wokół miasteczka Rychliki (Reichenbach), a druga wokół wsi Stare Kusy (Alt Kusfeldt). Obie wchodziły w skład diecezji pomezkańskiej, ale jednocześnie były we władaniu Elbląga.

Z kolei diecezja warmińska, jak już zaznaczono, oddzielona była od pomezkańskiej linią: jezioro Drużno, rzeka Elbląg i wody Zalewu Wiślanego. Obejmowała zasadniczo Wysoczyznę Elbląską (choć w tym przypadku pod koniec XVI w. wszystkie parafie dawnego dekanatu elbląskiego zajmowali protestanci)⁹. Na terenie województwa malborskiego w ramach diecezji warmińskiej w rękach katolików pozostawały jedynie dwie parafie, tj. Tolkmicko oraz Podgrodzie (Neukirch-Höhe).

Przechodząc do omówienia granic diecezjalnych w leżącym po lewej stronie Wisły województwie pomorskim, należy zaznaczyć, że poza wspomnianą częścią diecezji pomezkańskiej, obejmującej niewielki fragment Żuław Wiślanych oraz Mierzeję, pozostała część województwa przynależała do dwóch polskich diecezji, tj. włocławskiej i gnieźnieńskiej. Zdecydowanie większy obszar był pod jurysdykcją biskupów włocławskich i tworzył archidiaconat pomorski tej diecezji¹⁰. Granice tego okręgu, odchodząc w kierunku północno-zachodnim od Wisły za wsią Kozielec, sąsiadowały od południa

⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Pomezania*, s. 153.

⁶ Zob. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1, s. 15. Tekst papieskiego *breve* został umieszczony w t. 2: *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2013, s. 9–10. List papieski bynajmniej nie oznaczał likwidacji diecezji pomezkańskiej, która mimo braku oddzielnego biskupa była przedmiotem prawa kościelnego. Zob. W. Zawadzki, *Oficjalat pomezkański w l. 1601–1821*, ZH, t. 72, 2007, z. 1, s. 26.

⁷ Por. *Diecezja chełmińska*, s. 17–18. Szczegółowy opis kształtowania się obszaru diecezji zob. B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 20, 1970, s. 266–271.

⁸ SGKP, t. 2, s. 331; A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 17.

⁹ Przebieg granicy pomezkańsko-warmińskiej na rzece Elbląg podali Carl Peter Woelky i Johann Martin Saage, edytorzy źródeł warmińskich. Zob. *Sedes archipresbyterales dioecesis Warmiensis*, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, red. C.P. Woelky, J.M. Saage, Braunsberg 1866, (Monumenta historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands, t. 3), s. 391.

¹⁰ Było to na tyle odrębne terytorium w ramach diecezji włocławskiej, że już od XVI w. pojawiło się w tytularze biskupów włocławskich sformułowanie *episcopus Wladislaviensis et Pomeraniae*. Takiej tytulary zaczął używać biskup Stanisław Karnkowski i potem wszyscy kolejni jego następcy. W późniejszym okresie pojawił się termin diecezja pomorska zamiast archidiaconat, w 1766 r. zaś został nawet prekonizowany przez Klemensa XIII osobny sufragani pomorski rezydujący w Gdańsku: biskup Cyprian Wolicki. Nigdy jednak nie traktowano części pomorskiej diecezji włocławskiej jako jednostki całkowicie samodzielnej, odrębnej i niezależnej. Por. S. Chodyński, *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek 1906, s. 85–86; T. Nowicki, *Ministri ecclesiae. Służba kościelna i witrycy w diecezji włocławskiej w XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 11.

z archidiakonatem kruszwickim diecezji wrocławskiej. Na północ od Koronowa linia graniczna docierała do Brdy. Odtąd granica diecezji wrocławskiej oparta była niemal w całości o tę rzekę, osiągając ostatecznie granicę państwową, pozostawiając po zachodniej stronie parafię Borzyszkowy, należąca już do diecezji gnieźnieńskiej. Następnie biegła w kierunku północnym aż do Bałtyku, zasadniczo wzdłuż granicy państwowej¹¹. Całe północne Pomorze Gdańskie wraz z Mierzeją Helską należało do diecezji wrocławskiej. Wschodnia granica zewnętrzna oparta była o linię Wisły, poczynając od ujścia jednego z jej ramion Wisły-Leniwki aż do wspomnianej na początku wsi Kozielec na południowym cyplu powiatu świeckiego¹².

Z kolei pozostałe terytorium województwa pomorskiego jurysdykcyjnie przynależało do diecezji gnieźnieńskiej. Najdalej na północ wysunięta część tej jednostki kościelnej z Tucholą, Chojnicami, Człuchowem, Hamersztynem i Białym Borem była fragmentem archidiakonatu kamieńskiego, obejmującego również tereny przynależne administracyjnie do województwa kaliskiego¹³. Południowa granica terytorium należącego do arcybiskupów, a będącego częścią województwa pomorskiego, biegła na rzece Kamionce, dopływie Brdy, a od Debrzna (Frydlandu) na Debrzynie¹⁴. Od ujścia jej do Gwdy granica diecezjalna pokrywała się z granicą państwową, biegnąc na Gwdzie w kierunku północnym. Pozostawiając po stronie polskiej Biały Bór, linia graniczna zmieniała kierunek na wschodni i północno-wschodni, aby koło parafii Borzyszkowy osiągnąć granice z terenami należącymi do biskupów wrocławskich, od których oddzielała terytorium arcybiskupie Brda¹⁵.

Diecezje łacińskie już od średniowiecza były dzielone na mniejsze jednostki terytorialne, zwane zazwyczaj archidiakonatami i dekanatami¹⁶. Używano również czasem nieco innego terminu na określenie dekanatu, a mianowicie nazwy archiprezbiterat, jak miało to miejsce w przypadku diecezji chełmińskiej, pomezkańskiej i warmińskiej. Z kolei najmniejszą jednostką administracji kościelnej była parafia¹⁷. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w niniejszym komentarzu termin parafia jest rozumiany jednoznacznie jako okręg terytorialny obejmujący wiele lub nawet tylko jedną osadę/miejscowość. Z prawnoustrojowego punktu widzenia na mapie starano się zatem uwzględnić kanonicznie erygowane świątynie posiadające prawa parafialne. Oznaczało to, że taki kościół powinien posiadać koniecznie swój okręg parafialny i dodatkowo uposażenie, zwłaszcza w ziemi. Nieistotny był natomiast fakt, czy dana świątynia była administrowana przez samodzielnego rządcę, czy też przez wyznaczonego przez niego zastępcę lub choćby przez plebana z sąsiedniej parafii¹⁸.

---

¹¹ Należy podkreślić, że granice kościelne diecezji wrocławskiej w końcu XVI w. obejmowały bez wątpienia dekanat lęborski wymieniany w wizytacjach biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (zob. Fon. 1–3, s. 39; 536). Brak natomiast w tych wizytacjach wzmianek o parafiach okręgu bytowskiego. Marian Biskup i Andrzej Tomczak (zob. *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*, RTNT, t. 58, 1953, z. 1, s. 58), w oparciu o ustalenia niemieckie, opowiedzieli się za kościelną przynależnością Bytowa do biskupstwa w Kamieniu. Z kolei Bolesław Kumor (*Granice metropolii*, ABMK, t. 19, 1970, s. 300), wspominając o roszczeniach biskupów kamieńskich do jurysdykcji, podkreśla łączność obu okręgów z diecezją wrocławską także w XVI stuleciu. Pewne jest natomiast to, że po 1637 r. tak okręg lęborski, jak i bytowski weszły w skład diecezji wrocławskiej i pozostawały w niej nawet po przejściu tego terenu przez książy pruskich w 1657 r.

¹² O terytorium i granicach diecezji wrocławskiej, w tym jej części pomorskiej zob. Z. Chodyński, *Brevis narratio historica de episcopatu Wladislaviensi et Pomeraniae*, [w:] *Statuta synodalia*, s. VII–IX; Por. *Diecezja chełmińska*, s. 19–21.

¹³ W średniowieczu terytorium diecezji sięgało jednak znacznie dalej aż po Słupsk – A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalatu kamieńskiego diecezji gnieźnieńskiej (wieki XIV–XV)*, KH, t. 53, 1996, nr 2, s. 4 n.

¹⁴ Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, cz. 2, s. 76.

¹⁵ Por. *Diecezja chełmińska*, s. 21–22. Szczegółowy opis granic i terytorium archidiakonatu zob. A. Mietz, *Archidiakonat kamieński diecezji gnieźnieńskiej. Struktura terytorialna i stan kościołów w czasach staropolskich 1512–1772*, Włocławek 2005, s. 24 n.

¹⁶ Warto zaznaczyć, że granice archidiakonatów były zasadniczo bardziej trwałe niż granice dekanatów.

¹⁷ O znaczeniu parafii także dla administracji państwowej wspomniano już wyżej w niniejszych komentarzach. Por. też S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, Lublin 2004, s. 9–10.

¹⁸ Dotykamy tutaj problemu rozróżnienia kościołów parafialnych, filii z okręgiem terytorialnym, kościołów filialnych bez okręgu, które *de facto* można traktować jako kaplice publiczne. Problem był szczególnie istotny w Prusach Królewskich, gdzie wiele dawniej funkcjonujących i dobrze uposażonych kościołów parafialnych, po zawirowaniach reformacyjnych, czasem po utracie części uposażenia, czasem zmniejszenia liczby wiernych, było traktowanych jako kościoły filialne. Zob. tamże, s. 49; T. Nowicki, *Liczba i sieć świątyń w archidiakonacie pomorskim w l. 1583–1781*, „Studia Pelplińskie”, t. 28, 1999, s. 171; B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 111.

Wspomniane wyżej podziały jednostek administracji kościelnej występowały w Prusach Królewskich, z tym że w mniejszych terytorialnie diecezjach chełmińskiej, pomezańskiej i warmińskiej w badanym okresie nie było podziału na okręgi archidiaconalne¹⁹, w diecezjach zaś włocławskiej i gnieźnieńskiej archidiaconaty w całości lub w części wchodziły w skład prezentowanego na mapach terytorium²⁰.

Zanim przejdziemy do omówienia podziałów wewnętrznych w poszczególnych diecezjach, które znajdowały się na terenie Prus Królewskich, warto krótko wspomnieć o wykorzystanej najważniejszej literaturze, będącej podstawą do rekonstrukcji kościelnych podziałów terytorialnych dla końca XVI w. Punktem wyjścia dla części pomorskiej Prus Królewskich były wydane już niemal 70 lat temu, ale znakomicie udokumentowane źródłowo ustalenia badawcze Mariana Biskupa i Andrzeja Tomczaka, opublikowane w opracowaniu *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*²¹ Z kolei dla części chełmińskiej i malborskiej podobne opracowanie przygotował samodzielnie Marian Biskup²². W obu opracowaniach czytelnik znajdzie dokładne informacje o bazie źródłowej, która stanowiła podstawę do opracowania komentarza, wykazów i map. Fundamentalnym źródłem do poznania kościelnych podziałów administracyjnych są przede wszystkim wizytacje kanoniczne²³. Dla diecezji, których terytoria wchodziły w skład Prus Królewskich najwartościowsze materiały dla XVI w. posiada archidiaconat pomorski²⁴, ale także diecezje warmińska²⁵ i płocka²⁶. W przypadku diecezji chełmińskiej, pomezańskiej²⁷ oraz archidiaconatu kamieńskiego²⁸ nie zachowały się niestety protokoły XVI-wieczne, jednak stan sieci kościelnej opracowany przez Biskupa i Tomczaka można było zweryfikować,

---

¹⁹ Odnotowano wprowadzić archidiaconów w drugiej połowie XIII w. w diecezjach chełmińskiej oraz warmińskiej, ale w badanym okresie nie było takich okręgów terenowych w diecezjach pokrzyżackich (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 20).

²⁰ Na małe znaczenie podziałów archidiaconalnych w Prusach Królewskich wskazywał S. Kościelak (*Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 205).

²¹ RTNT, t. 58, 1953, z. 1. Opracowanie obejmuje w cz. 1: *Rozmieszczenie własności ziemskiej*. Cenniejsza z punktu widzenia niniejszego komentarza jest cz. 2, ustalająca sieć parafialną.

²² M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, RTNT, t. 60, 1955, z. 2.

²³ W literaturze historycznej na znaczenie wizytacji dla badań nad strukturami kościelnymi wskazywało wielu autorów. Wystarczy wymienić Stanisława Litaka (*Parafie w Rzeczypospolitej*, s. 29 n.), zob. też B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 17 n.

²⁴ Najważniejsze są w tym przypadku wizytacje przeprowadzane w latach 80. i 90. w czasach rządów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (Wiz. G1a, Wiz. G1b, Wiz. G11 oraz edycje w Fon. 1–3 [1897–1899] oraz w MHDW 15). Doskonale dokumentują one stan archidiaconatu niemalże idealnie w końcu badanego okresu. Uzupełnieniem są protokoły wizytacji późniejszych, zwłaszcza wizytacji biskupa Bonawentury Madalińskiego (z lat 1686–1687, Wiz. G20a), archidiacona Krzysztofa Szembeka (z lat 1701–1702, Wiz. G24) i biskupa Konstantego Szaniawskiego (z lat 1710–1711, Wiz. G26). Sporadycznie należało sięgnąć do archiwaliów jeszcze późniejszych, tj. wizytacji archidiacona Józefa Narzymskiego (z lat 1728–1729, Wiz. G40), archidiacona Augusta Klińskiego (z lat 1745–1750, Wiz. G56) czy bardzo dokładnych wizytacji biskupa Antoniego Ostrowskiego (z lat 1765–1766, Wiz. G61, Wiz. G62, Wiz. G63a, Wiz. G63b) i Józefa Rybińskiego (z lat 1780–1781, Wiz. G69, Wiz. G70, Wiz. G71, Wiz. G72).

²⁵ W przypadku diecezji warmińskiej podstawowe znaczenie miał opis sporządzony w czasach pontyfikatu biskupa Marcina Kromera, informujący także o świątyniach w dekanacie elbląskim, które pod koniec XVI w. znajdowały się już w rękach protestantów (AAWarm, Wiz. B1). Przydatne były także wizytacje wcześniejsze z lat 1565–1572 (Wiz. B3), a także późniejsza wizytacja z roku 1622 (Wiz. B7).

²⁶ Parafie diecezji płockiej leżące na terenie województwa chełmińskiego zostały uwzględnione w wizytacjach z roku 1599 (Wiz. 2), 1605 (Wiz. 4, a także edycja w Fon. 14, s. 649–659), 1618 (edycja w Fon. 14, s. 660–672). Dodatkowo istotne uzupełnienia zawierały edycje wizytacji z 1763 (Fon. 14, s. 673–738) oraz z 1775 r. (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 10: *Ziemia dobrzyńska*, zebrał i oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1999).

²⁷ Dla diecezji chełmińskiej i pomezańskiej nie zachowały się niestety najstarsze wizytacje z czasów rządów biskupa Piotra Kostki z lat 1581 i 1588 (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 59–60), ale dostępne są protokoły z nieco późniejsze. Po pierwsze niepełne i wpisane w aktach kurialnych wizytacje biskupa Jana Lipskiego (z 1635 r., Wiz. C12) oraz Kaspra Działyńskiego (z 1640 r., Wiz. C13, k. 219–265v). Pewne informacje przynosi również inwentarz kościołów dekanatu chełmińskiego z 1641 r. (Wiz. C14). Znacznie więcej informacji, także dotyczących wsi parafialnych, przynosiły zachowane wizytacje biskupa Andrzeja Leszczyńskiego (z 1647 r., Wiz. C16 oraz edycja w Fon. 4) oraz biskupa Andrzeja Olszowskiego (z lat 1667–1672, Wiz. C19 oraz edycja w Fon. 6–10 [1902–1906]).

²⁸ Archidiaconat kamieński posiada wizytację przeprowadzoną w latach 1652–1653 przez archidiacona Stanisława Trebnica na polecenie arcybiskupa Andrzeja Leszczyńskiego (Wiz. K14 oraz edycja Fon. 11–12). Pomocniczo należało sięgnąć do wizytacji przeprowadzonych później, tj. z czasów rządów arcybiskupa Michała Radziejewskiego (z 1695 r.: Wiz. K15) oraz arcybiskupa Krzysztofa Szembeka (z lat 1743–1744: Wiz. K16).

wykorzystując archiwalia XVII-wieczne, a także dobrze opracowane monografie, również ze źródłowo udokumentowanymi wykazami wszystkich niemal parafii i miejsc kultu²⁹.

Omówienie wewnętrznych struktur terytorialnych Kościoła łacińskiego w Prusach Królewskich zaczniemy od diecezji chełmińskiej. Zdaniem Bolesława Kumora, już pod koniec XVI w. tworzyło ją dwanaście archiprezbiteratów³⁰. Dziesięć z nich zostało wymienionych w punktach z wizytacji biskupa Jana Lipskiego wpisanych w księdze dekretów kurii chełmińskiej w roku 1635³¹, wszystkie zaś dwanaście wraz z parafiami wymieniono w aktach synodu biskupa Kaspra Działyńskiego odbytego w Lubawie w 1641 r.³² Ten sam podział widoczny był w wizytacji biskupa Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 i okazał się na tyle trwały, że przetrwał nawet do XIX w.³³ Można więc przyjąć, że także w końcu XVI w. diecezja chełmińska dzieliła się na następujące dekanaty: brodnicki (10 okręgów parafialnych), chełmiński (8), chełmżyński (15), golubski (8), grudziądzki (4³⁴), lidzbarski (6), lubawski (11), łański (5), nowomiejski (13), radzyński (9), toruński (14³⁵) oraz wąbrzeski (12). Przeciętnie zatem na jeden okręg dekanalny przypadło w diecezji chełmińskiej 9–10 parafii. Ogółem w diecezji chełmińskiej odnotowano 119 parafii i 474 przynależne do nich miejscowości, przeciętna parafia tej diecezji składała się więc z ok. 5 osad (wliczając w to także miejscowość z kościołem). 61 parafii (51%), czyli ponad połowę, stanowiły parafie składające się z od 1 do 4 miejscowości, 41 (35%) było takich, których okręg parafialny obejmował od 5 do 9 osad, najmniej liczne zaś były w diecezji chełmińskiej parafie mające 10 i więcej miejscowości (17 parafii, 14% ogółu). Dodać jeszcze warto, że pod koniec XVI w. najprawdopodobniej 5 parafii było zajętych przez protestantów. Były to trzy świątynie w okolicach Torunia, a mianowicie Grębocin, Lubicz i Rogowo³⁶. Ponadto Ostromecko³⁷ w tym samym dekanacie toruńskim, ale leżące w pobliżu zakola Wisły oraz parafia w Mokrem w dekanacie grudziądzkim³⁸.

Późniejsze przekazy wizytacyjne mogą sugerować istnienie na terenie diecezji chełmińskiej kilku miejscowości, które mogły należeć do dwóch różnych parafii. Chodzi w tym przypadku o osady Folwark (par. Radzyń)³⁹, Mlewiec (par. Kiełbasin)⁴⁰, Wałdowo Królewskie (par. Boluminek)⁴¹ i Łunawy Wielkie (par. Chełmno)⁴². Ewentualne podwójne przyporządkowanie nie zostało uwzględnione

²⁹ Są to opracowania Bogusława Dygdały (*Struktury parafialne*) dla diecezji chełmińskiej, Mieczysława Józefczyka (*Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1 i 2) i Jana Wiśniewskiego (*Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821*, Elbląg 1999) dla diecezji pomezkańskiej oraz Andrzeja Mietza (*Archidiaconat kamiński*) dla archidiaconatu kamińskiego.

³⁰ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK, t. 18, s. 334.

³¹ Wymieniono w zestawieniu następujące archiprezbiteraty: golubski, radzyński, lubawski, łański, toruński, wąbrzeski, brodnicki, nowomiejski, chełmżyński, lidzbarski. Wykaz pominął zatem dekanaty grudziądzki i chełmiński. Zob. Wiz. C12, k. 78v–84v. Por. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s.103–104.

³² Zob. Fon. 24, s. 133–135.

³³ Zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 103–104.

³⁴ W tym jedna parafia zajmowana przez protestantów jeszcze w początkach XVII w.

³⁵ W tym cztery świątynie, które w końcu XVI w. były jeszcze w rękach protestantów.

³⁶ Zob. Wiz. C19, k. 17v, 108, 156v; Fon. 4, s. 15, 194, 278, 805.

³⁷ Według Bogusława Dygdały (*Struktury parafialne*, s. 45) katolicy odzyskali tę świątynię w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. Rzeczywiście w wizytacjach z 1640 i 1647 r. parafia jest już w rękach katolików (zob. Wiz. C13, k. 221v; Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 22).

³⁸ Podobnie jak Ostromecko, świątynię jeszcze ok. 1620 r. zajmowali protestanci (zob. B. Dygdała, *Struktury parafialne*, s. 45), ale w 1640 i 1647 była w rękach katolików (zob. Wiz. C13, k. 226v; Wiz. C16, k. 16; Fon. 4, s. 44).

³⁹ Obie wizytacje z XVII w. przypisują miejscowość Folwark do dwóch parafii: Radzynia (w 1647: Wiz. C16, k. 16v; Fon. 4, s. 46; w 1667–1672: Wiz. C19, k. 443; Fon. 6–10, s. 712) oraz Rywałdu (w 1647: Wiz. C16, k. 18v; Fon. 4, s. 51; w 1667–1672: Wiz. C19, k. 468v; Fon. 6–10, s. 751). Parafie sąsiadują z sobą, ale jest całkiem możliwe, że w tym przypadku chodziło o dwie całkiem różne miejscowości, w których znajdowały się folwarki i pod taką nazwą zostały odnotowane w obu parafiach.

⁴⁰ Mlewiec został podwójnie przyporządkowany tylko w wizytacji biskupa Leszczyńskiego z 1647 r. Należał wówczas do par. Kiełbasin (Wiz. C16, k. 9v; Fon. 4, s. 28) oraz Srebrniki (Wiz. C16, k. 10; Fon. 4, s. 28). Ta podwójna zależność jest jednak wątpliwa, ponieważ Srebrniki były w tym czasie parafią pozostającą w zależności filialnej od Kiełbasina i być może dlatego wymieniono je tak pod parafią macierzystą (pod nazwą Mliwiec, ale pominięto tutaj same Srebrniki), jak przy opisie Srebrnik (tu pod nazwą Mlewiec). W kolejnej wizytacji z czasów biskupa Olszowskiego Srebrniki dalej odnotowano jako filię Kiełbasina, ale już bez innych wsi. Mlewiec wystąpił jedynie w okręgu par. Kiełbasin (Wiz. C19, k. 29; Fon. 6–10, s. 71).

⁴¹ Podwójna przynależność Wałdowa Królewskiego jest prawdopodobna, gdyż rzeczywiście znajdowało się na pograniczu par. Boluminek i Ostromecko. W 1647 r. zostało odnotowane w obu parafiach (Boluminek: Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 21; Ostromecko: Wiz. C16, k. 7v; Fon. 4, s. 22). Jednakże w 1667–1672 wystąpiło już tylko w par. Boluminek (Wiz. C19, k. 163v; Fon. 6–10, s. 288).

⁴² Łunawy Wielkie Marian Biskup przypisał do par. Chełmno (*Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego*, s. 79), jednak wizytacja z 1647 r. odnotowała tę miejscowość tylko w par. Wabcz (Wiz. C16, k. 15;

na mapach, a miejscowości te przypisano do jednego ośrodka parafialnego zgodnie z ustaleniami Biskupa. Nie ma bowiem możliwości weryfikacji źródłowej wobec braku akt wizytacyjnych z XVI w., jednak na przynależność administracyjną do dwóch parafii mogą wskazywać wizytacje z 1647 i z 1667–1672 r.

Leżące na terenie województwa chełmińskiego parafie diecezji płockiej wchodziły w skład archidiakonatu dobrzyńskiego i dekanatu rypińskiego, który powstał jeszcze na początku XVI w. w wyniku reorganizacji przeprowadzonej przez biskupa Erazma Ciołka na synodzie diecezjalnym w 1506 r. W oparciu o spis synodalny, znany dzisiaj tylko z odpisów ks. Władysława Mąkowskiego wykonanych w latach 1926–1939⁴³ wiadomo, że pojawia się w nim dekanat michałowski, ale jako druga nazwa albo nawet określenie części dekanatu rypińskiego. Późniejsze źródła nie wspominają o jego istnieniu. Zdaniem Wiesława Müllera jest mało prawdopodobne, by kiedykolwiek taki dekanat istniał⁴⁴. Dekanat rypiński miał zostać wyodrębniony z istniejącego już średniowieczu dużego dekanatu ciechanowskiego wraz z dobrzyńskim i lipińskim⁴⁵. Zdaniem Arkadiusza Borka⁴⁶ jest to nieporozumienie, które do literatury historycznej wprowadził Henryk Folwarski⁴⁷ i które zostało wysnute zapewne na podstawie błędnej interpretacji odpisów Mąkowskiego.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że na terytorium województwa chełmińskiego była również wieś Elgiszewo, wchodząca w skład parafii Ciechocin leżącej już w Ziemi Dobrzyńskiej w dekanacie lipnowskim diecezji płockiej. Taki podział administracyjny diecezji płockiej na terenie Prus Królewskich był aktualny także pod koniec XVI w., a istotne reorganizacje, także dotyczące parafii biskupstwa płockiego znajdujących się na terenie Prus Królewskich, nastąpiły w 1643 r. poprzez utworzenie dekanatu górzneńskiego⁴⁸.

Do pięciu parafii z diecezji płockiej należało 20 miejscowości leżących na terenie województwa chełmińskiego. Dodatkowo dwie wsie wchodziły w skład parafii, których siedziby były poza granicami Prus Królewskich. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w skład omawianej diecezji wchodziła też część Brodnicy, która leżała po lewej stronie Drwęcy, czyli tzw. Przedmieście Mazurskie. Istniała tutaj prepozytura szpitalna pw. św. Jerzego. Dodatkowo w pobliżu znajdowała się wieś Michałowo, w której dawniej był kościół, być może parafialny. Co ciekawe, w wizytacjach chełmińskich z 1647 i 1667–1672 Michałowo jest wymienione wśród wsi w parafii Brodnica, podobnie jak prepozytura św. Jerzego⁴⁹. Mogłoby to wskazywać na przynależność do diecezji chełmińskiej. Przeczą temu jednak wcześniejsze i późniejsze źródła proveniencji płockiej. „Brodnicza prepositura” / „prepositura ante Brodnicza” jest wspomniana w płockim spisie dekanalnym z 1506/1510 r., w dekanacie określanym jako „rypiński i michałowski”⁵⁰. Prepozytura szpitalna pojawia się też w wizytacji płockiej z 1597 r., jako niedawno odzyskana od mieszczan protestantów. Wiadomo także, że to pleban brodnicki Jan Lubowski był jednocześnie prepozytem szpitala św. Jerzego, ale instytuowanym przez prepozyta górzneńskiego⁵¹. Ta informacja nie wskazuje, by prepozytura szpitalna na Przedmieściu Mazurskim wchodziła w skład parafii brodnickiej, natomiast jednoznacznie przypisuje ją do diecezji płockiej. Podobnie o prepozyturze oraz o Michałowie mówi wizytacja płocka z 1618 r. Co więcej, wizytatorowi

---

Fon. 4, s. 41). Kolejna z 1667–1672 przypisała jej podwójną przynależność, tj. do Chełmna, gdzie podano wysokość danin (Wiz. C19, k. 78v; Fon. 6–10, s. 151) i do Wabcza, gdzie wymieniono tylko samą nazwę wsi (Wiz. C19, k. 97; Fon. 6–10, s. 177). Być może w tym czasie już rozróżniano Łunawy Wielkie przynależące do par. Chełmno oraz Małe przynależne do par. Wabcz.

⁴³ Zob. Wiz 9, s. 107.

⁴⁴ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI–XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1969, nr 2, s. 161.

⁴⁵ Zob. E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, t. 3, 1975, s. 129; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 20.

⁴⁶ A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Kujawy i Ziemia dobrzyńska, s. 64.

⁴⁷ Por. H. Folwarski, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, Warszawa 1935, s. 110.

⁴⁸ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej*, s. 161.

⁴⁹ Miejscowość pojawia się w wizytacji biskupa Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 r. (zob. Wiz. C16, k. 19v; Fon. 4, s. 54) oraz wizytacji biskupa Andrzeja Olszowskiego z lat 1667–1672 (zob. Wiz. C19, k. 314v; Fon. 6–10, s. 521).

⁵⁰ Wiz. 9, s. 107.

⁵¹ Wiz. 2, k. 31–31v. Parafie dekanatu rypińskiego wizytowane były w 1597 r. Ksiądz Jan Lubowski posiadał liczną beneficję i tytuły. W latach 1592–1601 był kaznodzią zamkowym i prepozytem Ducha Świętego w Malborku oraz plebanem w Pogorzalej Wsi. Był również kanonikiem lubelskim i prepozytem w Brodnicy. Zmarł 6 stycznia 1605 r. (zob. M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii*, t. 1, s. 16).

udzielał wówczas informacji o uposażeniu dawny pleban z parafii Cielęta⁵². Powstaje jednak pytanie, do której parafii mogły należeć obie jednostki osadnicze pod koniec XVI w.⁵³ W wizytacjach brak na ten temat bezpośrednich wzmianek. Definitywna odpowiedź wymaga szerszej i dokładnej kwerendy źródłowej, zwłaszcza w aktach biskupich i konsystorskich. Informacje o przynależności lewobrzeżnej części Brodnicy do parafii Szczuka są dopiero XVIII-wieczne⁵⁴.

Przedreformacyjny podział diecezji pomezjańskiej obejmował kilkanaście dekanatów, ale w granicach Prus Królewskich po pokoju toruńskim północna część diecezji, leżąca w całości na terenie województwa malborskiego, podzielona była na pięć archiprezbiteratów: dzierzgoński (13 parafii), malborski (9), nowostawski (8), sztumski (13) i żuławski (10)⁵⁵. Ten układ zapewne istniał także pod koniec XVI w., gdyż został potwierdzony w aktach synodu biskupa Działyńskiego odbytego w Lubawie w 1641 r.⁵⁶ Dodatkowo, jak już wyżej zaznaczono, przynajmniej teoretycznie do diecezji pomezjańskiej należały parafie, które znajdowały się na obszarach przynależnych do Gdańska (Mierzeja Wiślana i część Żuław Wielkich, tzw. Szarpawa) i Elbląga (Żuławy Elbląskie). Przed reformacją były one najpewniej częścią dekanatu żuławskiego. Na tym obszarze zidentyfikowano osiem dawnych świątyń katolickich, tj. na terytorium należącym do Gdańska: Bohnsack (Sobieszewo), Kobbelgrube (Stegna), Prybbernow (Przebrno) i Schönbaum (Drewnica)⁵⁷ oraz na terytorium należącym do Elbląga: Fürstenau (Kmiecin), Gross Mausdorf (Myszewo), Jungfert (Marzęcino) i Zeyer (Kępki). Dodatkowo do domeny elbląskiej należała parafia Reichenbach (Rychliki), która stanowiła enklawę na terenie Prus Książęcych. Pomijając jednak te zajęte przez protestantów parafie, okazuje się, że przeciętnie na jeden archiprezbiterat diecezji pomezjańskiej przypadało ok. 10 okręgów parafialnych. Diecezja pomezjańska liczyła ogółem (bez uwzględnienia omówionych wyżej) 53 parafie oraz 161 innych miejscowości, łatwo zatem obliczyć, że średnio parafia na tym obszarze liczyła 4 osady, 2/3 stanowiły jednak parafie maksymalnie 4-wioskowe (35 parafii, w tym aż 16 okręgów składających się tylko z miejscowości z kościołem⁵⁸). Co więcej, te obejmujące więcej osad (powyżej 6) występowały głównie w dekanatach sztumskim i dzierzgońskim, te mniejsze (do 5) z kolei były ulokowane w miarę równomiernie w całej diecezji.

Na terenie diecezji warmińskiej, podobnie jak w chełmińskiej i pomezjańskiej, nie było podziału na archidiakonaty, chociaż w średniowieczu był notowany urząd archidiakona okręgowego. Natomiast

---

⁵² O samym Michałowie jest informacja, że „in ea (villa) fuit templum muratum, verum collapsum, in profanos usus haeretici converterunt, maxime vero eiusdem villae scultetus, qui sibi cellarium ex hac materia fieri fecit”. Wspomniany sołtys dodatkowo uprawiał wówczas dwa kościelne łąny (zob. Fon. 14, s. 666–667).

⁵³ Możliwe, że przypadek Brodnicy jest podobny do przypadku Mstowa leżącego nad Wartą na granicy diecezji gnieźnieńskiej i krakowskiej. Zdaniem Henryka Rutkowskiego parafia Mstów była podzielona między te dwie diecezje. Zob. AHP Sieradzkie, cz. 2, s. 33.

⁵⁴ Na początku XVIII w. parafiami w Cielętach i Szczuce oraz prepozyturą brodnicką św. Jerzego administrował jeden komendariusz ks. Bartłomiej Gościński (Wiz. 46, s. 556). Podobnie w 1724 r. te trzy świątynie obsługiwał jeden kapłan – Michał Bekierkiewicz (Wiz. 255, s. 7–8). Kolejna wzmianka z 1763 r. również informuje, że tymi trzema beneficjami zarządzał od 1755 r. ks. Michał Chmielewski (zob. Fon. 14, s. 720 n.). Z kolei wizytacja z 1775 r. już bezpośrednio wskazuje, że szpitalna prebenda św. Jerzego należała do parafii Szczuka, choć Michałowo nie zostało wówczas wymienione wśród miejscowości należących do tej parafii (*Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 10, s. 163). Także Stanisław Litak (por. *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 262; tenże, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006, s. 121, 272) przypisuje przedmieście brodnickie do parafii Szczuka. Kwestii przynależności parafialnej Przedmieścia Mazurskiego nie wyjaśnia również monografia Brodnicy pod redakcją Jerzego Dygdały, choć potwierdza przynależność prepozytury do diecezji płockiej (zob. *Brodnica. Siedem wieków miasta*, red. J. Dygdała, Brodnica 1998, s. 139–140).

⁵⁵ Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że po sekularyzacji diecezji po 1525 r. południowe archiprezbiteraty łańskie i nowomiejski, leżące na terenie województwa chełmińskiego, zostały wcielone bezpośrednio do diecezji chełmińskiej. Zob. J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 62–62; tenże, *Skutki sekularyzacji w oficjalacie pomezjańskim (w świetle wizytacji biskupich XVII–XVIII wieku)*, [w:] *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI–XVIII w.)*, red. J. Wiśniewski, Olsztyn 2008, s. 45–46.

⁵⁶ Zob. Fon. 24, s. 135–136.

⁵⁷ Zapewne to o tych czterech świątyniach wspomniano w wizytacji biskupa Rozdrażewskiego z 1583 r., pisząc przy omawianiu świątyń Gdańska, że „sunt et in insula quadam cognomine Nereia ad Laternam quatuor ecclesiae similiter ab haereticis occupatae” (Wiz. G1a, k. 2a; Wiz. G1b, s. 3; Fon. 1–3, s. 9). Por. J. Fankiejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*, Pelplin 1880, s. 192–193.

⁵⁸ Parafie jednowioskowe były charakterystyczne dla kolonizacji niemieckiej w czasach krzyżackich. Por. M. Biskup, *Parafie w Państwie Krzyżackim*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Z.H. Nowak, R. Czaja, Toruń 2000, s. 90.

podział na mniejsze okręgi terenowe, zwane tutaj także archiprezbiteratami, ma metrykę co najmniej XIV-wieczną⁵⁹. Podział ten był już utrwalony na przełomie XV i XVI w. i obejmował wówczas 14 archiprezbiteratów⁶⁰. W przypadku terytorium diecezji warmińskiej, które wchodziło w skład województwa malborskiego, należy zauważyć, że pod koniec XVI w. dwie parafie katolickie: Tolkmicko i Podgrodzie (Neukirch-Höhe) były zaliczane do dekanatu fromborskiego. Do tego samego dekanatu zaliczano również parafię Bludowo (Bludau) leżącą już poza województwem malborskim, choć jej terytorium wkraczało w granice województwa. Trzeba dodać, że jeszcze przed przejęciem przez protestantów kościołów na terenie Elbląga⁶¹ i jego posiadłości na Wysoczyźnie Elbląskiej wchodziły one w skład archiprezbiteratów elbląskiego i fromborskiego⁶². Warto w tym miejscu również zaznaczyć, że problematyczne było zaliczenie do którejś z katolickich parafii wsi Majewo (Meybaum). Zlokalizowana była wprawdzie na terenie starostwa tolkmickiego, ale często dawana w zastaw elblążanom, co spowodowało, że mieszkańcy wsi byli protestantami⁶³. Być może z tego powodu nie notowano jej w żadnej parafii⁶⁴.

Organizacja struktur terytorialnych diecezji gnieźnieńskiej oraz włocławskiej oparta była już od średniowiecza na podziale dwustopniowym, tj. na archidiaconatach i dekanatach. Zwłaszcza archidiaconaty w obu diecezjach mają bardzo wczesną metrykę⁶⁵. W diecezji włocławskiej podział na trzy archidiaconaty (włocławski, kruszwicki i pomorski) odnotowano już w XIII w.⁶⁶ Podobnie dawny był podział dekanalny. W końcu XVI stulecia parafie diecezji włocławskiej, leżące na terenie województwa pomorskiego zorganizowane były w dziesięć dekanatów⁶⁷: gdański (9 okręgów parafialnych), gniewski (8), mirachowski (13)⁶⁸, nowski (18), pucki (13), starogardzki (19)⁶⁹, świecki (17), tczewski (16) i Wyspy Mniejszej (12)⁷⁰. Nieco inne okoliczności dotyczyły dekanatu lęborskiego, który w tym czasie znajdował się poza Prusami Królewskim i nie został zasadniczo uwzględniony na prezentowanych mapach poza kilkoma miejscowościami leżącymi w województwie pomorskim, które należały do okręgów parafialnych mających siedzibę w tym dekanacie⁷¹.

⁵⁹ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 162–163.

⁶⁰ Zob. *Sedes archipresbyterales dioecesis Warmiensis*, s. 386 n.; por. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 163.

⁶¹ Przed reformacją były tutaj dwie parafie katolickie, tj. dla Starego Miasta przy kościele św. Mikołaja oraz dla Nowego Miasta przy kościele Trzech Króli (zob. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 200).

⁶² W skład archiprezbiteratu elbląskiego wchodziły leżące na terenie Malborskiego parafie Elbląg, Przezmark (Preussischmark), Pomorska Wieś (Pommehrendorf). Z kolei parafie Milejewo (Trünz) i Łęcze (Lentz) należały do archidiaconatu fromborskiego. Zob. *Sedes archipresbyterales dioecesis Warmiensis*, s. 408–409, 414–415. Jednak w drugiej połowie XVI w. wszystkie miejscowości z kościołem należące do diecezji warmińskiej i leżące na terytorium elbląskim były przypisane już tylko do archiprezbiteratu elbląskiego. Zob. *Wiz.* B1, k. 60v, 61, 62, 163, 164.

⁶³ Jak pisał Eugen G. Kerstan (*Die Geschichte des Landkreises Elbing*, Elbląg 1925, s. 264), mieszkańcy chodzili na nabożeństwa do zbudowanego w 1599 r. zboru w Nowym Monasterzysku (Neu Münsterberg) leżącego już po stronie Prus Książęcych.

⁶⁴ Majewo mogłoby być zaliczone do najbliższej terytorialnie par. Bludowo (Bludau), ale przejrzone warmińskie wizytacje z przełomu XVI i XVII w. nie wymieniają miejscowości. Nie ma jej także wśród wsi parafialnych Tolkmicka, Bludowa czy Podgrodzia w wizytacji z 1729 r. (zob. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 261).

⁶⁵ Zob. T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 96 n.; J. Szymański, *Uwagi o organizacji archidiaconatu polskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 6, 1960, nr 3, s. 33 n.; tenże, *Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 15, 1967, nr 2, s. 49–84; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Początki oficjalu kamińskiego*, s. 3–4; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 69–70.

⁶⁶ Z. Chodyński, *Brevis narratio historica*, s. IX.

⁶⁷ Podział ten wprowadzony został na początku rządów biskupa Rozdrażewskiego w 1582 r. Por. S. Kościelak, *1000 lat gdańskiego Kościoła*, Gdańsk 1999, s. 71–72.

⁶⁸ Używano terminologii „decanatus Mirochoviensis seu/sive Kościerzynensis”, zapewne z racji siedziby dziekana, jak wyjaśniono w dokumentacji synodu gdańskiego z 1585 r. (zob. *Statuta synodalia*, s. 92; por. MHDW 1, s. 22, 25).

⁶⁹ Jak odnotowali pod rokiem 1583 wydawcy źródeł włocławskich, w przypadku tego dekanatu stosowano nazwy „Zaborzensis seu Podlascensis (postea appellabatur Stargardiensis)”: zob. MHDW 1, s. 22. Jednak w aktach synodu gdańskiego z 1585 r. dekanat nazwano tylko starogardzkim. Podobnie w aktach synodów odbytych w Subkowach w latach 1589 i 1598 (zob. *Statuta synodalia*, s. 92, 93, 125, 147).

⁷⁰ Dekanat ten w aktach wizytacji biskupa Hieronima Rozdrażewskiego z 1583 r. nazywany był „Minoris Insule seu Stobleviensis” (zob. *Wiz.* G1a, k. 2; *Wiz.* G1b, s. 1; *Fon.* 1–3, s. 7).

⁷¹ Chodzi w tym przypadku o należące do parafii Osieki Lęborskie osady Bzino, Nadole i Prusowo leżące na lewym brzegu Jeziora Żarnowieckiego, następnie Kętrzyno wchodzące w skład parafii Rozłazino oraz Okalice i Zakrzewo, które były częścią parafii Leburnia.

Być może osobną kościelną jednostką terytorialną było miasto Gdańsk wraz kilkunastoma świątyniami (pod koniec XVI w. w większości zajętych przez luteranów) i z przyległościami. Wizytacje i wykazy świątyni dość wyraźnie oddzielają kościoły znajdujące się w samym mieście od dekanatu gdańskiego, ale nie podają jednoznacznie, by teren ten był osobnym dekanatem. Wykaz dekanatów z 1583 r. wymienia wszystkie 10, ale używa terminu *rurales*, co może potwierdzać, że miasto Gdańsk wraz jego świątyniami i przyległymi osadami leżącymi w jego dominium było traktowane jako osobny i izolowany okręg kościelny⁷².

W przypadku niektórych parafii tworzących archidiakoniat pomorski pojawiły się problemy związane z przypisaniem ich do właściwych dekanatów. Wynikały one przede wszystkim z faktu, że XVI-wieczne wizytacje z czasów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego nie zawsze dokładnie podawały przynależność dekanalną⁷³. Zdecydowaną pomocą są za to wykazy kościołów zamieszczane w aktach synodów. Są to przede wszystkim spisy z czasów aktywnej działalności biskupa Rozdrażewskiego z synodów odbytych w Gdańsku (1585)⁷⁴ i Subkowach (1598)⁷⁵. Dodatkowo podobne wykazy z lat 1583 oraz 1598 opublikowali wydawcy wrocławskich źródeł biskupich⁷⁶. Analiza tych wykazów jest ważna, bo pozwala wychwycić zmiany, które następowały w ostatnich 20 latach XVI w. Swoistym potwierdzeniem stanu organizacyjnego dekanatów pomorskich z końca stulecia jest wykaz z synodu odbytego we Wrocławku w 1620 r. pod przewodnictwem biskupa Pawła Wołuckiego⁷⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, że przeanalizowane wykazy świątyni nie są idealnym narzędziem pozwalającym ustalić przynależność parafialną do dekanatów. Niekiedy podają informacje sprzeczne, przypisując tę samą parafię do dwóch dekanatów⁷⁸. Ponadto nazwy niektórych miejscowości budzą poważne wątpliwości interpretacyjne⁷⁹. Pomijając te problemy, należy stwierdzić, że udało się jednoznacznie przypisać zdecydowaną większość pomorskich parafii do dekanatów. Przy niektórych jednak wymagana była dokładniejsza analiza zapisów wizytacyjnych i synodalnych⁸⁰.

⁷² W literaturze historycznej badacze różnie interpretują dekanalną przynależność Gdańska. Stanisław Kujot (*Kto złożył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, RTNT, t. 10, 1903, s. 231) uważał, że w drugiej połowie XVI w. istniały dwa dekanaty gdańskie, tj. miejski i wiejski. Z kolei zdaniem Ignacego Subery (*Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1–4, s. 741) zawsze istniał jeden dekanat gdański. Bez wątpienia taka sytuacja miała miejsce w XVII i XVIII w. Natomiast źródła z wieku XVI wyraźnie odróżniają dekanaty wiejskie i terytorium Gdańska. W wizytacji z 1583 r. wymieniono 16 świątyni „intra et extra muros”. Do tego wizytator biskupa Rozdrażewskiego dołączył jeszcze parafię na Helu oraz niewymienione z nazw czy wezwań cztery świątynie na Mierzei Wiślanej, które znajdowały się wprawdzie na terytorium gdańskim, ale w rzeczywistości należały do diecezji pomezkańskiej (zob. Fon. 1–3, s. 9; MHDW 1, s. 20, 22). O tym, że Gdańsk był traktowany wyjątkowo, może świadczyć fakt, iż w połowie XVI w. w kościołach miejskich było 155 kapłanów. Dokładny wykaz świątyni, beneficjów i szpitali w Gdańsku z liczbą pracujących kapłanów wskazuje, że duchowieństwo gdańskie liczyło nawet ponad 200 osób (zob. Fon. 1–3, s. 515–517). Zob. M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*, s. 65–65; T. Nowicki, *Liczba i sieć*, s. 79; tenże, *Plebani archidiakonatu pomorskiego w XVIII w. Studium prozopograficzne*, Lublin 2008, s. 44; S. Kościelak, *Katolicy*, s. 71.

⁷³ Problemy takie stały również przed edytorami tych źródeł, a ich interpretacja przynależności dekanalnej niektórych ośrodków parafialnych wydaje się czasem przeczyć zapisom źródłowym (zob. Fon. 1–3, s. 5–7, 222b–222c; por. MHDW 15).

⁷⁴ Zob. *Statuta synodalia*, s. 93–94.

⁷⁵ Ważny był tutaj nie tylko wykaz dekanatów i parafii, ale również przepisy, które zmieniały przynależność dekanalną niektórych parafii w stosunku do zmian z 1582 r. Zgodnie z tym rozporządzeniem dodano do dekanatu gdańskiego parafie w Żukowie, Oliwie, Chwaszczynie, Kielnie, Matarni, Przodkowie, Szemudzie i Wielkim Kacku. Z kolei do dekanatu mirachowskiego dodano Niedamowo, odseparowane od dekanatu tczewskiego, do którego dotychczas należało. Z podobnych powodów do dekanatu starogardzkiego przyłączono Kleszczewo, Szczodrowo i Garczyno z tczewskiego oraz Dąbrówkę, Jabłowo i Bobowo z dekanatu nowskiego. Do dekanatu włączono nowo powstałą parafię w Topolnie. Zob. *Statuta synodalia*, s. 147–148.

⁷⁶ Zob. MHDW 1, s. 22–26.

⁷⁷ Por. *Statuta synodalia*, s. 179–180.

⁷⁸ Przykładowo w wykazie z synodu z 1598 r. par. Bobowo została wymieniona w dekanacie starogardzkim i gniewskim (zob. *Statuta synodalia*, s. 147, 148), par. Nową Cerkiew wpisano zaś w dekanacie nowskim i gniewskim na liście z tego samego roku edytowanej w MHDW 1, s. 26).

⁷⁹ Całkowicie niejasne są np. nazwy Zerencino (dek. mirachowski) czy Sędziszowo (dek. tczewski) wymienione w spisie załączonym do akt synodu subkowskiego (zob. *Statuta synodalia*, s. 147, 148) czy też nazwy parafii w dekanacie gniewskim podane przez wrocławskiego wydawcę akt biskupich Scierzawo i Proszon (MHDW 1, s. 26).

⁸⁰ Na przykład problemem była przynależność dekanalną parafii Czerny i Łąg. Wykaz dekanatów z 1583 r. zaliczał te parafie do starogardzkiego i mirachowskiego (MHDW 1, s. 22, 23), z kolei wykazy z 1598 (MHDW 1, s. 25; *Statuta synodalia*, s. 147) i 1620 (*Statuta synodalia*, s. 180) wymieniały je tylko w dekanacie mirachowskim. Należy to jednak prawdopodobnie uznać za pomyłkę i przyjąć interpretację zastosowaną przez Stanisława Kujota, który w edycji wizytacji pomorskich zaliczył obie parafie do dekanatu starogardzkiego (por. Fon. 1–3, s. 5–7, 222b–222c). W tym zresztą dekanacie występowały cały czas w XVII i w XVIII w. Por. S. Kościelak, *1000 lat*, s. 74.

W przypadku archidiaconatu pomorskiego reformacja przyniosła najbardziej trwale i najliczniejsze straty świątyń. Najsilniejsze i najwcześniejsze wpływy protestantyzm uzyskał w samym Gdańsku⁸¹. Trzeba zaznaczyć, że przed reformacją funkcjonowało w mieście sześć parafii terytorialnych, tj. pw. Najświętszej Maryi Panny, św. Katarzyny Aleksandryjskiej, św. Jana Chrzciciela, św. Barbary, św. św. Piotra i Pawła oraz św. Bartłomieja, a ponadto dwie parafie na Nowym Mieście. Na mapie jednak nie uwzględniono tego szczegółowego podziału, gdyż podobnie jak w Elblągu, także w Gdańsku protestanci przejęli wszystkie świątynie parafialne⁸². Podobnie było na terytorium wiejskim należącym do największego miasta Prus Królewskich. Praktycznie przestał istnieć katolicki dekanat steblewski (tzw. Wyspy Mniejszej), gdzie poza jedną parafią w Giemlicach pozostałe przeszły w ręce luteranów. Znaczne straty były również w podmiejskim dekanacie gdańskim, zwłaszcza tam, gdzie patronat posiadał magistrat. Odpadło tutaj trwale od Kościoła katolickiego kilka okręgów parafialnych, a mianowicie Lublewo⁸³, Rokitnica (Müggenhagen)⁸⁴, Pruszcz (Praust)⁸⁵ czy Przyjaźń (Reinfeld)⁸⁶. Do powyższych można doliczyć co najmniej jeszcze trzy kaplice bądź kościoły filialne w par. Święty Wojciech, a mianowicie Juszkowo (Gischkau), Orunia (Ohra) i Wojanowo⁸⁷. W wizytacjach Rozdrażewskiego te świątynie są wymienione i uznane za filie par. Święty Wojciech, ale nie sposób jednoznacznie określić, czy można je traktować jako kościoły z okręgiem. Tym bardziej że nie wymieniały ich synodalne spisy świątyń, poza jedną informacją o Oruni w aktach synodu gdańskiego z 1585 r.⁸⁸

Dawniejsze katolickie parafie i kościoły były przejmowane przez protestantów nie tylko w Gdańsku i w jego dominium. Jeszcze na początku rządów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego znacząca liczba świątyń w całym archidiaconacie nie miała katolickiego duszpasterza, a świątynie użytkowali innowiercy. Wizytacje tego czasu pokazują proces odzyskiwania tych świątyń, w wielu przypadkach zakończony sukcesem⁸⁹. Mimo to w rękach protestantów na terenie archidiaconatu pomorskiego pozostawało pod koniec XVI w. znacznie ponad 20 dawnych parafii, ale jeśli doliczyć kościoły na terenie Gdańska, to liczba ta przekraczała z pewnością 30 obiektów sakralnych. Niektóre inne dawne parafie katolickie, poprzez zawirowania reformacyjne, w zasadzie przestały istnieć jeszcze przed końcem XVI stulecia, jak to miało miejsce np. w Polednie (dek. świecki)⁹⁰. Być może do końca stulecia dotrwała parafia

---

⁸¹ O rozwoju reformacji na terenie miasta zob. S. Kościelak, *1000 lat*, s. 59 n.; tenże, *Katolicy*, s. 34 n.; tenże, *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początków XIX w.*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, S. Kościelak, Gdańsk 2017, s. 65 n. Syntetyczne ujęcie rozwoju protestantyzmu w Prusach Królewskich zob. tenże, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 213 n. Por. *Diecezja chełmińska*, s. 76–80.

⁸² J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 159–160, 168–171; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 206; tenże, *Katolicy*, s. 71–72 n.

⁸³ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 13, 108; Wiz. G1b, s. 33, 184; Fon. 1–3, s. 43, 215. Wizytacja z lat 90.: Wiz. G11, k. 63; Fon. 1–3, s. 413. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 185–186.

⁸⁴ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 13, 108; Wiz. G1b, s. 33, 184; Fon. 1–3, s. 43, 215. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 184.

⁸⁵ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 12, 111v, 112v; Wiz. G1b, s. 31, 188, 189; Fon. 1–3, s. 40, 220, 221. Wizytacje z lat 90.: Wiz. G11, k. 60v; Fon. 1–3, s. 413. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 184.

⁸⁶ Wizytacje z lat 80.: Wiz. G1a, k. 107v; Wiz. G1b, s. 184; Fon. 1–3, s. 215. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 194–196.

⁸⁷ Zob. Juszkowo: Wiz. G11, k. 53v, 55; Fon. 1–3, s. 405, 406; MHDW 15, s. 78, 79. Orunia: Wiz. G1a, k. 112v, 113; Wiz. G1b, s. 189; Fon. 1–3, s. 221 oraz Wiz. G11, k. 55v; Fon. 1–3, s. 405, 407; MHDW 15, s. 78, 80. Wojanowo: Wiz. G1a, k. 111v; Wiz. G1b, s. 188; Fon. 1–3, s. 220; Wiz. G11, k. 53, 54v; Fon. 1–3, s. 404, 406; MHDW 15, s. 78, 79. Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 183–186, 192, 194.

⁸⁸ *Statuta synodalia*, s. 93. Podobne stanowisko zajmuje S. Kościelak, *Katolicy*, s. 73.

⁸⁹ Przykładowo katalog kościołów rewindykowanych w lipcu i sierpniu 1596 r. wylicza 20 miejscowości, ale jeszcze do końca XVI w. biskupowi Rozdrażewskiemu udało się rewindykować dziewięć świątyń (Fon. 1–3, s. 535 n.). Por. *Diecezja chełmińska*, s. 79; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich*, s. 226–228.

⁹⁰ Już wizytacje biskupa Rozdrażewskiego z lat 80. mówiły o dawno zniszczonej świątyni i włączały wieś do par. Przysiersk (Wiz. G1a, k. 25v, 50v; Wiz. G1b, s. 65, 117; Fon. 1–3, s. 83, 132). O wydarzeniach związanych z rozbiórką świątyni przez Rafała Konopackiego i użyciem drewna do budowy tamy na jeziorze mówi wizytacja z końca lat 90. XVI w. (zob. Wiz. G11, k. 4v; Fon. 1–3, s. 344; por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 278). Wydarzenia te musiały nastąpić przez rokiem 1565, gdyż o tamie wspomina już lustracja starostwa świeckiego z tego czasu (zob. *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 178). O Rafale Konopackim zob. W. Nowosad, *Konopaccy herbu Odwaga – dzieje pomorskiej rodziny senatorskiej w XV–XVIII wieku. Studium genealogiczno-majątkowe*, Warszawa 2014, s. 74–80. Tam także informacja o konwersji na luteranizm oraz o wydarzeniach związanych z rozbiórką kościoła w Polednie.

i kościół w Michalu (również dek. świecki)⁹¹. Przykłady można znaleźć także w innych dekanatach. Pozostajemy jednak przy świeckim. Nie zawsze bowiem upadek świątyni musiał iść w parze z likwidacją okręgu parafialnego. Wizytacje Rozdrażewskiego dobrze dokumentują taki fakt w przypadku parafii Święte Wielkie i kaplicy w Sartowicach leżącej na terenie tej parafii, do której zapewne w połowie lat 80. lub w początku 90. nastąpiło przeniesienie centrum parafii, sakramentów w zasadzie zaczęto udzielać w Sartowicach, choć dalej funkcjonowała parafia z siedzibą w Świętem Wielkim⁹². Warto też zaznaczyć, że w drugiej połowie XVI w. w tym samym dekanacie została ufundowana jedna nowa parafia katolicka w Topolnie⁹³.

Na terenie archidiaconatu pomorskiego spotkać można osady, które leżały na granicy dwóch okręgów parafialnych i pojawiały się w zestawieniach wsi obu parafii. Ewidentnym przykładem jest wieś Radonia⁹⁴ na pograniczu parafii Lipusz i Leśno, także być może osada o nazwie Rybna⁹⁵ (par. Żarnowiec i Góry). Mniej jednoznaczne przykłady to Borowski Młyn⁹⁶ wymieniany wśród osad w parafii Lipusz i Parchowo oraz Brody (lub Bród)⁹⁷ (par. Gniew i Dzierżążno). Kilka przykładów można znaleźć w dekanacie świeckim w wizytacjach z lat 80.⁹⁸ i 90.⁹⁹ XVI w.

⁹¹ Nie wiadomo jednak jaki był dokładnie stan tej jednowioskowej parafii pod koniec XVI w. Wprawdzie została wymieniona wśród świątyni dekanatu w 1598 i 1620 r. (zob. *Statuta synodalia*, s. 148, 180), jednak już wizytacja z 1583 r. informowała, podobnie jak o Polednie, że „dudum ecclesia depopulata” (Wiz. G1a, k. 28v; Wiz. G1b, s. 73; Fon. 1–3, s. 94). Jednak chyba jeszcze wtedy świątynia w Michalu istniała, gdyż wiadomo, że rok później była „ab haereticis occupata” (Wiz. G1a, k. 58; Wiz. G1b, s. 129; Fon. 1–3, s. 148). Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 277–278; *Diecezja chełmińska*, s. 604–605.

⁹² W 1583 r. wizytator opisał par. Święte, przypisując do niej kilka osad, w tym Sartowice (Wiz. G1a, k. 28v; Wiz. G1b, s. 73; Fon. 1–3, s. 93). Tylko Święte zostało wymienione w zaleceniach po wizytacji (Fon. 1–3, s. 124). Podobnie oficjał bydgoski Sebastian z Szamotuł, wizytator Rozdrażewskiego, w trakcie wizyty z 1584 r. we wstępie wymienił tylko Święte bez Sartowic, a w opisie wspomniął bez wymieniania nazw o czterech wsiach wchodzących w jej skład (Wiz. G1a, k. 57v; Wiz. G1b, s. 128; Fon. 1–3, s. 147). Brak w tym czasie osobnego protokołu dla Sartowic. Sytuacja uległa zmianie w wizytacjach z lat 90. Wówczas, obok protokołu dla par. Święte, pojawia się także protokół dla Sartowic. Co więcej, miejscowości parafialne, w tym Święte Wielkie, wymienione zostały przy Sartowicach. Jednakże z protokołu dla kościoła w Świętem wynika, że wprawdzie wszystkie sakramenty zostały przeniesione do Sartowic, lecz są one traktowane jako filia Świętego (zapewne bez osobnego okręgu parafialnego) (zob. Wiz. G11, k. 118, 119; Fon. 1–3, s. 364–366; MHDW 15, s. 28–30). Taki stan rzeczy potwierdzają wykazy kościołów umieszczone w aktach synodalnych 1598 i 1620 r., gdzie ani razu nie pojawiła się nazwa Sartowice, a zawsze wymieniano Święte (*Statuta synodalia*, s. 148, 180). Por. J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice*, s. 276–277; *Diecezja chełmińska*, s. 603, 604.

⁹³ Beneficjum ufundował Samuel Konarski, chorąży pomorski (zob. *Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990, s. 127). Początki fundacji sięgają lat 80. XVI w., ale zapewne formalnie parafię erygowano dopiero w latach 90. Jako parafia z okręgiem, do którego należało kilka okolicznych wsi wyłączonych z par. Gruczno i Niewieścín, opisana została w wizytacji biskupa Rozdrażewskiego z 1597 r. (zob. Wiz. G11, k. 5; Fon. 1–3, s. 340, 344, 352). Była też już wymieniana w aktach synodalnych. Na przykład w synodzie subkowskim w 1589 r. uczestniczył Wawrzyniec z Krakowa komendariusz z Topolna, z kolei na synodzie w 1598 r. był Wojciech z Topolna, prawdopodobnie już pleban. Wtedy też przyłączono ją formalnie do dekanatu świeckiego i została wymieniona w spisie świątyni (zob. *Statuta synodalia*, s. 125, 147, 148, 150). Por. *Diecezja chełmińska*, s. 611–614. Przy okazji warto zaznaczyć, że już na początku XVII w. utworzono jeszcze jedną parafię w Sulęcynie (dek. mirachowski), nieuwzględnioną na mapie. Była to fundacja szlachecka Reinholda Heidensteina. Według autorów opracowania historycznego diecezji chełmińskiej (zob. *Diecezja chełmińska*, s. 404) parafia powstała w 1595 r., ale nie informowała o niej żadna wizytacja z lat 90. XVI w., a miejscowość jest tylko wspomniana wśród wsi parafii Parchowo (zob. Wiz. G11, k. 70; Fon. 1–3, s. 463; MHDW 15, s. 94). Erygowano ją formalnie dopiero w 1616 r. przy okazji poświęcenia kościoła. Wskazuje na to zapis z wizytacji biskupa Szaniawskiego z 1711 r.: „Fundamentum erectionis et inscriptio mansorum est, in Actis Civitatem Bernensem Anno 1616” (Wiz. G26, s. 71).

⁹⁴ W wizytacji z 1583 r. wieś odnotowano przy Lipuszu, informując dość dziwnie, że trzech i pół mieszkańców płaci do parafii z łana po pół korca żyta i owsa (Wiz. G1a, k. 10; Wiz. G1b, s. 25; Fon. 1–3, s. 33). W wizytacji z 1584 z kolei wizytator zanotował Raduń w parafii Leśno informując jednak, że „medietatem solvit in Lipusz” (Wiz. G1a, k. 123; Wiz. G1b, s. 203; Fon. 1–3, s. 241). Z lat 90. XVI w. jest jedynie wizytacja par. Lipusz, ale zapis informuje, że wieś płaci tylko połowę (Wiz. G11, k. 68v; Fon. 1–3, s. 461; MHDW 15, s. 92), edytor zaś w przypisie poinformował o oddawaniu drugiej połowy dziesięćcin do Leśna (Fon. 1–3, s. 461, przyp. 3). W późniejszych, XVII- i XVIII-wiecznych wizytacjach Radunia była przypisywana do par. Leśno (np. 1686/1687: Wiz. G20a, k. 27; 1701/1702: Wiz. G24, s. 112).

⁹⁵ Miejscowość Rybna została jednocześnie wymieniona w obu parafiach w wizytacji z lat 90. XVI w. Zob. Wiz. G11, k. 91v, 100v; Fon. 1–3, s. 306, 482. W wizytacji z 1687 r. jest już tylko wśród miejscowości par. Góra (Wiz. G20a, k. 43v).

⁹⁶ Osada młyńska Borowski (rozpoznana przez edytora wizytacji jako Borowiec) została umieszczona wśród wsi parafialnych Lipusza w 1583 r. (Wiz. G1a, k. 10; Wiz. G1b, s. 25; Fon. 1–3, s. 33, też przyp. 1). Brak jej w wizytacji Parchowo z tego roku, ale została umieszczona w wizytacji Gniewosza, która przedstawia stan z lat 90. XVI w. pod nazwą Borowy Młyn (Wiz. G11, k. 70v). W tym samym źródle odnotowano ją w par. Lipusz, ale pod nazwą „Molendinum Borowski” (Wiz. G11, k. 68v; Fon. 1–3, s. 461; MHDW 15, s. 92). Zapewne w tym przypadku chodzi o tę samą miejscowość.

⁹⁷ Osada folwarczna Brody lub Bród (dzisiaj Brody Pomorskie) znajduje się nad rzeką Wierzyca blisko jej ujścia, ale jeszcze przed Gniewem. W wizytacjach biskupa Rozdrażewskiego są tylko Brody należące do par. Dzierżążno (Wiz. G11,

Reasumując, przeciętny dekanat w archidiecezji pomorskiej (nie licząc dekanatu lęborskiego) miał 15 parafialnych okręgów terytorialnych, bez uwzględnienia podziału na świątynie parafialne i filialne. Ogółem odnotowano na tym terenie 137 parafii, na które składało się 1029 przynależnych do nich miejscowości. Do tego można doliczyć jeszcze 18 osad, których nie udało się przyporządkować do żadnej parafii oraz 7, których ośrodek parafialny znajdował się poza terenem Prus Królewskich, o czym wspomniano wyżej. Nie uwzględniając faktu, że wiele okręgów parafialnych było pod koniec XVI w. zajęte przez protestantów, to przeciętna parafia w archidiecezji liczyła ok. 7–8 miejscowości. Gdyby odliczyć okręgi utracone przez katolików, wówczas przeciętna parafia miała 8 osad. Najmniejsze (od 1 do 4 osad) stanowiły ok. 42% (58 okręgów), średniej wielkości obejmowały ok. 24% (33 parafie). Ponad 1/3 okręgów to te największe liczące 10 i więcej miejscowości (46 parafii)¹⁰⁰. Gdyby jednak wziąć pod uwagę liczbę miejscowości w parafiach, wówczas te najmniejsze obejmowałyby tylko 12% wszystkich ośrodków osadniczych, a największe aż 67%.

Z kolei fragment województwa pomorskiego będący w jurysdykcji arcybiskupów gnieźnieńskich był częścią istniejącego od 1512 r. archidiecezji kamińskiego. Został on wówczas wyodrębniony z istniejącego już wcześniej archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁰¹. Podział dekanalny na tym terenie miał jednak starszą metrykę i był niejako kontynuacją układu terytorialnego, który funkcjonował już co najmniej w końcu XIV w.¹⁰²

Jak już wcześniej zaznaczono, z czterech dekanatów należących do omawianego archidiecezji tylko chojnicki i tucholski znajdowały się w granicach Prus Królewskich. Nie obejmowały one równomiernie terenu diecezji wchodzącej w skład województwa pomorskiego. Zdecydowanie większy terytorialnie był dekanat chojnicki z 50 parafiami. W jego skład wchodziło też trzy razy więcej okręgów parafialnych niż było ich w dekanacie tucholskim (16 okręgów). Ogółem zatem na omawianym obszarze pod koniec XVI stulecia znajdowało się 66 parafii, które obejmowały 223 miejscowości. Dodatkowo trzy wsie pomorskie wchodzące w skład parafii przygranicznych należały do dekanatu sępoleńskiego leżącego już poza województwem pomorskim¹⁰³. Na omawianym terenie, w przeciwieństwie do archidiecezji pomorskiej, dominowały dość wyraźnie mniejsze parafie liczące maksymalnie do 4 miejscowości, które stanowiły niemal 76% wszystkich okręgów parafialnych na tym terenie (50 z 66). Parafie o średniej wielkości obejmowały ok. 21% parafii (14). Tylko dwa okręgi parafialne liczyły po 11 miejscowości (3%)¹⁰⁴. Jak już wspomniano, licznie występujące parafie jednowioskowe były charakterystyczne dla kolonizacji niemieckiej w czasach krzyżackich¹⁰⁵. Była to sytuacja zbliżona do niektórych obszarów diecezji pomezaniańskiej. Kontrastuje za to zdecydowanie z archidiecezją pomorską, gdzie trafiały się parafie liczące powyżej 20 jednostek osadniczych. Na terytorium archidiecezji pod koniec XVI w. jeszcze spora liczba kościołów katolickich pozostawała w rękach protestantów, jednak charakterystyczne dla tej części województwa pomorskiego było to, że protestanci już w badanym okresie wykorzystywali wiele własnych, nowo budowanych świątyń¹⁰⁶.

---

k. 21v; Fon. 1–3, 390; MHDW 15, s. 67). Także lustracja starostwa gniewskiego mówi o folwarku Brok w star. gniewskim (*Lustracja województwa pomorskiego 1565*, s. 151) i zapewne chodzi o miejscowość wymienioną w wizytacjach. O tym, że były to zapewne dwie, ale sąsiadujące miejscowości świadczy wizytacja biskupa Madalińskiego z 1687 r., w której w Dzierżanym wymieniono Brody Polskie (Wiz. G20a, k. 92v), a przy Gniewie Bród Niemiecki (Wiz. G20a, k. 94).

⁹⁸ Podwójnie w wizytacjach z lat 80. XVI w. został przypisany Błędzim (par. Lubiewo: Wiz. G1a, k. 26v; Wiz. G1b, s. 68; Fon. 1–3, s. 87 i Świekatowo: Wiz. G1a, k. 54v; Wiz. G1b, s. 122; Fon. 1–3, s. 139), ale później pojawił się tylko w par. Świekatowo (Wiz. G11, k. 104v; Fon. 1–3, s. 368; MHDW 15, s. 32). Podobnie osada Więckowo była w latach 80. zaliczana do par. Przysiersk (Wiz. G1a, k. 25v, 50v; Wiz. G1b, s. 65, 117; Fon. 1–3, s. 83, 132) i Gruczno (Wiz. G1a, k. 53; Wiz. G1b, s. 118; Fon. 1–3, s. 134), ale potem była już tylko przy Grucznie (Wiz. G11, k. 4; Fon. 1–3, s. 343; MHDW 15, s. 7).

⁹⁹ Dotyczy to Gołuszyc wpisanych w par. Serock (Wiz. G11, k. 109v; Fon. 1–3, s. 375) i Łąki Polskie (Wiz. G11, k. 106; Fon. 1–3, s. 371; MHDW 15, s. 35) oraz Różanna w par. Przysiersk (Wiz. G11, k. 106v; Fon. 1–3, s. 371; MHDW 15, s. 35) i Łąki Polskie (Wiz. G11, k. 105v; Fon. 1–3, s. 354; MHDW 15, s. 18).

¹⁰⁰ Te współczynniki zmieniłyby się nieco, gdyby uwzględnić tylko parafie zajmowane przez katolików. Najmniejszych i największych parafii byłoby po 38%, tych średnich zaś dalej ok. 24%.

¹⁰¹ Zob. A. Mietz, *Archidiecezja kamińska*, s. 21–22.

¹⁰² Tamże, s. 33.

¹⁰³ Były to należące do dekanatu sępoleńskiego Jadamkowo i Pamiętowo z parafii Zalesie oraz Orzełek wchodzący w skład parafii Kamień. Por. A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Kujawy i Ziemia dobrzyńska, s. 76.

¹⁰⁴ Potwierdzają to też badania A. Mietza (*Archidiecezja kamińska*, s. 57).

¹⁰⁵ Zob. M. Biskup, *Parafie*, s. 90.

¹⁰⁶ Szczegółowe zestawienie protestanckich ośrodków kultu podał A. Mietz, *Archidiecezja kamińska*, s. 90–108.

Liczba wszystkich okręgów parafialnych na terytorium Prus Królewskich w końcu XVI w. wynosiła 397 (118 w diecezji chełmińskiej, 6 w płockiej, 61 w pomezańskiej, 9 w warmińskiej, 137 we włocławskiej, 66 w gnieźnieńskiej). Do tego należy doliczyć 9 parafii, których centra znajdowały się poza granicami województw pruskich, ale które swym obszarem wchodziły w granice Prus Królewskich. Pod koniec XVI stulecia znaczną liczbę dawnych parafii katolickich zajmowali protestanci. Łącznie było to co najmniej 60 ośrodków (5 w diecezji chełmińskiej, 11 w pomezańskiej, 7 w warmińskiej, 22 we włocławskiej, 15 w gnieźnieńskiej). Spośród 397 okręgów parafialnych Kościoła katolickiego 35 znajdowało się w miastach, 346 we wsiach, 10 w osadach folwarcznych, 5 w miejscowościach z klasztorem (Kartuzy, Oliwa, Pelplin, Żarnowiec, Żukowo), a jedna osada parafialna była określana jako zamek (Starogród). Nie było w Prusach Królewskich miasta, w którym nie byłoby kościoła parafialnego.

W województwie chełmińskim znajdowały się 124 okręgi parafialne (w tym 8 na terenie należącym do Torunia). Województwo malborskie liczyło 66 okręgów parafialnych (w tym 12 należących do terytorium Elbląga). W województwie pomorskim było 207 okręgów (w tym 20 na terytorium należącym do Gdańska).

ANEKS

ZESTAWIENIE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ W PRUSACH KRÓLEWSKICH

Wykaz ukazuje stan na koniec wieku XVI. Wymienione zostały parafie położone w granicach Prus Królewskich, a także takie okręgi parafialne, których kościoły znajdowały się poza granicami prowincji, ale należące do nich wsie zlokalizowane były na terenie województw chełmińskiego, malborskiego lub pomorskiego. Centra parafii, które znajdowały się poza granicami Prus Królewskich oznaczono „*”, ośrodki parafii zajmowane pod koniec XVI w. przez protestantów „+”. Wykaz sporządzono w porządku alfabetycznym według ówczesnych nazw siedzib parafii, podając w nawiasach nazwę obecną, jeśli różniła się od dawnej. Miasta oznaczono literą „m.”.

Diecezja chełmińska

Archiprezbiterat brodnicki

Bobrowo, Brodnica m., Brudzawy, Kruszyny, Lembarg, Mszano, Nieżywieć, Pokrzydowo, Wrocki, Żmijewo

Archiprezbiterat chełmiński

Chełmno m., Czyste (Czyste Wielkie), Kijewo (Kijewo Królewskie), Lisewo, Sarnowo, Starogród, Szynych, Wabcz

Archiprezbiterat chełmżyński

Biskupice, Chełmża m., Dźwierzno, Gostkowo, Gronowo, Grzybno, Grzywna, Kiełbasin, Nawra, Papowo Biskupie, Rychnowo (Wielkie Rychnowo), Srebniki, Trzebcz Szlachecki, Unisław, Wielka Łąka, Zajączkowo

Archiprezbiterat golubski

Golub m., Kurkocin, Lipnica, Łobdowo, Ostrowite, Pluskowęsy, Radowiska Wielkie, Zieleń

Archiprezbiterat grudziądzki

Błądowo, Grudziądz m., Mokre+, Strzemięcín, Wełcz Wielki, Wiewiórki

Archiprezbiterat lidzbarski

Boleszyn, Kiełpiny, Lidzbark m., Mroczo, Radoszki, Wlewsk

Archiprezbiterat lubawski

Byszwałd, Grabowo, Grodziczno, Kazanice, Lubawa m., Prątnica, Rumian, Samplawa, Świniarz, Złotowo

Archidiecezja łasińska

Gubiny, Łasin m., Rogóźno, Szczepanki, Szembruk, Szywałd

Archidiecezja nowomiejska

Brzozie Lubawskie, Chrośle, Gwiżdżiny, Kurzętnik m., Lipinki, Łąkorz, Mikołajki, Nowe Miasto m., Radomno, Skarlin, Szwarcenowo, Tylice, Wonna

Archidiecezja radzyńska

Bursztynowo (Burznowo), Gruta, Jabłonowo, Linowo, Okonin, Ostrowite, Płowęż, Radzyń (Radzyń Chełmiński) m., Rywałd (Rywałd Królewski)

Archidiecezja toruńska

Bierzgłowo, Boluminek, Czarnowo, Czarze, Grębocin+, Kaszczorek (Kaczorek), Lubicz+, Łążyn, Ostromecko+, Papowo (Papowo Toruńskie), Przeczno, Świerczynki, Toruń m.

Archidiecezja wąbrzeska

Chełmonie, Dębowa Łąka, Kowalewo (Kowalewo Pomorskie) m., Łopatki, Niedźwiedź, Nowa Wieś (Nowa Wieś Królewska), Orzechowo, Płużnica, Ryńsk, Wąbrzeźno m., Wronie

Diecezja płocka

Dekanat lipnowski

Ciechocin*

Dekanat rypiński

Cielęta, Gorczenica, Gortatowo, Jastrzębie, Grażawy*, Brzozie, Szczuka

Diecezja pomezkańska

Archidiecezja dzierzgońska

Altenmarkt (Stary Targ), Bągart, Fischau (Fiszewo), Kiszpork (Dzierżgoń) m., Königsdorf (Królewo), Lichtfelde (Jasna)+, Neumark (Nowy Targ), Notzendorf (Krzyżanowo), Posilge (Żuławka Sztumska), Reichenbach (Rychliki)+, Rozengarten (Rozgart), Schöwiese (Krasna Łąka), Thiergarten (Zwierzno)

Archidiecezja malborska

Altmünsterberg (Stara Kościelnica), Biesterfelde (Bystrze), Gnojau (Gnojewo), Gross Montau (Mątowy Wielkie), Malbork m., Mielenz (Miłoradz), Schönau (Kraśniewo), Kościelec (Kościeleczyki), Warnersdorf (Pogorzała Wieś)

Archidiecezja nowostawski

Barendt (Boręty), Gross Lasewitz (Lezvice), Lichnowy Wielkie+, Kunzendorf (Kończewice), Liesau (Lisewo), Neukirch (Nowa Cerkiew), Neuteich (Nowy Staw) m., Schadwald (Szawałd)

Archidiecezja sztumska

Braunswalde (Gościszewo), Deutch Damerau (Dąbrówka Malborska), Dietrichsdorf (Straszewo), Kalwe (Kalwa), Kiesling (Koślinka), Konradswald (Koniecwałd), Neudorf (Nowa Wieś Sztumska), Pestlin (Postelin), Peterswalde (Pietrzwałd), Schroop (Szropy), Stuhmdorf (Sztumska Wieś), Sztum m., Tiefenau (Tychnowy)

Archiprezbiterat żuławski

Fürstenwerder (Żuławki), Ladekopp (Lubieszewo), Lindenau (Lipinka), Marnowy, Szonberg (Ostaszewo), Schönsee (Jeziernik), Tanza (Świerki), Tiege (Tuja), Tiegenhagen (Cyganek)

Okręgi parafialne o nieustalonej przynależności dekanalnej

Bohnsack (Sobieszewo)+, Fürstenau (Kmiecin)+, Gross Mausdorf (Myszewo)+, Jungfert (Marzęcino)+, Kobbelgrube (Stegna)+, Prybbernow (Przebrno)+, Schönbaum (Drewnica)+, Zeyer (Kępki)+

Diecezja warmińska

Archiprezbiterat elbląski

Dörbeck (Próchnik)+, Elbląg m.+, Lentz (Łęcze)+, Trünz (Milejewo)+, Pomerendorf (Pomorska Wieś)+, Preuschmark (Przezmark)+

Archiprezbiterat fromborski

Bludau (Bludowo)*, Neukirch (Podgrodzie), Tolkmicko m.

Diecezja włocławska

Archidiakoniat pomorski

Dekanat gdański

Chwaszczyno, Czapielsk+, Kielno, Kłodawa, Lublewo+, Łęgowo, Materna, Müggenhagen (Rokitnica)+, Oliwa, Praust (Pruszcz)+, Prągowo, Przodkowo, Reinfeld (Przyjaźń), Rosenberg (Różyny), Szynwałd (Szemud), Święty Wojciech, Wielki Kack, Żukowo, Żuława (Żuławka)

Dekanat gniewski

Barłożno, Falknowy (Walichnowy Wielkie), Garc (Wielki Garc), Gniew, Lignowy, Rajkowy, Szprudowo, Tymawa

Dekanat lęborski

Bukowina*, Łebunia*, Osieki Lęborskie*, Rozłazino*

Dekanat mirachowski (zwany też kościerzyńskim)

Chmielno, Goręczyno, Kartuzy, Kiełpino, Kościerzyna m., Lipusz, Luzino, Niedamowo, Parchowo, Sierakowice, Stężyca, Strzepcz, Świanowo

Dekanat nowski

Bzowo, Czarny Las, Dzierżążno, Grabowo, Klonówka, Komorsk Wielki, Kościelna Jania, Królowy Las, Lalkowy, Lubień Wielki, Nowa Cerkiew, Nowe m., Opalenie, Pączewo, Piaseczno, Pieniążkowo, Płochocin, Skórcz

Dekanat pucki

Chylonia+, Góra, Krokowo+, Łepcz, Mechowo, Oksywa, Puck m., Reda, Rumia, Starzyno, Strzelno, Swarzewo, Żarnowiec

Dekanat starogardzki (zwany też zaborskim albo podlaskim)

Bobowo, Brusy, Czersk, Dąbrówka, Garczyn, Jabłowo, Kleszczewo, Kokoszkowy, Leśno, Lubichowo, Łąg, Nowa Wieś, Pelplin, Skarszewy m., Sobkowy, Starogard m., Szczodrowo, Szpęgawsko, Wiele

Dekanat świecki

Bysław, Ciekcin, Drzycim, Gruczno, Jeżowo, Lubiewo, Łąki (Polskie Łąki), Michale+, Niewieścín, Osie, Przysiersk, Serock, Śliwice, Świecie m., Świekatowo, Święte (Święte Wielkie), Topolno

Dekanat tczewski

Dalwin, Demlin, Godziszewo, Gorzędziej, Kiszewa (Stara Kiszewa), Lubiszewo, Miłobądz, Nierzeszyno+, Obozin, Pinczyn, Pogutkowy, Polaszki (Stare Polaszki), Tczew m., Trąbki Wielkie, Wysin, Zblewo

Dekanat Wyspy Mniejszej (zwany też steblewskim)

Giemlice, Gottswald (Koszwały)+, Gross Zinder (Cedry Wielkie)+, Güttland (Kozłiny)+, Käsemark (Kiezmark)+, Letzkau (Leczkowy)+, Reichenberg (Bogatka)+, Stüblau (Stebledo)+, Trutenau (Trutenowy)+, Wotzlaff (Wocław)+, Wossitz (Osice)+, Zugdam (Suchy Dąb)+

Okręgi parafialne o niustalanej przynależności dekanalnej

Gdańsk m.+ , Hel m.+

Diecezja gnieźnieńska

Archidjakoat kamiński

Dekanat chojnicki

Barkenfeld (Barkowo), Berwald (Bincze)+, Biały Bór m., Biskupnica, Borzyszkowy, Bretfeld (Sierpowo)+, Brzeźno Człuchowskie, Brzeźno Szlacheckie, Bucholc (Bukowo), Chojnice m.+ , Chojniczki, Człuchów m.+ , Dębica+, Domisław, Drzonowo+, Falkenwald (Sokole), Ferstnowo (Gwieździn), Frydland (Debrzno) m., Gockowo+, Hamersztyn (Czarne) m.+ , Hangowice, Hansfeld (Nadziejewo), Henrichswald (Uniechów), Jączniki Wielkie, Kiełpin+, Koczała, Konarzyny+, Krępsk, Krystfeld (Chrzastowo), Kromża (Krzemieniewo), Landek (Lędyczek), Lichtenhagen (Głędowo), Losen (Łoża)+, Marienfeld (Myśligruszcz)+, Mosiny, Moszczenica, Peterswald (Cierznie), Powalki, Princenwald (Prusinowo), Przechylewo, Rosenfeld (Rozwory), Rychnowo, Rzeczenica, Sąpolno+, Schönfeld (Niezychowice), Steinborn (Słupia), Strieczona, Swornegacie, Szczytno+, Wierzchowo (Wierzchowo Człuchowskie)

Dekanat sępoleński

Kamień (Kamień Krajeński) m.* , Zalesie*

Dekanat tucholski

Blumfeld (Niwy), Cerkwica Wielka, Dąbrówka, Gostycyn, Jeleńcz, Lichnowy+, Mędomierz Wielki, Nowa Cerkiew, Obkas, Ogorzeliny, Ostrowite, Pawłowo, Raciąż, Siedlno (Silno), Sławęcín, Tuchola m.

NAZEWNICTWO

Paweł Swoboda

Toponimia terenów składających się na obszar Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w., będącego przedmiotem zainteresowania w niniejszym tomie AHP, w dużej mierze została już opracowana. W ramach serii Pomorskie Monografie Toponomastyczne (PMT) powstały monografie dawnych powiatów (zazwyczaj w granicach z lat 70. XX w.) kościerskiego, puckiego, malborskiego, sztumskiego i kwidzyńskiego (Powiśle Gdańskie), gdańskiego i tczewskiego, starogardzkiego, świeckiego, bytowskiego, wejherowskiego i tucholskiego¹. W ramach tej serii powstały również prace poświęcone konkretnym typom słowotwórczym w toponimii Pomorza Gdańskiego – nazwami z suf. *-ov-* zajęła się Urszula Kęsikowa², Jadwiga Łuszczynska zaś uwagę poświęciła formacjom z suf. *-in*³. Pozostałe typy słowotwórcze (nazwy z suf. *-ec*, *-ica*, **-jb*, *-bn-*, **-bsk-*, nazwy typu *Podlas*, *Międzyłęże*) zostały opracowane w osobnych artykułach w obszernym cyklu przez Huberta Górnowicza⁴. Badaczowi temu zawdzięczamy również liczne prace dotyczące pochodzenia językowego czy interferencji polsko-niemiecko-pruskich w toponimii Pomorza i Powiśla Gdańskiego⁵. Pomorskie nazwy patronimiczne były przedmiotem zainteresowania Bogdana Sicińskiego⁶.

¹ E. Breza, *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk 1974, PMT nr 1; J. Treder, *Toponimia byłego powiatu puckiego*, Gdańsk 1977, PMT nr 3; H. Górnowicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980, PMT nr 4; H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, Wrocław 1985, PMT nr 6; H. Górnowicz, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław 1985, PMT nr 7; E. Jakus-Borkowa, *Toponimia powiatu świeckiego*, Wrocław 1987, PMT nr 8; G. Surma, *Toponimia powiatu bytowskiego*, Wrocław 1990, PMT nr 9; J. Treder, *Toponimia powiatu wejherowskiego*, Gdańsk 1997, PMT nr 14; M. Milewska, *Toponimia powiatu tucholskiego*, Gdańsk 2000, PMT nr 15.

² U. Kęsikowa, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z sufiksem -ov-*, Gdańsk 1976, PMT nr 2.

³ J. Łuszczynska, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z sufiksem -in*, Wrocław 1983, PMT nr 5.

⁴ H. Górnowicz, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 3. Nazwy miejscowe z sufiksem -ica i jego pochodnymi*, „Prace Filologiczne”, t. 24, 1973, s. 53–95; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 2. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ec i jego pochodnymi*, „Slavia Occidentalis”, t. 31, 1974, s. 13–33; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 1. Nazwy miejscowe z sufiksem -ec i jego pochodnymi*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, [t. 1], 1975, s. 5–61; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 4. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ica i jego pochodnymi*, cz. 1, „Onomastica”, t. 20, 1975, s. 35–78; tenże, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 4. Nazwy terenowe i wodne z sufiksem -ica*, cz. 2, „Onomastica”, t. 21, 1976, s. 75–106; tenże, *Nazwy geograficzne z formantem -jb na Pomorzu Gdańskim*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 2, 1976, s. 138–139; H. Górnowicz, H. Olewniczak, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bn-*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 2, 1978, s. 37–83; H. Górnowicz, *Ze studiów nad toponomastyką Pomorza Gdańskiego. 5. Wyniki badań nad pomorskimi nazwami geograficznymi z sufiksem -ec i -ica*, „Onomastica”, t. 24, 1979, s. 45–74; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bsk-*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 3, 1983, s. 75–99; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego typu Międzyłęże, Zajezerze*, „Onomastica”, t. 31, 1986, s. 23–39; tenże, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego typu Podlas, Przybrody*, „Onomastica”, t. 32, 1988, s. 55–63.

⁵ H. Górnowicz, *Die deutsche Substitution des Phonems c in einigen Ortsnamentypen des Gebietes von Pomorze Gdańskie und mit ihr verbundene ungenaue Resubstitutionen*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 7, 1973, s. 137–160; tenże, *Niemieckie substytucje polskich i pruskich nazw miejscowych przy pomocy członów złożeniowych typu -dorf, -see na Powiślu Gdańskim*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 8, 1973, s. 89–100; tenże, *Rodzaje niemieczenia polskich nazw miejscowych na Powiślu Gdańskim*, „Onomastica Slavogermanica”, t. 10, 1976, s. 83–95; tenże, *Sposoby polszczenia obcych nazw miejscowych na Pomorzu Gdańskim*, „Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 2, 1976, s. 59–61; tenże, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie od pruskich podstaw słowotwórczych na zachód od dolnej Wisły*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. 2, 1978, s. 19–35; tenże, *Staropruskie nazwy wodne na Powiślu Gdańskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 13, 1980, s. 25–35.

⁶ B. Siciński, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Pomorzu*, „Onomastica Slavogermanica”, 7, 1973, s. 43–83.

W ostatnich latach ukazały się również monografie toponomastyczne współczesnych powiatów gdańskiego (pruszczańskiego) i nowodworskiego autorstwa Andrzeja Chłudzińskiego⁷, które przynoszą uzupełnienie luki we wspomnianej serii PMT.

Jak wynika z powyższego zestawienia, toponimia z obszaru XVI-wiecznych województw pomorskiego i malborskiego – poza nielicznymi brakami dotyczącymi powiatów chojnickiego, człuchowskiego i kartuskiego⁸ czy okolic Elbląga – doczekała się kompleksowego opracowania. Gorzej przedstawia się sytuacja jeśli chodzi o województwo chełmińskie. Nazewnictwo geograficzne z tego obszaru było co prawda poddawane analizie w różnych pracach dotyczących wybranych zagadnień z zakresu toponimii ogólnopolskiej czy nazw o pruskiej genezie⁹, nazwy poszczególnych miejscowości są też przedmiotem opisu w hasłach słownika *Nazwy miejscowe Polski*¹⁰, brak jednak jakiegokolwiek nowszego opracowania monograficznego czy choćby artykułów, które skupiałyby się konkretnie na toponimii tego obszaru. Ciągłe, jak się wydaje, jedynym opracowaniem w tym zakresie pozostaje część XIX-wiecznej pracy Wojciecha Kętrzyńskiego o ludności polskiej na terenie dawnych Prus krzyżackich, poświęcona ludności polskiej w ziemiach chełmińskiej i lubawskiej, w której sporo miejsca autor poświęcił nazwom miejscowym¹¹.

Brak zainteresowania badaczy nazewnictwem ziemi chełmińskiej może wynikać m.in. z trudności, jakich następuje jego analiza, gdyż jest ono – podobnie jak w przypadku całych Prus Królewskich – językowo niejednorodne (tak jak w przeszłości niejednorodna była tamtejsza struktura etniczna) i do jego badania przydatna jest w równym stopniu wiedza slawistyczna, germanistyczna i bałtystyczna.

Cechą charakterystyczną toponimii Prus Królewskich w XVI stuleciu jest jej dwujęzyczność – obok siebie, a nierzadko na określenie tego samego obiektu, funkcjonują tu nazwy polskie i niemieckie. Stwierdzenie to jednak nie oddaje w pełni złożoności nazewnictwa tego regionu, gdyż na jego obraz składają się zróżnicowane chronologicznie nawarstwienia nazw słowiańskich, (staro)pruskich i niemieckich, które – poza własnym wewnętrznym zróżnicowaniem dialektalnym – wchodziły we wzajemne interferencje, co owocowało licznymi nazwami substytucyjnymi. W niniejszym komentarzu skupię się w głównej mierze właśnie na tym aspekcie XVI-wiecznej toponimii Prus Królewskich.

Choć w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu całość ziem będących przedmiotem naszego zainteresowania była zamieszkała przez plemiona słowiańskie, jak zgodnie twierdzą historycy i onomaści, to już ok. V w. rozpoczyna się ekspansja bałtyckiego ludu Prusów na tereny Pomezanii, która na przełomie X i XI w., lub nieco później, na przełomie XII i XIII w., zatrzymuje się na linii Wisły, obejmując tym samym całe Powiśle Gdańskie¹². Oczywistą konsekwencją obecności Prusów było pojawienie się obok toponimów słowiańskich także nazw pruskich, nierzadko też te pierwsze ulegały prutenizacji (podobnie jak i sama ludność słowiańska) i odwrotnie – nazwy pruskie adaptowane były w polskim i niemieckim systemie językowym. Do XVI w. nazwy pruskie przetrwały już tylko w niemieckich i polskich formach substytucyjnych.

Pojawienie się na szerszą skalę na omawianym obszarze nazewnictwa niemieckiego, a także zgermanizowanych postaci nazw słowiańskich i pruskich, wiąże się ściśle z rozpoczęciem działalności Krzyżaków osadzonych w 1226 r. w ziemi chełmińskiej, którzy w kolejnych latach rozpoczęli podbój

⁷ A. Chłudziński, *Nazwy miejscowe powiatu gdańskiego (pruszczańskiego)*, Pruszcz Gdański 2017; tenże, *Nazwy miejscowe powiatu nowodworskiego (województwo pomorskie)*, Pruszcz Gdański 2020.

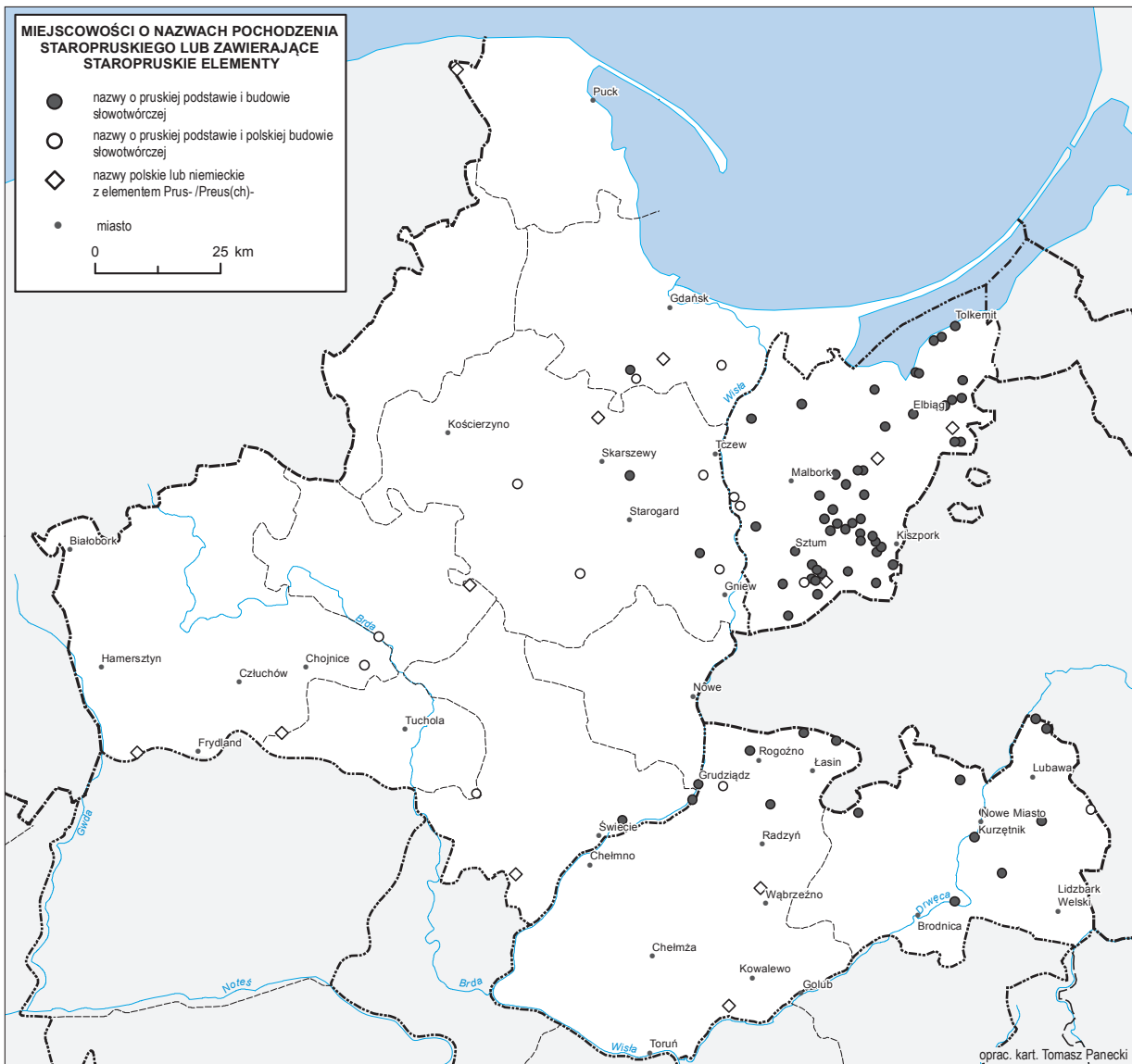
⁸ Napisana w 1981 r. pod kierunkiem Górnowicza praca Krystyny Makowskiej „Toponimia byłego powiatu kartuskiego” nie doczekała się publikacji, podobnie zresztą jak praca Mirosławy Michalczyk-Haxhy dotycząca toponimii powiatu lęborskiego, będącego jednak poza obszarem zainteresowania w niniejszym tomie AHP. Jeśli chodzi o powiat człuchowski, dotychczas ukazał się jedynie artykuł dotyczący nazw miejscowych gminy Człuchów, zob. A. Chłudziński, *Nazwy miejscowe gminy Człuchów*, cz. 1: B–K, [w:] *Ziemia Człuchowska – Kaszuby – Pomorze. O dziejach, kulturze i ludziach. Materiały z sesji 8–9 IX 2006 r.*, red. C. Obracht-Prondzyński, Człuchów–Gdańsk 2007, s. 261–288.

⁹ G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922.

¹⁰ *Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1–15, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 1996–2018.

¹¹ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 54–177.

¹² Por. J. Powierski, *Pomezania*, [w:] tenże, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, Malbork 2004, s. 119–121 (przedruk artykułu w *Słowniku starożytności słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970, s. 220); H. Górnowicz, *Próba rekonstrukcji pradziejów osadnictwa na Powiślu Gdańskim w świetle nazewnictwa*, „Onomastica”, t. 23, 1978, s. 47–61.

Mapa 1. Miejscowości o nazwach pochodzenia staropruskiego lub zawierające staropruskie elementy

Pomezanii, a w początkach XIV w. opanowali całe Pomorze Gdańskie¹³. Jak pisze Górniewicz, na pobitych ziemiach państwo zakonne nadawało ziemię przede wszystkim rycerstwu niemieckiemu, w ślad za którym podążali niemieccy chłopci. Ci osiedli w południowej części późniejszych Prus Królewskich w większości wywodzili się z regionów, w których posługiwano się językiem średnio-wysoko-niemieckim, w części północnej zaś przeważał język średnio-dolno-niemiecki, co, jak podkreśla badacz, stanowi jedną z trudności przy badaniu niemieckich substytucji nazw polskich i pruskich¹⁴. Krzyżacy nadawali ziemię jednak nie tylko Niemcom, ale także podbitej ludności polskiej i pruskiej, co spowodowało rozszerzenie się areału występowania nazw pruskich lub zawierających pruskie elementy językowe poza teren dotychczasowego pruskiego osadnictwa. Obecność nazw pruskiego pochodzenia na zachód od linii Wisły może wiązać się także z faktem, iż w drugiej połowie XIII w. nieliczni rycerze pruscy uchodzili z Pomezanii przed Krzyżakami pod opiekę książąt polskich na Pomorzu Gdańskim¹⁵.

Na mapie 1 oznaczone zostały nazwy z terenu XVI-wiecznych Prus Królewskich uznawane za genetycznie pruskie zgodnie z podziałem Górniewicza¹⁶ na: 1) nazwy (staro)pruskie (tj. odznaczające się zarówno pruską podstawą, jak i budową słowotwórczą); 2) nazwy utworzone od pruskich podstaw (przede wszystkim nazw osobowych), jednak już na gruncie języka polskiego lub niemieckiego; oraz 3) nazwy pośrednio lub bezpośrednio związane z etnonimem *Prus*, które mogą (choć wcale nie muszą) mówić coś o zasięgu osadnictwa pruskiego.

Jak łatwo zauważyć, znakomita większość nazw pierwotnie pruskich występuje na obszarze województwa malborskiego, w ziemi lubawskiej oraz w rejonie między Grudziądzem a Łasinem, czyli na ziemiach zamieszkałych przez ludność pruską jeszcze przed podbojem krzyżackim. Zaliczane są do nich przykładowo nazwy miejscowości z obszaru woj. malborskiego: *Kikojty*, pierwotnie prus. *Kikoitai (*Kykoiten* 1398–1399) < prus. n. os. *Kikaitis*; *Łabuń*, pierwotnie *Labūns (*Labune*, *Labun* ok. 1399) równa n. os. pochodzącej od prus. *labs* ‘dobry’ z formantem *-ūn-*; *Sztum*, prus. *Stumis // *Stume, od prus. n. os. *Stumis (por. Prutenus *Stumo* filius Grasute 1314); *Telkvice*, prus. *Tūlekoitai, dawniej też **Azinītai* (*Azinīthen* ... heredes ipsius *Tul(e)koite* et Bute 1302, *Tulkoyte* 1354), n. rodowa od n. os. **Tūlekoit(i)s* (: prus. *tūlan* ‘dużo’); a także nazwy rzek ponowione na nazwy miejscowości, jak np. prus. n. rz. *Ilawings, zniemczona jako *Elwing*, *Elbing*, dziś *Elbląg* (*Ilfing* 890, *Elbing* 1234), w związku z bałt. **il-* ‘czarny’ > n. m. *Elbląg* (*Elbinc* 1238, in *Elbingo* 1239, de *Elvingo* 1293, *Olbyąg* 1410, *Elbiąg* 1570), czy *Zirgūns, dziś *Dzierżgoń* (*Sirgune* 1234, *Sirgun* 1294), może w związku z prus. ap. *zirgis* ‘ogier’ > n. m. *Dzierżgoń* (*Dzizrzhou* 1410, *Dzyrgon* 1454, *Dzierzgon* 1466, wcześniej notowana tylko n. niem. *Christburg*)¹⁷.

Na zachód od linii Wisły do „czysto” pruskich można zaliczyć z dużą dozą ostrożności tylko trzy nazwy: *Labunki*, niem. *Labunken* (oboczna n. wsi Trzcińsko), prus. *Labūnkai (*Labunkin*, *Labunekin* 1334, *Labuniken* 1408, *Sczienisko* 1534; *Szczinski* alias *Labunki* 1570) od n. os. *Labūnk(i)s* (zob. wyżej); *Pomyje*, pierwotnie *Pameins (*Pomyn* 1278, *Pomie* 1281) od n. os. *Pameins (purski przedrostek *pa-* regularnie polonizowany i germanizowany jako *po-*); *Wiąg*, prus. *Wings (*Ibin* 1338, *Ibing* 1414–1438, *Iwing* 1430, *Iwyng*, *Ewigen* 1434, *Iwiąg* 1534, *Viąg* 1565) od ap. *wings (por. lit. *vingis* ‘zakrzywienie’, *vingrūs* ‘kręty, wijący się’) – w zapisach zgermanizowanych mieszanie *b* z *w* (tak jak w *Elwing* : *Elbing*) oraz wstawkowe *i-* w nagłosie; *Żuława*, prus. *Sulōwō (*Solow* 1401, *Solaw* 1414–1438, in *maiori Żuława* 1583) od tej samej podstawy co w litewskim *salà*, w łotewskim *sala* ‘wyspa’ (nazwa ta ma to samo pochodzenie co nazwa regionu Żuławy Wiślanej)¹⁸. Pozostałe nazwy

¹³ H. Górniewicz, *Wstęp toponomastyczny*, [w:] *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, red. H. Górniewicz, Z. Brocki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

¹⁴ H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 18.

¹⁵ H. Górniewicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 19.

¹⁶ Tamże, s. 20–21.

¹⁷ *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, s. 199–205; H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 73, 86, 166, 275.

¹⁸ H. Górniewicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 21–26. Do tej grupy nazw, wbrew Górniewiczowi, nie zaliczam nazwy *Rytel*, dla której rekonstruował on postać prus. *Retils. Chodzi tu bowiem o nazwę karczmy *Retil*, na którą w 1430 r. przywilej otrzymał Merten *Retil* (por. „wir dem woltechtigen und fromen Merten *Retil*, darzu allen seinen rechten erben und ehelichen nachkommelingen, geben und vorliehen den kretzim *Retil* geheissen”, P. Panske, *Urkunden der Komturei Tuchel Handfesten und Zinsbuch*, Danzig 1911, s. 154, nr 135), a zatem mamy tu po prostu do czynienia z przeniesieniem pruskiej, owszem, nazwy osobowej, na karcznię, ale nie ma to nic wspólnego z pruskim nazwotwórstwem. Można mieć też wątpliwości co do wyprowadzania pierwotnej postaci *Labūnkai z niemieckiej formy substytucyjnej *Labunken*, gdyż niem. *-en* substytuowano nazwy rodowe i inne nazwy pluralne tak pruskie, jak i polskie. Górniewicz twierdzi, że polską nazwą miejscowości

z terenu XVI-wiecznego woj. pomorskiego to nazwy utworzone od pruskich podstaw już na gruncie języka polskiego (ewentualnie niemieckiego), np. *Jadotowo* (dziś Jagatowo), pierwotnie *Jodotowice* (*Jodothowicz* 1414–1438, *Iodethowo* 1534, *Jadotaw* 1570), od prus. n. os. *Jōdōtis (por. *Jodothe* 1276) z pol. suf. -owo; *Trutnowo*, później *Trutnowy* (*Trutenaw* 1334, *Trutenow* 1399, *Trutnaw* 1534, *Trutnowy* 1583), od prus. n. os. *Trutnā lub **Truten(i)s*, z suf. -owo¹⁹, zapewne też *Sprudowo*, dziś *Szprudowo* (*Sprudoho* 1245, *Sprudowe* 1258, *Sprudow* 1279, *Sprauda* 1534, *Sprudow* 1534, *Sprudowo* 1565)²⁰.

Jeśli chodzi o toponimię niemiecką, to na terytorium XVI-wiecznych Prus Królewskich dają się wydzielić dwa obszary jej zwartego występowania, dobrze widoczne na mapie 2, na której naniesiono punkty odpowiadające miejscowościom, które w rozpatrywanym okresie miały nazwę niemiecką (lub nazwę stanowiącą niemiecką formę adaptacyjną nazwy polskiej lub pruskiej). Jeden obejmuje ziemię chełmińską, województwo malborskie oraz przylegającą do niego wschodnią część województwa pomorskiego, a ściślej wschodnie części powiatów gdańskiego i tczewskiego. Drugi natomiast zawiera się w południowo-zachodniej części powiatu człuchowskiego wyznaczonej przez linię Brdy, graniczącej z Wielkopolską i Pomorzem Zachodnim.

Jak już wspomniano, początki nazewnictwa niemieckiego na rozpatrywanym obszarze wiążą się z działalnością osadniczą zakonu krzyżackiego i obecność niemieckich toponimów w XVI w. w województwach chełmińskim i malborskim oraz we wschodniej części pomorskiego stanowi kontynuację tamtejszej sytuacji nazewniczej z poprzednich stuleci. Wydaje się natomiast, że funkcjonowanie nazewnictwa niemieckiego w powiecie człuchowskim należy wiązać nie tylko z panowaniem krzyżackim, ale także z wpływami kolonizacji niemieckiej z kierunku zachodniego, obejmującej m.in. Wielkopolskę i Księstwo Pomorskie. W sąsiedniej Wielkopolsce, jak stwierdzono w tomie AHP jej poświęconemu, nazewnictwo niemieckie występowało w dużej mierze właśnie w graniczących z Pomorzem powiatach waleckim i nakielskim²¹. Intensywny i długotrwały charakter miała kolonizacja niemiecka i procesy germanizacyjne na Pomorzu Zachodnim, trwające nieprzerwanie od XIII w.²², co nie mogło pozostać bez wpływu na nazewnictwo zachodnich rubieży Pomorza Gdańskiego.

Znikoma jest natomiast liczba nazw niemieckich w XVI w. na obszarze między Brdą a Wierzycą. Nieliczne nazwy niemieckie, które funkcjonowały tam wcześniej, od XIV w., do interesującego nas okresu zostały spolszczone bądź wyparte przez nazwy polskie. Za przykład takich procesów mogą posłużyć wymieniane przez Małgorzatę Milewską-Stawiany najstarsze nazwy niemieckie wsi w okolicach Tucholi: *Liebenau* (*Lybenow* 1343), *Schönenberg* (*Schonenberg* 1349) czy *Butelersdorf* (1346), w wiekach XV i XVI określane już wyłącznie polskimi wariantami *Gostycyn(o)*, *Lyskowo* i *Welpin* (*Wołpin*), ze spolszczonej zaś nazwy wsi *Kaldowo*, notowanej po raz pierwszy dopiero w XVI w., możemy odczytać nieodnotowaną w źródłach pierwotną nazwę niem. *Kalthof*²³. Brak nazw niemieckich (lub zniemczonych) na tym obszarze wiąże się nie tylko z rzadką siecią osadniczą (w ogromnej mierze były to trudno dostępne obszary leśne i bagienne). Generalnie w tym pasie oddziaływanie

---

od początku było wyłącznie *Trzczińsko* (*Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 22), gdzie indziej jednak sam cytuje zapis: „*Szczinski* alias *Labunki*” z 1570 r. (*Toponimia powiatu starogardzkiego*, s. 43), który dowodzi, że funkcjonowała również pol. n. *Labunki* (choć oczywiście nie można wykluczać, że jest to wtórna polonizacja zniemczonyj nazwy pruskiej, dlatego też pozostawiam ją w grupie pierwszej).

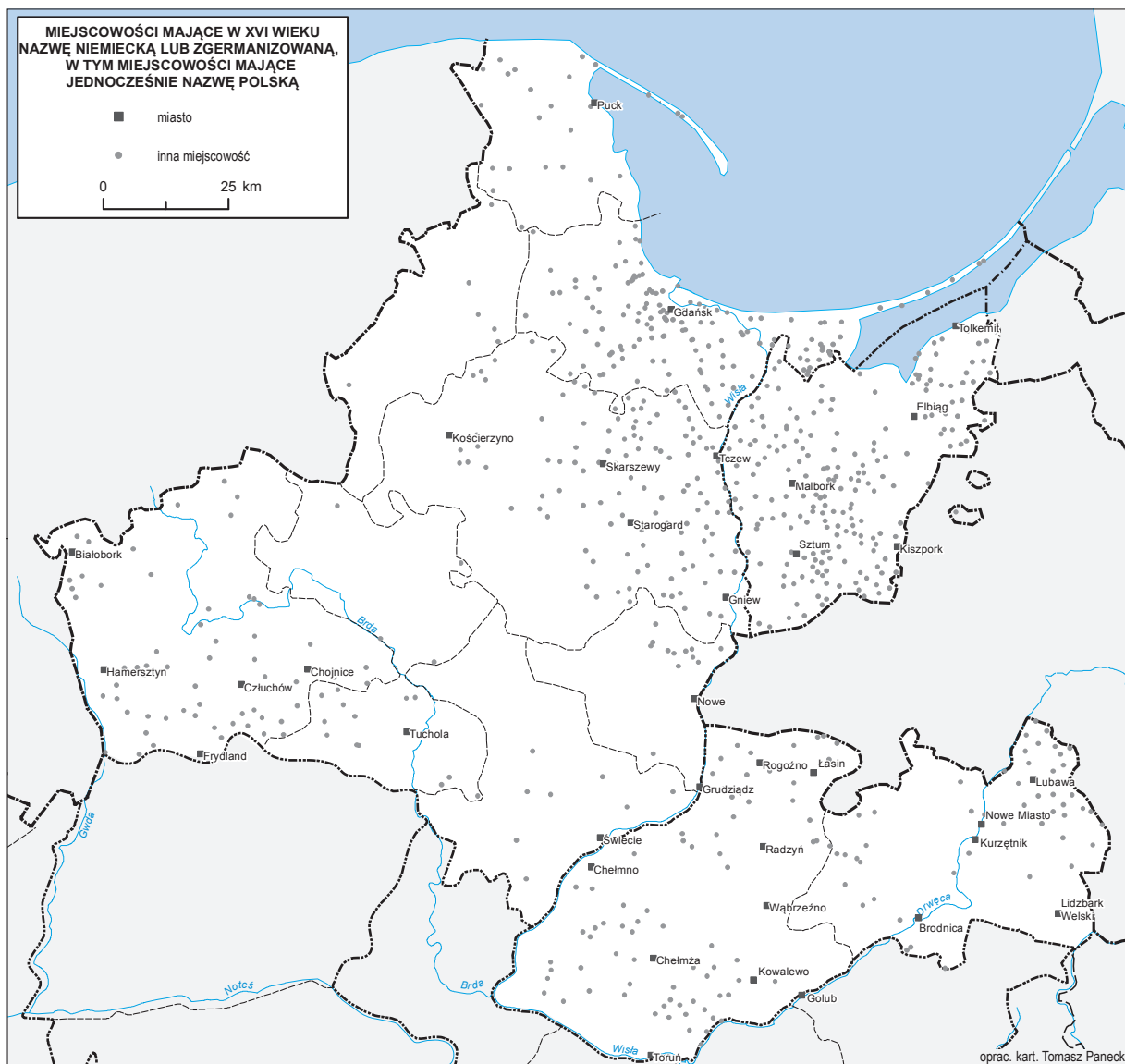
¹⁹ Według Haliny Bugalskiej (*Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 104) niem. -au, -ow oddaje prus. formant -āw-. Autorka powołuje się tu na pogląd Friedricha Lorentza, który pisze ogólnie, że mamy w tym przypadku do czynienia z nazwą pruską, jednak nie wspomina on nic o jej słowotwórstwie (F. Lorentz, *Preußische Ortsnamen und Appellative in Namen im Raum links der unteren Weichsel*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. 11, 1966, s. 246).

²⁰ H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów*, s. 47, 95, 104; H. Górniewicz, *Nazwy geograficzne pruskie i polskie*, s. 26–30. Dyskusyjną kwestią jest pruskie pochodzenie podstawy ojkonimu *Biotowo*, dziś *Bietowo* (*Byothin*, *Byechyn* 1402–1415, *Biuthowo* 1534, *Biotowo* 1570) w XVI-wiecznym pow. tczewskim. Górniewicz zakłada pierwotną postać *Bijocin(o)*, z suf. -in-, a za jej podstawę uznaje prus. n. os. *Bijōtis (powołując się na przytaczane jako niem. zapisy prus. antropionimu *Byot*, *Byote*, *Beyotte*; por. R. Trautmann, *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen 1974 [wyd. 2], s. 18 oraz na litewską n. m. *Bijotai*). Poglądu tego nie podziela Wanda Makula-Kosek, która skłonna jest wywodzić n. od niem. antropionimu *Bet*, spolonizowanego jako *Biet*, *Biot* (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 1, s. 195–196).

²¹ P. Swoboda, *Nazewnictwo*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 267.

²² J.M. Piskorski, *The Medieval Colonization of Central Europe as a Problem of World History and Historiography*, „German History”, t. 22, 2004, nr 3, s. 338.

²³ Analogiczną substytucję obserwujemy w przypadku wsi *Kaldowo* koło Malborka, por. *Kaldenhove* 1378, *Kaldenhof* 1412–1420, *Kaldenhuff* 1449, *Caldau* 1510–1529, *Caldow*, folwarku *Caldowa*, *Caldowo*, w *Kaldowie* 1565, do *Kaldowa* 1590 (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 4, s. 274).

**Mapa 2. Miejscowości mające w XVI w. nazwę niemiecką lub zgermanizowaną
(w tym miejscowości mające jednocześnie nazwę polską)**

języka niemieckiego było dużo słabsze (co możemy zaobserwować na przykładzie gęściej zasiedlonego w tym czasie powiatu świeckiego), nie bez znaczenia jest również fakt, że na terenie tym Krzyżacy na ogół lokowali wsie na prawie niemieckim na miejscu istniejących wsi polskich, rzadko zaś *in cruda radice*²⁴.

Ogółem około 33% miejscowości w Prusach Królewskich XVI w. nosiło nazwy niemieckie lub zniemczone. Należy jednak zaznaczyć, że na mapie 2 oznaczono także te miejscowości, które w XVI w. miały równoległą nazwę polską lub też ich niemiecka nazwa była formą substytucyjną nazwy polskiej lub pruskiej. Jeśli zawężymy ich zakres tylko do tych miejscowości, które w źródłach XVI-wiecznych miały wyłącznie nazwę czysto niemiecką (zob. mapa 3), to przekonamy się, że miejscowości takich było stosunkowo niewiele (nieco ponad 140) i skoncentrowane były we wschodniej części województwa malborskiego oraz na wąskim pasie przybrzeżnym ciągnącym od Mierzei Wiślanej po Gdańsk. Stanowią 6,5% wszystkich miejscowości uwzględnionych w niniejszym tomie AHP.

Najbardziej charakterystycznym typem słowotwórczym wśród toponimów niemieckich są nazwy komponowane i dotyczy to w równym stopniu toponimów różnych kategorii semantycznych – topograficznych, kulturowych czy dzierżawczych (zwykle odosobowych). Typowa nazwa dzierżawcza zbudowana jest według schematu *antroponim + człon utożsamiający*, określający (choć niekoniecznie, zob. niżej) charakter nazywanego obiektu, np. *Dietrichsdorf, Ernsttal, Hansfeld, Lobeckshof, Petershagen, Schusterkrug, Thomaswalde*, w których człony pierwsze złożenia pochodzą zwykle od imienia osadnika²⁵, człony drugie zaś pochodzą od wyrazów *Dorf* ‘wieś’, *T(h)al* ‘dolina’, *Feld* ‘pole’, *Hof* ‘dwór’, *Hagen* ‘ogrodzone miejsce’, też ‘zarośla’, *Krug* ‘karczma’, *Wald* ‘las’. Człony te jednak (-*dorf*, -*feld(e)* itd.) niekoniecznie mają w tym przypadku wartość realnoznaczeniową – zdaniem Adolfa Bacha na obszarach wschodniej kolonizacji pełniły one bowiem funkcję czysto strukturalną, a zatem można im przypisać jedno, wspólne znaczenie ‘osada, osiedle’²⁶.

Podobnie nazwy topograficzne najczęściej składają się z dwóch elementów, przymiotnikowego i rzeczownikowego, jak np. *Grünhain* (dosłownie ‘zielony gaj’), *Kahlberg* (‘łysa góra’), *Rehwalde* (‘sarni las’), *Schönwalde* (‘piękny las’), *Steinborn* (‘kamienne źródło’), *Reichenfeld* (‘bogate, żyzne pole’), rzadziej zaś spotykane nazwy jednoelementowe typu *Bruch* (‘bagnó, błoto’), *Linde* (‘lipa’). Wiele z tego typu nazw może odzwierciedlać panujące uwarunkowania naturalne²⁷, jednak w niektórych przypadkach związek ich znaczenia z rzeczywistym charakterem osady lub raczej jej położenia również należy traktować jako hipotetyczny – zwłaszcza nazwy miejscowości zawierające pozytywne wartościowanie (np. krajobrazu, żyzności gleb itp.), jak wspomniane *Schönwalde* czy *Reichenfeld*, w dobie kolonizacji mogły pełnić swego rodzaju reklamę, zachętę do osiedlania się w nich przybyszów z odległych niemieckich krajów²⁸. Z pewnością część niemieckich ojkonimów na Pomorzu mogą stanowić też nazwy przeniesione z nazw miejsca pochodzenia zwartych grup osadników.

Poza nazwami genetycznie niemieckimi w zgromadzonym materiale występuje ogromna liczba zgermanizowanych postaci nazw słowiańskich lub pruskich, które się utrwaliły i były powszechnie stosowane. Formy substytucyjne dzielą się na kilka grup ze względu na charakter zmian, jakie się w nich dokonały w stosunku do nazwy oryginalnej, tj. substytucje fonetyczne, fonetyczno-słowotwórcze oraz kalki²⁹. Substytucje fonetyczne polegają na dostosowaniu do fonetyki języka przyjmującego bez udziału słowotwórstwa i bez widocznych konsekwencji dla systemu toponimiczno-słowotwórczego, np. pol. *Kołoząb* > *Kalsam, Kolsam*; *Pluskowąsy* > *Plauskewantz*; *Sobowidz* > *Sobowitz*; *Wocław* > *Wotzlaff*;

²⁴ H. Górniewicz, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, s. 202.

²⁵ Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż na tym i innych obszarach w przeszłości będących pod panowaniem Krzyżaków, nazwy w części antroponimiczne zawierające *Marie* na ogół mają charakter kulturowy i nawiązują do patronki zakonu, którego pełna nazwa to Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Na obszarze Prus Królewskich w XVI w. takimi nazwami były *Marienburg* (dziś Malbork), *Marienau* (Marynowy), *Marienburg* (Mszano) czy *Mariensee* (Przywidz). Pobliski Kwidzyn przez Krzyżaków przemianowany został na *Marienwerder*. Do tej grupy toponimów należą również nazwy *Jungfer* (Junkrowy) i *Jungferberg* (Marzęcino) od niem. *Jungfer, Jungfrau* ‘panna, dziewczica’ (z wyrażenia *Jungfrau Maria*).

²⁶ A. Bach, *Deutsche Namenkunde*, t. 2: *Die deutschen Ortsnamen*, Heidelberg 1953, s. 255.

²⁷ Przykładowo n. wsi *Buchwalde* (*Buchwalde* 1378; dziś Bukowo, na płn. wsch. od Sztumu) została ponowiona z nazwy lasu, por. *silvam Buchwald* (1280), oznaczającej dosłownie ‘las bukowy’ (*Nazwy miejscowe Polski*, t. 1, s. 455).

²⁸ O takich praktykach na czeskim Śląsku zob. J. David, *Paměť města – názvy míst. Havířov, Ostrava* 2012, s. 27.

²⁹ H. Górniewicz, *Rodzaje zniemczenia*, s. 83–95; tenże, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, s. 301–302.

prus. *Daubels > *Daubel*; *Pasulōwō > *Posilge*³⁰. Substytucje fonetyczno-słowotwórcze polegają na dodaniu do substytutu fonetycznego wtórnego formantu słowotwórczego. Regularnie przejmowano zarówno pruskie, jak i polskie nazwy rodowe i inne nazwy pluralne (z czasem także singularne) poprzez dodanie końcówki liczby mnogiej *-en*, np. pol. *Dębice* > *Dembitzen*; *Krąg* > *Krangen*; prus. *Kikoitai > *Kykoiten*; *Mareins > *Morainen*. Do tego typu adaptacji należy również regularna zamiana polskich sufiksów: z podstawowym *c* (*-ica*, *-ice*, *-ec*) > *-itz* (np. *Krępiec*, *Krępc* > *Krampitz*; *Prątnica* > *Prantnitz*; *Laskowice* > *Laskowitz*); *-no* > *-en*, *-in* (np. *Chelmno* > *Culmen*, *Dzieżno* > *Dzeschen*); *-ewo* // *-owo* > *-au* (np. *Kiszewo* > *Kieschau*, *Sarnowo* > *Sarnau*), *-sk-* (również w realizacji *-dzk-*, *-ck-*) > *-zig* (*Puck* > *Pautzig*, *Gdańsk* > *Danzig*). Generalnie dowolny sufix mógł być zastąpiony członem typu *-dorf*, *-feld*, *-au* czy *-hof* (np. *Czyżykowo* > *Cziszkendorf*), choć raczej mowa tu o rozszerzeniu dowolnego substytutu fonetycznego takim członem złożeniowym (np. prus. *Grenai > *Grenen* > *Grün(en)feld*). Tak zwane kalki polegają na semantycznym nawiązaniu do nazwy pierwotnej, najczęściej poprzez ich przetłumaczenie (np. *Biskupia Góra* : *Bischofberg*, *Czyrwony Dwór* : *Rothof*, *Pucka Wieś* : *Pautzkerdorf*, *Wielka Wieś* : *Grossendorf*).

W XVI w. na obszarze całych Prus Królewskich najliczniej reprezentowane jest oczywiście nazewnictwo słowiańskie, polskie, jednak jego rozkład geograficzny nie jest równomierny. Siłą rzeczy najmniej nazw polskich występuje na terenach, gdzie wcześniej odnotowaliśmy największe skupiska nazw niemieckich związane z intensywniejszym przebiegiem kolonizacji niemieckiej. Co więcej, wiele XVI-wiecznych polskich nazw, choć formalnie nie sposób ich odróżnić od nazw genetycznie polskich, stanowi adaptacje nazw obcych. Precyzyjny opis mechanizmów substytucyjnych, przede wszystkim w zakresie przejmowania nazw z języka niemieckiego, znajdziemy w wymienionych na wstępie opracowaniach oraz w obszernej monografii tego zagadnienia autorstwa Barbary Czopek-Kopciuch³¹.

W nazewnictwie polskim absolutnie dominują formacje utworzone przy pomocy sufiksów *-owo* // *-ewo* (też *-owa*, *-ewa* oraz w formie pluralnej *-owy*, *-ewy*; łącznie ok. 500 miejscowości o takich nazwach³²) oraz *-in(o)* (ok. 230 miejscowości), najczęściej pełniących funkcję posesywną, a więc tworzących odosobowe nazwy dzierżawcze, np. *Borzęcin* (*Borrentin* 1224; od n. os. *Borzęta* + *-in*), *Maćkowo*, od XVI w. też *Maćkowy* (*Maczkowo* 1286); n. os. *Maciek* + *-owo*, wtórna pluralizacja do *-owy*), *Smażyno* (*Zmasino* 1346; n. os. *Smaga* + *-ino*), *Żelistrzewo*, pierwotnie *Żelistryjewo* (*Zelystryewo* 1277; od n. os. *Żelistryj* + *-ewo*, haploglogia *-yj-*). Niemal 33% wszystkich miejscowości ujętych w niniejszym tomie AHP nosiło nazwy zawierające jeden z wymienionych formantów. Należy wszakże mieć na uwadze, że obok licznych nazw pierwotnie polskich stosowano je bardzo często do polonizacji niemieckich nazw. Dotyczy to przede wszystkim formantu *-owo*, który regularnie substytuował pierwotne niemieckie nazwy zwłaszcza na *-au* lub *-hof*, ale też inne, np. na *-dorf*. Poza wspomnianym już wcześniej przykładem nazwy *Kałdowo* (< niem. *Kalthof*) można wymienić tu np. *Elznowo* (dziś *Olszanowo*) < niem. *Elsenau* (śr.-dln.-niem. *else* ‘olcha’ + *Au(e)* ‘łaka’), *Ferstnowo*, *Furstenowo* (dziś *Gwieździn*) < niem. *Fürstenau* (*Vurstenow* 1376, *Furstenaw* 1437, *Chwirstnowy* 1474, *Fersthnowo* 1511/12, *Furstenowo* 1570; od niem. *Furst*, śr.-dln.-niem. *vurste*, *vorste* ‘książę’ + *Au*); *Wielbrądowo*, *Wielbłądowo* (dziś *Wielbrandowo*) < niem. (*H*)*elbrandsdorf*, z wcześniejszego *Hildebrand(es)dorf* (*Hildenrandesdorff* 1414–1438, *Elbranczdorff* 1476, *Wyelblodowo* 1507, *Wielbrądowo* 1534; od niem. n. os. *Hildebrand*) czy *Rychnowo* < niem. *Reichenau* (*Richeno* (1404)1650, *Reichenau* 1414, *Richenau* 1415; śr.-wys.-niem. *rīche*, *rich*, niem. *reich* ‘bogaty, żyzny’ + *Au*). W województwie malborskim, poza pierwotnie polskimi nazwami *Jerzewo*, *Orłowo* (*Orlow* 1292) i *Palczewo* (*Palsschow* (1344)1405, *Palczaw* alias *Palczewo* 1565), wszystkie nazwy na *-owo* w XVI w. stanowią substytucje nazw niemieckich.

O ogromnej skali udziału nazw na *-owo* // *-ewo* i *-in(o)* świadczy fakt, że kolejny pod względem produktywności w badanym nazewnictwie formant **-ɛn-* (kontynuowany przez warianty rodzajowe *-no*, *-na*, *-ne*) obecny jest w nazwach ok. 120 XVI-wiecznych miejscowości, co stanowi zaledwie ponad 5,5% wszystkich obiektów osadniczych. Sufiks ten – jeden z najstarszych słowiańskich formantów –

³⁰ W przypadku nazw pruskich substytucje fonetyczne obejmują dodatkowo odrzucenie męskiej końcówki singularnej *-(i)s* (np. *Daubels > *Daubel*) oraz zastąpienie żeńskich końcówek *-ā*, *-ō*, *-ē* jednolitym *-e*.

³¹ B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.

³² Warto zwrócić uwagę na fakt, że na Pomorzu i generalnie w północnej części Polski zarówno dawniej, jak i dziś, prawie nie występują nazwy z suf. *-ów* // *-ew*, będącym wariantem rodzajowym suf. *-owo* // *-ewo*. Zapisy na *-ow* w materiale źródłowym niniejszego tomu AHP zasadniczo należy traktować jako niemieckie formy substytucyjne.

tworzył głównie nazwy topograficzne, w wielu zresztą przypadkach mamy do czynienia z nazwami ponowionymi z nazw obiektów fizjograficznych (głównie jezior i rzek). Jak piszą Hubert Górniewicz i Hanna Olewniczak, „pomorska typologia, produktywność i związek przede wszystkim z hydronimią są dowodem przynależności Pomorza do praojczyzny Słowian”³³. W świetle tych słów znamieny może wydawać się brak w XVI-wiecznym materiale (poza wsią *Trzcian(n)a*) nazw na *-bn- w województwie malborskim, podczas gdy w pozostałych dwóch województwach ich dystrybucja jest równomierna. W kilku przypadkach element *-no* mógł pojawić się wtórnie w wyniku adaptacji nazwy obcej, jak w nazwach *Szonborno*, *Szomborno* (dziś *Szymborno*) < niem. *Schönborn* (reinterpretacja *n* w członie *-born* jako sufiksu) czy *Meldno* // *Melno* < niem. *Malden*, *Alden* (substytucja *-en* jako *-no*), na ogół jednak suf. *-bn- pojawia się w nazwach pierwotnie polskich i to on ulegał zniemczeniu jako *-en* (*Chelmno* > *Culmen*, *Rybno* > *Reyben* itp.).

Podobnie jak w przypadku nazw z formantem *-bn- wygląda dystrybucja przestrzenna toponimów z innymi, mniej produktywnymi słowiańskimi formantami. Spośród kilkudziesięciu nazw z kontynuantami suf. *-sk(o)* (np. *Bielsk*, *Gdańsk*, *Skąpsk*, *Smogorsk*, *Wąpiersk*, *Kack(o)*, *Komorsko*) oraz *-ica* (np. *Brodnica*, *Brzeźnica*, *Opalenica*, *Pokrzywnica*, *Stężycza*) żadna nie pojawia się w województwie malborskim, z nazw zaś z suf. *-ec* występuje tam tylko jeden toponim – *Kościelec*.

Mogłoby się wydawać, że nieco inaczej przedstawia się sytuacja z nazwami z formantem *-ice* (najczęściej tworzącego nazwy patronimiczne), których w województwie malborskim odnotowano nieco więcej – dziewięć (nie należy tu n. *Dębice* utworzona od n. os. *Dębica*), jednak pięć z nich uważa się za substytucje nazw pruskich (lub ich zgermanizowanych form): *Warglevice*, *Barglevice* (dziś *Barlevice*) < *Warles* 1391, *Wargles* 1394, *Wargelis* 1416, *Wargels*, *Wargils* 1419 (od prus. n. os. *Wargel*, *Wargelis); *Pierzchowice* < *Parswit*, *Parsowite* XIV, *Parswiten* 1399, *Pers(ch)weiten*, *Parschweiten* XVI w.; *Telkvice/Tolkvice* < prus. *Tülekoitai: *Tulekoyte* 1354, *Tulekoytendorff* 1384, *Tulekoytendorff* 1400, *Talkoyten dorff* 1437 (zob. wyżej); *Trankvice* < prus. *Trankoitai: *Trankoiten* 1303, *Trankoten* (1321)XV, *Trankotin* (1336)XV, *Trankotin* 1354, *Trankwitz* 1402 (od prus. n. os. *Trankot*, *Trankoite*, *Trankote* TöppenPP 107), zapewne też *Uźnice/Uśnice*, niem. *Wosnitz*, *Wüsnitz*: *Wuschycz* 1391, *Wossicz* 1399, *Wusitcz* 1422, *Wusenitcz* 1498, *Wusznitz* 1508 (prus. sufiks *-īt-*, por. też lit. *ušis* ‘ošet’). W pozostałych przypadkach – *Połkowice*, *Watkowice*, *Weklice*, *Leźwice* (wcześniej *Lasowice*) – mowa o nazwach pierwotnie polskich, choć chronologia zapisów i ich substytucyjne formy mogą czasem utrudniać jednoznaczne rozstrzygnięcia w tej kwestii. Oczywiście i w pozostałych dwu województwach nazwy na *-ice* to często twory pseudopatronimiczne, jak np. *Hangowice* oraz *Jankowice* < niem. *Henningsdorf*; *Babalice* < niem. *Paulisdorf*, dln.-niem. *Puwilsdorf*, *Pauelsdorf*; *Jarantowice* < *Arnold(i)sdorf*, *Pilewice* < *Philisdorf*, *Pfylesdorf*, *Pfeilsdorf*; *Kończewice* < *Kunzendorf*; *Kulice* < *Kulendorf*; *Mikołajki* < *Niclasdorf*; *Wytramowice* (dziś *Wytrębowice*) < *Witt(e)ramsdorf* itd. Obok nich występują jednak często stare nazwy patronimiczne, jak *Główczewice*, *Bedzimierowice*, *Szydlice*, *Piechowice*, *Warszewice* itd. W niektórych przypadkach nie sposób jednak rozstrzygnąć, która z nazw – polska, niemiecka czy pruska – była pierwotna³⁴.

Jak mogliśmy się przekonać, zjawisko adaptacji nazw obcych w języku polskim było równie szerokie co w języku niemieckim. Zaprezentowane powyżej przykłady objęły jednak głównie substytucje fonetyczno-słotwórcze, natomiast równie liczne, o ile nie liczniejsze są przykłady czystych substytucji fonetycznych. Charakterystyczne są tu zwłaszcza adaptacje nazw z członami m.in. *-wald(e)* > *-wałd*, *wold* // *wold* (np. *Ichwald* < *Eichwald*, *Szynwald* < *Schönwalde*, *Pruswold* < *Preuschwald*, *Walkiemwold* < *Falkenwald*), *-berg*, *-burg* > *-bark*, *-bork* (np. *Malbork* < *Marienburg*, *Rychembork* < *Reichenberg*, *Szylbark* < *Schiltberg*, *Szonberg*, *Szymbark* < *Schöneberg*), *-see* > *-za*, *-ża*, *-ze* (np. *Kromża* < *Krommesee*, *Bajerze* < *Bayersee*, *Tamza*, *Tanza* < *Tansee*³⁵), *-stein* > *-sztyń*

³³ H. Górniewicz, H. Olewniczak, *Nazwy geograficzne Pomorza Gdańskiego z formantem -bn*, s. 83.

³⁴ Ta i powyższe kwestie zostały szczegółowo omówione przez Bogdana Sicińskiego (*Patronimiczne nazwy miejscowe*, s. 47–51).

³⁵ Nazwa *Tanza* jest dobrym przykładem resubstytucji dawnej nazwy słowiańskiej przepuszczonej przez filtr niemiecki. Otóż pierwotną jej postacią według Górnowicza (*Rodzaje zniemczenia*, s. 84–85) było *Sącz, por. *Czans*, *Czansz* 1318 (mieszanie *s-* z *ts-*, nosówka *q* jako *a*), w XVI w. doszło do zmiany *Ts-* > *T-* być może w wyniku adideacji do *Tanne* ‘świerk’, natomiast wygłosowe *-s* zreinterpretowano jako *-see* (: *See* ‘jezioro’). W tym samym stuleciu notujemy polskie formy substytucyjne *Tamza*, *Tanza*. Współczesna nazwa *Świerki* semantycznie nawiązuje do postaci *Tannsee*, którą powtórnie stosowano od XVIII w. jako niemiecką nazwę urzędową.

(np. *Hamersztyn* < *Hammerstein*, *Blumsztyn* < *Blumstein*, *Lubsztyn* < *Lobstein*), *-wiese* > *-weza* (*Szonweza*, *Szynweza* < *Schönwiese*).

Omówione powyżej zagadnienia dotyczą oczywiście niewielkiej części złożonego tematu XVI-wiecznej toponimii Prus Królewskich. Jak już wspomniałem, tekst ten miał na celu jedynie ukazać pewne charakterystyczne cechy związane ze zróżnicowaniem językowym w nazewnictwie historycznym. Uwadze czytelników zainteresowanych problematyką toponimii Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej polecam lekturę wymienionych na wstępie opracowań, w których w sposób bardziej szczegółowy przedstawiono zarówno kwestie poruszone w niniejszym komentarzu, jak i inne związane z nazewnictwem omawianego obszaru.

Na koniec należy poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewniczego w niniejszym tomie AHP.

Wszystkie nazwy historyczne zamieszczone w Atlasie stanowią formy odczytane z dostosowaniem pisowni do współczesnej grafii. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest tytułem hasła w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w., niezależnie od tego, czy jest to postać polska czy niemiecka. W wypadku, gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiała się w źródłach przed drugą połową XVI w., bądź taką, która uległa stabilizacji po tym okresie.

Nazwy oboczne miejscowości (odmianki) zostały umieszczone w hasłach głównych indeksu w nawiasie po nazwie głównej, ponadto stanowią też tytuły haseł odsyłaczowych. Nazwy współczesne, jeśli różnią się od głównych form XVI-wiecznych, zostały zapisane w indeksie kursywą.

DROGI

Tomasz Związek

Sieć drogowa Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. została już wstępnie opracowana na początku lat 60. XX w. w tomie serii B Atlasu historycznego Polski pod redakcją Stanisława Herbsta w skali 1 : 500 000¹. Była ona także omawiana w książce Krzysztofa Mikulskiego z 1994 r.² W obecnym tomie sieć ta została zweryfikowana i dostosowana do metodyki wypracowanej i używanej w obecnie wydawanej serii map szczegółowych XVI w.³ Pracując nad siecią drogową Prus założyłem, że drogi na tym terenie powinny prowadzić przez najsilniejsze ośrodki gospodarcze na tym terenie (m.in. Grudziądz, Dzierżgoń, Elbląg, Tucholę, Skarszewy, Chojnice, Nowe, Gniew, Sztum, Starogard czy Malbork) i zbiegać się w najsilniejszym gospodarczo, społecznie i kulturowo ośrodku miejskim na tych terenach, którym był wówczas Gdańsk⁴. Z tego też względu układ i kategoryzacja sieci drogowej powinna móc wyrażać także pozycję kluczowego w skali regionu i kraju ośrodka miejskiego. Zgodnie z obowiązującą metodologią drogi zostały podzielone na **główne** i **drugorzędne**, z czego podczas identyfikacji i weryfikacji ich przebiegu nie opierałem się na sieci traktów pocztowych z mapy Schröttera, które stanowiły punkt wyjścia dla Mariana Biskupa jego opracowaniu⁵. Drogi z mapy Biskupa zostały zwektoryzowane i posłużyły do sprawdzenia poprawności oraz uzupełnień stworzonej na nowo sieci. Wyniki rekonstrukcji wykonane niezależnie od wcześniejszego opracowania Mariana Biskupa okazały się bardzo do siebie zbliżone (mapa 4). Należy jednak zaznaczyć, że wygląd sieci drogowej Prus jest także wynikiem dotychczasowych prac rekonstrukcyjnych, poczynionych zarówno nad tomem wielkopolskim, jak i kujawskim.

Warto dodać, że brak odpowiednich opracowań i rozpoznania materiału źródłowego dla Pomorza Zachodniego i Wschodniego był znaczącym utrudnieniem w pracy nad uchwyceniem sieci połączeń drogowych zarówno na zachodnich, jak i wschodnich skrajach interesującego mnie obszaru⁶.

Podobnie jak w ostatnich trzech tomach Atlasu, podstawowymi punktami węzłowymi przy pracach nad siecią dróg były miasta i wsie, w których występowała duża liczba karczem⁷. Dokonując kategoryzacji miast pruskich, posłużyłem się zachowanym rejestrem czopowego z Prus Królewskich z 1569 r. (mapa 5)⁸. Rejestr ten nie wymienia Gdańska, który był wówczas zwolniony z opłacenia podatku⁹. Daje on jednak dobre rozeznanie w potencjale gospodarczym ośrodków miejskich na terenie całych ówczesnych

---

¹ AHP Prusy Królewskie.

² K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 29–30.

³ Por. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 268–332; tenże, *Drogi*, [w:] AHP Kujawy i Ziemia dobrzyńska, s. 167–177; M. Sierba, *Drogi*, [w:] AHP Podlasie.

⁴ Por. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.

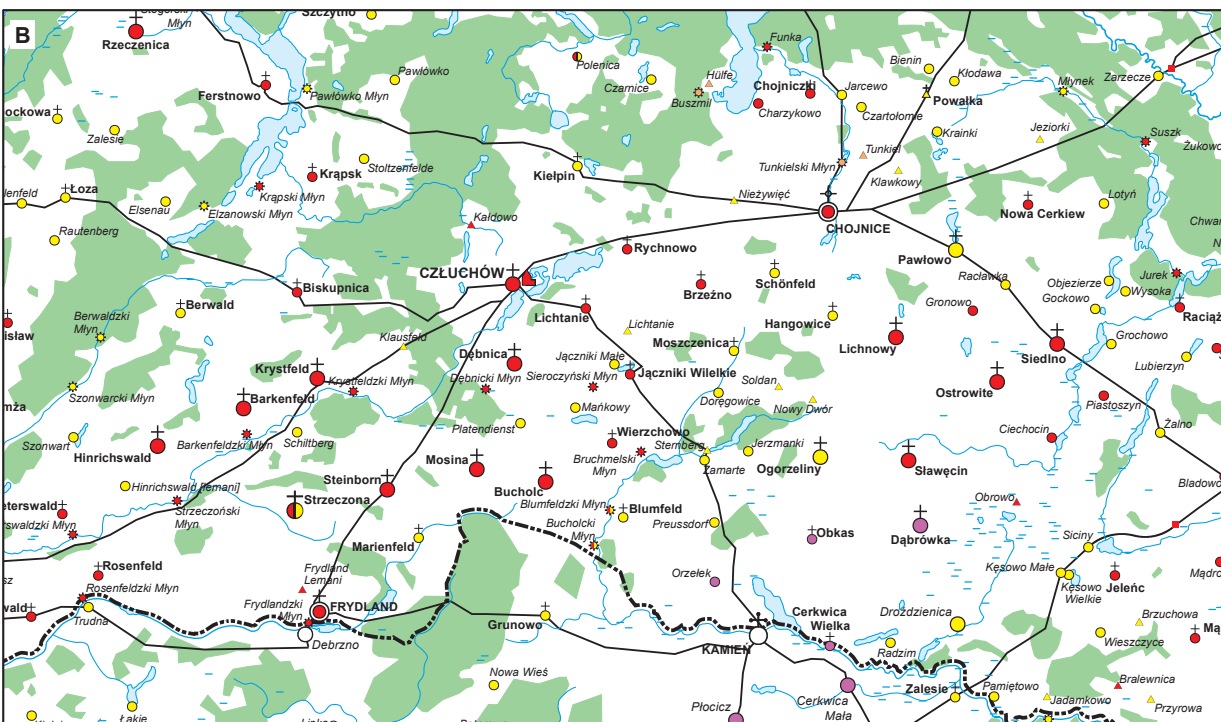
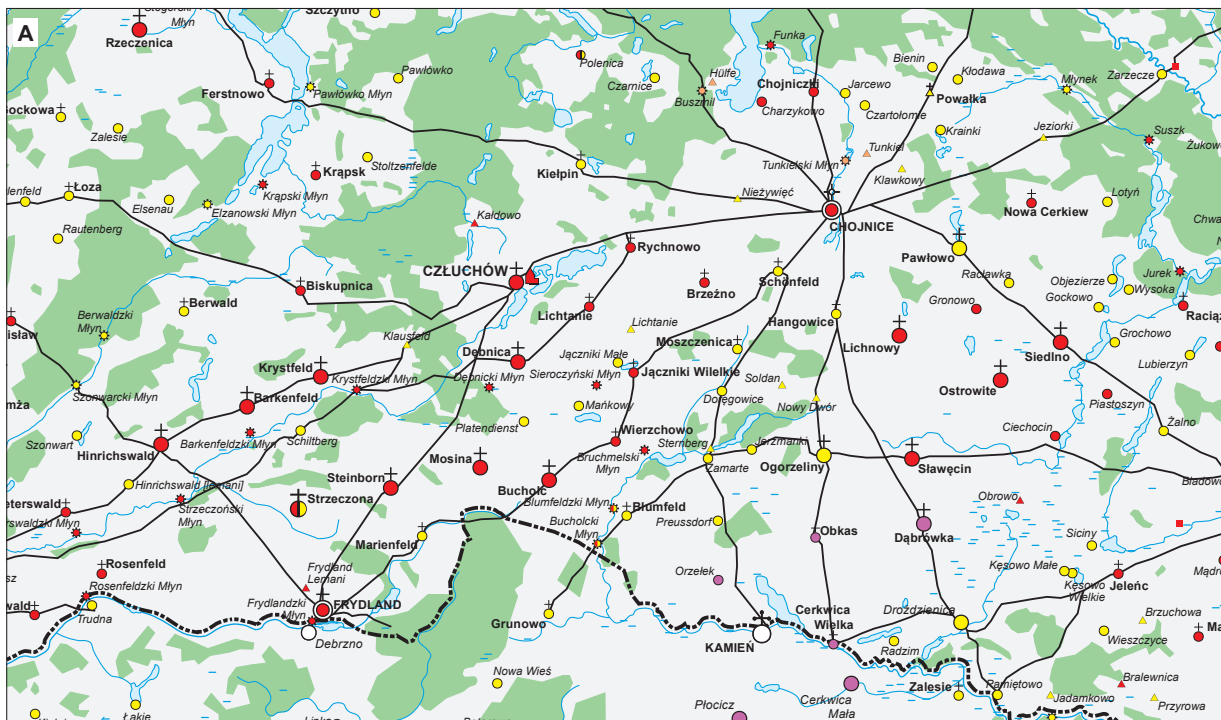
⁵ AHP Prusy Królewskie, s. 36.

⁶ W kontekście terenów Pomorza Zachodniego korzystałem z *Hansische Handelsstrassen: Atlas*, oprac. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge, t. 13). Chciałbym w tym miejscu podziękować Neilsowi Petersenowi i Bartowi Holtermanowi za udostępnienie mi zdigitalizowanej wersji tego atlasu.

⁷ Brak odpowiednich danych w lustracjach królewskich nie pozwalał na zrekonstruowanie sieci komór celnych.

⁸ AGAD, ASK I 112.

⁹ Tamże, k. 148.

oprac. kart. Tomasz Panecki

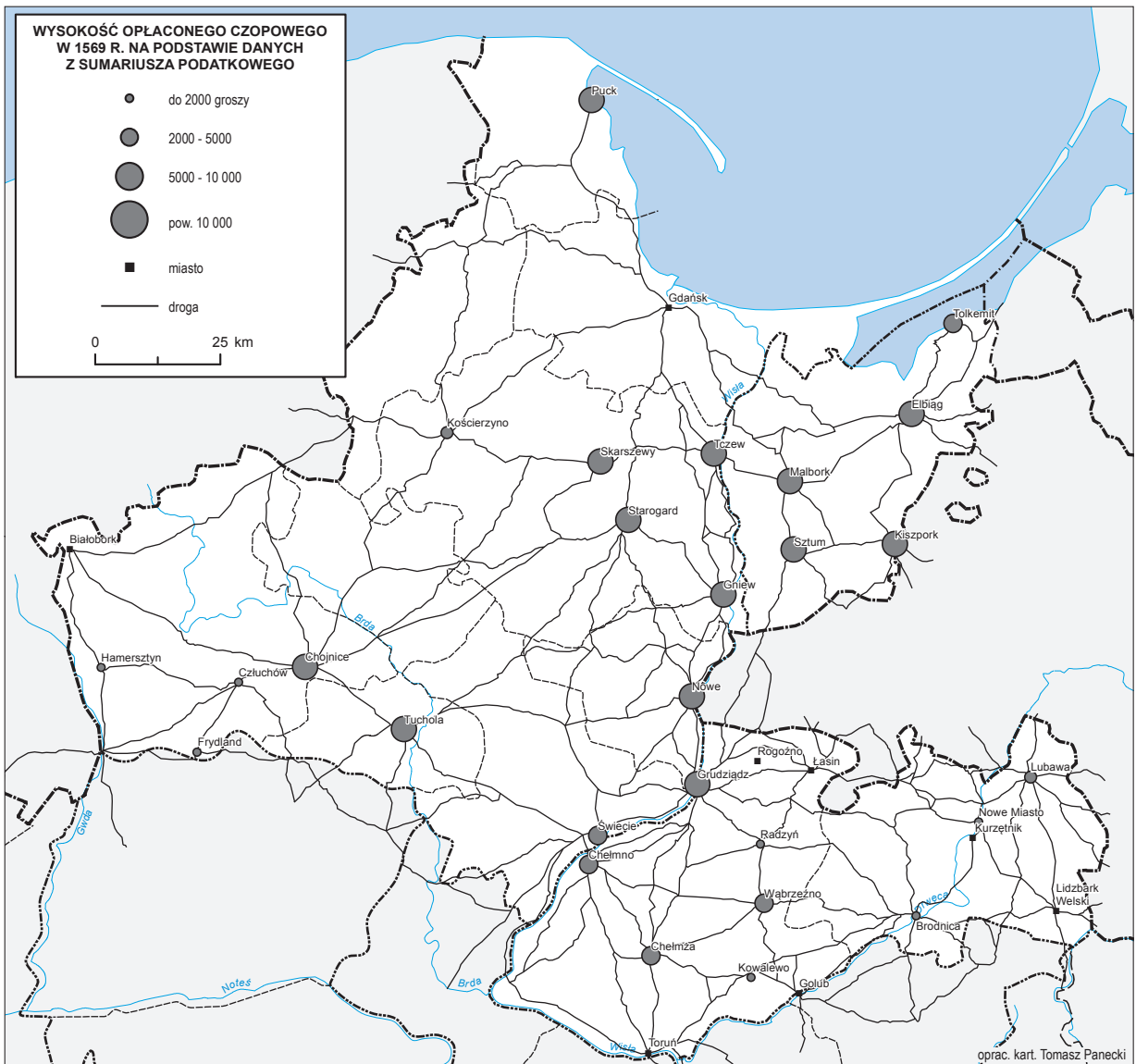
Mapa 4. Porównanie sieci drogowej Prus z atlasu Mariana Biskupa (A) i obecnej rekonstrukcji (B). Ze względu na obowiązującą skalę mapy dróg (1 : 500 000) należało dążyć do uzyskania zgeneralizowanego i ujednoliconego obrazu sieci drogowej. Na mapie użyto znaków konwencjonalnych mapy głównej Atlasu

Prus Królewskich¹⁰. Z kolei sieć karczem, które były ściśle połączone z drogami¹¹, opracowana została na podstawie jedynego XVI-wiecznego zachowanego rejestru poborowego z 1570 r. (mapa 6)¹².

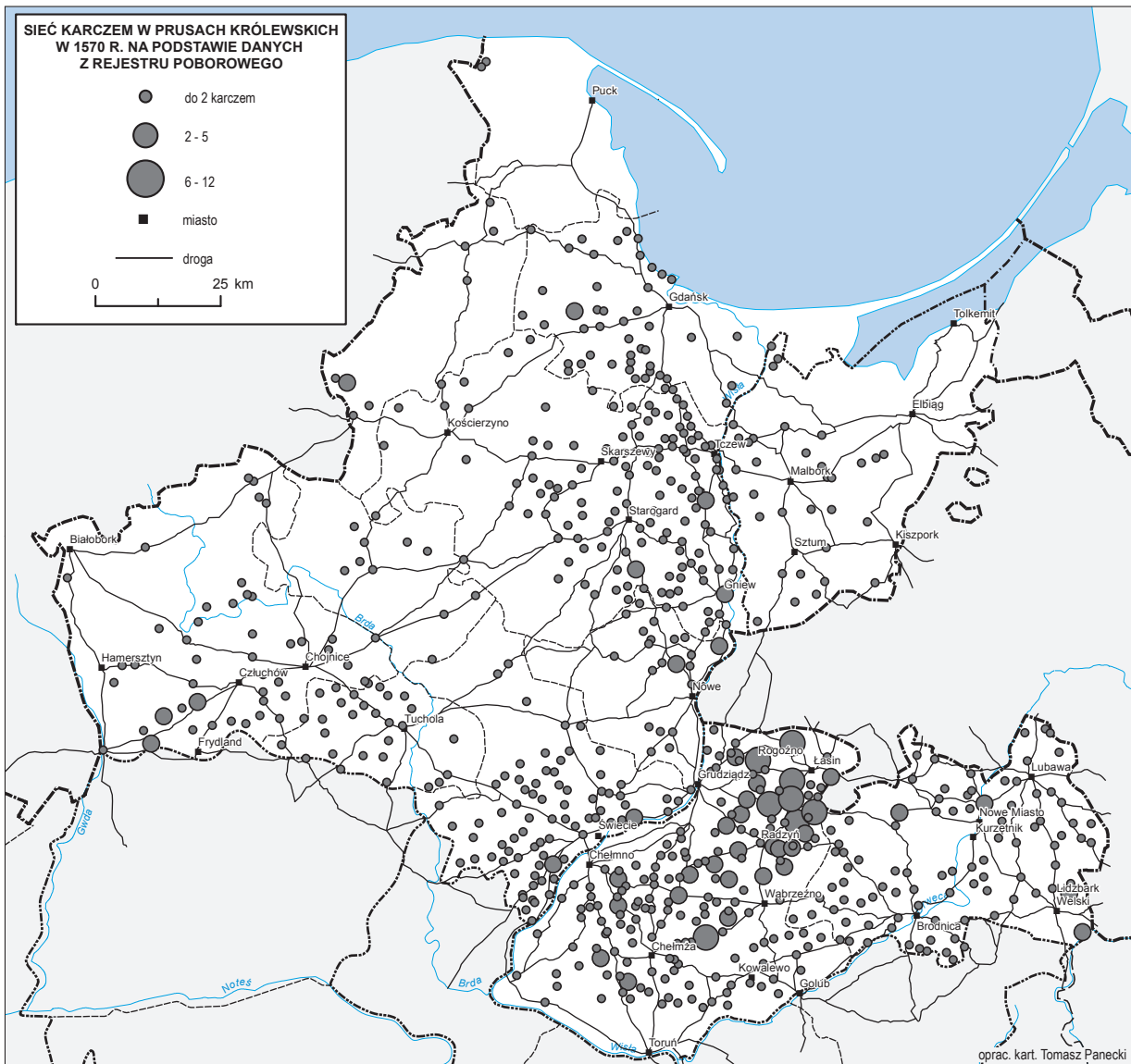
¹⁰ Por. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Kujawy i Ziemia dobrzyńska, s. 175.

¹¹ Por. K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie*, s. 29–30.

¹² AGAD, ASK I 52. W pracach dysponowałem rejestrem wstępnie opracowanym w postaci bazodanowej przez prof. Krzysztofa Mikulskiego.

Mapa 5. Wysokość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariusza podatkowego

**Mapa 6. Sieć karczem w Prusach Królewskich w 1570 r.
na podstawie danych z rejestru poborowego**

CHEŁMNO W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Marek Grzegorz Zieliński

Należałoby oczekiwać, że w przypadku Chełmna – jednego z najważniejszych ośrodków miejskich Rzeczypospolitej szlacheckiej, nominalnej stolicy województwa wchodzącego w skład Prus Królewskich, rekonstrukcja obrazu miasta w drugiej połowie XVI w. nie będzie zadaniem trudnym. Tym bardziej że było największym miastem kościelnym w dobrach biskupów chełmińskich, tylko w niewielkim stopniu dotkniętym ruchami reformacyjnymi i podlegającym silnym procesom polonizacyjnym w ostatnim dwudziestolecu XVI w. Niewątpliwie na Chełmno XVI w. nie można patrzeć tylko przez pryzmat obszaru lokacyjnego. Postępujące procesy agraryzacyjne, coraz mocniej implikujące jego profil sprawiały, że należy rozpatrywać obraz w powiązaniu z jego rozległym patrymonium. Jak często się jednak zdarza, na przeszkodzie staje stan zachowania materiału źródłowego, a co za tym idzie również badań. Najogólniej mówiąc zasadniczy trzon materiału źródłowego pozwalającego na możliwie precyzyjne odtworzenie układu przestrzennego zachował się albo dla średniowiecza, albo dla XVII–XVIII w. Ponieważ autorowi niniejszego artykułu bliższe są pod względem badawczym czasy nowożytne, zatem przyjęto metodę retrogresywną jako wiodącą w rekonstrukcji obrazu Chełmna dla końca XVI stulecia.

Zasadnicze zbiory archiwaliów do dziejów Chełmna w XVI w. znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu, Archiwum Fary Chełmińskiej – depozyt w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej oraz w Archiwum Diecezji Pelplińskiej. Zasadnicze znaczenie dla badań mają: księgi kamery miejskiej, wizytacje biskupie, inwentarze dóbr biskupich, kroniki zakonne, księgi bractw. Niestety w okresie II wojny światowej zaginęły niemal wszystkie księgi radzieckie i ławnicze. Zachowane księgi kamlarskie obejmują wydatki miejskie od 1626 r.¹ Pewne światło na strukturę systemu fiskalnego i stan zabudowy miasta rzuca księga egzaktorska z lat 1749–1773 oraz rejestry czynszów za lata 1726–1752². Do wymienionych źródeł należy dołączyć jeszcze trzy zachowane księgi sądu ławniczego z lat: 1480–1559, 1619–1627 i 1696³. Szczególnie cenny dla badań nad organizacją władz miejskich jest wilkierz biskupa Piotra Kostki z 1590 r. oraz ordynacje biskupa Wawrzyńca Gembickiego z 1603 r., biskupa Macieja Konopackiego z 1612 r., biskupa Jana Kuczborskiego z 1619 r., biskupa Jakuba Zadzika z 1626 r., a także „Rezolucje magistratu względem Łęgu” od roku 1583 aż po 1772⁴. Mniejsze znaczenie dla badań nad przeszłością Chełmna mają protokolarze sądów dominialnych dóbr biskupstwa chełmińskiego znajdujące się w archiwum toruńskim i Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie⁵.

W archiwum pelplińskim znajdują się jakże cenne generalne wizytacje biskupie parafii chełmińskiej przeprowadzane w XVII w.: Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 r., Andrzeja Olszowskiego z 1672 r., Jana Małachowskiego z 1680 r. Niestety nie jest znana wizytacja generalna biskupa Piotra Kostki

¹ APT, AMCh, sygn. 9–87.

² APT, AMCh, sygn. 88, 89, 91.

³ APT, AMCh, sygn. 1–3.

⁴ APT, AMCh, sygn. 4, p. 63–91, 102–104; ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, C 13, C 18. Por.: Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła nowożytnego prawa chełmińskiego (XVII wiek)*, cz. 2, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 24, 1972, nr 1, s. 151–184.

⁵ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 51a, [s. nlb.] pierwsze 70 kart; APT, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 1–9.

prowadzona w latach 1581–1594. W *Acta curiae* z lat 1639–1646 znajduje się chełmiński wilkierz cechu piwowarów z 1471 r.⁶

W Archiwum Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie przechowywana jest kronika benedyktynek chełmińskich z lat 1578–1619, rejestrująca życie zakonu i miasta w jakże ważnym okresie rządów ksieni Magdaleny Mortęskiej⁷.

W Muzeum Ziemi Chełmińskiej znajdują się mające istotne znaczenie dla ustalenia topografii miasta plany Georga Friedricha Wilhelma Rüdigerera i Westphala⁸. Znane są dwa plany Chełmna autorstwa Rüdigerera. Oba przedstawiają Chełmno w ujęciu „stereoskopowym”. Egzemplarz chełmiński jest fotokopią oryginału o wymiarach 78 x 110 cm. Oryginał jest obecnie nieznanym. Plan był wykonany po pierwszym rozbiorze, z całą pewnością pomiędzy 1782 a 1792 r. – datą śmierci autora. Reprodukacja tego planu znajduje się także w zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu⁹. Drugi znany plan Chełmna autorstwa Rüdigerera został sporządzony w okresie pomiędzy 1776 a 1779 r. i aktualnie przechowywany jest w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem¹⁰. Analiza precyzji i wierności przedstawienia wielu detali utwierdza w przekonaniu o dokładności rysownika. Niemniej jednak należy zauważyć, że nie ustrzeżono się uchybień¹¹. Dwa plany Westphala datowane na 1820 i 1849 r. ukazują miasto i tereny nadwiślańskie. Ich wykonanie musiały poprzedzić pomiary terenu, które dokładnością odwzorowania budzą zaufanie. Na pierwszym z wymienionych planów Westphala znajdują się cenne dopiski z lat 1821–1824. Plan ten jest niemalże identyczny z innym znajdującym się w zbiorach berlińskich¹².

Omawiając źródła kartograficzne, nie można nie wspomnieć o mapie Friedricha Leopolda Schroettera, będącej wynikiem prac kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w.¹³ Niestety dobra chełmińskie znalazły się na styku czterech arkuszy, co w pewnym stopniu utrudnia analizę. Niewiele wnosi natomiast mapa *Polonia* z 1770 r. Karla Perthéesa czy *Charte vom Königlich Preussischen Regierungsbezirk Marienwerder nach seiner Eintheilung in 13 Kreise* Rennera wydana w 1831 r.¹⁴ Natomiast bardzo przydatne dla określenia zmian hydrograficznych w najbliższym sąsiedztwie Chełmna są mapy regulacji Wisły z 1849 r.¹⁵ Pewne znaczenie dla ustalenia biegu drogi zwanej Nadolnikiem ma także panorama Chełmna od strony północno-wschodniej autorstwa Carla Schulina z początku XIX w.¹⁶

---

⁶ ADPelplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, sygn. C 13; druk: Z. Zdrójkowski, *Chełmiński wilkierz cechu piwowarów z roku 1471*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 15, 1950, nr 3–4, s. 155–160; także *Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*, red. M. Biskup, Toruń 1961, s. 106–109.

⁷ Archiwum Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie, sygn. I-J/4, „Annales to jest Roczne Dzieje Kłostoru Chełmińskiego od czasu naprawy albo reformatiei jego po spustoszeniu w roku po Narodzeniu Panskim” zwana Kroniką Benedyktynek, ss. 453; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, wyd. W. Szoldrski, Pelplin 1937, s. 22; J. Fankidejski, *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, s. 87.

⁸ MZCh, sygn. MZCH/D/1 – plan G.F.W. Rüdigerera; tamże, sygn. MZCH/D/277, „Carte von der Stadt Culm auf Requisition des Magistrats nach Massgabe der hohen Regierungs Instruction vom 14-ten Febr. 1810” – plan Westphala ze stycznia/lutego 1820 r., wymiary: 81 x 100 cm; tamże, sygn. MZCH/D/278, „Situations Plan von der Stromlage der Weichsel gegen Culm und Schwetz” – plan F. Westphala z 15 V 1849, wymiary: 35,5 x 122,5 cm. Plan chełmiński Rüdigerera jest błędnie datowany na rok 1776. Na planie z 1849 r. przed nazwiskiem Westphala widnieje inicjał „F”. Mimo podobieństwa rysunku, kolorystyki, charakteru pisma nie ma pewności, czy autorem obydwu planów była ta sama osoba.

⁹ APT, AMCh, sygn. 2806. Por. Z.H. Nowak, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, [w:] *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 176 n.

¹⁰ GStA PK, sygn. XI. HA, G50695, wymiary: 56,6 x 58,5 cm, reprodukowany [w:] AHMP Chełmno, plan nr 8.

¹¹ Zob. także plan Rüdigerera w *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog*, wyd. E. Klemp, Wiesbaden 2000, s. 62, nr 565 i reprodukcja na s. 65.

¹² GStA PK, sygn. HA. 2343, wymiary: 84 x 101 cm, reprodukowany [w:] AHMP Chełmno, plan nr 11.

¹³ F.L. Schroetter, *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802*, Berlin 1803–1810; tenże, *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Lithauen und West-Preussen nebst Netzdistrict 1796–1802*, Wiesbaden 1978; AHP Prusy Królewskie, s. 18.

¹⁴ *Atlas des Königreichs Preussen in siebenundzwanzig Blaettern*, Erfurt 1831; K. de Perthées, „*Polonia ... 1770*”, Warszawa 1987.

¹⁵ *Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen herausgegeben unter Mitwirkung der Königl. Technischen Bau-Deputation und des Architekten-Vereins zu Berlin*, wyd. G. Erbkam, R. VIII, z. X–XII, Berlin 1858, Bl. 33; *Zeitschrift für Bauwesen herausgegeben unter Mitwirkung der Königl. Technischen Bau-Deputation und des Architekten-Vereins zu Berlin*, wyd. G. Erbkam, R. VIII, Berlin 1858, szp. 171–172.

¹⁶ MZCh, sygn. MZCH/H/315.

Ciekawych spostrzeżeń na temat architektury mieszczańskiej dostarcza analiza panoramy miasta z obrazu wotywnego przedstawiającego św. Rocha i św. Sebastiana z 1708 r., znajdującego się obecnie w kościele pw. św. św. Piotra i Pawła w Chełmnie¹⁷ oraz obrazu wotywnego wiszącego pod chórem muzycznym fary. Mniejsze znaczenie mają najstarsze panoramy miasta Bartosza Paprockiego z 1599 r. oraz Johanna Jacoba Vogla z 1684 r.¹⁸

W Archiwum Fary Chełmińskiej na uwagę zasługuje kopiariusz bractwa strzeleckiego, spisany w 1695 r., zawierający wilkierz bracki z 1427 r., a także wypisy z niektórych ordynacji biskupich dotyczących spraw bractwa¹⁹. Chełmińskie księgi metrykalne, jakże przydatne do badań demograficznych, nie obejmują XVI w. Najstarsze zapisy metrykalne są dopiero od 1640 r. Nie zachowała się natomiast najstarsza chełmińska księga chrztów, obejmująca końcówkę XVI w., istniejąca jeszcze przed II wojną światową²⁰.

Spośród źródeł drukowanych wskazać należy na XVII-wieczne prace jezuita Fryderyka Szembeka, Stanisława Brzechwy, Pawła Kuszewicza²¹.

Pierwsze edycje źródeł do dziejów miasta ukazały się już w połowie XIX w. Do najwcześniejszych należy wydane w 1843 r. przez Kazimierza Wójcickiego prawo o zbytkach miasta Chełmna. Należy jednak żałować, że zostało przytoczone jedynie we fragmentach, bez podania miejsca przechowywania oryginału i czasu jego spisania²². Kolejny tekst, tym razem do dziejów reformacji, opublikował w 1858 r. Włodzimierz Stanisław Broel-Plater²³. Bardzo ważną publikacją źródłową do dziejów chełmińskiego szkolnictwa i Kościoła jest *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, zebrane przez Carla Petera Woelkyego w latach 1884–1887. Na początku XX w. za sprawą księży Wojciecha Pobłockiego i Brunona Czapli ukazały się drukiem dwie najstarsze wizytacje biskupie z 1647 i 1667 r., które objęły również parafię chełmińską²⁴. W okresie międzywojennym ks. Tadeusz Glemma, a następnie ks. Władysław Szoldrski opublikowali obszernie fragmenty kroniki benedyktynek²⁵. W okresie powojennym najważniejsze publikacje źródłowe odnoszące się do XVI w. zostały wydane przez Jadwigę Lechicką i Zbigniewa Zdrójkowskiego²⁶.

¹⁷ Obraz ten formalnie należy do zbiorów AFCh, sygn. 1082, wymiary: 127 x 94 cm. Por. M.G. Zieliński, *Archiwum Fary Chełmińskiej*, Bydgoszcz 2019, s. 337 n.

¹⁸ B. Paprocki, *Ogrod krolewsky w ktorem o poczatku cesarzow rzymskich, arcyxiązt rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiązt slaskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzenia ich krotko opisane naidziesz przez ...*, [Praga] 1599, s. 220; Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen: oder Preussischer Historien zwey Theile, in derer erstem von desz Landes vorjähriger Gelegenheit und Nahmen... In dem andern aber von desz Teutschen Ordens Ursprung, desselben, wie auch der nachfolgenden Herschafft... mit sonderbahren Fleisz zusammen getragen durch...*, Franckfurt–Leipzig 1684.

¹⁹ AFCh, sygn. 231, s. 8v.

²⁰ Z. Rogala, *Z najstarszej chełmińskiej księgi metrycznej chrztów*, [w:] *Kalendarz kościelny dla parafii chełmińskiej na rok Pański 1931*, Tczew [1930].

²¹ P. Kuszewicz, *Prawa chełmińskiego poprawionego i z łacińskiego ięzyka na polski przetłumaczonego xiąg pięcioro ku pospolitemu użytkowi przez ... z Chełmna*, Poznań 1623; F. Szembek, *Pomoc z Nieba na uspokojenie Prus z dawna Polakom od Pana Boga nagotowana. To jest: SS. Patronowie Kraiow Pruskich, wojną terażniejszą utrapionych, y zycia ich świętobliwego krotkie opisanie*, Toruń 1627; tenże, *Światło. W ciemnościach Błędów y Utrapienia, Przykładem życia, Nauką Starożytną y Pomocą Modlitwą, Potrzebującym Świeczące na Prusiech. Błogosławiony Jan Lobedaw Thorunianin. Zakonnik Franciszka Świętego, Kapłan Jeden Zdawnych SS. Patronow Kraiow Pruskich. S. Juty de Sangerhausen niegdy Spowiednik, Zeglarzow i Ludzi Innych Wodą się Bawiących Pomocnik Osobliwy. W Chełmnie Mieście Biskupim w Prusiech u Braci Swey Zakonney odpoczywający Cudami Sławny...*, Toruń [ok. 1638]; S. Brzechwa, *Skarb bogaty w Przechacnym Klasztorze Panien Chełmińskich Benedikta Świętego świeżo odkryty. To jest rzecz która przy przeniesieniu ciała Przewielebney Panny Magdaleny Mortęskiej Ksienicy pomienionego klasztoru blisko przeszley, do ludzi miał X. ... Societas Jezu, Kraków [po 11 lipca 1633]; tenże, *Pochodnia ludziom zakonnym osobliwie płci białogłowskiej na lichtarzu klasztoru chełmińskiego wystawiona to jest Zywoť Magdaleny Mortęskiej*, [b.m.] 1634; tenże, *Nayprzewielebniejsza w Bogu Panna Magdalena Mortęska, Xsieni Klasztoru Chełmińskiego Reguły S. O. Benedykta y caley Reformacyi Chełmińskiej od Stolicy Apostolskiej roku 1605 approbowaney*, Poznań 1747.*

²² K.W. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, t. 2, Warszawa 1843, s. 280–283.

²³ *Burmistrz i ławnicy chełmińscy do Zygmunta Augusta o prześladowaniu wiary luterskiej przez biskupa chełmińskiego (z rekopismu autografów Wład. Hr. Ostrowskiego)*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W.S. Broel-Plater, t. 2, Warszawa 1858, s. 1–6.

²⁴ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, curavit A. Pobłocki, Toruń 1900 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 4–5); *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667–1672 factae*, curavit B. Czapla, Toruń 1902–1906 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6–10).

²⁵ T. Glemma, *Kronika benedyktynek chełmińskich (1578–1619)*, Toruń 1926.

²⁶ *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej 1386–1815*, oprac. J. Lechicka, Wrocław 1963; Z. Zdrójkowski, *Chełmiński wilkierz*; tenże, *Nieznane źródła prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, cz. 1, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 23, 1971, nr 2, s. 141–182; tenże, *Nieznane źródła*, cz. 2.

W dotychczasowej historiografii relatywnie niewiele miejsca poświęcono dziejom nowożytnym Chełmna. Uwaga ta dotyczy zarówno historiografii niemieckiej, jak i polskiej. Niemniej jednak już wiek XIX przyniósł kilka ważnych publikacji. Należy tu wymienić prace Johannesa Seemana, Eugeniusza Janoty, Jakuba Fankidejskiego, Gustawa Pobłockiego, Józefa Łukaszewicza, Wojciecha Łożyńskiego, Feliksa Konecznego, Johanna Heisego²⁷. Dziejami nowożytnymi Chełmna zajął się także Friedrich Schultz, którego monumentalna praca stanowi kontynuację średniowiecznej historii miasta. Tomy dotyczące czasów nowożytnych pozostały w rękopisie, a są zatytułowane: „Geschichte der Stadt Kulm und des Kulmer Kreis vom Jahre 1479” oraz „Die Stadt Kulm und deren Umliegenschaft seit dem Jahre 1600”²⁸.

Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł kilka ważnych prac: Jana Nierzwickiego, Bolesława Makowskiego, Mieczysława Orłowicza, Alfonsa Mańkowskiego²⁹.

Po II wojnie światowej badania nad stosunkami demograficznymi Chełmna podjął Sergiusz Sadowski w pracy *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*³⁰. W 1961 r. ukazał się tom Atlasu Historycznego Polski ukazujący zagadnienia geomorfologiczne, osadnicze, własnościowe, demograficzne, gospodarcze Prus Królewskich³¹. Niewątpliwie największy wkład w badania nad średniowiecznymi i nowożytnymi dziejami miasta w drugiej połowie XX w. miał Zenon Hubert Nowak³². Duże zasługi z zakresu historii sztuki ma Teresa Mroczo³³. Sensacją stały się badania Elizy Szandorowskiej nad drukarstwem chełmińskim w XV i XVI w., które wskazują, że być może już wówczas funkcjonował w Chełmnie prężny ośrodek drukarski³⁴. Wiele ważnych ustaleń przynoszą publikacje: Eugeniusza Gąsiorowskiego, Jerzego Kałdowskiego, Jerzego Domaśłowskiego i Lilianny Krantz-Domaśłowskiej³⁵. W 2007 r. ukazała się praca Marka G. Zielińskiego³⁶.

Bardzo cenną serią jest Atlas historyczny miast polskich, w ramach którego ukazał się zeszyt poświęcony Chełmnu. Są w nim reprodukowane panoramy i plany miasta. Chociaż na czternaście

²⁷ J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 3, Poznań 1851; J. Seemann, *Die Culmer Pfarrkirche*, Preussische Provinzial-Blätter N. F., t. 10, Culm 1856; tenże, *Die Culmer Pfarrkirche. Eine geschichtliche Abhandlung von Gymnasial-Oberlehrer...*, Sprawozdanie Królewskiego Gimnazjum Katolickiego w Chełmnie z roku szkolnego 1855–1856, Chełmno 1856; tenże, *Ueber das Franziskaner-Kloster in Culm, Jahresbericht über das Königliche Katolische Progymnasium zu Neustadt in Westpreussen*, Neustadt 1860; W. Łożyński, *Die Culmer Academie im Jahre 1554. Ein Beitrag zur Geschichte dieser Anstalt*, Program Królewskiego Gimnazjum Katolickiego w Chełmnie na rok szkolny 1856–1857, Chełmno 1857; E. Janota, *Opis kościoła farnego w Chełmnie (w Prusach)*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 18, 1858, Seria Nova, nr 10; J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych i miejscowych podań*, Pelplin 1880; tenże, *Klasztory żeńskie*; tenże, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, podług urzędowych akt kościelnych, opisał...*, Pelplin 1880; G. Pobłocki, *Niektóre wiadomości o Pannach Benedyktynkach w Chełmnie i reformacji klasztorów tejże reguły w Polsce*, „Przegląd Kościelny”, 1881, nr 16–21; tenże, *Dom Sióstr Miłosierdzia w Chełmnie*, „Przegląd Kościelny”, 1882, nr 43–44; *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, H. V, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Kulm*, oprac. J. Heise, Danzig 1887, s. 25–80; F. Koneczny, *Zatarg szkolny chełmiński 1554–7*, „Przegląd Powszechny”, t. 34, 1892.

²⁸ MZCh, sygn. D/519. Część pierwsza liczy 254 strony, część druga 186. W bliżej nieokreślonym czasie wykonano odpis maszynowy, który znajduje się w Towarzystwie Naukowym w Toruniu. Z tego odpisu korzystał Zenon H. Nowak, redagując drugie wydanie tekstu *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1987; F. Schultz, *Geschichte der Stadt und des Kreises Kulm*, t. 1, Danzig 1876, wyd. 2 Kulm 1895.

²⁹ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 5, 1920, nr 2; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924; B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932; J. Nierzwicki, *700 lat parafji chełmińskiej*, Chełmno 1933.

³⁰ MZCh, sygn. MZCH/E/142; S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1950, mps.

³¹ AHP Prusy Królewskie.

³² Z.H. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i XV w.*, ZH, t. 31, 1966, nr 4; tenże, *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1968; tenże, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987). Drugi artykuł jest zasadniczo powtórzeniem pierwszego. Największe zmiany autor wprowadził w podrozdziale: „Zmiany ustrojowe na przełomie XVI i XVII w.”; tenże, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, [w:] tamże (wyd. 1987); tenże, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1545)*, ZH, t. 52, 1987, nr 4, s. 53–77.

³³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 4: *Dawny powiat chełmiński*, oprac. T. Mroczo, Warszawa 1976; T. Mroczo, *Sztuka Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987).

³⁴ E. Szandorowska, *Biblioteka i pracownia introligatorska Braci Wspólnego Życia w Chełmnie. Próba rekonstrukcji*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 9, 1973, s. 265–285.

³⁵ E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10, 1965, nr 1, s. 3–28; J. Domaśłowski, *Kościół i dawny klasztor cysterek w Chełmnie*, Warszawa–Poznań–Toruń 1983; J. Kałdowski, *Ratusz w Chełmnie*, Toruń 1984; L. Krantz-Domaśłowska, J. Domaśłowski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.

³⁶ M.G. Zieliński, *Chełmno, civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w.*, Bydgoszcz 2007.

plansz zawartych w tym zeszycie zaledwie trzy dotyczą okresu staropolskiego, to jednak dla badań nad topografią miasta i jego okolic wielce przydatne są również plany późniejsze, wykonywane już po pierwszym rozbiorze, a nawet na początku XIX w. Nie można również pominąć przechowywanego w toruńskim muzeum *Albumu Steinera*, toruńskiego rytownika, opublikowanego w 1998 r., a zawierającego cztery rysunki dotyczące Chełmna i – co bardzo cenne – opatrzone opisami³⁷.

Rekonstruując obraz Chełmna w XVI w., nie można nie uwzględnić prac odnoszących się do okresu średniowiecza, bez których zrozumienie procesów zachodzących w następnym okresie byłoby wręcz niemożliwe i trudne do zbadania ze względu na brak właściwych po temu źródeł. Poczesne miejsce zajmują tu rozprawy Tomasza Jasińskiego, Zenona Huberta Nowaka i Jana Zobołowicza³⁸.

* * *

Początków chełmińskiego grodu upatruje się u zarania polskiej państwowości³⁹. Położony był na Górze Świętego Wawrzyńca. Wymienienie Chełmna w tzw. falsyfikacie mogileńskim wskazuje, że już w XI w. była to miejscowość żyjąca z handlu i rzemiosła. Niewątpliwie stanowiło wówczas ważny ośrodek północnych rubieży państwa wczesnopiastowskiego tak pod względem administracji świeckiej, wojskowej, jak i kościelnej. Gród wraz z okazałym podgrodzem rozciągał się na wyniosłym wzgórzu o nachyleniu stoków 30–45° i otoczony był wałem drewniano-ziemnym o szerokości podstawy ok. 50 m i wysokości ponad 15 m⁴⁰.

Na przełomie XII i XIII w. gród ten stał się ośrodkiem intensywnych działań militarno-misyjnych skierowanych przeciwko plemionom pruskim atakującym ziemię chełmińską od północy⁴¹. W wyniku jednego z najazdów pruskich mających miejsce przed 1222 r. został zniszczony. Kroki w kierunku jego odbudowy poczynił książę Mazowsza Konrad, w którego jurysdykcji pozostawał gród, oraz biskup misyjny Chrystian⁴².

Plany Konrada Mazowieckiego z 1226 r. o przekazaniu ziemi chełmińskiej zakonowi krzyżackiemu wiązały się w dalszym ciągu z postrzeganiem Chełmna jako centrum misyjnego. Przejawem tej koncepcji jest plan erygowania tutaj konwentu dominikanów, pierwszego, jaki miał powstać na terenach obejmowanych przez Krzyżaków po 1228 r.⁴³ Krzyżacy opanowali ziemię chełmińską w latach 1230–1232. Chełmno stało się siedzibą komturstwa. Planując przeprowadzenie lokacji Chełmna,

---

³⁷ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998.

³⁸ J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, „Zeszyty Naukowe UMK, Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo”, z. 3 (28), 1968, s. 3–60; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982; Z.H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, [w:] *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, wstęp S. Kalembka, M. Wojciechowski, Toruń–Warszawa 1992.

³⁹ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 63.

⁴⁰ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003, s. 33, 39; tenże, *Archeologia wczesnego średniowiecza*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 144–149, 178.

⁴¹ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, wyd. C. Maleczyński, t. 3, Wrocław 1964, nr 284; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1968), s. 110; J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 5–6, 1970, s. 38; J. Powierski, *Hugo Butyr. Fragment stosunków polsko-niderlandzkich w XII w.*, ZH, t. 37, 1972, s. 26–29, 38–41; T. Jasiński, *Pierwsze lokacje nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna*, Toruń 1980, s. 9–10, 24; W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 59.

⁴² *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung*, t. 1, Königsberg 1882, nr 41; *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, Varsovia 1919, nr 217; *Ziemia chełmińska w przeszłości*, s. 5–8; *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziwiński, Toruń 2005, s. 24 n.

⁴³ Według tradycji dominikańskiej z XVII w. do erygowania konwentu chełmińskiego doszło już w 1228 r. za sprawą św. Jacka Odrowąża i legata Wilhelma z Modeny. Zakon miał stać się głównym narzędziem ewangelizacji plemion pogańskich. Patrz: Archiwum Dominikanów w Krakowie, sygn. Pp 125, Inwentarze klasztorów sporządzone podczas wizytacji Jerzego Trebnica, prowincjała OP w latach 1619–1621. Por. także: S. Barącz, *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*, t. 2, Lwów 1861, s. 294; P. Kielar, *Początki zakonu dominikańskiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, t. 39, 1973, s. 69, 71; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 136; T. Jasiński, *Trzy nieznanne oryginalne bulle Grzegorza IX dotyczące misji pruskiej z lat 1232–1234*, ZH, t. 53, 1988, nr 3–4, s. 58, 62 n.; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 30; M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół Świętych Piotra i Pawła w Chełmnie*, Pelplin 2005, s. 8 n.; S. Zonenberg, *Stosunki krzyżacko-mendykankie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018, s. 27, 29 n.

co stało się 28 grudnia 1233 r., a co za tym idzie również akcji osadniczej, zrezygnowali z Góry Świętego Wawrzyńca na rzecz miejsca oddalonego o ok. 2 km w górę Wisły, stwarzającego dogodniejsze warunki do rozplanowania miasta, które miało rozciągać się obok zamku krzyżackiego. Akt lokacyjny wystawili w Chełmnie wielki mistrz Herman von Salza i mistrz krajowy Herman Balk. Gminę miejską zorganizowano według zmodyfikowanych zapisów prawa magdeburskiego, które jako prawo chełmińskie było odtąd stosowane podczas lokacji nie tylko na terenie państwa zakonnego, ale również poza jego granicami, głównie na Mazowszu i Kujawach. Przewidywano dla Chełmna funkcję miasta stołecznego tworzonego państwa zakonnego, dlatego też otrzymało 420 łanów. Hojne uposażenie zyskała także chełmińska parafia: 8 łanów ziemi w pobliżu miasta i 80 według uznania⁴⁴. Chociaż przywilej lokacyjny jest pierwszym dokumentem, w którym parafia chełmińska została wymieniona, to jednak fakt jej wcześniejszej genezy nie powinien budzić wątpliwości. Parafia chełmińska weszła w skład erygowanej w 1243 r. diecezji chełmińskiej, jednak na siedzibę biskupa i kapituły wyznaczona została w 1252 r. odległa o 18 km od Chełmna Chełmża⁴⁵.

Najprawdopodobniej zniszczenie miasta przez pożar zdecydowało o jego nieodbudowywaniu w dotychczasowej lokalizacji, lecz o translokacji w 1239 r. na miejsce bardziej atrakcyjne gospodarczo, o ok. 5 km w dół Wisły, położone w bezpośrednim sąsiedztwie odnogi rzeki, którą później nazwano Trynką. Zdaje się, że nad bezpieczeństwem tego miejsca miała czuwać strażnica krzyżacka, znana jako wieża Mestwina, wzniesienie której datowane jest na drugą ćwierć XIII w.⁴⁶ Nowa lokalizacja okazała się o tyle nieprzemysłana, że teren ten stanowił terasę zalewową, a do tego posiadała słabe walory obronne, co w 1244 r. wykorzystał książę Świętopełk. Kolejnym ruchem było zatem przeniesienie miasta na wzgórza, na których jest obecnie usytuowane. Translokacje miasta zostawiły toponomastyczne ślady: Starogród – w odniesieniu do pierwszej lokalizacji, *Antiqua Civitas* – dla drugiej, która to nazwa występuje w źródłach jeszcze w XVI w., a ustąpiła miejsca nazwie Rybaki⁴⁷. Mistrz krajowy Eberhard von Sayn 1 października 1251 r. potwierdził w Chełmnie osobnym dokumentem zniszczony pierwotny przywilej chełmiński⁴⁸. Od pierwotnego dokumentu różnił się jednak w pewnych szczegółach. Chełmna nie tytułowano już miastem stołecznym, a jedynie głównym.

Tym razem miasto znalazło swoje miejsce na wysoczyźnie wypiętrzonej ok. 40 m nad poziom Wisły, na wzgórzach, z których dostęp do Wisły był najkorzystniejszy i najbliższy na odcinku od Ostromecka aż po Grudziądz⁴⁹. Zostało na nowo wytyczone, zyskując obszar ok. 28 ha. Był on na tyle duży, że mimo dynamicznego rozwoju miasta w XIII i XIV w., w okresie średniowiecza nie wystąpiła potrzeba lokowania Nowego Miasta Chełmna; rzutowało to też na proces powstawania przedmieść. Miasto w najszerszym miejscu na osi wzdłużnej posiadało ok. 772 m, na osi poprzecznej zaś 444 m. Bloki posiadały wymiary 20 x 20 prętów chełmińskich tj. ok. 87 x 87 m, przy czym ze względu na prostokątny kształt Rynku bloki pasa rynkowego na osi poprzecznej otrzymały wymiary 30 x 20 prętów, czyli ok. 130,5 x 87 m. Część bloków położonych w sąsiedztwie murów nie mogła posiadać regularnego kształtu. Bloków o znormalizowanych wymiarach było 15, podczas gdy mniejszych lub większych o nieregularnym kształcie 16. Według pomiarów Zobolewicz większość bloków dzieliła się na 16 parceli. W sumie pod zabudowę mogło być przeznaczonych aż 420 parceli. Szerokość większości ulic wynosiła 2,5 pręta czyli ok. 11 m⁵⁰.

⁴⁴ K. Zielińska-Melkowska, *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.)*, Toruń 1984, s. 15–23, 28.

⁴⁵ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, Toruń 1904, s. 134 n., 270; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 16; A. Radziwiński, *Fundacja i inkorporacja kapituły katedralnej w Chełmnie oraz załamanie misji dominikańskiej w Prusach w połowie XIII w.*, ZH, t. 56, 1991, s. 12–16; tenże, *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, ZH, t. 61, 1996, s. 7–12; M. Biskup, *Przemiany terytorialne diecezji chełmińskiej (1243–1992)*, [w:] *Ars Sacra. Dawna sztuka diecezji toruńskiej*, Toruń 1993, s. 12; W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej*, s. 69; M.G. Zieliński, *Archiwum Fary Chełmińskiej*, s. 16–18.

⁴⁶ T. Mroczko, *Sztuka Chełmna*, s. 149.

⁴⁷ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Warszawa–Poznań–Toruń 1990, s. 93.

⁴⁸ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 65–67; K. Zielińska-Melkowska, *Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński*, s. 47, 56–57.

⁴⁹ J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno. Monografia krajoznawcza według współczesnego stanu z mapą powiatu i 19 widokami miasta*, Chełmno 1923, s. 8.

⁵⁰ E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 6. Pręt chełmiński = 4,35 m.

Po wytyczeniu bloków zabudowy, ograniczonych prostopadłe przecinającymi się ulicami, podjęto prace budowlane: świątyn parafialnej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, dominikańskiej pw. św. św. Piotra i Pawła, po 1255 r. franciszkańskiej pw. św. św. Jakuba i Mikołaja, po 1266 cysterek pw. św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty oraz obwarowań miejskich, ok. 1298 r. ratusza, kościoła szpitalnego pw. Ducha Świętego. Prace budowlane prowadzące do powstania obecnych budynków świątyn datowane są na okres od 1280 po rok 1330. Z tego okresu pochodzą też relikty gotyckich domów mieszkalnych. Najpóźniej, bo na połowę XIV w. datowany jest kościół św. Marcina⁵¹.

Chełmiński ratusz był siedzibą sądu wyższego prawa chełmińskiego⁵². Natomiast w 1386 r. wielki mistrz Konrad Zöllner podjął działania zmierzające do powołania w Chełmnie uniwersytetu, na którego utworzenie zezwolił papież Urban VI. Czy już wówczas myślano o przeznaczeniu na ten cel bloku położonego na północny-zachód od cmentarza farnego – tego nie wiadomo. Pomimo zaawansowania działań uniwersytet nie powstał. Do zamysłu ustanowienia w mieście szkoły typu wyższego powracano w XV w. kilkakrotnie, by wreszcie w 1472 powołać, przy wsparciu biskupa Wincentego Kielbasy, *studium particulare*. Szkołę powierzono Braciom Wspólnego Życia, mającym swój dom generalny w Zwolle w Holandii⁵³. Według wszelkiego prawdopodobieństwa na rzecz szkoły przeznaczono wspomniany wyżej blok zabudowy w najbliższym sąsiedztwie kościoła parafialnego i zabudowań plebańskich.

Rozwój urbanistyczny Chełmna do końca średniowiecza nie naruszył szachownicowego układu bloków i biegu ulic. Rozmach założenia w dalszym ciągu zaspokajał potrzeby społeczeństwa chełmińskiego. W zasadzie nie powstawały nowe budowle o charakterze komunalnym i sakralnym, które zaburzyłyby średniowieczny układ nakreślony w okresie drugiej translokacji miasta. Także budownictwo mieszczańskie, mieszkaniowe i gospodarcze nie wykraczało poza nakreśloną w średniowieczu siatkę parceli budowlanych.

Chełmno, będąc miejscem pobytu delegacji krzyżackiej, ale także świadkiem części rokowań polsko-krzyżackich w 1466 r., nie powróciło wraz z ziemią chełmińską pod panowanie królów Polski jednocześnie z zawarciem pokoju w Toruniu. Pozostawało pod okupacją zaciężnego krzyżackiego Bernharda von Zinnenberg zwanego Szumborskim i jego spadkobierców, a następnie komtura Georga Ramung von Rameck aż do 10 listopada 1479 r.⁵⁴ Miastem królewskim pozostawało do 26 maja 1505 r., kiedy to król Aleksander Jagiellończyk nadał je biskupom chełmińskim wraz z kilkoma innymi ośrodkami, w tym, co bardzo istotne dla dalszych losów Chełmna, z pobliskim zamkiem w Starogrodzie.

Wiek XVI nie był, jak zdaje się to sugerować literatura przedmiotu, czasem upadku, ale stabilizacji ekonomicznej mimo zawirowań na tle religijnym i kataklizmów, jak chociażby duży pożar miasta w 1544 r. Świadectwami dobrej kondycji miasta są inwestycje budowlane. W dwóch etapach, w latach 1567–1572 i 1589–1596 przeprowadzono renesansowo-manierystyczną przebudowę ratusza⁵⁵. Dotychczasowy gotycki budynek uległ dwukrotnemu powiększeniu. O dobrej kondycji mieszczan świadczył wzniesiony w pierzei wschodniej Rynku dom podcieniowy, o wyraźnych cechach manieryzmu niderlandzkiego, zwany Domem Polskim. Do najbardziej reprezentacyjnych należała kamienica wzniesiona w 1570 r. przez Melchiora Cywińskiego, a usytuowana na narożu Rynku i ul. Rycerskiej. Niemniej jednak miasto nie odgrywało już tak istotnej roli gospodarczej, jak miało to miejsce jeszcze w XIV w.

Położenie miasta na wzgórzach i naturalna obronność terenu nie wymusiły konieczności wznoszenia nowożytnych fortyfikacji, chociaż średniowieczne mury przestały wraz z rozwojem sztuki wojennej

⁵¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, s. 6, 7, 31, 36, 50, 53, 54, 58; T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 140, 306; też, *Sztuka Chełmna*, s. 149–163; A. Zielski, *Uwarunkowania środowiskowe przyrostów radialnych sosny zwyczajnej (Pinus Sylvestris L.) w Polsce północnej na podstawie wielowiekowej chronologii*, Toruń 1997, s. 11; M.G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego i św. Mikołaja w Chełmnie*, Pelplin 2002, s. 9, 11–15; P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego pw. św. św. Piotra i Pawła w Chełmnie w świetle badań z lat 2010–2013*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa polskiego w Gnieźnie 13–15 listopada 2013*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2014, s. 191–204; tenże, *Klasztor Dominikanów przy kościele św. Piotra i Pawła w Chełmnie. Stan zachowania na początku XIX wieku i zagospodarowanie terenu po jego rozbiórce*, „Tabularium Historiae”, t. 7, 2020, s. 80.

⁵² Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego. Studium z okazji siedemsetpięćdziesięciolecia wydania przywileju chełmińskiego oraz lokacji miast Chełmna i Torunia*, Toruń 1983, s. 20.

⁵³ Z.H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 131–135.

⁵⁴ F. Schultz, *Bernhard von Zinnenberg, ein Heerführer im dreizehnjährigen Städtekrige*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 22, Danzig 1887.

⁵⁵ J. Kałdowski, *Ratusz w Chełmnie*, s. 17–21.

spełniać wymagania pola walki. Niemniej jednak w 1563 r. miasto zyskało przywilej króla Zygmunta Augusta na naprawę i podwyższenie murów. Zarys murów obronnych były dopasowany do warunków naturalnych terenu w taki sposób, aby właściwie mogły wypełniać funkcje obronne, a jednocześnie objąć swoim zasięgiem jak największą powierzchnię wzgórz, na których rozłożone było miasto. Otrzymały zatem nieregularny zarys. Na planie Geografa Friedricha Steinera zaznaczono w ciągu murów obronnych 27 baszt i sześć bram. Na planie Rüdigerera są 32 baszty. Na planie z 1773 r. zaznaczono 30 baszt⁵⁶. Różna ich liczba wynika przede wszystkim z odmiennego sposobu zaznaczania niektórych obiektów, takich jak furty czy baszty. Większość baszt, prostokątnych i półokrągłych, była otwarta od wewnętrznej strony, co oznacza, że nie pełniły innych funkcji poza obronnymi. Na planie Rüdigerera część z nich kryta jest spadzistymi dachami. Można przyjąć, że nie inaczej było w XVI w.⁵⁷ Z siedmiu średnio-wiecznych bram miasta (Grubińskiej obecnie zwanej Grudziądzką, Toruńskiej zwanej jeszcze w XVI w. Ducha Świętego, Wodnej zwanej częściej w XVI w. Paulińską, Franciszkańską, którą począwszy od XVII w. zaczęto nazywać powszechnie Rosmelską, Sukienniczej, Mostowej, Merseburskiej) w XVI w. funkcjonowało tylko pięć pierwszych. Nieczynne bramy nazywano pustymi⁵⁸. Od strony północnej czynna była Furta Rybacka, zamykająca ulicę o tej samej nazwie. W 1612 r. biskup Maciej Konopacki określił ją jako Bramę Rybacką. Musiała być rzeczywiście szeroka, skoro biskup nakazał zamurowanie w jej przejściu krzyży tak, aby nie jeżdżono przez nią wozami⁵⁹. Jeżeli wierzyć dokładności Steinera, to bramy chełmińskie, z wyjątkiem Wodnej, posiadały przedbramia. Na barbakanie bramy Grubińskiej w połowie XVII w. została zbudowana kaplica Objawienia Matki Bożej.

Wzdłuż obwarowań ciągnął się niewielki pas wolny od wszelkiej zabudowy i niepoprzedzielony jakimikolwiek ogrodzeniami. Był konieczny ze względu na potrzebę wolnego dostępu do murów. Wyjątek stanowił tylko rejon szpitala Ducha Świętego i klasztoru Benedyktynek.

Chełmno od czasu swej lokacji zachowało w zasadzie niezmienny, „szachownicowy” system ulic. Łącznie było ich osiemnaście. W aktach staropolskich wymieniane jest trzynaście nazw ulic, w tym jedna poza murami miasta: Grubińska, Wodna⁶⁰, Toruńska zwana też Ducha Świętego⁶¹ i druga nazywana również Ducha Świętego⁶², Rosmelska⁶³, Kaznodziejska⁶⁴, Knapska⁶⁵, Polska wymieniana jeszcze w 1545 r.⁶⁶, a identyczna zapewne ze Szpitalną⁶⁷, Sukiennicza później zwana Tkacką⁶⁸, Ciasna⁶⁹ i poza Bramą Wodną ul. Kamienna⁷⁰. Ulica Kaznodziejska jeszcze w 1583 r. biegła aż do murów obronnych na zachodnim krańcu miasta⁷¹. W okresie średniowiecza stosowano także nazwy: Tłusta, Rogowa, Kotlarska, Merseburska, Mostowa, Paulińska, Przy św. Marcinie, Za św. Pawłem, Wąska⁷².

⁵⁶ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, ryc. 106; AHMP Chełmno, plany nr 6, 8, 9.

⁵⁷ APT, AMCh, sygn. 45, p. 17; sygn. 48, p. 4v; sygn. 51, p. 1v, 45.

⁵⁸ APT, AMCh, sygn. 29, p. 53 n.; sygn. 32, p. 46; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 3, 14, 17, 37, 50, 100, 106. Na temat bram miejskich patrz: F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 23, 1888, s. 15 n.; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 23 nn.

⁵⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 254; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 155.

⁶⁰ APT, AMCh, sygn. 13, p. 12; sygn. 17, p. 19; sygn. 828, p. 35v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 169. Na temat nazw ulic patrz: „Kulmer Zeitung”, 1880, nr 93; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 12 n.

⁶¹ APT, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 152; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 52.

⁶² APT, AMCh, sygn. 828, p. 32v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 166.

⁶³ AFCh, sygn. 147, p. 82; AHMP Chełmno, plan nr 10 z 1774 r. Ta ulica błędnie została zidentyfikowana jako ul. Świętego Ducha [w:] J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 27.

⁶⁴ AFCh, sygn. 147, p. 82; APT, AMCh, sygn. 76, p. 56; sygn. 828, p. 30v; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 163v.

⁶⁵ APT, AMCh, sygn. 10, p. 20v; sygn. 828, p. 18v, 20, 26; tamże, Sądy dominialne dóbr biskupstwa chełmińskiego, sygn. 7, p. 152, 357; AHMP Chełmno, plan nr 2, w legendzie pkt 45.

⁶⁶ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 85.

⁶⁷ AFCh, sygn. 566, p. 6v; APT, AMCh, sygn. 75, p. 43.

⁶⁸ ADPelplin, ASDCh, sygn. 4, p. 244; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 84.

⁶⁹ *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 59, 86, 95, 104; J. Zobołowicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 28.

⁷⁰ APT, AMCh, sygn. 19, p. 17v. Porównaj także: „Kulmer Zeitung”, 1886, nr 93; [b.im.] Köhler, *Kulmer Strassennamen*, [w:] *Kulm an der Weichsel. Stadt und Land im Wechsel der Geschichte 1232–1982*, Bremervörde 1982, s. 152–155.

⁷¹ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 23, 26.

⁷² Na planach z 1773 i 1774 r. wymieniono następujące nazwy ulic: Boczna, Dominikańska, Ducha Świętego, Franciszkańska, Grubińska, Kadecka, Kapliczna, Kaznodziejska, Psia, Rozmelska, Rybacka, Rynkowa, Szkolna, Szpitalna, Tkacka, Tłusta, Toruńska, Wodna, Poprzeczna, Wielka – patrz: AHMP Chełmno, plany nr 9 i 10.

Przytoczone nazwy miały charakter zwyczajowy, nie można zatem wykluczyć, że w mowie potocznej jedna i ta sama ulica posiadała kilka określeń, w tym tak polsko-, jak i niemieckojęzyczne. Wszystkie ulice zachowały swą pierwotną szerokość. Nie zmieniła się sieć ulic, aczkolwiek zmianie uległy ciągi komunikacyjne w mieście w związku z zamknięciem części bram i furt. Największe znaczenie komunikacyjne utrzymały: Grubińska, Toruńska i Wodna. W 1626 r. biskup Jakub Zadzik nakazał władzom miasta zadbanie o stan bruków⁷³. Oznacza to, że już znacznie wcześniej ulice i place miejskie miały utwardzoną nawierzchnię na najbardziej newralgicznych odcinkach.

Centrum miasta, tak jak w minionym okresie, stanowił Rynek. Z każdego naroża Rynku wychodziły, bez przewężenia, dwie prostopadłe do siebie ulice. Jego wymiary wraz z otaczającymi go ulicami to ok. 36 x 26 prętów czyli ok. 157 x 113 m. Powierzchnia wynosi 1,77 ha. Ratusz wraz z domem kupieckim zajmował środek Rynku. Nad niewielką bryłą jednopiętrowego ratusza dominowała wysoka na 47 m wieża zwieńczona renesansowym hełmem. Waga mieściła się w przyziemiu ratusza. Przed nim od strony wschodniej znajdował się dom kupiecki czyli Dom Angielski, w okresie nowożytnym nazywany Pakuszem. Nazwę tę urobiono od niemieckiego *Englisches Packhaus*⁷⁴. Była to okazała, gotycka budowla o charakterystycznych schodkowych szczytach. Została ona zapewne wzniesiona wkrótce po uzyskaniu przez miasto przywileju z 19 maja 1298 r. na budowę domu kupieckiego, ław i bud⁷⁵. W piwnicach Pakusza znajdowało się więzienie. Stanowiły je trzy piwnice na dwóch poziomach⁷⁶. W razie potrzeby piwnica ratusza służyła za salę tortur. Do domu kupieckiego przylegała od strony południowej część bud czyli kramów, ławy zaś, w tym stoły rybne, zajmowały przestrzeń na północ od domu kupieckiego⁷⁷. W końcu XVI w. obok Pakusza była zlokalizowana stajnia czy też spichlerz, który w XVII w. zamieniono na cekhauz⁷⁸. W narożniku południowo-wschodnim, a zatem przy wylocie ul. Grubińskiej na Rynku stała *wachtbuda* czyli kordegarda⁷⁹.

Za Ratuszem, od strony zachodniej znajdował się okazały dół ograniczony dębowymi balami, pełniący funkcję zbiornika przeciwpożarowego, zwany Fycą. Jego wymiary można oszacować na ok. 15 x 22 m. O konieczności jego założenia zdecydowały trudności w aprowizacji miasta w wodę. Od zbiornika odchodził ryzstok, odprowadzający nadmiar zbierającej się wody opadowej lub ewentualnie służący do spuszczenia wody w razie konieczności oczyszczenia go, który prowadził pod płytą Rynku, a dla bezpieczeństwa był przykryty drewnianymi balami⁸⁰.

W mieście istniało kilka studni. Te miejskie znajdowały się w narożach Rynku. W wilkierzu biskupa Piotra Kostki z 1590 r. nakazano, aby w mieście istniało pięć studni: trzy w Rynku, czwarta na ul. Grubińskiej, a piąta na Knapskiej. Studzienni, obierani z każdego kwartału, mieli pełnić dozór nad stanem studni⁸¹. Czynne były też studnie przyklasztorne, a zapewne też prywatne studnie mieszczan, o których wspominają źródła późniejsze⁸². Jedna, a może nawet dwie studnie były czynne na terenie klasztornym franciszkanów⁸³. W 1604 r. zapadła się stara studnia na dziedzińcu benedyktynek. Nową wymurowano w całości z kamieni⁸⁴. Nie ulega wątpliwości, że wody czerpanej z tych studni było zbyt mało, aby zaspokoić potrzeby mieszkańców miasta. Dlatego też dostarczano do miasta wodę czerpaną z Trynki.

⁷³ ADP pelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 165.

⁷⁴ APT, AMCh, sygn. 47, p. 51v, 105.

⁷⁵ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, z. 2, wyd. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 688.

⁷⁶ APT, AMCh, sygn. 20, p. 85.

⁷⁷ APT, AMCh, sygn. 24, p. 7; sygn. 30, p. 24v, 41v.

⁷⁸ ADP pelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a, 130v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 160, 165.

⁷⁹ APT, AMCh, sygn. 76, p. 32.

⁸⁰ APT, AMCh, sygn. 28, p. 31v; sygn. 32, p. 46, 47; sygn. 34, p. 37; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 12, mylnie pisze, że w tym miejscu był dziedziniec, aczkolwiek wcześniej wspominał o istnieniu na Rynku zbiornika wodnego i nawet na rys. 5 dokonał jego lokalizacji. Fycy – nazwa ukuta od niemieckiego *die Pfütze* – kałuża.

⁸¹ ADP pelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 13, p. 464v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 70 n.; sygn. 20, p. 19; AHMP Chełmno, plan nr 10 z 1774 r., w legendzie pkt „g”; plan nr 8 z lat 1776–1779; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 8; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 155; W. Niewiarowski, *Zarys rozwoju środowiska geograficznego okolic Chełmna*, [w:] *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 25. Porównaj także: A. Soborska-Zielińska, *160 lat chełmińskich wodociągów 1842–2002*, Chełmno 2002, s. 4 n.

⁸² ADP pelplin, ASDCh, sygn. 4, p. 14; APT, AMCh, sygn. 828, p. 107v.

⁸³ M.G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego*, s. 61.

⁸⁴ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 82.

W pierzei zachodniej Rynku, u wylotu ul. Rosmelskiej, znajdował się Dwór Artusa zwany też Domem Duńskim, a później określany mianem Giełdy. W średniowieczu budynek ten należał do gildii kupieckiej, a następnie w 1422 r. dostał się w posiadanie kramarzy. Na planie Rüdigera jest on przedstawiony jako okazała piętrowa budowla z gotyckim szczytem schodkowym i ostrołuczным portalem prowadzącym do wnętrza. Najprawdopodobniej przed Dworem Artusa znajdowało się przedproże⁸⁵.

Chełmiński kościół farny zajmował cały śródmiejski blok w najbliższym sąsiedztwie Rynku, od strony południowo-zachodniej. Fara jako jedyny gotycki kościół Chełmna jest idealnie orientowana. 7 lipca 1519 r. biskup Jan Konopacki podniósł kościół do rangi kolegiaty. Plebania mieściła się *vis-à-vis* wejścia głównego do świątyni, od strony zachodniej. Był to jednopiętrowy, murowany budynek. Na podwórku znajdowała się stajnia dla koni, a w głębi parceli ogród plebański⁸⁶. Na południowym krańcu ul. Franciszkańskiej, która wówczas dochodziła do murów obronnych, znajdował się kościół pomocniczy św. Marcina. Wejście do świątyni prowadziło właśnie od strony tej ulicy. W części północno-zachodniej usytuowane były dwa kompleksy klasztorne: franciszkanów i benedyktynek. W okresie nowożytnym zajmowały one nie tylko bloki nadane im w średniowieczu, ale także dodatkowo po jednym z sąsiednich, na których istniały ogrody. Zakon dominikanów zajmował blok w części północno-wschodniej. Klasztory Dominikanów i Franciszkanów przylegały od strony północnej do wysokich na ok. 30 m świątyń klasztornych. Najstarsze skrzydła klasztorów franciszkańskiego i dominikańskiego było prostopadłe do budynku kościoła. Najstarsza część klasztoru Benedyktynek wznosiła się wzdłuż osi kościoła, na skraju skarpy, natomiast dwa pozostałe skrzydła były prostopadłe do południowej fasady świątyni. Przy każdym klasztorze znajdowały się kompleksy zabudowań gospodarczo-usługowych, takich jak: stajnie, wozownie, obory, chlewnie, browary, budynki mieszkalne sług. Na najbardziej wysuniętym na południe krańcu miasta, tuż obok Bramy Toruńskiej leżał kompleks budynków kościoła i szpitala Ducha Świętego. W przeciwieństwie do klasztorów zakonów męskich budynek szpitalny wraz z zabudowaniami gospodarczymi przylegał do kościoła od strony południowej. Przy kościele dominikańskim erygowano w końcu XVI w. wolno stojącą kaplicę św. Jacka Odrowąża, przy zespole opackim benedyktynek istniała kaplica św. Michała⁸⁷. Poza murami miasta pozostawały kościoły: św. Jerzego i św. Agnieszki. Kościół św. Jerzego znajdował się przy rozwidleniu traktu na Grubno i Nowawieś, w odległości ok. 400 m od Bramy Grubińskiej, po prawej stronie drogi wyjazdowej⁸⁸. Ten drugi był usytuowany na Rybakach, poniżej kościoła klasztornego Benedyktynek⁸⁹. W jarze prowadzącym od Bramy Grubińskiej do ul. Kamiennej znajdowało się najprawdopodobniej otaczane czcią cudowne źródło.

Przy każdym z wymienionych kościołów czynne były cmentarze grzebalne. W sumie było ich w mieście i najbliższym otoczeniu aż siedem. Funkcję głównego cmentarza miejskiego pełnił cmentarz parafialny, mimo że świeccy mogli być również grzebani na cmentarzach przyklasztornych, zwłaszcza na dominikańskim i franciszkańskim. Benedyktyнки do końca XVI w. były chowane na cmentarzu przy kaplicy św. Michała. Po wybudowaniu krypt pod kościołem, od 1605 r. tam mniszki znalazły miejsce wiecznego spoczynku, a na cmentarzu przy kaplicy św. Michała, zwanym potocznie „kirchowkiem”, grzebano już tylko mniej znaczące osoby. Na cmentarzach przy kościołach św. Marcina, św. Jerzego i Ducha Świętego chowano uboższych mieszkańców miasta i miejscowości należących do parafii. Mieszkańcy przedmieścia Rybaki mogli być grzebani przy kościele św. Agnieszki. Przez cały okres nowożytny miejscem pochówków kapłanów, zakonników, najbogatszych mieszczan oraz szlachty były największe chełmińskie kościoły⁹⁰.

---

⁸⁵ APT, AMCh, sygn. 47, p. 82; sygn. 48, p. 4v; sygn. 49, p. 2v; AHMP Chełmno, plan nr 8, pkt 14; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 169; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 88. Błędnie zlokalizował Dwór Artusa w południowej pierzei Rynku E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 9, a za nim T. Mroczko, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, s. 66. Porównaj: Z.H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 314; E. Pilecka, *Średniowieczne Dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej*, Toruń 2005, s. 233–238.

⁸⁶ APT, AMCh, sygn. 26, p. 30.

⁸⁷ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół Świętych Piotra i Pawła*, s. 38.

⁸⁸ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 154, ryc. 106.

⁸⁹ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 39; J. Fankidejski, *Utracone kościoły*, s. 14.

⁹⁰ AFCh, sygn. 4, p. 176; sygn. 566, p. 122v; APT, AMCh, sygn. 39, p. 180, 226; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 28, 95; M.G. Zieliński, *Cmentarze, krypty, płyty nagrobne i epitafia w Chełmnie w XVI–XVIII w.*, Chełmno 2016.

W mieście w końcu XVI w. funkcjonowały trzy szkoły: szkoła parafialna, gimnazjum akademickie i szkoła żeńska przy klasztorze Benedyktynek. Wolno stojący budynek Akademii, o długości ok. 15 m, usytuowany był w najbliższym sąsiedztwie fary przy ul. Szkolnej⁹¹.

Funkcjonowały w Chełmnie dwa szpitale, a raczej przytulki. Pierwszy przy kościele Ducha Świętego, obok Bramy Toruńskiej, był przytulkiem dla ubogich, starców i ludzi samotnych. Drugi, znajdujący się obok kościoła św. Jerzego, leżał poza miastem, przy drodze w kierunku Grubna.

Nie jest znana lokalizacja łaźni, chociaż niektóre wzmianki pozwalają sądzić, iż znajdowała się w rejonie szpitala Ducha Świętego. Łaźnia miejska była przedmiotem troski biskupów zarówno Piotra Kostki, jak i Macieja Konopackiego. Łaźniebnika wymieniała najstarsza, zaginiona księga chrztów z lat 1598–1664. W 1584 r. łaźnię klasztorną w pobliżu Bramy Merseburskiej urządziły benedyktynki. Była zbudowana z drewna, a na zewnątrz obmurowana. Osobną łaźnią dysponowali księża pracujący przy kościele klasztornym⁹².

Po stronie północno-wschodniej Ratusza usytuowany był pręgierz wzmiankowany w 1590 r.⁹³ Katownia, czyli dom kata i należące do niego zabudowania gospodarcze, były własnością miasta. Nie jest znana dokładna lokalizacja, chociaż z kontekstu ksiąg kamlarskich wynika, że znajdowała się w pobliżu murów obronnych, na uboczu⁹⁴. Poza miastem, przy trakcie ku Nowejwsi zwanym Nagórnikami, znajdowało się miejsce straceń, czyli góra szubieniczna. Wyroki przez ścięcie wykonywano w pobliżu kościoła św. Jerzego⁹⁵.

Koński młyn słodowy znajdował się przy ul. Rosmelskiej. Najprawdopodobniej usytuowany był z tyłu za Dworem Artusa. Był napędzany przez kierat poruszany przez zaprzęgnięte konie. 20 lipca 1583 r. biskup Piotr Kostka odnowił przywilej na budowę końskiego młyna. Rody mieszczańskie, w których posiadaniu znajdował się, należały do najzamożniejszych w mieście⁹⁶. Własny mielcuch mieli franciszkanie na terenie klasztornym, najprawdopodobniej w narożu obecnych ulic Klasztornej i Biskupiej⁹⁷. Dwa browary posiadały benedyktynki na terenie klasztornym, w pobliżu murów obronnych przy Bramie Merseburskiej. Jeden z nich wybudowano w 1595 r.⁹⁸ Miasto dysponowało dwoma wiatrakami. Wiatrak holenderski znajdował się na zaadoptowanej, dawnej bramie miejskiej zamykającej od wschodu ul. Knapską. Jest on bardzo wyraźnie widoczny na panoramie miasta z obrazu św. Rocha i św. Sebastiana z 1708 r. oraz na planie Rüdiger'a. Cegielnia miejska znajdowała się przy trakcie prowadzącym w kierunku Grudziądza zwanym Nagórnikami. Być może dlatego fragment tej drogi w średniowieczu nazywano Starocegielnianą. Wyniosłość, na której się znajdowała, była niegdyś nazywana Ceglana Górą. W najbliższym sąsiedztwie cegielni istniał niewielki zbiornik wodny, będący zapewne starym wyrobiskiem gliny, noszący nazwę Glinianka. W cegielni oprócz pieca, określanego jako „wielki piec miejski”, znajdował się dom strycharza, suszarnia cegieł, studnia oraz zbiornik na wodę⁹⁹.

Domy w Chełmnie były jedno-, dwu- a nawet trzykondygnacyjne. Murowane nazywano kamienicami. Drewno i glina dominowały natomiast w zabudowie gospodarczej. Zdecydowana większość domów posiadała piwnice¹⁰⁰. Już w wilkierzu biskupa Piotra Kostki z 1590 r. starano się zachęcić mieszczan do zabudowy pustych parceli w mieście poprzez przypomnienie, że „z nich nie idzie żadna

⁹¹ Z.H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 134–140; M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 327–335; K. Mikulski, *Dzieje nowożytne*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, s. 295.

⁹² APT, AMCh, sygn. 4, p. 79, 254 n.; sygn. 11, p. 55; ADPeplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, C 9, p. 125v; *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 27; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 163; cz. 2, s. 155; Z. Rogala, *Z najstarszej chełmińskiej księgi*, s. 49; J. Zbolewicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 28.

⁹³ APT, AMCh, sygn. 4, p. 87; sygn. 56, p. 30v, 31v, 36v n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 169; E. Gąsiorowski, *Rynek i Ratusz chełmiński*, s. 8.

⁹⁴ APT, AMCh, sygn. 13, p. 133; sygn. 25, p. 35v; sygn. 27, p. 41v; sygn. 37, p. 61.

⁹⁵ ADPeplin, ASDCh, sygn. 4, p. 86 n.; APT, AMCh, sygn. 32, p. 18.

⁹⁶ ADPeplin, *Culmensia et Pomesaniensia*, sygn. C 9, p. 126v; APT, AMCh, sygn. 4, p. 232, 256; sygn. 2008, p. 393; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 178; cz. 2, s. 156.

⁹⁷ APT, AMCh, sygn. 828, p. 19.

⁹⁸ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 53.

⁹⁹ ADPeplin, ASDCh, sygn. 4, p. 211; APT, AMCh, sygn. 25, p. 20v; sygn. 76, p. 43; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 32.

¹⁰⁰ Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Toruniu, sygn. W/1235-W/1241; M. Obremski, M. Farbiszewski, *Studium historyczno-konserwatorskie Starego Miasta w Chełmnie do szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora w Toruniu*, t. 3, cz. 1–7, Toruń 1988, mps.

wolności”¹⁰¹. Zabudowa mieszkaniowa koncentrowała się coraz bardziej w części wschodniej miasta, przede wszystkim wokół Rynku, ulic Grubińskiej, Toruńskiej, Wodnej, w mniejszym stopniu Kaznodziejskiej i Knapskiej. Ponieważ pierwotne parcele budowlane miały szerokość 2,5 pręta, oznacza to, że przy chełmińskim Rynku mogło być wystawionych najwyżej 40 domów. Na planie Rüdigera w całym mieście zaznaczono 278 budynków, które można by uznać za mieszkalne. Zaraz po przejściu Chełmna pod panowanie pruskie, po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, w sporządzonych wówczas wykazach dla potrzeb katastralnych odnotowano 257–259 domów¹⁰². W końcu XVI w. proces pustoszenia miasta niewątpliwie dawał o sobie znać, co słycać w tonach wypowiedzi z początku XVII w.¹⁰³ Niewątpliwie na pogorszenie stanu zabudowy w mieście w XVI w. duży wpływ miał wielki pożar, który wybuchł 30 marca 1544 r.¹⁰⁴ To, co urzekło podróżników czasów nowożytnych w obrazie Chełmna – czerwien dachów, było wynikiem nakazów biskupa Piotra Kostki w wilkierzu z 1590 r., który zobowiązywał mieszczan do krycia domów dachami ceramicznymi, a nie słomianymi¹⁰⁵.

Istotny element krajobrazu miasta stanowiły ogrody, czy też – w gorszym przypadku – puste place, które znajdowały się na obrzeżach – wzdłuż murów. Bloki w zachodniej części zajmowały trzy ogrody zakonne. Na parceli przylegającej do klasztoru Benedyktynek ograniczonej ulicami Klasztorną i Biskupią był należący do nich ogród. Drugi, tzw. wielki ogród, według nomenklatury zastosowanej przez Steinera, miały benedyktyнки na stoku góry poniżej kościoła klasztornego. Ogród franciszkanów znajdował się pomiędzy ulicami Biskupią, Klasztorną i Szkolną. Dominikański znajdował się na terenie klasztornym w północno-wschodnim narożniku miasta. Niemal cały blok pomiędzy ulicami Kościelną, Poprzeczną i Rycerską oraz między Knapką, Poprzeczną i murami zajmowały ogrody warzywne i owocowe. Na planie Rüdigera tylko dziesięć bloków nie posiada ogrodów. Znajdowały się one również na Rybakach, a także przed Bramą Grubińską¹⁰⁶.

Poza murami obronnymi, między Bramą Grubińską a Bramą Tkacką, w miejscu tzw. rowu strzelniczego, znajdowała się strzelnica miejska używana przez bractwo łucznicze. Jej utrzymanie było powinnością miasta. W końcu XVI w. pozostawała najprawdopodobniej zaniedbana, wywołując troskę biskupów chełmińskich. W wilkierzu miejskim z 7 lutego 1590 r. biskup Piotr Kostka nakazał uaktywnienie bractwa strzeleckiego i przywrócenie mu dawnych praw i zwyczajów. Nade wszystko nakazano zwrot dochodów z łąk strzeleckich i przydzielanie ich królowi kurkowemu¹⁰⁷.

Obszar miasta wewnątrz murów podzielony był ze względów fiskalnych, obronnych i policyjno-organizacyjnych na cztery kwartały. Podział ten jako pierwszy starał się odtworzyć Friedrich Schultz. Jego wyniki przyjął następnie Jan Zobołowicz. Jednakże dwaj kolejni badacze – Tomasz Jasiński i Zenon Hubert Nowak – nieco skorygowali stanowisko Schultza. Według ich koncepcji Kwartał Większy (*quartale maius*) zajmował południowo-wschodnią część miasta i ograniczony był ulicami Grudziądzką i Toruńską. Kwartał Mniejszy (*quartale minus*) zajmował część południowo-zachodnią i był zamknięty ulicami Toruńską i Biskupią. Kwartał Franciszkański (*quartale barfotorum*¹⁰⁸) znajdował się w części północno-zachodniej i wyznaczały go ulice Biskupia i Rynkowa. Kwartał Dominikański (*quartale praedicatorum*) w północno-wschodnim rejonie wyznaczały ulice Rynkowa

¹⁰¹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 71.

¹⁰² Pruski tajny radca finansowy Roden zebrał od listopada 1772 do początków kwietnia 1773 r. dane dotyczące stanu zaludnienia miast Prus Królewskich. Ankietę tę opublikował Max Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, t. 2, Leipzig 1909, s. 586, 708 n. Patrz także: *Statystyka Departamentu Bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, oprac. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1972, s. 72–78. Obecnie w obrębie murów obronnych znajduje się ok. 375 domów mieszkalnych.

¹⁰³ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a; APT, AMCh, sygn. 4, p. 251; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 2, s. 165; K. Górski, *Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej w Polsce*, „Nasza Przyszłość”, t. 24, 1971, s. 167.

¹⁰⁴ Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 104.

¹⁰⁵ APT, AMCh, sygn. 4, p. 72.

¹⁰⁶ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 154, ryc. 106, s. 156, ryc. 108, s. 234 n.; AHMP Chełmno, plan nr 9 z kwietnia 1773 r.; A. Soborska-Zielińska, *Parki i ogrody Chełmna*, Chełmno 1999.

¹⁰⁷ ADPelplin, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C 9, p. 118a, 126, 128v; AFCh, sygn. 231, p. 18–19; APT, AMCh, sygn. 4, p. 81 n., 251, 255; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 165; cz. 2, s. 155 n., 165 n.; F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 206 n.; A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców*, s. 19, 21.

¹⁰⁸ GStA PK, sygn. 322A, nr 3, p. 13 (25). Nazwa tego kwartału cytowana jest jako: barfotorum: F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 11; Z.H. Nowak, *Chełmno*, Gdynia 1967, s. 45; tenże, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 315; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 123.

i Grudziądzka¹⁰⁹. W skład każdego z kwartałów wchodził jeden z bloków przyrynkowych. Zachowane nowożytny księgi kwatermistrzowskie po pierwsze nie stosują nazw średniowiecznych, a jedynie numeryzację rzymską, a ponadto wszystko wskazuje, że zasięg kwartałów uległ zmianie¹¹⁰.

Od strony północno-wschodniej istniały jeszcze w XVI w., stopniowo tracące na znaczeniu, przedmieścia Rorgasse i Pantkensee. Przyjmując ustalenia Jasińskiego, pierwsze leżało od strony północno-wschodniej, u podnóża chełmińskich wzgórz. Być może na zakolu drogi Kamiennej, w pobliżu miejskich zabudowań gospodarczych. Drugie lokalizowane jest przed Bramą Grubińską. U podnóża wysoczyzny, na której jest położone miasto, od strony Wisły, leżało przedmieście zwane Rybakami. Miało ograniczone możliwości rozwoju terytorialnego. Od południa zamykały je wzgórza chełmińskie, od północy zaś Trynka. Na planie Chełmna z 1820 r. można dostrzec na terenie Rybaków nieregularny układ ulic odpowiadający dzisiejszemu. Zabudowania przedmieścia ciągnęły się od zbiegu obecnych ulic Kilińskiego i Żeglarskiej na wschodzie aż do Łąkowej na zachodzie, aczkolwiek największe zagęszczenie budynków murowanych znajdowało się w rejonie dzisiejszych ulic: Leśnej, Zielonej, Portowej. Do połowy XVII w. istniał tam kościół św. Agnieszki. Układ dróg przedmieścia był zgodny z dzisiejszym, aczkolwiek przyjąć należy, że dwie główne drogi to wzmiankowane w źródłach średniowiecznych Rybacka i Przewoźna, na przecięciu których istniał plac Przy Grobli¹¹¹. Przedmieście to nigdy nie zostało otoczone obwarowaniami obronnymi, mimo że to właśnie na nim znajdował się port rzeczny miasta, nad brzegiem Trynki, obok placu Przy Grobli. Według Tomasza Jasińskiego plac ten znajdował się u zbiegu ulic Przewoźnej i Rybackiej. Wszystko wskazuje, że nabrzeże portowe znajdowało się na wysokości Bramy Wodnej. W górnym biegu koryto Trynki służyło jako tymczasowy skład drewna spławianego głównym korytem Wisły.

Marian Biskup zaliczył Chełmno do jednego z ważniejszych węzłów komunikacyjnych województwa chełmińskiego. Przez nie prowadził główny trakt z Torunia przez Unisław na Grudziądz i dalej na Gdańsk. Droga ta w okresie nowożytnym zaczęła powoli tracić na znaczeniu, gdyż obierano krótszą, omijając miasto. Drugi trakt wiódł z północnego zachodu w kierunku południowo-wschodnim, przez Chełmżę i Toruń i wiązał się z promową przeprawą przez Wisłę. O chełmińskiej przeprawie wiślanej pisano już w przywileju lokacyjnym w 1233 r. i powtórzono następnie w 1251 r. W tym też czasie zaczęła funkcjonować. W okresie nowożytnym nadal spełniała bardzo ważną rolę w życiu miasta. Do przeprawy prowadziła droga przez Trynkę i Kępę Panieńską, a dokładniej jej wschodnią część zwaną Ostrowem. Po drugiej stronie Wisły prom dobijał nieopodal dzisiejszego Głogówka. Przeprawa chełmińska miała istotne znaczenie komunikacyjne, nie tylko lokalne¹¹². Druga przeprawa pod Chełmnem funkcjonowała między Bieńkówką a Topolnem, ok. 10 km w górę Wisły¹¹³.

Do czynnych bram miejskich dochodziły trakty z najważniejszych kierunków. Do Bramy Grubińskiej prowadziła droga, która na wysokości kościoła św. Jerzego łączyła dwie inne: od strony Grubna i Grudziądza. Trakt w kierunku Grudziądza, prowadzący przez Nowawieś, zwany był Nagórnikiem, gdyż biegł po skraju wysoczyzny, a jednocześnie flankował od południowego wschodu dobra miejskie. Ponadto tuż przed Bramą Grubińską dochodziła z prawej strony niewielka droga biegnąca jarem od strony ul. Kamiennej. Do Bramy Toruńskiej prowadził trakt od strony Torunia przez Unisław i Osnowo. Na ok. 4 km przed Chełmnem droga ta zaczynała ostro opadać ku dolinie Fryby, by za mostem ponownie pięć się ostro w górę aż do samej bramy. Już za mostem łączyła się z drogą ku Starogrodowi i Ostromecku, a w dalszej perspektywie ku Fordonowi i Bydgoszczy. Od Bramy Wodnej prowadziła w lewo droga zwana Bramitą, prowadząca na Rybaki, w prawo zaś ul. Kamienna ku przeprawie przez Wisłę,

¹⁰⁹ F. Schultz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, s. 11; J. Zobolewicz, *Układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna*, s. 13; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 123; Z.H. Nowak, *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna*, s. 311–314.

¹¹⁰ APT, AMCh, sygn. 88, 89.

¹¹¹ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 124, 127.

¹¹² MZCh, sygn. MZCH/D/277, plan Westphala z 1820 r.; P. Czaplewski, *Biskupa Rozrażewskiego itineraria czyli rozkład podróży wizytacyjnych po Pomorzu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 3, 1916, nr 9, s. 21, 29; A. Semrau, *Ein vorstädtisches Zinsregister der Stadt Kulm aus der Zeit von etwa 1320*, „Mitteilungen des Coppelius Vereins für Wissenschaft u. Kunst”, t. 35, 1927, s. 27 n.; E. Bahr, *Brücken und Fähren an der unteren Weichsel*, „Westpreussen Jahrbuch”, t. 19, 1969, s. 28; AHP Prusy Królewskie, s. 36; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 124; AHMP Chełmno, plan nr 3. Na planie tym zaznaczono jednak, że droga do promu odbijała od Nadolnika dopiero na wschód za Brochem.

¹¹³ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1955 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 40), s. 57, 144.

a zarazem w kierunku Grudziądza przez Podwiesk, przechodząc w trakt zwany Nadolnikiem. Nadolnik wiodł obok głębokiego stawu zwanego Brochem, omijał go łukiem, by dalej prowadzić pomiędzy Trynką a groblą¹¹⁴. Podobnie jak Nagórniki, tak i Nadolnik łączył miasto z dobrami miejskimi i folwarkami m.in. z Nowymi Dobrami, Kolnem, Łęgiem, Górnymi Wymiarami, Dolnymi Wymiarami, Klamrami, Nowąwsią, Podwieskiem, Wielkimi Łunawami, Brankówką, Sosnowką, Rozgartem, Szynychem oraz Sztynwagiem i Gogolinem.

Powierzchnia patrymonium miasta wynosiła w okresie średniowiecza 420 łanów, tj. ponad 70 km². Obszar ten, potocznie określany Niziną, otrzymało miasto już na mocy przywileju chełmińskiego z 1233 r. Jego nadanie potwierdzał również przywilej z 1251 r. Ciągnął się wzdłuż Wisły, pasem o szerokości ok. 3 km i długości ok. 25 km, od wsi Uśc położonej na południowy zachód od Chełmna aż po jezioro Rządź i wieś Ruda na obrzeżach dzisiejszego Grudziądza. Wydaje się, że obszar ten w całości lub ewentualnie jego część bezpośrednio zależna od władz miejskich w Wilkierzu z 1590 r. nazywana jest „fretem miejskim”. Od strony południowo-wschodniej obszar ten zamykały wzgórza zwane Białymi Górami i były porośnięte borem. Tomasz Jasiński szacuje, że na przełomie XIV i XV w. ok. 60%, czyli ok. 4200 ha patrymonium stanowiły ziemie orne, ogrody 240,8 ha, łąki 28 ha, resztę, czyli ok. 2531 ha, pokrywały w głównej mierze pastwiska i lasy¹¹⁵.

Pełne wykorzystanie obszaru patrymonium pod uprawy było o tyle trudne, że znajdowało się na terenach nadwiślańskich, zalewowych i wymagających zakrojonych na szeroką skalę prac melioracyjnych, ale także budowy grobli¹¹⁶. Halmhuber, XIX-wieczny burmistrz Chełmna twierdził, że pierwszą tamę mającą chronić dobra miejskie przed wylewami Wisły usypano dopiero w 1525 r. Uważał też, że właściwe zagospodarowanie obszaru patrymonium należy właśnie datować na wiek XVI¹¹⁷. Zmianie sytuacji niewątpliwie sprzyjało osiedlanie się na tych terenach przybywających z Niderlandów oledrów, najczęściej wyznania menonickiego, biegłych w sztuce melioracji. Teren został osuszony m.in. przez przekopanie Wielkiego Kanału zwanego też Rowem Głównym, do dziś istniejącego, odprowadzającego wody do Jeziora Rządź¹¹⁸.

Już w okresie średniowiecza mieszczanie chełmińscy mieli tu swoje nadzieje ziemie zwane dworzyszczami. W XVI w., po zakończeniu ostatniej wojny polsko-krzyżackiej, gdy sytuacja na Ziemi Chełmińskiej zaczęła się stabilizować, zaczęło też wzrastać zainteresowanie mieszczan zagospodarowaniem chełmińskich posiadłości ziemskich i czerpaniem z nich korzyści. W końcu XVI w. zaczęto planować podział terenów patrymonium (pól, łąk i ogrodów) położonych od strony miasta pomiędzy obywateli z przeznaczeniem na utrzymanie ich domów w mieście i zabudowę pustych placów. Proces ten, zwany elokacją, przeprowadzono po raz pierwszy w 1602 r. i następnie powtarzano co 50 lat¹¹⁹.

Istotnym elementem krajobrazu części patrymonium położonej najbliżej Chełmna w XVI w. były stodoły należące do mieszczan i magistratu, usytuowane przede wszystkim od strony północno-wschodniej miasta. Główne ich skupisko znajdowało się nad Wisłą, pomiędzy Rybakami a ogrodami miejskimi, w kierunku Nowych Dóbr. Przechowywano w nich tylko pewną część siana i zboża, gdyż resztę zestawiano w stogi w pobliżu łąk i pól¹²⁰.

W najbliższej okolicy Chełmna znajdowało się wiele lasów. W okresie średniowiecza mieszczanie mieli do nich wolny dostęp, ale z upływem czasu i pomniejszaniem się drzewostanu zaczęto wprowadzać ograniczenia. Miasto posiadało spory drzewostan w Lipie. Już w 1603 r. biskup Wawrzyniec Gembicki

¹¹⁴ Zapewne od niemieckiego: *Bruch* – bagno, trzęsawisko. Nazwa „broch” była używana w XVIII w. w Chełmnie i oznaczała tereny podmokłe. Porównaj: APT, AMCh, sygn. 828, p. 18v.

¹¹⁵ APT, AMCh, sygn. 10, p. 2 n., 3, 42v n.; *Przywilej chełmiński 1233, 1251*, wydała K. Ciesielska, tłum. J. Bieniak, Toruń 1983, s. 40. Por. także: *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, z. 2, nr 252, s. 185; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 166; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 37, 129 n.; S. Cackowski, *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985, s. 61, szacował, że w 1571 r. na terenie dóbr chełmińskich było zaledwie dziewięć osiedli.

¹¹⁶ M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 432–433.

¹¹⁷ F.L. Halmhuber, *Das Elokationswesen in Culm*, Culm 1850, s. 4.

¹¹⁸ APT, AMCh, sygn. 4, p. 230 n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 176; M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis*, s. 65. Na współczesnych planach występuje pod nazwą Kanału Głównego lub, co zupełnie niezrozumiale: Kanału Starogrodzkiego.

¹¹⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 88; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 170; *Statut sprawy elokacyjnej dla obywateli chełmińskich domy posiadających*, Culm 1850, s. 1; F.L. Halmhuber, *Das Elokationswesen in Culm*, s. 5–6.

¹²⁰ APT, AMCh, sygn. 27, p. 51; sygn. 828, p. 126.

wspominał, że lasy chełmińskie „napustoszały bardzo”. Dlatego też zabronił wówczas wycięcia drzew z przeznaczeniem na sprzedaż. Dopuszczano jedynie wycinkę na potrzeby własne mieszczan za zgodą wszystkich trzech ordynków¹²¹.

W 1794 r. o topografii Chełmna pisano: „miasto na pewnych wysokich gorach ćwierć mili od Wisły [...]. Niedaleko od miasta pod górą płynie mała rzeka albo odnoga Wisły Trynką nazwana, która jedną milę do góry od Chełmna do Starogrodu płynie i pół mili w Wisłę też samą wpada”¹²². Trynka jako „ramię Wisły” jest zaznaczona u Steinera w 1745 r. Podobnie też jest na planach Westphala z 1820 i 1849 r. Na planie z 1840 r. jest wręcz nazwana Małą Wisłą. Natomiast na jednym z planów z końca XVIII w. Trynką określono rzekę doprowadzającą i odprowadzającą wodę z jeziora starorzecznego o nazwie Chełmianka, czyli obecnego Jeziora Starogrodzkiego. Nazwa Chełmianka występuje już w 1524 r.¹²³ Wszystko wskazuje zatem, że Jezioro Chełmianka wykształciło się z pierwotnej Trynki – starorzeczka Wisły. W czasach nowożytnych główny nurt Trynki nie prowadził już przez jezioro. Rzeka ta, oddzielając się łukiem od Wisły, zbliżała się do miasta na wysokości klasztoru Benedyktynek. Dalszy jej bieg na północny wschód od miasta był zgodny z istniejącym do dziś ciekim wodnym zwanym Trynką i ok. 2 km za miastem ponownie łączyła się z Wisłą. Spokojna Trynka zapewniała bezpieczne dopłynięcie w najbliższe sąsiedztwo miasta i równie bezpieczny rozładunek towarów.

Wyspa, która powstała między Trynką a Wisłą, zwana była Kępą Panieńską. Jej obszar wynosi ok. 450 ha¹²⁴. Jak gdyby na przedłużeniu tej kępy ku północnemu wschodowi była część zwana Ostrowem¹²⁵. Pomiędzy większą, zachodnią część Kępy a Ostrów wciskała się odnoga zwana Ramieniem Trynki. Na planach z przełomu XVIII i XIX w. widać, że Ramię Trynki było „ślepy” ciekim, który nie łączył się z Wisłą. Dalej, w dół rzeki, znajdowały się Kępa Wilcza, Kępa Pańska, Kępa Ostrowska. W górę Wisły, w stronę Starogrodu na rzece była Świnia Kępa¹²⁶. W 1558 r. Zygmunt August potwierdził dawny przywilej przyznający miastu dwie kępy. Przy przeciwległym brzegu leżało kilka kęp, z których Popowską i Krostkowską otrzymała ksieni benedyktynek chełmińskich Magdalena Mortęska w końcu XVI w.¹²⁷ Kępy porastały drzewa, stąd też Sebastian Fabian Klonowic we *Flisie* pisał w 1595 r.:

Chełmno, stary port pruski, ujrzysz przez gaj,
W prawo puszczaj.

Od strony południowej miasto opływała Fryba, nazywana również Browiną, zapewne od miejscowości Browina koło Chełmży, w okolicy której bierze swój początek, opasywała wzgórza chełmińskie od strony południowej i południowo-zachodniej. Jej długość wynosi zaledwie 43 km, ale jest to zarazem największy ciek spływający z wysoczyzny w okolicy Chełmna. Wody Fryby uchodziły niegdyś do Trynki¹²⁸.

¹²¹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 230 n.; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 176.

¹²² APT, AMCh, sygn. 4, p. 187.

¹²³ MZCh, sygn. MZCH/D/277, plan Westphala z 1820 r.; AHMP Chełmno, plany nr 3, 4, 11, 12; *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, ryc. 108; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 47; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1927 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 22), s. 114; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, s. 49, 59. Nazwa ta odnosiła się do części północno-zachodniej jeziora, od Kałdusa w kierunku Chełmna. Była jeszcze w użyciu w okresie dwudziestolecia międzywojennego, ale już wówczas zaczęto preferować nazwę Jezioro Starogrodzkie – porównaj: J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno*, s. 11 n. Obecnie nazwa Chełmianka *vel* Chełmionka nie jest używana.

¹²⁴ A.M. Jagodziński, I. Maciejewska-Rutkowska, *Warunki przyrodnicze rezerwatu „Ostrów Panieński” koło Chełmna w ujęciu historycznym*, „Parki Narodowe i Rezerwaty Przyrody”, t. 24, 2005, s. 43–49; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 160.

¹²⁵ APT, AMCh, sygn. 4, p. 88.

¹²⁶ MZCh, sygn. MZCH/D/278, plan F. Westphala z 1849 r.; AHMP Chełmno, plan nr 3 z ok. 1796–1802; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614*, s. 113; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, s. 50; *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 42), s. 54.

¹²⁷ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 46, 51; SGKP, t. 4, s. 710.

¹²⁸ W. Łęga, *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Toruń 1938, s. 9. Rzeka ta w początkowym swoim biegu obecnie nosi nazwę Browina, u ujścia zaś Fryba i pod taką też nazwą funkcjonuje w społeczeństwie chełmińskim. W 1901 r. w „Gazecie Toruńskiej” (nr 216 z 19 IX 1901; nr 258 z 8 XI 1901) ukazały się dwa artykuły, których autorzy dowodzą, że

Groble, zwane też tamami, budowano wzdłuż brzegu wiślanego z wykorzystaniem naturalnych wzniesień terenu. Jedna z najstarszych grobli ciągnęła się na odcinku ok. 3 km od Brochu w dół Wisły po Nowe Dobra. Następnie została ona przedłużona z wykorzystaniem miejscowych pagórków po Podwiesk. W XVI w. groblę przedłużono aż po Rządź. W 1603 r. biskup Wawrzyniec Gembicki przypominał, że obowiązek utrzymania grobli spoczywa na wszystkich mieszkańcach miasta¹²⁹.

Ważną rolę w gospodarce miejskiej spełniały jeziora. Na obszarze patrymonium największe znaczenie miały jeziora Rządź oraz Cykop zwane też Kolińskim. Jezioro Rządź leżało na samym krańcu dóbr miejskich, na pograniczu z dobrami grudziądzkimi. Dlatego dochodziło do sporów o prawa do tego jeziora z tamtejszymi starostami. Już w 1524 r. starosta Jan Sokołowski zakwestionował posiadanie jeziora przez Chełmno. Po czterech latach sporów sprawa trafiła na sejmik generalny w Grudziądzu¹³⁰.

W drugiej połowie XIX w., w okresie znacznego wzrostu demograficznego, Chełmno mocno powiększyło swój obszar. Na terenie miasta lokacyjnego powstało wówczas wiele nowych domów, kamienic, budynków instytucji publicznych. Bloki zabudowy ponownie zapełniły się. Jednak zasadniczo niezmienny pozostał układ ulic i co za tym idzie bloków, również tych ciągnących się wzdłuż murów obronnych. Te bowiem nie zostały rozebrane, z wyjątkiem niewielkich fragmentów oraz bram wjazdowych. Ocalała jedynie Brama Grudziądzka pełniąca jednocześnie funkcje kultowe. Na Rynku już w końcu XVIII w. rozebrano Pakusz. W obrębie miasta lokacyjnego zachowały się wszystkie gotyckie kościoły, aczkolwiek zburzono klasztory Dominikanów i Franciszkanów oraz szpital Ducha Świętego. Zlikwidowany został stojący poza miastem kościół św. Jerzego. Zdaje się, że od XVI w. charakteru nie zmieniła sieć dróg w najbliższym otoczeniu Chełmna, mimo że trakt z Torunia przez Chełmno do Grudziądza stracił na znaczeniu. Zapewne jeszcze w XVII w. zaniknęły drogi wychodzące przez bramy od strony zachodniej. Największe zmiany zaszły na terenach od strony północno-zachodniej w związku z potężnymi pracami regulacyjnymi brzegów Wisły przeprowadzonymi w 1855 r. oraz w 1889, kiedy to przekopano kanał odprowadzający wody Fryby. W ich wyniku „mała Wisła” zwana Trynką stała się „martwą”. Definitywny kres Trynki nastąpił w 1963 r. w wyniku budowy stałego mostu przez Wisłę i nasypów, które odcięły dawne ujście do Wisły. Z kolei w związku z poprowadzeniem miejskiego kolektora ścieków w latach 90. XX w. została rozebrana bodajże najstarsza chełmińska grobla, ciągnąca się ku Nowym Dobrom wzdłuż starej drogi zwanej Nadolnikiem, a obecnie Nad Groblą.

---

jedyną prawidłową nazwą, używaną już w 1255 r., jest Browina. Pisano: „...kto ciekaw niech z niej trzy pierwsze, składowe spółgłoski wyjmie, a następnie zamiast b, r, w, położy w, r, b, a będzie miał wytłumaczenie, skąd się niemiecka nazwa Fribbe wzięła, bo jest to po prostu przestawka dwu wargowych, stojących po obu stronach płynnej”. Porównaj także: *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, oprac. C.P. Woelky, Danzig 1887, nr 38, s. 26.

¹²⁹ APT, AMCh, sygn. 4, p. 232; Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła*, cz. 1, s. 177; J.T. Dziedzic, P. Ossowski, *Powiat i miasto Chełmno*, s. 9.

¹³⁰ APT, AMCh, sygn. 24, p. 90; sygn. 828, p. 120v; Z.H. Nowak, *Dzieje Chełmna* (wyd. 1987), s. 105.

MALBORK W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Wiesław Sieradzan

Miasto Malbork¹, lokowane w 1286 r.² na prawie chełmińskim, od początku było ściśle związane z zakonem krzyżackim, nie tylko przez akt lokacji, ale również, od północy, przez zespolenie z kompleksem zamkowym, składającym się z Zamku Wysokiego, Zamku Średniego i Przedzamcza, zwanego też Zamkiem Niskim³. Takie położenie na wysoczyźnie nad Nogatem obok stolicy państwa zakonu krzyżackiego miało swoje pozytywne skutki ekonomiczne, szczególnie w XIV w. Jednakże w wypadku konfliktów zbrojnych, jak to pokazały wydarzenia z kolejnego stulecia, stawało się problemem, zagrażającym życiu i interesom mieszkańców miasta. Ten ścisły związek miasta i zakonu, mający też wymiar gospodarczy oraz polityczny, trwał praktycznie do końca wojny trzynastoletniej, pomimo przejścia w 1457 r. z rąk zaciężnych wojsk krzyżackich zamku malborskiego. Już stosunkowo dawno, gdyż od lat 50.–60. XX w., w literaturze polskiej zaczął pojawiać się pogląd akcentujący podtrzymanie w kolejnym okresie do pewnego stopnia rangi miasta, a przede wszystkim zamku, wówczas jako rezydencji królewskiej oraz starostów polskich. Podkreślano również poprawiający się w XVI w. stan gospodarki miejskiej i zamkowej, a ponadto nawet powiększenie się, co bardzo ważne, autonomii wewnętrznej oraz największej, obok Grudziądza, roli wśród tzw. małych miast na odbywających się w tych ośrodkach zjazdach stanów Prus Królewskich⁴. Można do tego dodać szybki rozwój protestantyzmu oraz szkolnictwa wyznaniowego⁵.

Tymczasem problem rekonstrukcji przestrzeni miasta Malborka w połowie wieku XVI natrafia niewątpliwie na trudności źródłowe. Nie dysponujemy bowiem żadnym planem współczesnym ani nawet ikonografią. Powszechnie znany jest, niestety zaginiony pod koniec II wojny światowej, obraz znacznych rozmiarów (274 x 195 cm), prawdopodobnie nadreńskiego malarza z około 1485 r., przedstawiający zamek i miasto od wschodu w okresie walk o nie w 1460 r.⁶ Nieco bliższy chronologicznie jest z kolei widok zamku i miasta od zachodu prawdopodobnie królewieckiego rytownika Caspra

---

¹ Nazwa polska „Malbork” po raz pierwszy pojawiła się w połowie XVI w. Wcześniej używano formy niemieckiej „Marienburg”.

² Początki miasta są nieco wcześniejsze. Pomijając już wątek Santyru, miasta i siedziby biskupa pruskiego Chryściana jako miejsca, z którego na początku lat 80. XIII w. przybyła ludność na miejsce przyszłego Malborka, trzeba wspomnieć jeszcze o powstawaniu przy zamku komturskim ośrodka, w którym w 1284 r. pojawia się proboszcz i sołtys *Civitatiss Sancte Marie*. Za inicjatora budowy miasta lokacyjnego należy uznać mistrza krajowego w Prusach Konrada von Thierberg Młodszego (1284–1287). Zob. W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] AHMP Malbork, s. 5.

³ Na związek miasta z zakonem wskazuje również herb z czasów średniowiecznych umieszczany na pieczęciach (najstarszy na dokumencie z 1399 r.), ale także widoczny na XIV-wiecznych ławach w kościele św. Jana Chrzciciela, na których widnieje brama i trzy ceglane wieże zwieńczone niebieskimi dachami i żółtymi kulami. Środkowa, największa wieża, zawiera krzyżacką tarczę (czarny krzyż na białym tle).

⁴ J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 3, 1963, s. 12–19; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 406; W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 8.

⁵ W. Sieradzan, *Zamek i miasto Malbork po 1466 r. w świetle badań prof. Karola Górskiego. Szanse i bariery w nowych uwarunkowaniach*, [w:] *Polska i ziemie pruskie po pokoju toruńskim (1466 r.). Skutki i znaczenie dla ziem pruskich. Pamięci Profesorów Karola Górskiego i Mariana Biskupa*, red. D. Makiłła, Warszawa 2017, s. 29–41.

⁶ AHMP Malbork, nr 19 (tamże literatura); A.R. Chodyński, *Zamek malborski w obrazach i kartografii*, Warszawa 1988, s. 90.

Felbingera sprzed 1595 r.⁷ Obydwa widoki mają dużą wartość historyczno-ikonograficzną, ale jednocześnie jedynie orientacyjnie umożliwiają lokalizację poszczególnych budynków w przestrzeni miejskiej. W odniesieniu do pierwszego z widoków toczyły się nawet dyskusje wśród historyków na temat wiarygodności przedstawionych treści, wynikające chociażby z faktu, że fundatorami obrazu byli bogaci gdańszczanie, chcący dobitnie podkreślić swój udział w walkach o miasto w 1460 r.⁸ Uzupełnieniem ikonografii jest widok zamku od wschodu A. Möllera z 1587 r.⁹ Z kolei pojawiające się od końca drugiej połowy XVI w. rewizje i inwentarze ekonomii malborskiej były związane z faktem przekształcenia w 1590 r. dóbr zamku malborskiego w dobra stołowe króla, czyli utworzeniem ekonomii malborskiej. Stanowią one bardzo dobre źródło do poznania funkcji i działalności gospodarczej tej instytucji oraz przestrzeni zamkowej. Wcześniejsze opisy żuławskich królewskich malborskich są częścią lustracji województwa malborskiego z lat 1565 i 1570. Zarówno pierwsza z nich z 1565 r.¹⁰, zachowana w odpisie Jana Karola Sembrzyckiego, jak również kolejne z XVII i XVIII w., uzupełniane niejednokrotnie w ujęcia kartograficzne, pozwalają poznać przede wszystkim zabudowę przestrzeni zamkowej, a tylko w nieznacznym stopniu miejskiej. W odniesieniu do struktury zawodowej i narodowościowej w połowie XVI w. ważne są materiały z przesłuchania 650 świadków w związku z rozruchami, do których doszło w Malborku 9 lipca 1570 r.¹¹

Pomimo kontynuowania w Polsce prac nad dziejami Malborka, miasto jak dotąd nie doczekało się wyczerpującej, naukowej monografii, a stan badań jest na wielu polach bardzo mało zaawansowany. Uwaga ta w większym stopniu dotyczy literatury polskiej niż niemieckiej, ale również i ta ostatnia, ani przed 1945, ani potem nie przedstawiła całościowego ujęcia dziejów miasta¹². Lepiej należy ocenić rozeznanie w źródłach kartograficznych i ikonograficznych, które są szczególnie przydatne do rekonstrukcji układu przestrzennego Malborka w połowie XVI w.¹³ Daje się przy tym dostrzec przewagę zainteresowania autorów tego rodzaju źródeł zamkiem niż miastem, pomimo faktu dużego zespolenia tych przestrzeni osadniczych. Kilka uwag trzeba poświęcić zawartości malborskich źródeł kartograficznych, w tym również z następnymi stuleci, zwłaszcza w kontekście ich walorów rekonstrukcyjnych. Pierwszy etap kartografii malborskiej jest związany z wojnami polsko-szwedzkimi w XVII w. Okupacja szwedzka przyniosła mieszkańcom malborskim dotkliwy obowiązek płacenia kontrybucji i partycypacji w budowaniu nowych fortyfikacji dookoła miasta. Fortyfikacje stworzyły wówczas swego rodzaju wielki obóz, otaczający od wschodu i południa miasto oraz częściowo zamek. Składały się one z jedenastu bastionów połączonych wałami ziemnymi o łącznej długości 2500 m¹⁴. Po przeciwległej stronie Nogatu, na wysokości baszt mostowych, zbudowano jedynie urządzenie obronne zwane potocznie *Vogelsank*, które w odmiennej formie istniało już w okresie średniowiecza. Czas zmagania polsko-szwedzkich w XVII w., których stawką było panowanie nad Bałtykiem, przyniósł miastu

⁷ AHMP Malbork, nr 20.

⁸ M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIV–XV wieku*, ZH, t. 52, 1987, nr 2, s. 28–32; M. Mierzwiński, *Wieża Klesza w świetle źródeł ikonograficznych*, [w:] *Wieża Klesza i Domek Dzwonnika na Zamku Wysokim w Malborku*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 25; [rec.:] W. Sieradzan, ZH, t. 81, 2016, z. 3, s. 180–186.

⁹ M. Kilariski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007, s. 24.

¹⁰ LKMC 1565; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1–5, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959–1971 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 45, 48, 52, 58, 62).

¹¹ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka w r. 1570*, ZH, t. 25, 1960, nr 3–4, s. 9–40.

¹² Dotychczasową, ważniejszą literaturę przedstawiono w: AHMP Malbork, s. 26 n. (wskazówki bibliograficzne do historii miasta Malborka). Niestety załączony w tym atlasie plan rozwoju przestrzennego miasta (nr 2) pomija okres wczesnonowożytny, przyjmując cztery przekroje chronologiczne (do 1346, 1346–1380, druga połowa XVIII–XIX w. i XX w.). Powstała więc pewna luka czasowa, która była konsekwencją przyjęcia założenia braku większych przemian przestrzennych w okresie pierwszego stulecia po zakończeniu panowania krzyżackiego.

¹³ Zob. *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne*, red. E. Keyser, Königsberg 1929, s. 136–143 i uzupełnienia w „*Altpreußische Forschungen*”, t. 8, 1931, z. 1, s. 117 oraz t. 10, 1933, z. 1, s. 127 n.; A.R. Chodyński, *Das Marienburger Schloss in der Kartographie*, „*Burgen und Schlösser*”, t. 26, 1985, nr 2, s. 74–76; tenże, *Zamek malborski; Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polischer Katalog*, red. A. Jammers, wyd. E. Klemp, Wiesbaden 2000, s. 258–265; H. Lingenberg, *Die schwedische Besetzung des Weichsel-Nogat-Deltas und ihr kartographisches Abbild*, „*Westpreußen-Jahrbuch*”, t. 22, 1972 (1971), s. 47–59; J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

¹⁴ R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1974, s. 103–104, 107; H. Knapp, *Das Schloss Marienburg in Preussen. Quellen und Materialien zur Baugeschichte nach 1456*, Lüneburg 1990, s. 26.

ciężkie straty. Z tej epoki zachowało się ponad dwadzieścia planów, które nie tylko przedstawiają położenie oddziałów podczas oblężeń miasta, lecz także przynoszą dane o rozmiarach urządzeń fortyfikacyjnych. Plany te – najczęściej szwedzkiej proveniencji – obecnie są przechowywane w Kungliga Krigsarkivet w Sztokholmie¹⁵. Większość z nich była wielokrotnie reprodukowana i wykorzystywana, także przy pomocy metody retrogresywnej, przez naukę historyczną¹⁶. Spośród pozostałych źródeł bez wątplenia największą wartość posiada plan z 1629 r. kartografa Olofa Hansona Swarta (1600–1644). Został on wykonany w skali 1:3000 i posiada bardzo duże wymiary (123,5 cm x 53,4 cm). Wysoka dokładność tego planu umożliwia, z pomocą legendy, zrekonstruowanie obiektów położonych na obszarze miasta i elementów fortyfikacji. Bardziej do kategorii planów fortyfikacji niż typowych planów miejskich należy bardzo wartościowy plan Fryderyka Getkanta (zm. 1666) z 1639 r. Na planie tym brakuje jednak obrazu zabudowy wewnętrznej miasta¹⁷. Na okres od 1626 do 1629 r. przypadają ponadto cztery mniej znane plany umocnień malborskich. Zostały one zamieszczone w wydanej w 1640 r. *Historii pierwszej wojny szwedzko-polskiej* elbląskiego historiografa i burmistrza Israela Hoppego (1601–1679)¹⁸.

Przeciwnieństwem do tych planów są rysunki szwedzkiego inżyniera i polityka w służbie króla polskiego – Eryka Jönsona Dahlberga (1625–1703) z lat 1656 i 1659, które jako miedzioryt wykonał w 1699 r. François De la Pointe. Jednakże w tym przypadku nie odnosi się to do skali, lecz dokładności tych planów. Obydwa plany Dahlberga są wartościowe dla historii umocnień i sztuki oblężniczej XVII w. Pierwszy z nich pozwala w mniejszym stopniu zorientować się w topografii Malborka niż – co jest może ważniejsze – w obrazie ogólnie zaznaczonych przedmieść na wschodzie i południu miasta, położonych wewnątrz zewnętrznych linii umocnień. Porównując obydwie plany można stwierdzić, że na drugim z nich lepiej oddane są stosunki wodne wokół miasta i kompleksu zamkowego.

Wiek XVIII nie był szczególnie istotny dla kartografii miasta. Odnosi się to nie tylko do ogólnej liczby planów, ale również do ich historycznej ważności. Z tego bowiem okresu pozostało jedynie dziesięć planów. Jeden z nich pochodzi z 1704 r. i prawdopodobnie można go przypisać majorowi Ludvigowi Wisockiemu-Hochmuth, poległemu w 1709 r. pod Połtawą. Plan przeszedł później w posiadanie króla Karola XIII i od 1873 r. znajduje się w bibliotece królewskiej w Sztokholmie. Nie posiada on skali, jednakże łatwo rozpoznawalne są ulice, system umocnień, jak również zamek wraz z umocnieniami leżącymi po przeciwległym brzegu Nogatu. Poszczególne obiekty na obszarze miasta są rozpoznawalne z pomocą załączonej legendy¹⁹. Dla naszych rozważań ważne jest to, że w porównaniu do planów z XVII w. ten daje bardzo dobre, wcześniej pomijane, odwzorowanie zabudowy przedmieść wschodniego i południowego. Dalsze możliwości badawcze może przynieść szczególnie analiza małego (23,3 cm x 15,5 cm), w skali 1:4000 planu Johana Georga Bodenehra. Pochodzi on z ok. 1725 r. i był już znany gdańskiemu historykowi – Erichowi Keyserowi, a znajduje się on obecnie w Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz w Berlinie oraz w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Dwa plany z lat 1745 i 1765 związane są z przeprowadzoną wówczas lustracją ekonomii malborskiej, pozwalając odtworzyć topografię Malborka z XVIII w. Jeden z nich jest dziełem nieznanego bliżej kartografa, natomiast drugi został wykonany przez królewskiego mierniczego Johanna Karla Friedricha Müllera. Te dokładne plany lustracji w skalach ok. 1:1127 pozwalają wniknąć w topografię terenów na zewnątrz murów zamkowych, a szczególnie w będące w posiadaniu starostwa tereny nad Nogatem. Jednocześnie można za pomocą omawianych planów zrekonstruować zasięg posiadłości miejskich na terenie przedzamcza, w tym browar, gorzelnie, gospodę, spichlerze i obory. Plany są również doskonałym źródłem do odtworzenia socjotopografii miasta. Obydwa uzupełniają barwny plan z ok. 1775 r., będący również

¹⁵ B. Gäfvert, *Seventeenth and Eighteenth Century Manuscript Maps of Poland in the Swedish Military Archives*, [w:] *Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. Materiały konferencji naukowej*, Toruń, 20–22 października 1994 r., red. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1996, s. 8; U. Ehrensward, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, Warszawa–Sztokholm 2008, passim.

¹⁶ J. Szeliga, *Rozwój kartografii*, s. 148–150. Zob. omówienie wszystkich zachowanych planów Malborka: W. Sieradzan, *Kartographische und ikonographische Bilder der Stadt Marienburg vom 15. bis. 20. Jh. Ein Quellenüberblick auf der Grundlage der Editionsarbeiten am Historischen Atlas der Stadt Marienburg*, „Bulletin der Polnischen Historischen Mission”, t. 2, 2004, s. 107–117, 261–273.

¹⁷ Por. H. Lingenberg, *Die schwedische Besetzung*, s. 47–59.

¹⁸ A.R. Chodyński, *Das Marienburger Schloss in der Kartographie*, s. 75 n.

¹⁹ Kungliga biblioteket, Stockholm, Manuscript D 817.

dziełem J.K.F. Müllera w wielkiej skali, mianowicie 1:750. Razem z opisem budynków zamkowych znajduje się on obecnie w zasobie Staatsbibliothek w Berlinie²⁰.

Trudno pominąć, w kontekście interesującego nas tu problemu, kartografię z pierwszej połowy XIX w., który był okresem rozwoju miasta Malborka, a przede wszystkim narastających tendencji zmierzających do restauracji zamku. Z tego czasu pochodzi ponad 25 planów miasta, które są szczególnie wartościowe dla obrazu topografii Malborka i urządzeń fortecznych. Plany te są bezpośrednio związane z zamiarem odbudowy zamku. Mamy tu na myśli przede wszystkim plany będące odbiciem działalności Carla Augusta Gersdorffa (1787–1850). Ten absolwent gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych kierował pracami budowlanymi w latach 1819–1850, w ramach tzw. restauracji romantycznej zamku malborskiego. Jego plany pozwalają poznać następstwa zmian przestrzennych, które zaszły szczególnie na poszerzających się przedmieściach Malborka.

Na początku XIX w. wskazywano na nieskuteczność systemów obronnych z czasów średniowiecznych i nowożytnych. Poglądy te kierowały władzami francuskimi w 1807 r., kiedy nakazano rozebrać ruiny Kaplicy Mariackiej, która jednocześnie odgrywała rolę zewnętrznej bramy wjazdowej do miasta od strony Sztumu. Rok 1839 przyniósł początek ważnego procesu zmian przestrzennych, będących skutkiem rozbiórki zewnętrznego systemu umocnień obronnych.

Kartografia Malborka z lat 1850–1914 ze swoimi około trzydziestoma planami ma niezwykle wartość źródłową²¹. Odzwierciedla ona godny podkreślenia dynamiczny rozwój miasta pod względem przemysłowym, demograficznym i przestrzennym szczególnie w latach 1871–1914²². Spośród planów miasta i dawnego zamku krzyżackiego z lat 50. XIX w. na uwagę zasługują wielobarwne rysunki Roberta Kasimira von Gayla (1821–1871) – inżyniera, kapitana i kartografa. Ten urodzony w Szczecinie wojskowy był synem Friedricha Georga Ludwiga Freiherra von Gayla (ur. 4 II 1776 r. w Malborku, zm. w Berlinie 12 I 1853 r.)²³. Von Gayl, zanim przystąpił do wykonania planów nowych umocnień, uwzględniających istnienie linii kolejowej i mostu na Nogacie, zainteresował się umocnieniami średniowiecznymi i nowożytnymi. Między 1854 a 1860 r. wykonał nie tylko nowe plany umocnień malborskich, lecz również nadzorował ich praktyczną przebudowę²⁴. Gromadząc serię planów pod nazwą „Zur Festungsgeschichte Marienburgs”, w 1855 r. sporządził on wielobarwny sytuacyjny plan rekonstrukcyjny Malborka w czasach panowania zakonu krzyżackiego, czyli do połowy XV w. W centrum tego papierowego planu wykonanego w skali 1:5100 jest oczywiście kompleks zamkowy oraz bastion mostowy tzw. *Vogelsank*, ale również zagospodarowanie przedmieścia sztumskiego i na terenie zwanym *Geistlichkeit* (jurydyka proboszcza malborskiego). Przedstawia również stosunki wodne wokół miasta i zamku. Dla rekonstrukcji obrazu miasta w połowie XVI w. plan ten jest najważniejszym źródłem. Za pomocą metody progresywnej (około 80–90 lat wcześniej) przybliży nie tylko do ówczesnego układu przestrzennego miasta oraz przedmieść szczególnie po stronie wschodniej i południowej, ale również zawiera katalog ważnych obiektów należących do miasta, władzy krzyżackiej a później polskiej na obszarze zamkowym. Zatem plan ten ma znaczenie podstawowe dla naszych badań, przy czym powstaje pytanie, czy w połowie XIX w., w okresie restauracji romantycznej zamku, Robert von Gayl poprawnie przedstawił obraz miasta pod koniec panowania zakonu krzyżackiego. Pomijając pewne drobne niedociągnięcia, odpowiedź na powyższe pytanie musi być twierdząca. Dziś już można z całą pewnością stwierdzić, że pierwszy etap odbudowy zamku w znacznym stopniu miał charakter interdyscyplinarny, przebiegał z udziałem m.in. historyków. Wśród nich wymienić wypada królewieckiego profesora i archiwistę Johannes Voigta (1786–1863) oraz pastora malborskiego i doktora Wilhelma Ludwiga Häblera (1768–1841)²⁵. Obydwaj dostarczali cennych wiadomości i wypisów ze źródeł krzyżackich i miejskich, które przede wszystkim znajdowały się w archiwum królewieckim. Ten drugi napisał (pozostające w rękopisie) dwutomowe dzieło zatytułowane: „Über das Ordensschloß Marienburg”, spisane przed 1831 r. Były tam plany kościoła zamkowego przed restauracją oraz rysunki

²⁰ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, SX 29874.

²¹ Zob. *Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen*, wyd. W. Bliss, Köln–Weimar–Wien 2000, Ortsverzeichnis.

²² H. Matzerath, *Urbanisierung in Preussen 1815–1914*, Stuttgart 1985.

²³ W. Sieradzan, *Kartografia wojskowa Malborka od XVII do początku XX wieku*, [w:] *Dawne mapy historyczne i wojskowe*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2018 (Z Dziejów Kartografii, t. 22), s. 217 n.

²⁴ Zob. A.R. Chodyński, *Zamek malborski*, s. 69.

²⁵ A. Dobry, *Romantyczna restauracja kaplicy domowej wielkich mistrzów na zamku w Malborku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2004, nr 3, s. 351–360.

plaskorzeźb i malowideł z kaplicy św. Anny. Tekst Häblera korelował z ustaleniami na ten temat Johanesa Voigta²⁶. Uzupełnieniem powyższego planu jest wartościowy i bardzo starannie wykonany rysunek Wernera Dobischa z 1924 r., przedstawiający miasto Malbork i jego system fortyfikacyjny w XV w.²⁷ W ujęciu ikonograficznym zamek, a w mniejszym stopniu miasto, interesowały również architekta Conrada Steinbrechta (1849–1923), który przez czterdzieści lat kierował pracami na Zamku Wysokim, a po 1902 r. na Zamku Średnim. Od 1923 r. jego funkcję przejął reencyjny mistrz budowlany, wybitny konserwator, Bernhard Schmid (1872–1947). Również i on wzbogacił naszą wiedzę o średniowiecznym Malborku, publikując w czasopiśmie „Denkmalpflege” artykuł o malborskim ratuszu, uzupełniając go autorskim planem miasta Malborka z podziałem na kwartały oraz z naniesionymi najważniejszymi budynkami i ławami²⁸. Jak można się zorientować, oddaje on stosunki przestrzenne wewnątrz murów miejskich w drugiej części okresu nowożytnego (XVII–XVIII w.).

Na mocy drugiego pokoju toruńskiego (1466) miasto przyłączono do Królestwa Polskiego. Malbork stał się stolicą województwa, siedzibą sądu ziemskiego i powstających sukcesywnie innych urzędów. Na początku XVI w. pod względem liczby mieszkańców miasto było znaczącym ośrodkiem w Rzeczypospolitej, ale w ramach województwa malborskiego ustępowało wyraźnie Elblągowi. Przy czym warto dodać, że pozostałe miasta tego województwa, takie jak Dzierzgoń (siedziba wojewody), Nowy Staw, Sztum i Tolkmicko były o wiele mniej zaludnione (do 1,5 tys. mieszkańców). Średnia przyjęć do prawa miejskiego dla Malborka według zachowanych przekazów z lat 1398–1769 wynosiła 17,2 osób rocznie²⁹. Napływ ludności do miasta w tym okresie spadał i nie było już takich wyjątkowych, jeśli chodzi o liczbę nowych obywateli, lat jak 1447 – 80 osób czy 1606 – 75 osób. Zamek malborski zyskiwał status królewskiej rezydencji w okresach krótkich, ale również i wielomiesięcznych pobytów monarchów polskich w Prusach Królewskich. Pod względem technicznym na początku XVI w. gmachem zajmował się specjalny urzędnik zwany budowniczym zamkowym (*praefecto aedificiorum castris Marienburgensis*)³⁰. Czy było tych urzędników w tym stuleciu więcej? Źródła niestety o tym milczą.

Malbork pomimo utraty stołecznego charakteru znalazł – dzięki opanowaniu zaplecza wiejskiego w drugiej połowie XV w. i przez cały wiek XVI – sprzyjające warunki dla dalszego rozwoju. Źródłem znacznych dochodów na początku czasów nowożytnych dla liczącej ok. 3 tys. (łącznie z przedmieściami ok. 4,5 tys.) społeczności miasta były rzemiosło i handel, w tym zwłaszcza zbożem, którym zajmowali się nie kupcy, lecz piekarze³¹. W tym okresie rozwijały się w mieście liczne rzemiosła, a zwłaszcza sukiennictwo, piwowarstwo i rzeźnictwo. Monopol warzenia piwa posiadali bogatsi obywatele miasta, zamieszkujący wybrane działki (137), a skarb królewski czerpał stąd znaczne dochody. Część mieszczan posiadała już w XVI w. własne karczmy w dobrach ekonomii malborskiej na Żuławach Malborskich. Silną pozycję w mieście miał również cech piekarzy, posiadający ławy przy kościele farnym³². Rzeźnicy malborscy, oprócz położonego na południe od murów miasta tzw. *Fleischerfeld*, wykorzystywali z powodzeniem pastwiska żuławsko-nadwiślańskie. Łącznie na przełomie XVI/XVII w. funkcjonowało w mieście jedenaście cechów: balwierski, bednarski, kowalski, krawiecki, kuśnierski, kaletniczy, kapełuszniczy, piekarski, rzeźniczy, sukienniczy i szewski³³. Warto wspomnieć, że miasto Malbork było znaczącym ośrodkiem drukarstwa. W 1492 r., złotnik Jakub Karweyse (Karwiese) założył pierwszą

²⁶ Karol Górski miał w Toruniu do dyspozycji egzemplarz monografii tego królewskiego historyka, archiwisty i wydawcy źródeł: *Geschichte Marienburgs, der Stadt und des Haupthauses des deutsche Ritter-Ordens in Preußen*, Königsberg 1824. Niestety monografia w tym ośrodku zaginęła.

²⁷ W. Dobisch, *Die mittelalterliche Befestigung der Stadt Marienburg*, „Ostdeutsche Monatshefte”, t. 7, 1926, nr 2, s. 127.

²⁸ B. Schmid, *Das Rathaus in Marienburg in Westpreußen*, „Die Denkmalpflege”, t. 4, 1902, nr 11, s. 82 n.; W. Sieradzan, *Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku*, [w:] *Dawna kartografia miast*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiński, Warszawa 2011 (Z *Dziejów Kartografii*, t. 15), s. 421–428; tenże, *Początki warsztatu naukowo-konserwatorskiego Bernharda Schmida (1872–1947). Uwagi na marginesie albumu „Rathaus in Marienburg”*, [w:] *W służbie zabytków*, red. J. Hochleitner, K. Polejowski, Malbork 2017, s. 217–230.

²⁹ M. Toeppen, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Rats und Gerichts der Stadt Marienburg*, „Altpreussische Monatsschrift”, t. 38, 1901, s. 195–214; S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1973, s. 118.

³⁰ AGAD, MK, 0025 (1511), 0035 (1521). Chodzi o Melchiora Glaubicza, późniejszego wójta malborskiego.

³¹ K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973, s. 147; W. Sieradzan, *Uwagi o rozwoju przestrzennym miasta Malborka od drugiej połowy XV do końca XIX w. z uwzględnieniem źródeł kartograficznych*, [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003, s. 154.

³² K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 147.

³³ APGd, sygn. 509–517.

drukarnię w Prusach, a w 1577 r. drugą w tym mieście uruchomił Mikołaj Scharfenberg³⁴. Ten pierwszy wydał po niemiecku żywot błogosławionej Doroty z Mątówów.

Dogodne położenie miasta na przecięciu traktów handlowych, jednego biegnącego wzdłuż Wisły (*via mercatorum*), i drugiego, wiodącego z Marchii Brandenburskiej przez Człuchów, Chojnice, Tucholę i Świecie do Chełmna z odgałęzzeniami od Tucholi ku Elblągowi, Malborkowi i Prusom Książęcym (*via marchionis*), wpływało na rozwój handlu i rzemiosła malborskiego. W połowie XVI w. kupcy malborscy nie stanowili znaczącego odsetka ludności (ok. 5%), często byli nimi, jak to już wyżej wspomniano, nawet przedstawiciele różnych cechów, którzy wykazywali aktywność na rynku zbożowym, drzewnym i piwowarskim Prus Królewskich.

W okres nowożytny miasto weszło z przestrzenią wyznaczoną głównie przez wspomniany przywilej miejski z 1286 r.³⁵ Powstały w średniowieczu układ przestrzenny przy stolicy państwa krzyżackiego wykazywał wiele cech podobnych z innymi miastami pruskimi (nadbrzeżne)³⁶, zarówno należącymi do wielkich, jak Elbląg, Główne Miasto Gdańsk, Stare Miasto Królewiec, Knipawa, jak i małych, jak chociażby Pasłek czy Nowe Miasto Braniewo. Obszar wyznaczony murami miejskimi był konsekwencją zapisów przywileju lokacyjnego, jak również poszerzenia terytorium miejskiego na wschód w 1380 r. Stopniowo powstały tam cztery bloki zabudowy po wschodniej części ulic: *Kratzhammer* (*Katzerhayn*) i *Neustadt* (Nowe Miasto)³⁷. Centralną przestrzenią w Malborku na osi północ-południe była szeroka ulica o wymiarach 32 : 300 m, pełniąca funkcję rynku (*Markt*). Po jej obu stronach znajdowały się po cztery kwartały (*Viertel*) mieszkalne nierównej wielkości, przy czym te większe położone były po stronie wschodniej. Gotycki ratusz wzniesiony najprawdopodobniej na początku drugiej połowy XIV w., siedziba rady i ławy miejskiej oraz miejsce obrad (na zmianę z innymi miastami) sejmiku Prus Krzyżackich, a następnie też Królewskich³⁸, znajdował się między kwartałem drugim i trzecim od strony wschodniej rynku. Spośród rajców miejskich wyłaniano czterech burmistrzów, posiadających szczegółowe kompetencje. Ponadto było jeszcze dwóch kamlarzy, zajmujący się kasą miejską³⁹. Pod zachodnią fasadą ratusza znajdował się tzw. *Laubengang*, czyli podcień, która stanowiła fragment ciągu Dolnych Podcieni (*Niederere Lauben*)⁴⁰. Trudno jednak przyjąć, że w połowie XVI w. były one już w całości gotowe. Ich koncepcję przywieźć mogli ze sobą osadnicy niemieccy ze Śląska. Na parterze, wewnątrz ratusza rozkładano ławy chlebowe (30 w XV w.). Ławy rzeźnicze (w średniowieczu 36) ulokowane były na południe od ratusza. Budy kramarskie i winiarskie pochodzą zapewne dopiero z XVIII w.⁴¹ Po upływie około wieku od lokacji i poszerzeniu miasta w kierunku wschodnim całe siedlisko uległo pewnemu zbliżeniu do kształtu kwadratu o wymiarach 240 : 300 m. Warto dodać, że od XV w. na rogu *Schmiedegasse* (Kowalska) i *Kratzhammer* funkcjonowała Karczma Kamienna (*Steinhaus/Steinkrug*).

Największą budowlą gotycką w mieście był kościół farny pw. św. Jana Chrzyciela⁴², wzniesiony na planie nieregularnego prostokąta. Pierwotna konstrukcja, wzmiankowana po raz pierwszy w 1319 r., podczas wojny trzynastoletniej została zniszczona, a krótko po niej przystąpiono do wznoszenia nowej, trzynawowej gotyckiej świątyni, prace kontynuowano aż do początków reformacji, czyli przez ponad pięćdziesiąt lat⁴³. W 1534 r. zawaleniu uległy sklepienia, co wymogło dalsze prace remontowe. W XVI w. kościół znalazł się pod patronatem królewskim, a wcześniej był krzyżackim oraz miejskim⁴⁴. Należał

³⁴ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch. Daten, Ereignisse und Namen*, Frankfurt/Main 2006, s. 133.

³⁵ Miasto posiadało 8 łanów na wysoczyźnie oraz 40 na Żuławach Wielkich.

³⁶ H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreußen*, Königsberg 1895, s. 80.

³⁷ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 5.

³⁸ B. Schmid, *Das Rathaus*, s. 82. Nie jest wykluczone, że w przypadku stanów Prus Królewskich miejscem ich obrad mógł być kościół zamkowy. Szczególnie odnosić się to może do izby wyższej – Rady Pruskiej.

³⁹ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 148.

⁴⁰ B. Schmid, *Das Rathaus*, s. 83.

⁴¹ Tamże, s. 82.

⁴² W. Rozykowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 94. Pojawia się też czasami wezwanie św. Jana Ewangelisty (ok. 1500 r.).

⁴³ *Preussisches Urkundenbuch*, t. 2, wyd. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 257, s. 165; J. Voigt, *Geschichte Marienburgs*, nr XXXV; *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2: *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 156, 464; W. Jedliński, *Malbork, dzieje miasta na fotografii*, Malbork 2001, s. 107; W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁴⁴ A. Kopiczko, *Die religiöse Leben in Marienburg (Malbork) in den Jahren 1525–1772*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum des Deutschen Ordens zum Mitteleuropäischen Erinnerungsort*, red. B.U. Hucker, E. Kotte, Ch. Vogel, Paderborn–München–Wien–Zürich 2013, s. 54.

początkowo do diecezji pomezańskiej z siedzibą w Kwidzynie, a po jej zniknięciu w dobie protestantyzmu od 1577 r. do biskupstwa chełmińskiego. Kościół typu halowego, bez wyodrębnionego prezbiterium, był usytuowany w północno-zachodniej części miasta, przylegając od strony wschodniej do rynku, od południa do *Fischergasse* (Rybacka), a od zachodu do *Fleischergasse* (Rzeźnicka). Po północnej, przylegającej do murów fosy zamkowej stronie świątyni znajdował się cmentarz parafialny. Zapewne, jak to wynika z planu von Gayla, część tego cmentarza (węższa) otaczała kościół również od strony wschodniej.

Na rogu zachodnim uliczki zwanej *Gildegasse* (Gildia) lub nad Nogatem w murowanym budynku od 1440 r. znajdował się, wzmiankowany w wilkierzu miejskim dwór króla Artusa (*Konigartushof*). Według Karola Górskiego dwór ten zniknął z przestrzeni miasta już po wojnie trzynastoletniej. Ta druga lokalizacja związana była z budynkiem wyłamującym się z linii murów obronnych. Wysoce prawdopodobna jest teza Theodora Breitera, który uważał, że budynek ten pełnił początkowo jedynie funkcje obronne, a dopiero w drugiej połowie XV w. stał się siedzibą szkoły łacińskiej⁴⁵. Ta z kolei miała się we wcześniejszym okresie znajdować przy kościele parafialnym⁴⁶. Jej początki wiązać należy z fundacją wielkiego mistrza Winricha von Kniprode (1351–1382), jednak patronat nad jej działalnością zostawiono w kompetencji Rady Miasta i tak też pozostało zapewne w XVI w. W szkole, o której bardzo dużo wiemy dzięki zachowanym licznym wzmiankom, a zwłaszcza unikatowej XIV-wiecznej ordynacji opublikowanej drukiem przez Breitera, w końcu tego stulecia nauczano aż czterech nauczycieli, a jej uczniami, obok dzieci bogatszych mieszczan z Malborka i z zewnątrz, byli również tak zwani „inni uczniowie”⁴⁷.

Idąc na północ od tego budynku wzdłuż wymienionej już *Fleischergasse*, w pobliżu Bramy Szpitalnej (wzmiankowanej w 1410 i 1508 r.) swoją siedzibę miał szpital „Boża Piwnica” (*Gotteskeller*), założony prawdopodobnie nie pod koniec XV w.⁴⁸, lecz dopiero w 1540 r. Początkowo bowiem w tym miejscu znajdował się dom dla wikariuszy kościoła św. Jana Chrzciciela, zbudowany w 1499 r. Założycielem tego szpitala był w 1540 r. przełożony ławy miejskiej – Johann Kaphardt⁴⁹. Poruszając się następnie w kierunku wschodnim do wylotu północnego Wysokich Podcieni (*Hohe Lauben*), przy południowej fosie Zamku Wysokiego, między byłym zamkiem konwentualnym a kościołem parafialnym św. Jana Chrzciciela, w okresie staropolskim znajdowały się baszta i most prowadzący do miasta. Na planie von Gayla most ten jest wprawdzie wrysowany już dla okresu krzyżackiego, ale najprawdopodobniej zostały zbudowane dopiero po 1466 r.⁵⁰

Miasto Malbork, co było wyjątkowe w państwie zakonnym, posiadało od południa podwójną linię murów. Źródła kartograficzne z okresu wojen szwedzkich pozwalają ustalić rozmieszczenie obiektów zwłaszcza między wewnętrzną i zewnętrzną linią południowych obwarowań. Po przejściu fosy wewnętrznej po prawej stronie znajdowała się brama prowadząca nad brzeg Nogatu, od 1529 r. określana jako *Tranckthor*. Obok niej w połowie XVII w., a być może że wcześniej, działała łaźnia.

W XVI w., po prawej stronie przy drodze do zewnętrznej Bramy Przewozowej, znajdował się szpital miejski, natomiast po lewej od wewnętrznej wspomnianej bramy istniała (od XIV w.) słodownia oraz zbrojownia i dwór miejski. Przed linią drewniano-ziemnego bulwarku (niem. *Bollwerk*), wzmocnionego dwiema wieżami, znajdowała się tzw. zewnętrzna Brama Przewozowa (Mariacka). Wewnątrz przylegały do niej dwie wieże. Jedną z nich, stojącą od strony Nogatu, później w połowie XVII w. nazwano Wieżą Prochową (*Pulverthurm*). W obydwu miały znajdować się więzienia⁵¹. Brama spoczywała na stojących w poprzek fosy dwóch szerokich łukach. Od strony zewnętrznej ozdobiona była dwiema smukłymi ozdobnymi w wysokie szpice wieżyczkami. Nad bramą znajdowała się kaplica z obrazem Najświętszej Panny Marii. Prowadziły do niej schody z obu stron murów bocznych. Znajdująca się tam

⁴⁵ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁴⁶ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch*, s. 128, przyjmuje, że szkoła ta znajdowała się przy kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela, Schuhgasse aż do 1598 r.

⁴⁷ W. Sieradzan, *Oblicza kultury intelektualnej*, [w:] *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziwiński, Toruń 2005, s. 91.

⁴⁸ AHMP Malbork, plan nr 2.

⁴⁹ H.J. Borchert, *Marienburger Geschichtsbuch*, s. 127.

⁵⁰ AHMP Malbork, plan nr 3.

⁵¹ Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Plan okolicy Bramy Mariackiej w Malborku z 1650 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XX – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1985, z. 158, s. 31–36.

od 1448 r. wikaria była pod patronatem rady miasta⁵². Elementem obronnym miasta była fosa, otaczająca je, jak to przedstawia rekonstrukcja Wernera Dobischa, od południa i wschodu. Fosa ta była na tym ostatnim odcinku połączona z fosą zamkową. Woda pochodziła ze sztucznie przekopanego kanału (Młynówka, *Mühlen Graben*) z położonego na południe od miasta jeziora Piekarskiego (*Bäcker See*, dziś – Dąbrówka). Nawodnienie wodą tych fos było możliwe dzięki łagodnemu spadkowi terenu wysoczyzny ku północy.

Proces zagospodarowywania przedmieść południowego i wschodniego trwał przez całe średnio-wiecze i uległ przyspieszeniu w XVI w. w miarę stałego przyrostu liczby mieszkańców. Na przedmieściu południowym, wzdłuż traktu prowadzącego do Sztumu (pomiędzy późniejszymi ulicami *Ziegelgasse* [Ceglana] i *Fleischergasse*, na południe od Bramy Przewozowej [Mariackiej]) znajdowały się mały, dwunawowy szachulcowy kościół oraz szpital św. Jerzego, wzmiankowany już w 1402 r. Pewne oddalenie od miasta było spowodowane faktem, że pierwotnie było to leprozorium, o czym przekonuje również jego wezwanie. Wokół kościoła chowano zmarłych⁵³. W 1471 r. biskup pomezanski Wincenty Kiełbasa na prośbę rady miejskiej włączył odbudowany (po zniszczeniach wojny trzynastoletniej) kościół św. Jerzego do położonego obok szpitala i nadał radzie prawo patronatu nad tym kościołem⁵⁴.

Połączony w latach 20. XVII ze szpitalem św. Jerzego Szpital Jerozolimski, którego budynek zachował się do dziś, został zbudowany w początkach XVI w., choć na planie von Gayla funkcjonuje już w czasach krzyżackich. W 1527 i 1528 r. wzmiankowany jest nowy szpital położony „bey Sant Jorgen” i wymieniony obok zakładu św. Jerzego⁵⁵. W latach 20. XVI w., kiedy do Malborka dotarły prądy reformacyjne, w kaplicy św. Jerzego, która pozostawała pod patronatem rady miasta, nauki Marcina Lutra głosił gdańszczanin, były dominikanin Jakub Knade (Knothe), a umiarkowanemu kierunkowi luteranickiemu sprzyjał biskup pomezanski Erhard von Queis, dawny duchowny, który w momencie sekularyzacji Prus w 1525 r. zniósł swoje katolickie biskupstwo. Nowinki religijne szybko znajdowały nowych zwolenników wśród mieszczaństwa, mimo formalnego zakazu ze strony króla Zygmunta I Starego. W 1569 r. Zygmunt II August nadał liczne zezwolenia, poszerzające zakres wolności religijnych dla protestantów w radzie i dla pospólstwa miasta⁵⁶. Katolicy zaczęli stanowić mniejszość w Malborku, przy czym to oni posiadali kościół św. Jana Chrzciciela. Ponieważ dostęp protestantów do tego kościoła był bardzo ograniczony to w 1598 r. przenieśli oni swoje nabożeństwa do kościoła św. Jerzego⁵⁷. Warto jednak dodać, że wśród patrycjatu rozpowszechnił się kalwinizm, a jego przedstawiciele wiedli spór z luteranami o istnienie ołtarzy w kościele św. Jerzego. Konflikt miał nie tylko religijny, ale również społeczno-ekonomiczny charakter⁵⁸. Na początku XVII w. do miasta przybyli jezuici, którzy założyli szkołę przy kościele farnym św. Jana⁵⁹. Toczyli oni długotrwały proces z radą miasta m.in. o kaplicę Najświętszej Panny Marii z obrazem, nadbudowaną do Bramy Sztumskiej. Na pozostałej części przedmieścia południowego, które już w czasach krzyżackich było mocno zabudowane, szczególnie wzdłuż wyżej wspomnianych ulic, znajdowała się przede wszystkim zagrodnicza wieś *Hopfenbruch*, czyli Chmielniki, choć według najnowszych ustaleń w latach 20. XVI w. wcale nie

---

⁵² N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diözese Ermland”, t. 38, 1906, s. 5–7, 13–17; S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezńskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990, s. 89–91.

⁵³ M. Horanin, *Ścieżki leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2005, nr 2, s. 147. Cmentarz wokół kościoła został zlikwidowany dopiero na początku lat 80. XX w.

⁵⁴ W. Długokęcki, *Z dziejów opieki społecznej w Malborku w XIV – początkach XVI wieku*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu ks. Infułata Mieczysława Józefczyka*, red. J. Hochleitner, ks. A. Kilanowski, „Zarządzanie i Edukacja”, nr spec., t. 2, 2000, s. 158–161.

⁵⁵ Tamże, s. 161.

⁵⁶ W. Jedliński, *Dzieje kościoła i parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku*, Malbork 1996, s. 27.

⁵⁷ Tamże, s. 28; A. Kopiczko, *Die religiöse Leben in Marienburg*, s. 54. Szerzej zob. B. Schmid, *Die evangelische Pfarrkirche St. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932.

⁵⁸ A. Mączak, *Rozwój społeczno-gospodarczy Prus Królewskich: miasto i handel*, [w:] *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 1 (1464/44–1648/57), Poznań 1976, s. 268.

⁵⁹ Inne stanowisko jest H.J. Borchert (*Marienburger Geschichtsbuch*, s. 136), który przypuszcza, że jezuici pojawili się w Malborku już w 1593 r. W tym samym roku odwiedził zamek malborski król Zygmunt III Waza. Sprawę rozstrzyga Mieczysław Józefczyk, według którego w 1618 r. biskup chełmiński i pomezanski Jan Kuczborski sprowadził do Malborka jezuitów (dwóch) za zgodą króla Zygmunta III. Zob. Ks. M. Józefczyk, *Kościół malborski w I połowie XVII wieku*, [w:] *Jezuici w Malborku a życie religijne na terytorium diecezji pomezńskiej w okresie nowożytnym*, red. J. Hochleitner, Malbork 2014, s. 57.

uprawiano tam chmielu, lecz kapustę, a ponadto prowadzono hodowlę⁶⁰. Na granicy z wsią Wielbark (*Willenberg*), od strony wschodniej, przewidziano miejsce na składowanie obornika, a pole po prawej stronie było własnością szpitala⁶¹. Do tej instytucji miejskiej przynależały też grunty po wschodniej i zachodniej stronie Szpitala Jerozolimskiego. Uzupełnić wypada, że wschodnią część tzw. wówczas *Marienvorstadt* zajmowały pola rzeźników.

W połowie XVII w. na przedmieściu południowym Malborka poza linią fortyfikacji istniały dwie ulice o orientacji zachód–wschód: *Tischlergasse* (Stolarska, dziś ul. Kopernika) i *Mühlengasse* (Młyńska, dziś ul. Żeromskiego)⁶², przy czym ta ostatnia wymieniona została w 1493 r., prowadziła z przedmieścia południowego do Młyna Średniego. Na planie rekonstrukcyjnym von Gayla ulica ta jest wytyczona, ale pozbawiona jeszcze nazwy.

Drugim przedmieściem Malborka, funkcjonującym już w średniowieczu, był obszar na wschód od ówczesnej Bramy Środkowej (*Mitteltor*), wzmiankowanej w 1380 r., prowadzącej do kościoła i szpitala pod wezwaniem Ducha Świętego. Z tego powodu bramę tę nazywano Bramą Ducha Świętego (1442), a następnie w okresie nowożytnym Bramą Garncarską (*Töpfertor*)⁶³. Szpital należał do 1460 r. do zakonu, który mianował dla niego szpitalnika. Od tego roku opiekę nad szpitalem przejął proboszcz kościoła św. Jana Chrzciciela. Teren naprzeciw kościoła (zabudowany budynkami z muru pruskiego) oraz szpitala od tego okresu również był w dyspozycji proboszcza i zaczął być nazywany *Grosse Geistlichkeit* (lewa strona ob. ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego) i *Kleine Geistlichkeit* (ul. Sierakowskich). W XVII w. na tym obszarze funkcjonowała jurdyka duchowna, która stanowiła dużą konkurencję dla gospodarki miasta, chociażby ze względu na prawo warzenia piwa nieobciążonego podatkiem miejskim. O jej odrębności świadczy fakt, że posiadała ona swojego sołtysa z kompetencjami sądowniczymi pierwszej instancji, a jej mieszkańcy nie podlegali prawu miejskiemu. Zdaniem Wiesława Długokęckiego sporne jest istnienie we wschodniej linii murów miejskich drugiej bramy⁶⁴. Wydaje się, że pogląd ten jest słuszny dla wcześniejszych średniowiecznych stuleci dziejów Malborka. Trzeba bowiem uwzględnić może w mniejszym stopniu fakt umieszczenia takiej drugiej bramy w tej linii murów przez wspomnianego nieznanego malarza gdańskiego w końcu XV w., który przedstawił na północ od bramy Ducha Świętego drugą bramę, a bardziej wzmiankę o Bramie Piaskowej (*Sandtor*) z 1454 r. w kronice *Geschichte von wegeneines Bundes*⁶⁵. Przyjęcie tych dwóch powyższych przesłanek pozwala przyjąć istnienie Bramy Piaskowej w połowie XVI w. Na południe od obszarów należących do szpitala już w 1420 r. istniała *Gerbergasse* (Garbarska). Wcześniej, ale również w XVI w., osiedlali się na niej garbarze. W czasach krzyżackich odnotowano tam garbuz, poruszany wodą z Młynówki⁶⁶.

Na podstawie tzw. pierwszego rysunku Eryka Jönsona Dahlberga z 1656 r. można twierdzić, iż istniało połączenie mostem pomiędzy Zamkiem Wysokim a północną częścią miasta⁶⁷.

Niewiele wiemy o przedmieściu zachodnim Malborka. Na planie von Gayla w ogóle ono nie funkcjonuje. Tymczasem wiadomo, że już na początku XIV w. teren pomiędzy murami miasta a Nogatem należał wprawdzie do zakonu, ale miasto płaciło czynsz za dzierżawę, gdyż znajdował się tam port rzeczny⁶⁸.

Znaczna rola przypadła Malborkowi po zakończeniu wojny trzynastoletniej, kiedy powstał problem stosunku króla polskiego do stanów pruskich. Miasto to, a ponadto zbliżony do niego wielkością Grudziądz, które były w kręgu oddziaływania Gdańska, gościły stosunkowo często zjazdy owych stanów. W latach 1466–1492 Malbork jest wymieniony jako miejsce zjazdu aż 32 razy, a Grudziądz

⁶⁰ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

⁶¹ Tamże.

⁶² Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Plan okolicy Bramy Mariackiej*, s. 36. Zob. W. Sieradzan, *Henryk Thomme i jego plany miasta Malborka (Heinrich Thomme und seiner Pläne von Marienburg)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2003, nr 4(242), s. 443–449.

⁶³ Od Bramy Garncarskiej prowadziła szeroka ulica określana w źródłach z XVII w. jako platea (*platea S. Spiritus i platea figurina vulgo Tepfergas*), N.N., *Kirchliche Altertümer von Marienburg*, „Pastoralblatt für Diözese Ermland”, t. 38, 1906, s. 82; t. 39, 1937, s. 124.

⁶⁴ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 6.

⁶⁵ *Geschichte von wegen eines Bundes*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 4, red. M. Töppen, Leipzig 1870, s. 124. Nazwa niewątpliwie związana z drogą prowadzącą do wsi Piaski (Sandhof).

⁶⁶ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

⁶⁷ A.R. Chodyński, *Zamek malborski*, s. 65.

⁶⁸ W. Długokęcki, W. Sieradzan, *Malbork. Historia*, s. 7.

25 razy⁶⁹. W 1521 r. król Zygmunt Stary w statutach dla Prus wprowadził zjazdy do Malborka w dniu św. Stanisława oraz w Grudziądzu dzień po dniu św. Michała⁷⁰. Zdaniem Stanisława Achremczyka w drugiej połowie XVI w. zjazdy stanów w Malborku, w przeciwieństwie do wcześniejszego okresu, nie były kwestionowane⁷¹. Rola Malborka była jednak ważniejsza niż Grudziądz, nie tylko z powodu rangi administracyjnej i lokalizacji przy ważnej twierdzy oraz rezydencji królewskiej, ale także z tytułu większej zamożności jego mieszkańców. To pierwsze miasto bowiem, jak o tym świadczy tabela podatkowa z 1580 r., płaciło cztery razy większy podatek niż drugie⁷². Zajmowało więc najważniejsze miejsce wśród tzw. małych miast pruskich. W XVI–XVII w. istotne było położenie w pobliżu twierdzy, a więc punktu strategicznego, magazynowego, mogącego zabezpieczyć i zapewnić utrzymanie władzy nad częścią kraju. Kwestią dyskusyjną są dochody mieszczan malborskich w związku z organizacją i obsługą uczestników zjazdów. Z pewnością 120–150 posłów musiało znaleźć miejsce na nocleg i posiłki, przeważnie w gospodach miejskich. Dawało to stałym mieszkańcom miasta możliwości do zbywania swoich produktów i usług.

Do dyskusji pozostaje kwestia narodowości mieszkańców Malborka w połowie XVI w. Problem pochodzenia geograficznego i społecznej mobilności elity władzy średniowiecznego Malborka przedstawił już Wiesław Długokęcki⁷³. W odniesieniu do okresu wczesnonowożytnego praktycznie jedynym źródłem pozwalającym odnieść się do tej kwestii, aczkolwiek niedoskonałym, są materiały z przesłuchania 650 świadków w związku z rozruchami, do jakich doszło w Malborku 9 lipca 1570 r., kiedy to miały miejsce starcia szlachty polskiej i jej służby z grupą malborskich czeladników szewskich i piekarskich. Na tej podstawie źródłowej chyba nieco zbyt optymistyczne są szacunki Antoniego Mączaka, które wskazują, że w tym okresie wśród wszystkich mieszkańców było około 16% nazwisk polskich, przy czym wewnątrz murów miasta wyraźnie dominowali Niemcy. Polskich nazwisk, zazwyczaj parobków i komorników, było więcej na przedmieściach południowym i wschodnim, a przede wszystkim na Przedzamczu (tzw. zamkowi)⁷⁴. Tu nawet urzędnicy, a nie tylko czeladź i wojsko, byli Polakami. Pod miastem oraz na terenach zamkowych pod koniec XVI w. coraz więcej pojawiło się Szkotów oraz menonitów. Część Niemców przybywała do Malborka ze Śląska, tu szukając awansu materialnego i swobód religijnych. Większość z nich była wyznania protestanckiego⁷⁵.

W XVI–XVII w. podstawą egzystencji mieszkańców Malborka było rzemiosło. Wśród rzemieślników dominowali piekarze, szewcy, rzeźnicy, piwowarzy oraz przedstawiciele rzemiosł metalowych⁷⁶. W mieście funkcjonowało ponadto sto kilkadziesiąt warsztatów, w tym ponad pięćdziesiąt sukieniczych, które produkowały sukno zarówno gorszego (szare), jak i lepszego gatunku. Jednak poważnym hamulcem dla rozwoju poszczególnych gałęzi rzemiosła stawały się powoli powstające na przedmieściach jurydyki, jak np. duchowna (tzw. *Geistlichkeit* przy ul. Sienkiewicza). Niższe ceny towarów tam produkowanych i sprzedawanych, zwłaszcza piwa oraz wódki, podkopywały produkcję cechową obywateli miasta, a przez to niszczyły podstawy ich egzystencji. Później podobny charakter miała jurydyka zorganizowana za rządów i zgodą ekonomy malborskiego Jana Franciszka Bielińskiego (1667–1674) na terenie Zamku Niskiego.

Jak już wspomniano, miasto Malbork jest typem miasta przy twierdzy. Kompleks zamkowy, pomimo zakończenia okresu władztwa zakonnego, utrzymał swoje znaczenie jako rezydencja królów polskich. Sądząc po liczbie odwiedzin władców polskich po 1457 r. aż po koniec XVI w., nie można zamku malborskiego traktować jako ulubionego miejsca ich pobytu. Niewątpliwie większego znaczenia pod tym względem nabrał on dopiero w kolejnym stuleciu. Król Kazimierz Jagiellończyk był na zamku czterokrotnie (1457, 1472, 1476 i 1485), Jan Olbracht tylko dwukrotnie, król Aleksander raz w 1504 r.⁷⁷,

---

⁶⁹ I. Janosz-Biskupowa, *Chronologia zjazdów Stanów Prus Królewskich w latach 1466–1492*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia IX – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1973, z. 58, s. 116–131.

⁷⁰ J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad Sejmiku Generalnego*, s. 20; S. Achremczyk, *Malbork miastem obrad Sejmików Generalnych Prus Królewskich*, [w:] *Jezuici w Malborku*, s. 61.

⁷¹ S. Achremczyk, *Malbork miastem obrad*, s. 63.

⁷² K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 143.

⁷³ W. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004, s. 49–76.

⁷⁴ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka*, s. 27.

⁷⁵ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 146 n.

⁷⁶ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka*, tab. 1.

⁷⁷ K. Górski, *Dzieje Malborka*, s. 128.

Zygmunt I Stary raz w 1526 r., podobnie jak jego syn Zygmunt August (w 1552 r.). Dłużej przebywał na zamku Stefan Batory, a to z powodu wojny z Gdańskiem w latach 1577–1578. Jako ostatni w XVI stuleciu na zamku gościł król Zygmunt III Waza. Z powyższych ustaleń wynika, że Malbork dosyć sporadycznie służył władcom polskim, głównie w czasie ważnych wydarzeń na północnych kresach państwa polskiego. Standardy lokalowe byłego kompleksu krzyżackiego niezbyt przypadają do gustu renesansowym władcom polskim, ale i ich urzędnikom⁷⁸. Status „królewskich gmachów”, czyli siedziby króla polskiego podczas pobytu w Malborku, zyskały Zamek Średni i Pałac Wielkich Mistrzów. Przeznaczenie zamku jako rezydencji królewskiej wywoływało troskę o jego stan techniczny i zmuszało do bieżących remontów lub adaptacji. Na zamku w XVI w. przebywali i zarządzali jego stanem kolejno starostowie malborscy: Piotr Szafraniec (1501–1504), Ambroży Pampowski (starosta generalny Prus, zm. w 1510 r.)⁷⁹, następnie nieco niżsi urzędnicy, ekonomowie malborscy w osobach Taranta (1511–1512), Melchiora Głaubicza (1519), Jana Kostki (1569–1581), Jana Dulskiego (1581–1590) oraz Stanisława Kostki (1590–1602)⁸⁰.

Drugim słusznym wnioskiem płynącym z analizy zmian przestrzennych w rozległej przestrzeni zamkowej jest dostrzeżenie ich ciągłości, czego wyrazem jest brak większych przebudów, zarówno na zamkach Wysokim, Średnim, jak i na Przedzamczu. Wielokrotnie już przedstawiano rozplanowanie przestrzeni zamkowej. W tym miejscu przypomnieć wypada jedynie najważniejsze etapy tego rozwoju oraz lokalizację najważniejszych budynków o charakterze administracyjnym, rezydencjonalnym, obronnym oraz ekonomicznym, a ponadto, o ile to możliwe, również ich funkcje w XVI w. Całość założenia obronnego, obejmującego prawie 21 ha i tak mocno od południa związanego z przestrzenią miasta, nie była konsekwencją krótkiego okresu budowy, lecz przemian zachodzących od końca XIII do połowy XV w.⁸¹ Pierwotnie był to zamek konwentualny, wzniesiony w dogodnym miejscu obronnym na wysokim brzegu Nogatu, na trakcie z Elbląga do Gdańska. Osłonę od wschodu i północy stanowiły tereny bagienne. Po wzniesieniu najpierw skrzydła północnego, a później zachodniego przystąpiono do budowy pozostałych skrzydeł, tworząc czworobok o wymiarach 51,6 x 60,7 m i opasując założenie fosą. Na pierwszym piętrze zamku konwentualnego były: kaplica NMP, kapitułarz, infirmeria, dormitorium. W zachodnim skrzydle umieszczono refektarz i mieszkanie komtura. Całość już pod koniec XIII w. otoczona była murem obronnym. Uzupełnieniem była wieża zwana gdaniskiem, usytuowana w południowo-zachodnim narożu. Służyła nie tylko jako latryna, ale również jako element obronny. Od strony Nogatu od XIV w. na wysokości baszt mostowych znajdował się most palowy przez rzekę, który dotrwał aż do 1743 r. Wspomniane baszty mostowe już chyba na przełomie XVI/XVII w. nie były w dobrym stanie technicznym, a obowiązek utrzymania samego mostu spoczywał na mieszczanach⁸². Obok baszt mostowych, idąc w kierunku północnym, zaczęto wznosić domy przylegające do murów zamkowych. Za Bramą Kornuską, prowadzącą do magazynu zbożowego zwanego *Kornhausem* (wykorzystywanym w okresie nowożytnym częściowo również jako stajnia), znajdowała się w okresie nowożytnym łąźnia⁸³.

Z uwagi na położenie zamku w pobliżu miasta oraz Nogatu, zaplanowanie Przedzamcza było możliwe jedynie po stronie północnej. Zmiany nastąpiły po decyzji zakonu niemieckiego o przeniesieniu swojej stolicy z Wenecji do Malborka⁸⁴. Dotychczasowy zamek konwentualny był niewystarczający dla

⁷⁸ Tamże, s. 130. Autor przywołuje w tym kontekście zezwolenie króla Zygmunta Starego dla podskarbiego malborskiego Jana Kostki (1531–1555) na wybudowanie przez niego na dziedzińcu Zamku Średniego drewnianego dworu.

⁷⁹ K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457–1510. Pierwsze półwiecze polskiego Malborka*, Toruń 1960.

⁸⁰ K. Górski, *Dzieje Malborka*, zał. IV, V, VI.

⁸¹ Zob. syntetyczne uwagi M. Mierzwińskiego w AHMP Malbork, s. 22–23. Wybraną literaturę zestawiono tamże, s. 26. Z najnowszej literatury warto wymienić: T. Torbus, *The architecture of the castles in the Prussian State of the Teutonic Order*, [w:] *Archeology and the architecture of the military orders. New studies*, red. M. Piana, Ch. Carlson, Farnham–Burlington 2014, s. 219–249; tenże, *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Wrocław 2010; zob. dyskusję: S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012; T. Torbus, *Interdyscyplinarność w badaniach nad zamkami krzyżackimi – uwagi na marginesie książki Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy „Krzyżackie zamki konwentualne w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie źródeł pisanych”*, ZH, t. 79, 2014, z. 4, s. 197–215.

⁸² *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 80.

⁸³ Tamże, s. 84. *Kornhaus* wzmiankowany już w 1378 r., w pobliżu niego znajdowały się pomieszczenia dla urzędnika krzyżackiego zajmującego się magazynowaniem zboża (*Kornmeister*).

⁸⁴ K. Militzer, *Die Marienburg als Zentrale des Ordens im 14. und 15. Jahrhundert*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum*, s. 19 n.

nowych potrzeb, stąd konieczność rozbudowy części klasztornej (w skrzydłach południowy i wschodnim). W latach 1330–1344 głębszej przebudowie poddano kaplicę, którą przedłużono w kierunku wschodnim, tworząc znacznych rozmiarów kościół pw. NMP. Miał on być centralną świątynią zakonu, wyrażającą jego duchowość oraz będącą demonstracją jego władztwa⁸⁵. Pod nim zbudowano kaplicę św. Anny, w której następnie chowano wielkich mistrzów⁸⁶. Jednocześnie w połowie XIV w. podjęto decyzję o przekształceniu dotychczasowego Przedzamcza w Zamek Średni, który stać się miał rezydencją wielkich mistrzów oraz siedzibą administracji państwa zakonnego. Funkcję rezydencjonalną pełnił przede wszystkim Pałac Wielkich Mistrzów, wybudowany już w końcu XIV w. Z wykorzystaniem m.in. wzorców z Italii oraz muratorów (przede wszystkim Nicklosa Fellensteina z Koblencji⁸⁷), będących na usługach zakonu, stworzono najbardziej rozwiniętą architektonicznie budowlę w całym państwie krzyżackim oraz w tej części ówczesnej Europy. Pałac znajdował się na pierwszym piętrze i składał się z Refektarza Letniego, Zimowego oraz Wysokiej Sieni, a ponadto z pomieszczeń prywatnych wielkiego mistrza i Kaplicy św. Katarzyny. Na parterze umieszczone były pomieszczenia kancelarii i wielkiego skarbnika. W skrzydle zachodnim Zamku Średniego znajdował się ponadto Wielki Refektarz, czyli wielka sala dla uczt dostojników zakonu z rycerstwem, najczęściej z zachodu Europy, przybywającym na rejzy. W XVI w. stanowił królewską salę biesiadną, do której przylegała kuchnia królewska. Wielki Refektarz nie tylko w średniowieczu wywoływał podziw za sprawą zastosowanych tam elementów konstrukcyjnych i malowideł ściennych. Po stuleciach, na przełomie XVIII i XIX w., to właśnie rysunki m.in. tej sali spowodowały przełom w mentalności kręgów decyzyjnych państwa pruskiego, które po latach zaniedbań zdecydowały się ratować ten zabytek⁸⁸. Dla celów administracyjnych służyło północne skrzydło Zamku Średniego, które zajmował wielki komtur. W pozostałej części umieszczono infirmerię.

Odmienny charakter miała trzecia część założenia zamkowego – Przedzamcze. Jest to najmłodsza część, położona na północ od Zamku Średniego, rozbudowywana przez cały wiek XIV, ale także w pierwszej połowie XV. Funkcje tego obszaru, o rozmiarach łącznie większych od Zamku Wysokiego i Zamku Średniego, były techniczno-gospodarcze. Z uwagi na służebność względem kompleksu zajmowanego przez wielkiego mistrza i administrację zakonną, ale także wobec napływających gości, na tym obszarze rozlokowano liczne warsztaty, magazyny, stajnie, obory, stodoły oraz pomieszczenia mieszkalne. Znalazło się też miejsce dla browarów, słodowni, piekarni, kuźni. Na uwagę zasługują większe obiekty leżące po przeciwnych stronach Przedzamcza: *Kornhaus* oraz *Zeughaus*. O pierwszym, który nie zachował się do naszych czasów, już wspomniano, zwracając uwagę na jego podwójny charakter (stajenno-magazynowy), a po wschodniej stronie znajdował się magazyn puszkarski i dawna krzyżacka wozownia (Karwan). W XVI w. przechowywano tam około trzydziestu dział oraz liczne moździerze, hakownice, rusznice oraz różnego rodzaju kule i inne sprzęty przeznaczone na wojnę⁸⁹. Na terenie Przedzamcza musiały się również znaleźć pomieszczenia dla żołnierzy, tzw. drabów malborskich, których liczba w latach pokojowych sięgała dwustu. Dla służby zamkowej w czasach krzyżackich (od 1358 r.) był przeznaczony gotycki kościół św. Wawrzyńca, położony na południowym narożu zabudowań po wschodniej stronie Przedzamcza. Prepozytura tego kościoła podlegała parafii malborskiej św. Jana Chrzyciela. Przy kościele znajdował się cmentarz, na którym chowano m.in. skazańców (w różnych miejscach całego kompleksu zamkowego były więzienia) i drabów zamkowych.

We wschodniej linii murów zbudowana została, najprawdopodobniej w XIV w., Wieża Prochowa, która, jak sama nazwa wskazuje, służyła w czasach polskich jako miejsce przechowywania beczek z prochem. Elementami uzupełniającymi system obronny od wschodu były Brama Snycerska, która

---

⁸⁵ Z nowszej literatury należy wymienić: R. Zacharias, *Die St. Marien-Burgkirche. Zentralort für Spiritualität und Demonstration*, [w:] *Spotkania malborskie im. Macieja Kilarzkiego*, cz. 2, red. A. Dobry, Malbork 2010, s. 67–80; *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierziński, Malbork 2016.

⁸⁶ *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierziński, Malbork 2016.

⁸⁷ B. Schmid, *Niclaus Fellenstein, Baumeister des Deutschen Ordens*, [w:] tenże, *Bericht 1934–35 des Vereins für die Wiederherstellung und Ausschmückung der Marienburg*, Marienburg 1936.

⁸⁸ Z nowszej literatury: E. Kotte, *Die Marienburg in der Historiographie und Belletristik des 19. Jahrhunderts*, [w:] *Die Marienburg. Vom Machtzentrum*, s. 125 n.; *W przededniu wielkiej odbudowy. Zamek malborski na kartach berlińskiego albumu Johanna Friedricha Fricka z przełomu XVIII i XIX wieku*, Malbork 2019.

⁸⁹ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 90 n.; AGAD, MK, 0035.

proceeding from the so-called Wall of Henryk von Plauen, surrounding the castle complex from the east and north by a wall 1 m thick, to the mayor's house in Przedzamcze and the one located on the south of this defensive installation – Brama Nowa. This defensive line was completed in 1414 as the realization of the plan to repel the potential enemy and his artillery from the castle. The most protruding part to the north-west was the tower in Przedzamcze, which has been preserved to this day, the Buttermilchturm (*Buttermilchturm*), known in Polish times as Modra⁹⁰. It was built in the 14th century (1335–1340) as a 30-meter tower with a guard function. The entire defensive installation was strengthened by internal and external walls, between which the mentioned ditch ran. Water from the Malborska Młynówka, dug out, certainly in the first half of the 14th century, reached the south-south-eastern corner of the defensive installation. In this place, it divided in such a way that one branch ran to the north along the eastern wall of Przedzamcze, and the other in the westward direction, surrounding the Middle and High Zamki⁹¹.

In the context of the above remarks, it is reasonable to look at Mariusz Mierzwiński's view, according to which in the entire Polish period, only insignificant changes in the medieval silhouette of the castle and its internal construction took place⁹². It is worth noting the care for the castle complex, but also the adaptation of the premises to new functions.

The 16th century, in contrast to the following century, was a period of relative peace and economic development. The role of the administrative castle for this part of the Prussian Royal Lands was significant as a place of meetings of the provincial estates. The castle lost its function as the center of the Teutonic Order, but in a significant degree it maintained its role as a residential-military and important craft center.

---

⁹⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. 1, s. 85.

⁹¹ M. Mierzwiński, *Zamek w Malborku*, [w:] AHMP Malbork, s. 23.

⁹² Tamże.

GDAŃSK OKOŁO 1600 ROKU

Zofia Maciakowska

Planem w skali 1 : 10 000 objęto obszar Gdańska wraz z przedmieściami ciągnącymi się wzdłuż głównych dróg dojazdowych, prowadzących od strony Oliwy (od płn.), Żuław i Mierzei Wiślanej (od wsch.), Tczewa (od płd.) i Kartuz (od zach.) oraz cztery wsie (lub ich fragmenty) leżące poza obszarem jurysdykcji gdańskiej, na gruntach kościelnych – Szkoty¹, Biskupią Górkę, Chełm i częściowo Siedlce. Centralnym elementem układu miejskiego było Główne Miasto z rozciągającym się na południe od niego Starym Przedmieściem. Po jego północnej stronie, oddzielone pasem fos, znajdowało się Stare Miasto. Od zachodu, północy i wschodu oba miasta otaczały nieufortyfikowane przedmieścia z dawną wsią krzyżacką Zaroślak, zabudowaniami i ogrodami wokół *Rosental* (rejon początkowego odcinka ul. Armii Krajowej, ob. nie istnieje), *Sandgrube* (ks. Rogaczewskiego / Piaskownia, ob. zachowany jedynie zach. fragment ulicy) oraz Nowych Ogrodów, a także w sąsiedztwie szpitala Bożego Ciała i Lazaretu, jak również ciągnącymi się wzdłuż Długich Ogrodów, ze zgrupowaniem szop nad Nową Motławą – Szopami. Od przedmieść wschodnich oddzielała miasto Stara i Nowa Motława oraz Kanał na Stępcę, pomiędzy którymi znajdowały się Wyspa Spichrzów i Ołowianka z Polskim Hakiem.

Zagadnienie rekonstrukcji obszaru miasta wraz z najbliższą okolicą obejmujących okres od średniowiecza do XVII w. podejmowane było wielokrotnie. Zazwyczaj odtwarzano układ miasta średniowiecznego pod koniec panowania Krzyżaków, a więc około 1454 r., a następnie – około 1520, 1577 i 1630 r. Opracowywanie dla trzech ostatnich warunkowane było zachowaniem materiałów kartograficznych przedstawiających rozwój pewnych fragmentów fortyfikacji miejskich, których forma wpływała na przestrzeń miasta i rozplanowanie przedmieść. Najwcześniejsze rekonstrukcje zostały opracowane przez Karla Hoburga (1852)² i Gustava Köhlera (1893)³. Przy czym w przypadku pierwszego z nich obszar samego miasta, odtwarzany dla pierwszej połowy XVI w. potraktowany był w sposób uproszczony, a przedmieścia nie zostały na nim w ogóle ujęte. Jego zainteresowania badawcze skupiały się bowiem wokół kwestii fortyfikacyjnych. Drugi z badaczy przedstawił plan miasta z 1577 r., na którym uwzględnił zarówno siatkę ulic, usytuowanie najważniejszych obiektów, jak też przeznaczenie niektórych terenów położonych na obszarze miasta i poza nim.

Rekonstrukcji planu miasta około roku 1520 podjęli się także Friedrich Froese / Erich Keyser (1931)⁴ i Otto Kloepfel (1937)⁵. Rekonstrukcja Froesego utrzymana była w konwencji planów Köhlera i charakteryzowała się pewnym uproszczeniem. Natomiast Kloepfel przedstawił bardzo szczegółowe rozplanowanie miasta i przedmieść, połączone z próbą odtworzenia ówczesnych podziałów parcelacyjnych i zabudowy działek pokazanej w aksonometrii. W zakresie rekonstrukcji ówczesnych podziałów i form zabudowy działek mieszczańskich nie należy go traktować jako rzeczywistego przedstawienia, a jedynie

¹ Szkoty od 1781 r. nosiły nazwę Stare Szkoty (Altschottland).

² K. Hoburg, *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852.

³ G. Köhler, *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegesgeschichte der freien Stadt Danzig*, t. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893.

⁴ F. Froese, *Die Entwicklung des Danziger Stadtbildes*, „Der Nordosten”, t. 1, 1931, plan 3, s. 160.

⁵ O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig in den drei Jahrhunderten seiner großen Geschichte. Die Baukunst im Deutschen Osten. Beiträge zu ihrer Gestaltungsentwicklung*, Danzig 1937.

jako domniemaną wizualizację wyglądu miasta, gdyż brak jest wystarczających podstaw źródłowych do ich odtworzenia⁶.

Kolejne plany dotyczące kształtu zespołu miejskiego Gdańska w XVI w. publikowano w okresie powojennym. Ich autorem był Jerzy Stankiewicz. Opracował on plany dla lat 1520⁷, 1580⁸ oraz około 1650 r.⁹ Na wszystkich zabudowa miasta i przedmieść przedstawiona została w formie bloków, a układ wodny i drogowy – schematycznie. Na planach oznaczono najważniejsze obiekty publiczne, sakralne i przemysłowe oraz wskazano tereny składowe drewna.

Znaczenie najstarszych planów dla badań nad rozwojem przestrzennym miasta omówił Heinz Lingenberg¹⁰.

Plan Gdańska według stanu z około 1600 r. zamieszczony w niniejszym atlasie powstał przy wykorzystaniu źródeł kartograficznych i ikonograficznych pochodzących w przybliżeniu z tego właśnie czasu, publikowanych wyników badań historycznych i archeologicznych, a także kwerend i ustaleń wykonanych na potrzeby Atlasu historycznego miast polskich, t. 1, zeszyt 8: *Gdańsk* (w obrębie nowożytnych fortyfikacji), prowadzonych przez Wiesława Długokęckiego i Zofię Maciakowską, w tym planu i opisu rekonstruującego przestrzeń Gdańska około 1660 r. opracowanych przez obu autorów¹¹. Możliwość wykorzystania zachowanych planów i wedyt miasta w pracach nad odtworzeniem przestrzeni Gdańska około 1600 r. była głównym powodem, dla którego zdecydowano się przedstawić stan miasta i jego przedmieść w tym właśnie czasie. Prace nad wykonaniem jednorodnych ziemnych fortyfikacji całego miasta były już wówczas rozpoczęte, lecz do ich zakończenia pozostawało ponad 30 lat. Niezmienione pozostawały wówczas jeszcze miejskie przedmieścia po wschodniej i południowej stronie miasta, przekształcone w latach 20. i 30. XVII w. na skutek budowy obwodu bastionowego. Zmiany na przedmieściach północnych i zachodnich nastąpiły dopiero na skutek fortyfikowania wzgórz, co miało miejsce po 1655 r. Jest to więc czas pozwalający na uchwycenie momentu przekształcania się miasta średniowiecznego w miasto nowożytne. Materiały kartograficzne, z których korzystano, są w miarę kompletne, lecz brak jest wystarczających źródeł pisanych, pozwalających w sposób kompleksowy na zbadanie przestrzeni miasta i przedmieść w tym czasie. Są one rozproszone i wymagały szerokiej kwerendy archiwalnej w księgach miejskich. Niniejszy tekst stanowi próbę podsumowania wyników przeprowadzonych badań.

Podkłady do prac

Do wykonania podkładu kartograficznego do planu rekonstrukcji wykorzystano dwa plany, cechujące się dużą dokładnością i szerokim zakresem przestrzennym, opracowane przez Augusta Gersdorffa – *Situations Plan von der Stadt und Festung Danzig und den Umgebungen bis zum Aussflusse der Weichsel in die Ost See. Aus mehreren Plänen zusammen getragen und durch neu Aufnahmen ergänzt im Jahre 1815*¹² oraz – *Situations Plan von denen innerhalb der demarcations Linie liegenden Danziger Vorstädten Petershagen, Altschottland, Stadtgebieth, Stolzenberg, Neugarten, Schidlitz, Kneipab und allen mit bennanten Vorstädten combinirten Ortschaften und einzelnen Grundstücken, mit Bemerkung der seit dem Jahre 1807 vorgegangenen Veränderungen. Aus speciellen Plänen der Conductuers Meyen,*

⁶ Na wady tego planu wskazuje wyraźnie porównanie z blisko 80 lat późniejszym planem aksonometrycznym Gdańska z ok. 1600 r. (ze zbiorów Krigsarkivet, Stockholm, Utländska stads- och fästningsplaner Danzig 13), zwanym dalej „planem sztokholmskim”, na którym widać, że nawet w tym czasie zabudowa nie była tak intensywna jak przedstawiona przez Kloepfela.

⁷ R. Massalski, J. Stankiewicz, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Gdańska*, [w:] *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, red. T. Bieniecki [et al.], Warszawa 1969, s. 147 (tu wspólnie z Ryszardem Massalskim); J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 10.

⁸ J. Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 2, po s. 406.

⁹ Tamże, po s. 410.

¹⁰ H. Lingenberg, *Die Dokumentation der baugeschichtlichen Situation und Entwicklung Danzigs seit 1600 in seinen ältesten Grundrissen*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, 1985, nr 23, s. 213–240.

¹¹ Publikacja atlasu przewidziana jest na 2021 r.

¹² GStA PK, XI. HA, AKS, Rolle nr 30 L, wym. planu 182,5 x 82,5 cm.

*Weichert, Kietsch (?), Fromm, Bach, Heidefeld, Kienitz, Heuer, Erich und Pape, zusammen getragen und durch neue Aufnahmen ergänzt im März 1816*¹³.

Skala pierwszego z planów wynosi około 1:5000 (240 prętów reńskich); drugiego – 1:5000 (200 prętów reńskich). Pierwszy z nich obejmuje obszar od ujścia Wisły po Stare Szkoty (nie w pełni uwzględnione) i od Krzyżowników po Knipawę/Rudno. Drugi charakteryzuje się mniejszym zasięgiem na północy – obejmując teren po ujście potoku Strzyża, a na zachodzie po Emaus. Po stronie południowej pokazano na nim natomiast fragment znajdujący się poza Starymi Szkotami i Chmielnikami. W planie pominięto zagospodarowanie przestrzeni miasta, skupiając się na przedmieściach. Na obu w sposób graficzny oznaczono ukształtowanie terenu w części podmiejskiej, koryta rzek i potoków, obrysy stawów, zadrzewienie, a także wyróżniono tereny cmentarzy, ogrodów, łąk i pól; na drugim z nich pokazano także tereny podmokłe. Na pierwszym z planów przedstawiono dość szczegółowo centrum miasta w obrębie wewnętrznego pierścienia fortyfikacji, pomimo niezaznaczenia podziałów na parcele (przy tej skali planu i niewielkiej szerokości nieruchomości miejskich nie było to możliwe). Wiernie natomiast odtworzono obrysy poszczególnych kwartałów i szerokości ulic oraz formy obiektów publicznych, bram miejskich i budowli sakralnych. Usytuowanie budynków – nie zawsze uzupełnionych przebiegiem granic posesji – pokazano jedynie we fragmentach miasta słabiej zasiedlonych, znajdujących się na jego obrzeżach i na przedmieściach¹⁴.

Ważnym uzupełnieniem obu planów był więc plan katastralny obszaru miejskiego Gdańska tegoż samego autora – *Plan der Königlich Preussischen See- und Handlungs-Stadt Danzig mit Bemerkung der Grundstücke eines jeden Besitzers*, w skali 1:3000 (140 prętów reńskich), pochodzący z 1814 r., na którym najważniejsze obiekty zostały zaopatrzone w oznaczenia literowe i liczbowe. Odpowiednia legenda została umieszczona w górnej jego części¹⁵. Duże znaczenie dla przygotowania podkładu miały także dwa późniejsze plany: precyzyjny plan katastralny miasta Daniela Buhsego wykonany w skali 1:1000 z lat 1866–1869¹⁶ oraz plan najbliższych przedmieść z 1854 r. w skali ok. 1:2900 (100 prętów reńskich)¹⁷ pozwalające na dokonanie drobnych korekt w przebiegu ulic.

Opisy na wszystkich tych planach wykonane zostały w języku niemieckim.

Topografia

Gdańsk założono na częściowo podmokłych gruntach Tarasu Nadmorskiego Pobrzeża Kaszubskiego, rozciągającego się pomiędzy wysoczyzną Pojezierza Kaszubskiego a Zatoką Gdańską, przy zachodniej krawędzi delty Wisły. W okolicach Gdańska wysoczyzna o poziomie ok. 70 m n.p.m. (bezpośrednio przy Gdańsku o wysokości ok. 50 m n.p.m.) wyraźnie opada do wysokości 10–30 m n.p.m. Poprzecinana jest szeregiem jarów i dolin wyźłobionych przez strumienie i potoki, które w okresie późnego plejstocenu niosły okresowo duże ilości wody, co spowodowało powstanie piaszczysto-żwirowych stożków napływowych w ich dolnej części. Sam taras nachylony jest łagodnie w kierunku północno-wschodnim. Gdańsk powstał u wylotu Potoku Siedleckiego, przecinającego krawędź wysoczyzny z Biskupią Górką po jego południowej i Górą Gradową po północnej stronie, który utworzył wachlarzowo ukształtowane wyniesienie, sięgające od rejonu ul. Korzennej na północy, po sąsiedztwo ratusza głównomiejskiego na południowym wschodzie. W XVI w. był ciekim o niewielkim już przepływie wody¹⁸. Miasto przecinają wolno płynąca rzeka Motława, wypływająca pod Tczewem z jeziora Rokickiego, mająca swoje ujście

¹³ APGd, 9,2/1036.

¹⁴ Ciekawostką jest graficzne oznaczenie na drugim z planów obiektów, które zostały zniszczone w 1807 i 1813 r. i nie zostały odbudowane, domów zburzonych w 1807 i 1813 r., budynków niezniszczonych i takich, które odbudowano po 1813 r. Na planie pierwszym graficznie wyróżniono obiekty królewskie, inne ważne obiekty, zniszczone zbudowania przedmieść i zniszczone zabudowania wewnątrz miasta.

¹⁵ APGd, 9, 2/680.

¹⁶ APGd, 1126/376; PAN BG, C I 40.1. Plan składa się z 19 arkuszy.

¹⁷ GStA PK, XI_HA_FPK_E 71251. Plan składa się z 9 arkuszy.

¹⁸ J. Kodracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 59–67; A. Zbierski, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX–XIII w.*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 71–73; W. Długokęcki, *Środowisko geograficzne i topografia gdańskiego zespołu osadniczego we wczesnym średniowieczu (do początku XIV w.)*. *Wybrane problemy*, „Acta Cassubiana”, t. 20, 2018, s. 8–11.

do Wisły poniżej Polskiego Haka, oraz Kanał Raduni, zbudowany przez Krzyżaków przed 1338 r. i poprowadzony spod Pruszcza Gdańskiego krawędzią wysoczyzny do Starego Miasta¹⁹.

Sąsiedztwo delty Wisły wiązało się z częstymi powodziami, które dotykały miasto szczególnie w okresie wiosennych roztopów lub podczas silnych wiatrów północnych, skutkujących naporem wody morskiej, powodującym podnoszenie się poziomu wody w strefie ujściowej. Zalaniu ulegały zazwyczaj najniżej położone części miasta i przedmieścia: Długie Ogrody z Szopami i Szafarnią, Wyspa Spichrzów, Ołowianka, Brabank i Wiadrownia oraz nabrzeża i domy w okolicy Targu Rybnego²⁰.

Najważniejszymi drogami w rejonie Gdańska były: po zachodniej stronie miasta – trakt biegnący wzdłuż Wisły na Pomorze Zachodnie, od strony Tczewa w kierunku Oliwy (dawna „droga królewska”, *via regia*) i odchodząca od niego droga prowadząca w kierunku Żukowa i Kartuz; po wschodniej jego stronie – droga ku Żuławom i Mierzei Wiślanej.

Miasto około roku 1600

Największe znaczenie dla prowadzonych badań miał aksonometryczny plan miasta z około 1600 r., obejmujący całe miasto i fragmenty przedmieść. Charakteryzuje go duża dokładność w przedstawieniu form fortyfikacji i miejskiej zabudowy²¹. Przedmieścia zachodnie zostały na nim pokazane tylko w części zbliżonej do miasta, a wschodnie – po szpital św. Barbary. Duże znaczenie miały także plany przedmieść z przełomu XVI/XVII w.: zaginiony plan fortyfikacji frontu zachodniego z ok. 1590 r.²², plan Gdańska z 1601 r.²³, plan przedmieść północnych po potok Strzyża z 1601 r.²⁴ oraz weduty miasta od strony Biskupiej Górki z lat 1575²⁵, 1593/1594²⁶ oraz 1617²⁷. Nie bez znaczenia były też plany ufortyfikowania przedmieść przygotowywane od lat 30. XVII w.²⁸ oraz inne, pochodzące z XVII w., przedstawiające okolice Chełma²⁹, zabudowę Zaroślaka przed i po jego spaleniu w 1656 r.³⁰ oraz szkice sytuacyjne Szkotów i należących do miasta terenów u stóp Biskupiej Górki położonych na wprost Zaroślaka³¹. W rekonstrukcji przedmieść wschodnich korzystano zarówno z planu aksonometrycznego, jak też planu całego miasta z 1615 r.³², a także planu tzw. Urzędu Budowlanego z 1615 r., obejmującego tereny położone na wschód od linii projektowanych nowożytnych fortyfikacji³³. Dla odtworzenia zagospodarowania obszaru samego miasta najistotniejszy był plan aksonometryczny z ok. 1600 r. oraz

¹⁹ W. Długokęcki, *Uwagi o dziejach Pruszcza Gdańskiego w średniowieczu*, ZH, t. 76, 2011, z. 1, s. 119–120; B. Możejko, B. Śliwiński, *O początkach budowy kanału Raduni w Gdańsku w XIV wieku*, ZH, t. 77, 2012, z. 2, s. 111; W. Długokęcki, *O początkach Pruszcza i kanału Raduni. Odpowiedź Beacie Możejko i Błażejowi Śliwińskiemu*, ZH, t. 77, 2012, z. 2, s. 135.

²⁰ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam–Dantzig 1688, s. 276–277. Na podtopienia Wiadrowni i Brabanku wskazują wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w tych częściach miasta w latach 2011–2012.

²¹ Wiarygodność „planu sztokholmskiego” sprawdzono w kilku miejscach przy wykorzystaniu innych źródeł kartograficznych i pisanych.

²² O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 143; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793. Studium z dziejów nowożytnej architektury militarnej*, Sopot 2012, s. 289, il. 2.10; s. 299, il. 2.30.

²³ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, R/938, s. 124.

²⁴ APGd, 300, MP/511.

²⁵ G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, [t. 2:] *De praecipuis totius universi urbibus liber secundus*, Coloniae Agripinae 1575, PAN BG, nr 4488.

²⁶ A. Moeller, *Warhaftige Contrafactur der Furtreflichen und Weltberumten Sestadt Dantzig in Preussen wie dieselbe vom Bischofsberge eigentlich anzusehen ist. Da zugleich unten an alle Kirchen und furnembste Gebewe mit sonderlichen Buchstaben verzeichnet und genennet werden*, ze zbiorów PAN BG, Z IV 1013.

²⁷ NLS, KoB DelaG Stö.f.163.

²⁸ Przedmieścia zachodnie z Biskupią Górką: APGd, 300, MP/837 (ok. 1630?); 300, MP/652 (1635); 300, MP/630 (ok. 1641); 300, MP/626 (ok. 1655); 300, MP/629 (ok. 1650–1655); 300, MP/631 (ok. 1656). Przedmieścia północne: APGd, 300, MP/810 (ok. 1626); 300, MP/764 (1674).

²⁹ APGd, 300, MP/639 (1659).

³⁰ APGd, 300, MP/168 (1601); 300, MP/661 (1611); 300, R/A, 1, k. 676r (1666), 679r (1667), 680r (1669).

³¹ APGd, 1126/384, s. 6 (1634), s. 7 (1679), s. 10 (1664).

³² Kopia niezachowanego planu Gregoriusa Schmera z 1615 r. umieszczona na planie z 1815 r., GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L.

³³ APGd, 300, MP/131.

plany przedstawiające pewne fragmenty miasta pochodzące z późniejszego czasu³⁴, jak również widoki niektórych placów i ulic z 1617 r.³⁵

Analiza źródeł pisanych pozwoliła na przedstawienie usytuowania szeregu obiektów przemysłowych i handlowych pomijanych na wcześniej wykonanych planach odtworzenia formy zespołu miejskiego Gdańska w XVI i pierwszej połowie XVII w. Nie można było natomiast przedstawić socjotopografii tego ośrodka, gdyż brak jest źródeł, które umożliwiałyby ustalenie położenia konkretnych warsztatów rzemieślniczych. Korzystając z metody retrospekcji, możliwe jest jedynie wskazanie większych skupisk rzemieślników jednej profesji przy niektórych ulicach miasta.

Około 1600 r. miasto otoczone było bardzo zróżnicowanym obwodem fortyfikacji³⁶. Front zachodni tworzyły fortyfikacje bastionowe, a fronty północny i południowy wczesnonowożytny wały i fosy, od wschodu funkcje obronne pełnił kanał Nowej Motławy (*Neue Mottlau*) i biegnący wzdłuż niej tzw. Psi Wał wraz z wałami przeciwpowodziowymi wokół Długich Ogrodów (*Langgarten*) i Szop (*Mattenbuden*), nadmotławskim murem obronnym Głównego Miasta (*Rechtstadt*) oraz fragmentami dawnych obwarowań zamku krzyżackiego, które poza małym Kanałem Raduni (*Radaune*) przechodziły w wały i fosy biegnące aż do narożnego bastionu frontu północnego, usypanego wokół Baszty pod Ciemną Gwiazdą. Fortyfikacje obejmowały położone na lewym brzegu Motławy (*Mottlau*): Główne i Stare Miasto (*Altstadt*), Stare Przedmieście (*Vorstadt*) oraz znajdujące się po jej prawej stronie: Wyspę Spichrzów (*Speicherinsel*) z oddzielnym kanałem Dworem Smolnym, Ołowiankę (wcześniej nazywaną Szafarnią, *Bleihof*), Długie Ogrody i Szopy. Główne Miasto od pozostałych części lewobrzeżnego Gdańska oddzielały średniowieczne mury obronne i fosy (od strony zachodniej i południowej już częściowo zasypane).

Poza obwarowaniami pozostawały przedmieścia: od strony północnej – okolice Lazaretu i szpitala Bożego Ciała (nie istniała już w tym czasie większość ogrodów mieszczkańskich przy szpitalu), od zachodu – przedmieścia obejmujące ulice: Kurkową (*Schießstange*), Nowe Ogrody (*Neugarten*), ks. Rogaczewskiego / Piaskownia (*Sandgrube*), Stawki (*Schwarzes Meer*, zwaną wcześniej *Rosental*, ob. nie istnieje), od południa – dawną wieś krzyżacką Zaroślak (*Petershagen*), od wschodu – Długie Ogrody i Szopy, łąki i zarośla z luźną zabudową porzucaną w obrębie miejskiego patrymonium oraz dawny las mieszczan. Stosunkowo mało wyróżniały się granice zachodnia i południowa miasta, gdyż tuż za nimi rozpoczęła się zabudowa Siedlec (*Schidlitz*) i Szkotów (*Schottland*).

Nie do końca określone pozostawały kompetencje Głównego i Starego Miasta, w tym granica pomiędzy obu ośrodkami, pomimo porozumienia zawartego w 1595 r. Ostateczne uregulowania przyjęto dopiero w 1637 r.³⁷

Obszar miasta przecinała Motława uchodząca do Wisły na północ od Zamczyska (*Altschloss*) oraz Kanał Raduni wraz z jego odnogami wpadający do Wisły poniżej ujścia Motławy.

Główne Miasto

Obszar Głównego Miasta uległ stosunkowo niewielkim zmianom od czasów średniowiecza, kiedy to obejmował teren od Motławy po linię murów wzdłuż wschodniej pierzei Targu Węglowego (*Kohlenmarkt*) i ul. Bogusławskiego (*An der Reitbahn*) oraz od linii murów miejskich przy ul. Służebnej (*Dienergasse*)

³⁴ Plany obszaru Zamczyska: Staatsbibliothek, SBB_IIC_Kart. X (1648, kopia), zaginiony oryginał publikowany O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 125; Starego Miasta: APGd, 300, MP/6 (1637); 300, MP/1200 (1696); PAN BG, C I 50.7 (1780).

³⁵ PAN BG, nr 4091.

³⁶ Podstawowe pozycje, w których omawiano urbanistykę Gdańska ok. 1600 r.: O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 204–245; E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien 1972 (opisy powiązane z historią poszczególnych części miasta: Główne Miasto – s. 78–83, 128–134; Osiek – s. 222–225; Stare Miasto – s. 229–231, 237–241; Stare Przedmieście – s. 293–297; przedmieścia zachodnie – s. 310–314, 376–377; Wyspa Spichrzów – s. 316–318, 381–386; Szopy i Długie Ogrody – s. 319–325; Zamczysko – s. 374); J. Stankiewicz, *Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk – Sopot – Gdynia*, Warszawa 1959, s. 88–99; tenże, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 17–27; tenże, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, s. 410–432. Na temat miejskich fortyfikacji: K. Hoburg, *Geschichte der Festungswerke*, s. 22–40; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 200–295; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 45–80.

³⁷ J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte der Altstadt Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 55, 1913, s. 92–96. Pelen tekst porozumienia w odpisie, m.in. PAN BG, Ms 733, k. 84r–97r.

i Za Murami (*Hintergasse*) na południu po linię murów miejskich biegnących po południowej stronie ul. Podwale Staromiejskie (*Altstädtische Graben*). Na skutek otoczenia Starego i Głównego Miasta oraz Starego Przedmieścia wspólnym ciągiem ziemnych obwarowań, dawne mury i fosy miejskie Głównego Miasta stały się zbędne. Przez fortyfikacje ziemne na teren tej części Gdańska prowadziła jedynie Brama Wyżynna; w fortyfikacjach murowanych nadal funkcjonowały średniowieczne bramy: od południa – furta Kotwiczników, Brama Rybacka, Brama Na Zbytkach; od zachodu – Brama Długouliczna, Ludwisarska i ul. Szerokiej; od północy – Brama Zamkowa. Od strony Motławy dostępu do miasta strzegły bramy: Tobiasza, Straganiarska, Świętojańska, Żuraw, Świętego Ducha, Mariacka, Chlebnicka, Zielona i Krowia. Nad Motławą przerzucone były dwa mosty – Krowi i Zielony. Kolejny, położony tuż przy dawnej baszcie krzyżackiej u północnego wylotu Targu Rybnego łączył Główne Miasto z terenem Zamczyska. Układ urbanistyczny miasta miał formę grzebieniową. Tworzyły go szerokie ulice biegnące ku Motławie, połączone pomiędzy sobą szeregiem wąskich ulic poprzecznych³⁸.

W końcu XVI w. podjęto decyzję o zasypaniu fos po zachodniej i południowej stronie miasta. Około 1600 r. całkowicie zasypane były już fosy po jego zachodniej stronie od Baszty Narożnej po Bramę Ludwisarską³⁹. Na uzyskanym terenie na północ od zespołu Przedbramia ul. Długiej utworzono nowy plac – Targ Węglowy. Stopniowe zasypywanie fos południowych miało umożliwić przyszłe rozszerzenie się zabudowy głównomiejskiej aż po ul. Podwale Przedmiejskie (*Vorstädtischer Graben*). Wkrótce po rozpoczęciu prac fragment zniwelowanego pasa był wykorzystywany przez towarzystwo strzeleckie⁴⁰. Zabudowa zaczęła się pojawiać bezpośrednio przy murach miejskich, zarówno po ich wewnętrznej, jak i zewnętrznej stronie⁴¹. Szczególnie wiele obiektów powstało po południowej stronie miasta, gdzie przy wykorzystaniu konstrukcji murów, wzdłuż ulic Za Murami i Służebnej, wzniesiono wiele bud – m.in. w sąsiedztwie Bramy Rybackiej. Budy (w tym przypadku małe segmentowe domy mieszkalne) przeznaczone były dla zatrudnionych w służbie miejskiej (Służebna 4–17)⁴². Inny miejski dom czynszowy zbudowano na Targu Węglowym⁴³. Odmienne postąpiono z fosą północną. W związku z zamiarem przemysłowego wykorzystania nurtu kanału, który ją zasiliał, i potrzebą zachowania dostępu do wody dla mieszkańców południowej części Starego Miasta i dawnego Osieka (*Hakelwerk*) w czasie napraw i czyszczenia Kanału Raduni, około 1608 r. podjęto decyzję o przekształceniu jej pozostałości w kanał. Fragmenty obu dawnych fos na odcinku od Bramy Ludwisarskiej po Basztę Jacek jeszcze długo pozostawały zaniedbane i częściowo zarośnięte⁴⁴.

W sposób trwały zabudowane zostały tereny położone przy północnych murach miejskich: od ul. Lawendowej (*Lawendelgasse*) po Targ Rybny (*Fischmarkt*) wraz z jego przedłużeniem sięgającym dawnej krzyżackiej zewnętrznej baszty bramnej (tzw. *Hinter Fischmarkt*, bez nazwy polskiej), a pojedyncze obiekty wzniesiono na terenie samego zamku, którego fosy wewnętrzne systematycznie zasypywano⁴⁵.

³⁸ Na temat układu urbanistycznego Głównego Miasta zob. O. Kloepfel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 41–80; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 78–83, 128–134; T. Zarębska, *Przebudowa Gdańska w jego złotym wieku*, Warszawa 1998, s. 19–22, 24–27; Z. Maciakowska, *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Gdańsk 2011, s. 66–67.

³⁹ Zob. widok miasta z podnóża Góry Gradowej Hogenberga. Na ten temat R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 146; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 1, Danzig 1918, s. 305; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 205.

⁴⁰ We wzmiance z 1594 r. znajduje się informacja o co najmniej 15-letnim użytkowaniu działki, na której dzierżawca własnym sumptem wykonał plac do ćwiczeń szermierczych i strzeleckich, uzyskany dzięki zasypaniu fragmentu dawnych fos miejskich, zob. APGd, 15/16, k. 19r. Intensywne zagospodarowywanie przestrzeni po dawnych fosach miejskich miało miejsce do lat 30. XVII w. O znajdujących się tam nieruchomościach zob. np. APGd, 300, 12/837, s. 31; 300, 12/667, s. 268; 300, 12/832, s. 18, 58.

⁴¹ O zakazie wznoszenia obiektów przy murach z powodu zawężania światła uliczek przymurnych, APGd, 300, R/Q, 12, k. 79r, 80r (1570). Problem zabudowy przylegającej do zewnętrznej strony murów wykonywanej z materiałów nietrwałych pojawił się nawet w zapisach wilkierza z 1597 r., PAN BG, Ms 281, k. 81r. Wprowadzono zakaz ich budowy i wydano nakaz rozbiórki istniejących w związku z zagrożeniem pożarowym, jakie powodowały. O budach kuźnierzy w rejonie Targu Drzewnego, APGd, 300, 31/95, s. 101 (1594).

⁴² Domy te – Służebna 4–17 – widoczne są na „planie sztokholmskim”.

⁴³ Opis tego domu zachował się w GStA PK w Berlinie, II. HA. Westpreussen u. Netzedistrikt: Städte, Abt. 9, Varia, nr 49, k. 75r–75v. Został rozebrany na początku XIX w. w związku z budową teatru.

⁴⁴ Zob. „plan sztokholmski” z ok. 1600 r. i widok Targu Drzewnego z 1617 r., Ä. Dickmann, *Praecipuorum locorum et aedificiorum que in urbe Dantiscana visuntur adumbratio*, PAN BG, nr 4091.

⁴⁵ Zob. „plan sztokholmski”, na którym pokazano, że fosy wewnętrzne dawnego zamku krzyżackiego zostały już zasypane.

Intensyfikacji ulegała także zabudowa wewnątrzmijska. W 1577 r. na terenie Głównego Miasta (bez obszaru Zamczyska) miało się znajdować 1968 domów i bud⁴⁶. Domy o konstrukcji szkieletowej zastępowano murowanymi (w których przynajmniej mury ogniowe były murowane), domy murowane przebudowywano i podwyższano. Działania te w jakimś stopniu związane były z podniesieniem się poziomu ulic od czasu średniowiecza o około 110–140 cm. Przed domami masowo zaczęto wznosić różnego typu przybudówki – podesty i przedproża, zadaszone i otwarte kramy, parterowe budy. Ich budowa nie była dozwolona, jednakże zachowane koncesje pozwalają stwierdzić, że udzielano zgody na ich budowę, jeśli nie przekraczały linii rynsztoka i służyły uprawianiu rzemiosła. Niedozwolone było jedynie umieszczanie w nich urządzeń grzewczych, co miało zapewne wykluczyć wykorzystywanie ich do celów mieszkalnych⁴⁷.

Na obszarze Głównego Miasta funkcjonowało kilka placów targowych. Ich lokalizacja od średniowiecza nie uległa zmianie. Głównym był Długi Targ (*Langer Markt*) – poszerzony fragment ulicy przed Dworem Artusa. Tu odbywały się sobotnie targi mięsem i innymi artykułami spożywczymi. W pobliżu – na ul. Chlebnickiej (*Brotbänkengasse*), u wylotu Kramarskiej (*Grosse Krämergasse*) działał targ (w średniowieczu określany jako *Mittelmarkt*), na którym oferowano: ptaki, ryby, raki, kury itp., a także warzywa uprawiane na przedmieściach⁴⁸. Tuż obok przy ul. Piwnej (*Jopengasse*), przy budach wzniesionych na krawędzi placu kościelnego znajdował się Targ Pachnidel (*Schnüffelmarkt*)⁴⁹. Po drugiej stronie kościoła Mariackiego przy ul. Świętego Ducha (*Heiligegeistgasse*) istniał targ chlebowy, choć nadal oferowano do sprzedaży chleb przy ul. Chlebnickiej⁵⁰. Targ Rybny, od późnego średniowiecza zajmujący miejsce u wylotu ul. Warzywniczej (*Petersiliengasse*), na początku XVII w. oddzielony był już od Motławy pasmem domów, dobudowanych po wewnętrznej stronie muru miejskiego ciągnącego się wzdłuż Motławy od Baszty Łabędź do Żurawia⁵¹. Inny, znajdujący się przed Bramą Rybacką – zapewne na moście lub u jego wylotu przy Podwalu Przedmiejskim – służył mieszkańcom Starego Przedmieścia⁵². Handel starzyzną odbywał się w środy, piątki i soboty, zapewne przy ulicy o nazwie

⁴⁶ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 305.

⁴⁷ Na temat przepisów wilkierzowych zakazujących ich budowę zob. Z. Maciakowska, *Przepisy budowlane w wilkierzach gdańskich i ich wpływ na kształtowanie zabudowy w mieście od średniowiecza do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, red. E. Kizik, Gdańsk 2011, s. 24–25, 46–49. O przybudówkach w mieście nowożytnym: O. Rollenhagen, *Untersuchung und Beschreibung der Danziger Bürgerhäuser mit besonderer Darstellung der Bauten aus der Zeit der Gotik bis zur Spätrenaissance. Edition der nicht veröffentlichten Dissertation (1910–1915) / Analiza i opis gdańskich kamienic mieszczańskich ze szczególnym uwzględnieniem budowli z czasów gotyku do późnego renesansu. Edycja nieopublikowanej dysertacji (1910–1915)*, wyd. E. Barylewska-Szymańska, E. Bauer, D. Popp, W. Szymański, Marburg–Gdańsk 2008, s. 153; E. Kizik, *Przedproża i inne przybudówki gdańskich kamienic w świetle koncesji budowlanych z drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 2, s. 161–167; Z. Maciakowska, „...bynnen dem rynsteyne”. *Gospodarowanie skrajnym pasem ulicy w Gdańsku w późnym średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej. Strasse, Platz und Friedhof in dem öffentlichen Raum der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011, s. 249–258.

⁴⁸ PAN BG, Ms 281, k. 107v (1597). Targ ten istniał od średniowiecza, P. Simson, *Geschichte der Danziger Willkühr*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, t. 3, 1904, s. 58.

⁴⁹ Nazwa ta po raz pierwszy pojawiła się w 1597 r., zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register” von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung / Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, oprac. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 632. Ze względu na brak szczegółowych informacji na temat położenia targu ze środkami spożywczymi (*Mittelmarkt*) nie można wykluczyć, że był on tożsamy z późniejszym Targiem Pachnidel.

⁵⁰ Nazwa ul. Chlebnickiej po raz pierwszy wymieniona została w 1334 r., APGd, 300, 32/1, k. 34v. O położeniu ław w średniowieczu: T. Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig 1858, s. 301; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 211. Ławy przy ul. Chlebnickiej wzmiankowano jeszcze w końcu XVI w., APGd, 300, 93/53, s. 84. O targu pieczywem przy ul. Świętego Ducha, S. Rühle, *Geschichte des Gewerks der Schneider*, [Danzig 1931], s. 17: „Uff dem brotmarkte” (od 1477 r.). Sprzedaż chleba odbywała się też przy Bramie Zielonej, APGd, 300, R/Mm, 2, s. 270 (1638). Zob. też. J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973, s. 137–138.

⁵¹ Zabudowa tej części placu widoczna jest na „planie sztokholmskim”.

⁵² W. Stephan, *Die Strassennahmen Danzigs*, „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens”, t. 7, 1911, s. 66. Około 1600 r. mógł już ulegać zanikowi w związku z zasypaniem dawnej fosy stanowiącej drogę komunikacji z Motławą. Zaliczono go do targów głównomiejskich w związku z późniejszą przynależnością nieruchomości wydzielonych w obrębę dawnych fos do Głównego Miasta.

Tandeta (*Tagnetergasse*)⁵³. Na nowo utworzonym Targu Węglowym zwanym początkowo *Dominiks Plan* handlowano węglem drzewnym, a raz do roku około dnia św. Dominika odbywały się tu doroczne jarmarki, na które zjeżdżało się wielu obcych kupców, kramarzy i rzemieślników. Targi większymi towarami odbywały się na przedmieściach zachodnich. Przed Bramą Wyżynną w soboty odbywał się targ bydłocy, przy wodopoju targ koński, a pomiędzy wylotem ulicy *Sandgrube* a *Rosental / Schwarzes Meer* – targ wełną⁵⁴.

Waga miejska umieszczona była w Zielonej Bramie nad Motławą⁵⁵. W przywileju lokacyjnym, znanym z jego odnowienia z 1378 r., przyznano Głównemu Miastu prawo założenia kramów, ław rzeźniczych, chlebowych i szewskich oraz łaźni, od których miasto miało uiszczać odpowiedni czynsz⁵⁶. Od średniowiecza ławy mięsne rozciągały się pomiędzy ul. Mariacką a Świętego Ducha, w sąsiedztwie plebanii kościoła Mariackiego⁵⁷. Nie wiadomo, czy nadal istniały ławy szewskie, znajdujące się początkowo przy ul. Szewskiej (*Korkenmachergasse*) biegnącej od placu kościoła Mariackiego w kierunku ul. Złotników (*Goldschmiedegasse*)⁵⁸. Punkty sprzedaży innych grup rzemieślniczych rozrzucone były po całym obszarze miasta. Znajdowały się w prywatnych domach, w znajdujących się pod nimi wydzierżawianych piwnicach i w przybudówkach oraz w wolno stojących kramach usytuowanych przed domami, przed linią rynsztoka. Na początku XVII w. funkcjonowała zapewne już tylko jedna łaźnia – przy ul. Świętego Ducha 111. Najprawdopodobniej z dwóch innych łaźni: usytuowanej w pobliżu Dworu Miejskiego i położonej na wprost wylotu ul. Piwnej w ul. Tkacką (*Wollwebergasse*) już nie korzystano. W pierwszej wynajmowano mieszkania, a miejsce po drugiej przejęły władze miejskie w końcu XVI w. w związku z zamiarem budowy gmachu miejskiej zbrojowni⁵⁹.

Do najważniejszych obiektów miasta należały budynki municypalne. Ważną budowlą miała być także siedziba królewska, do której wzniesienia po 1454 r. były zobowiązane władze miasta. Jednak początkowo podczas pobytu w Gdańsku królowie korzystali z pomieszczeń ratusza, następnie domów mieszczańskich na Długim Targu (*Langer Markt*, 1–4, 11, 17, 39–43), przystosowywanych do tego celu. Choć w 1570 r. król Zygmunt August zgodził się uznać Zieloną Bramę, zbudowaną w 1568 r., za siedzibę królewską, to jednak Zygmunt III Waza podczas wizyt w Gdańsku w 1587, 1594 i 1598 r. zatrzymał się przy Długim Targu 39⁶⁰. Ratusz głównomiejski, w którym odbywały się posiedzenia rady, usytuowany był przy ul. Długiej (*Langgasse*) 46/47, przy zachodniej krawędzi *Langer Markt*⁶¹. Sąd od 1549 r. zbierał się w domu zakupionym przez radę, przylegającym do Dworu Artusa (Długi Targ 45), tzw. Starym Domu Ławy⁶². Sam Dwór służył spotkaniom towarzyskim kupców gdańskich skupionych w ławach.

⁵³ Informacja o dniach targowych zob. PAN BG, Ms 281, k. 84r (1597).

⁵⁴ O targu bydłocym, PAN BG, Ms 281, k. 107v; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 174. Zapewne w końcu XVI w. odbywał się na Długim Targu, APGd, 300, 93/53, s. 81. Targ koński pokazany na planach: APGd, 300, MP/598 (ok. 1645); 300, MP/626 (1650). Usytuowanie wagi wełny zapewne powiązanej z placem targowym: APGd, 9, 2/1534 (1806).

⁵⁵ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 49.

⁵⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 4, Danzig 1918, nr 97.

⁵⁷ W tym miejscu istniały aż do ich likwidacji w XIX w.

⁵⁸ W końcu XVIII w. wielu szewców mieszkało już przy południowym fragmencie ul. Złotników. Sprzedaż odbywała się zapewne bezpośrednio z domów należących do szewców.

⁵⁹ Łaźnię przy Świętego Ducha nazywano: „gemeine Badstube”, APGd, 300, 12/373, s. 96 (1636). Likwidacja łaźni związana była zapewne z wyznaczaniem odpowiednich miejsc do kąpeli w domach mieszczańskich. Budynek łaźni przy dworze miejskim w 1607 r. był wynajmowany, APGd, 300, 12/832, s. 18. O placu pod miejską zbrojownię, zob. APGd, 300, 12/26, s. 60 (1597); A. Bartetzky, *Das Große Zeughaus in Danzig. Baugeschichte, architekturgeschichtliche Stellung, repräsentative Funktion*, t. 1, Stuttgart 2000, s. 85. Na „planie sztokholmskim” widać, że około 1600 r. łaźnia u wylotu *Jopengasse* już nie istniała.

⁶⁰ Brama Zielona została zbudowana w miejscu Bramy Kogi, zburzonej w 1563 r., R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 49; I. Fabiani-Madeyska, „*Palatium regium*” w Gdańsku, „Rocznik Gdański”, t. 15/16, 1956/1957, s. 153, 157–159; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 369; KZSP Gdańsk, s. 12–22; J. Barton-Piórkowska, *Zielona Brama w Gdańsku. Dzieje i funkcja*, [w:] *Zielona Brama w Gdańsku. Materiały z sesji z 12 maja 2003 r. w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku*, red. J. Pałubicki, Gdańsk 2004, s. 17; E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Miejsca zamieszkiwania polskich władców w czasie wizyt w Gdańsku w XV–XVIII w.*, [w:] *Król jedzie! Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w. Katalog wystawy czynnej w Muzeum Gdańska od 6 lipca do 30 października 2018 r.*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018, s. 181–192.

⁶¹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 138–143, 359–363; KZSP Gdańsk, s. 34, 35

⁶² R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 52; P. Simson, *Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, die Banken*, Danzig 1900, s. 107–109; tenże, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 2, s. 175–176; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 143–153, 366–367; KZSP Gdańsk, s. 48, 49.

Władzom służył także dwór miejski, w którym trzymano konie i powozy, od średniowiecza zajmujący południowo-zachodni narożnik miasta⁶³. Rakarnia miejska usytuowana była przy murach miejskich od strony Starego Miasta, w sąsiedztwie klasztoru dominikańskiego. Wjazd na jej teren prowadził od strony ul. Pachołów (*Büttelgasse*). W pobliżu nadal być może działał kierat koński o nieznanym przeznaczeniu⁶⁴.

Do władz miasta należała także mennica, która znajdowała się przy ul. Ogarnej (*Hundegasse*), pomiędzy Dworem Miejskim a Bramą na Zbytki. Jej dokładna lokalizacja nie jest znana. Nie wiadomo też, czy była jeszcze użytkowana na początku XVII w.⁶⁵ W pobliżu, przy murach, znajdowała się odlewnia metali⁶⁶.

Miasto dysponowało dwoma więzieniami: w wieży ratuszowej i w zabudowaniach wzniesionych w obrębie szyi Przedbramia ul. Długiej w latach 1586–1617⁶⁷. Do wymierzania lżejszych kar używano pręgierza umieszczonego do początku XVII w. na podeście umocowanym na rogu ratusza, od 1604 r. przeniesionego na ścianę wschodnią Wieży Więziennej⁶⁸.

Na Głównym Mieście działały dwa bractwa mieszczańskie. To pod patronatem św. Jerzego zajmowało budynek wzniesiony przez bractwo w 1494 r. na parchamie (międzymurzu) po północnej stronie Bramy Długoulicznej. Przy nim, pomiędzy murem niskim a wysokim, znajdowała się strzelnica. Inna od 1489 r. była usytuowana u stóp Góry Gradowej. W 1578 r. dwór ze strzelnicą zostały przejęte przez miasto, a plac od 1584 r. użytkowała szkoła fechtunku⁶⁹. Bractwo św. Erazma swoją siedzibę miało w zabudowaniach przylegających do Bramy Szerokiej, a do ćwiczeń wykorzystywało parcham ciągnący się od bramy do Baszty Jacek⁷⁰. Bractwo strzeleckie o nieznanym nazwie korzystało także ze strzelnicy znajdującej się przy Bramie na Zbytki, zapewne na parchamie (międzymurzu) lub w pasie dawnej fosy⁷¹.

W tej części Gdańska usytuowane były także niektóre domy cechowe. Znana jest lokalizacja kilku z nich. Gildia żeglarzy szpitala św. Jakuba korzystała z domu położonego przy ul. Świętego Ducha 82⁷², cechu złotników – przy Szerokiej (*Breitgasse*) 20⁷³, kuśnierzy – Kołodziejskiej (*Scharrmachergasse*) 5⁷⁴ i krawców – Świętego Ducha 107⁷⁵.

Farbiarnie i ramy sukienicze, ze względu na możliwość korzystania z wody z dawnych fos zamkowych i dostępność odpowiednio dużych placów do ustawiania ram, znajdowały się przede

⁶³ APGd, 300, 32/1, k. 2v: „Civitas” (1357); R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 57; KZSP Gdańsk, s. 69–70.

⁶⁴ APGd, 300, 32/5, k. 92r: „Rekkerye”, k. 96r: „beth an de Roßmole”; 300, 12/662: „civitas Roßmole” (1480).

⁶⁵ W 1636 r. określana była jako stara, a znajdujące się w niej mieszkania były odnajmowane przez Kamlarię w zamian za czynsz, APGd, 300, 12/373, s. 58.

⁶⁶ Znajdowała się najprawdopodobniej przy ul. Za Murami 1. Wskazuje na to opis z 1756 r., APGd, 300, 12/228, s. 316, 317 oraz plan z 1739 r., APGd, 300, 58/22, przed k. 91, opublikowany przez J.M. Michalaka, *Nowe spojrzenie na teatr „elzbie-tański” w Gdańsku i jego budowniczego*, „Gdański Rocznik Kulturalny”, t. 19, 2000, il. 1.

⁶⁷ APGd, 300, 12/12, s. 137 (1577); D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, Gdańsk 2005, s. 318, 342–344; A. Pudło, *Rozwój Zespołu Przedbramia ul. Długiej na podstawie badań archeologicznych prowadzonych w latach 2001–2004*, [w:] *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, red. A. Pudło, Gdańsk 2016, s. 15, 43–44.

⁶⁸ J. Muhl, *Die Danziger Polizei im Laufe der Zeiten*, „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes”, t. 6, 1929, z. 9, s. 14; D. Kaczor, *Przestępczość kryminalna*, s. 333–334.

⁶⁹ C. Weinreich, *Danziger Chronik*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 4, red. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1870, s. 796. O wynajmowaniu terenu strzelnicy na szkołę fechtunku zob. P. Gehrke, *Danzigs Schützenbrüderschaften in alter und neuer Zeit*, Danzig 1895, s. 47; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 2, Danzig 1913, s. 352; J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie*, s. 116. Na „planie sztokholmskim” pokazany jest nadal cały teren strzelnicy, zajętej w późniejszym czasie w części północnej pod budowę Wielkiej Zbrojowni.

⁷⁰ A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit*, „Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes”, t. 9, 1932, z. 2, s. 3–12, ryc. 4. Zachował się szkic inwentaryzacyjny budynku Bramy Szerokiej wraz z budynkiem bractwa z 1831 r., APGd, 300, MP/971.

⁷¹ P. Gehrke, *Danzigs Schützenbrüderschaften*, s. 15, 48; A. Bertling, *Schützengarten*, s. 3, 5; J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie*, s. 113–120; APGd, 300, 12/667, s. 268; 300, 15/16, k. 19r (1579); 300, 12/837, s. 31, 128 (1574). Teren strzelnicy jest widoczny na „planie sztokholmskim”. Zob. także przyp. 40.

⁷² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 534, 560.

⁷³ I. Rembowska, *Gdański cech złotników od XIV do końca XVIII w.*, Gdańsk 1971, s. 54. Zachował się opis tego domu cechowego z 1856 r., APGd, 300C/1995.

⁷⁴ APGd, 300, 32/4, s. 78.

⁷⁵ S. Rühle, *Geschichte des Gewerks*, s. 17.

wszystkim na terenie Zamczyska. Ich dokładna lokalizacja nie jest jednak znana. Duża farbiarnia była położona przed Basztą Kotwiczników, u wylotu zewnętrznej południowej fosy miejskiej do Motławy, na osi Podwala Przedmiejskiego⁷⁶.

Nabrzeża portowe nie tworzyły jednego ciągu, lecz były rozczłonkowane. Najdłuższy odcinek obejmował fragment od Bramy Zielonej po Bramę Świętego Ducha; krótki – od Bramy Krowiej po fosy miejskie. Pomosty znajdowały się także przed Bramami: Żurawiem, Bramą Świętojańską i Straganiarską. Wąskie pomosty dla łodzi rybackich musiały także istnieć w rejonie Targu Rybnego⁷⁷. Do stawiania żagli, rozładowywania i ładowania towarów na statki korzystano z Wielkiego Żurawia usytuowanego u wylotu ul. Szerokiej⁷⁸.

Ze względów podatkowych i przeciwpożarowych przestrzeń miasta około 1417 r. została podzielona na cztery kwartały: Wysoki, obejmujący południowo-zachodnią ćwierć miasta po ulice Słodowników (*Melzergasse*), Ławniczą (*Matzkauschegasse*), Kramarską, Podkramarską (*Kleine Krämergasse*) na wschodzie i ul. Świętego Ducha na północy; Kogi – od tych ulic na wschód aż po Motławę; Szeroki – obejmujący narożnik północno-zachodni miasta po ul. Świętego Ducha i ciąg ulic: Grobla I–IV i U Furty (*Erster-Vierter Damm-Am Haustor*); Rybacki – od tych ulic na wschód aż po Motławę, a także teren Zamczyska⁷⁹.

Po reformacji wszystkie gdańskie katolickie kościoły parafialne stały się kościołami protestanckimi. Na Głównym Mieście znajdowały się dwa parafialne kościoły luterańskie: kościół Mariacki i św. Jana. Linie graniczną pomiędzy parafiami tworzyła ul. Szeroka, której mieszkańcy należeli do pierwszej z parafii⁸⁰. Przy obu kościołach znajdowały się cmentarze, a na nich ossuaria. Działały także szkoły parafialne znajdujące się przy placach kościelnych⁸¹. Opiekę duchową nad katolikami sprawowali głównie księża z klasztoru Dominikanów oraz, okazjonalnie, proboszcz zamieszkujący plebanię kościoła Mariackiego wspierany przez jezuitów (na terenie plebani znajdowała się niewielka kaplica zarządzana przez członków tego zakonu⁸²). Na terenie Głównego Miasta znajdował się zaledwie jeden klasztor – Dominikanów z kościołem św. Mikołaja, usytuowany w północno-zachodnim narożniku miasta, oraz jeden zakład szpitalny – Świętego Ducha, położony przy murach miejskich przy ul. U Furty. Do kaplicy przylegało od północy skrzydło szpitalne⁸³.

Stare Przedmieście

Stare Przedmieście było południowym przedmieściem Głównego Miasta, jednakże jej mieszkańcy zapewne już od lat 70. XVI w., podobnie jak mieszczanie głównomiejscy, cieszyli się prawem

---

⁷⁶ Farbiarnie na Zamczysku: APGd, 300, 12/226, s. 82; 300, 12/373, s. 120, 124, 126, 216; 300, 12/832, s. 38, 40, 52; 300, R/Mm, 1, s. 385 (1657). P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 522, wzmiankuje farbiarnię „Blau-Kiepe” na Zamczysku. Ramy pokazane zostały na „planie sztokholmskim”. Farbiarnia przy Bramie Kotwiczników: APGd, 300, 12/226, s. 170 (1639), 212 (1641); 300, 12/373, s. 50, 66, 123, 260; 300, 12/832, s. 18, 62, plan – APGd, 300, MP/105 (1617), a także M. Grupa, *Wielkane tekstylia pospólstwa i plebsu gdańskiego (XIV–XVII w.) i ich konserwacja*, Toruń 2012, s. 110.

⁷⁷ Zob. „plan sztokholmski”.

⁷⁸ R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 17; C. Biernat, *Życie portowe Gdańska w XVII i w XVIII w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 239, 248.

⁷⁹ Granice kwartałów, zob. PAN BG, Od 5701, 8°, adl 6 (1539), k. E I, E II; P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 1, s. 147–148. Nazwy kwartałów wymieniono po raz pierwszy w 1419 r.

⁸⁰ Podział parafialny zob. J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, il. 2, s. 26; J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, Gdańsk 1995, s. 38–41. Dopiero w 1658 r. powstał spór dotyczący mieszkańców narożnego domu przy ul. Tandeta, z którego jedno wyjście prowadziło na ul. Szeroką, a drugie na ul. Tandeta. Mieszkańcom zezwolono na wybór jednej z dwóch parafii.

⁸¹ O opróżnianiu ossuarium przy kościele Mariackim, zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 432 (1560). O obiektach przy kościele św. Jana, PAN BG, Ms 428, k. 170r–v. Szkoła Mariacka znajdowała się po północnej stronie kościoła; św. Jana podobnie, przy ul. Straganiarskiej 18.

⁸² Funkcje duszpasterskie sprawowano także w kościołach klasztornych Karmelitów i Brygidek. Na ten temat zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 61–63. Według Sławomira Kościelaka jedyną parafią katolicką po 1561 r. była parafia NMP, stąd jej proboszcz zarządzał terenem obejmującym wszystkie sześć dawnych gdańskich parafii, tenże, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 73.

⁸³ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 206; R. Massalski, *Gotycki szpital Św. Ducha w Gdańsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura 9”, 1968, nr 124, s. 113; KZSP Gdańsk, s. 159.

miejskim⁸⁴. Na teren przedmieścia od strony Szkotów i Oruni (*Ohra*) prowadziła zaledwie jedna brama umieszczona u wylotu ulicy Rzeźnickiej (*Fleischergasse*), zwana Nową. W 1571 r. zamknięto bowiem drugą z bram – Wozową, zamykającą wcześniej od zachodu wylot *Vorstädtischer Graben*, objętą bastionem Wozowym wchodzącym w skład linii nowożytnych fortyfikacji ziemnych miasta⁸⁵. Najważniejszymi ulicami przedmieścia były te biegnące na osi bram miejskich Głównego Miasta oraz ulice do nich równoległe. Łączyły je ze sobą wąskie uliczki prostopadłe do Motławy. Około 1600 r. dzielnica ta, choć oddzielona od Głównego Miasta niezabudowanym pasmem zasypywanych fos, odgrodzonych od strony przedmieścia murem i biegnącą wzdłuż niego szeroką ulicą, stanowiła zaplecze mieszkaniowe Głównego Miasta, w tym czasie już bardzo ściśle zagospodarowanego. W 1577 r. było tu 729 domów i bud⁸⁶. W odróżnieniu od centralnej części miasta, gdzie działki były intensywnie zabudowywane, tu, za domami usytuowanymi w pierzejach ulic, znajdowały się ogrody. W wielu miejscach – szczególnie w południowej części przedmieścia oraz przy ul. Rzeźnickiej na odcinku położonym na południe od ul. Kocurki (*Katergasse*) – zabudowa w pierzei ulic nie była ścisła. W głąb kilku kwartałów prowadziły zaułki, przy których pobudowano domy czynszowe.

Znaczna powierzchnia terenów nadmotławskich zajęta była przez Łasztownię (*Lastadie*) i stocznie przeznaczone do budowy różnego typu statków i łodzi. W bliżej nieznanym miejscu znajdował się tu żuraw służący do podnoszenia masztów niewielkich statków⁸⁷. W pobliżu położony był Plac Dylowy (*Dielenfeldt*), na którym składowano drewno oferowane do sprzedaży. Bezpośrednio przy południowych murach przedmieścia znajdowało się także wiele szop z drewnem. Składy klepki ciągnęły się również nad brzegiem Motławy poza miejskimi fortyfikacjami⁸⁸. W 1617 r. przy Podwalu Przedmiejskim, na wschód od ul. Lastadia (*Lastadie*), a na zachód od ulicy stanowiącej przedłużenie ul. Kotwiczników znajdował się plac targowy przedmieścia. Zapewne miał on wcześniejszą tradycję⁸⁹. Przy Targu Dylowym, na rogu ulicy zbliżonym do murów obronnych, wzniesiono królewski popielnik, a u wschodniego końca Podwalu Przedmiejskiego działała wzmiankowana już farbiarnia⁹⁰.

Poza ławami rzeźniczymi rozciągającymi się pomiędzy ul. Rzeźnicką 72 a ul. Kocurki 12–14 brak było w tej dzielnicy innych urządzeń handlowych. Przy Podwalu Przedmiejskim 9, podobnie jak w średniowieczu nadal zapewne działała garbarnia szewców⁹¹.

Kościółem parafialnym (luteranckim) Starego Przedmieścia był kościół św. św. Piotra i Pawła⁹². Kościół Świętej Trójcy, po zrzeczeniu się przez franciszkanów praw zarówno do kościoła, jak i klasztoru, w 1555 r. przeszedł pod zarząd rady miejskiej i stał się kościołem akademickim⁹³. Oba kościoły zostały początkowo opanowane przez kalwinistów⁹⁴. Zabudowania poklasztorne przekazane zostały na szkołę miejską. Od 1558 r. w dawnym klasztorze franciszkańskim działało Gimnazjum Akademickie, a przy nim od 1596 r. Biblioteka Rady Miejskiej⁹⁵. Przy kościele, przy kaplicy św. Anny od 1522 r.

---

⁸⁴ Wspomina o tym R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 29. Zagadnienie przynależności mieszkańców przedmieść do prawa miejskiego nie zostało dotychczas wyjaśnione. Od lat 60. XVI w. podnoszono kwestie podległości prawnej mieszkającej na nich ludności, zob. APGd, 300, R/Cc, 1 s. 39 (1565); 300, R/Q, 12, k. 40v (1570–1577); 300, Q/12, k. 72r–v (1574); 300, 93/51, s. 347 (1587).

⁸⁵ G. Bukal, *Fortyfikacje Starego Przedmieścia*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 2: *Stare Przedmieście*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, Gdańsk 2019, s. 46–48; tenże, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 87.

⁸⁶ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 305.

⁸⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 296; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 60.

⁸⁸ Zob. „plan sztokholmski” oraz wedytę Ä. Dickmanna z 1617 r.

⁸⁹ Zob. Plan APGd, 300, MP/105: „Der Markt”.

⁹⁰ Tamże: „Des Königs Aschhof”, „Die Ferberey undt Paul Hintzen gehöfft”. Zob. Też E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 296.

⁹¹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 294. Na aksonometrycznym planie Gdańska z ok. 1600 r., na tejże działce pokazano dom czynszowy w pierzei ulicy i niewielki budynek w głębi działki. Trudno stwierdzić, czy można go identyfikować z budynkiem garbarni.

⁹² Kościół św. św. Piotra i Pawła pozostawał formalnie kościołem parafialnym Starego Przedmieścia do 1650 r., zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 45.

⁹³ R. Kubicki, *Franciszkanie na Starym Przedmieściu w XV i XVI wieku*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 2, s. 151; S. Kościelak, *Gimnazjum Akademickie na Starym Przedmieściu (1558–1817)*, [w:] tamże, s. 158.

⁹⁴ Duchownego luteranckiego wprowadzono do kościoła Świętej Trójcy po 1622 r., a parafię luterancką ustanowiono przy tym kościele w 1650 r. O użytkowaniu obu kościołów zob. J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 45–46.

⁹⁵ O gimnazjum: L. Mokrzecki, *Gdańskie Gimnazjum Akademickie – zarys dziejów*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1: *Szkice z dziejów*, red. A. Ceynowa i in., Gdańsk 2008, s. 159; S. Kościelak, *Gimnazjum Akademickie*, s. 159. O bibliotece: Z. Nowak, *Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1817*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, s. 112.

działała parafia przeznaczona dla polskojęzycznych luteranów. Z tyłu za kaplicą znajdował się niewielki cmentarz⁹⁶.

Na terenie przedmieścia brak było w tym czasie obiektów municypalnych. W trzech miejscach (przy Podwału Przedmiejskim, przy kościele św. św. Piotra i Pawła oraz przy kościele Świętej Trójcy w domu prywatnym) znajdowały się obiekty pełniące funkcje wartowni, zbrojowni i szopy pożarowej, gdzie przechowywano sprzęt do gaszenia pożarów⁹⁷.

Wyspa Spichrzów

Teren Wyspy Spichrzów (wydzielonej Nową Motławą w 1576 r.), już od średniowiecza należący do Głównego Miasta, wykorzystywany był pod budowę spichlerzy i składy drewna. Od strony Głównego Miasta prowadziły na wyspę dwa zwodzone mosty: Zielony i Krowi, od strony Długich Ogrodów i Szop – kolejne dwa: zbudowany na przedłużeniu ul. Stągiewnej (*Milchkannengasse*) – Stągiewny i na osi ul. Żytniej (*Münchengasse*) – tzw. most na Szopy⁹⁸. Te dwa ostatnie mosty bronione były przez murowane bramy połączone ze sobą murem, dochodzącym do Psiego Wału, opasującego południową i południowo-wschodnią część wyspy. Mur rozciągał się być może także poza nimi, aż po jej północny cypel.

Główną ulicą wyspy była Chmielna (*Hopfengasse*), równoległa do Motławy. Odchodził od niej w kierunku wschodnim szereg wąskich uliczek. Najgęstsza zabudowa występowała w rejonie przelotowej ul. Stągiewnej i kilku najbliższych ulic do niej równoległych oraz wzdłuż ul. Chmielnej w części położonej na wprost Głównego Miasta. W 1553 r. było wymienianych 193, a w 1620 r. 265 spichlerzy⁹⁹. Część południowa wyspy zajęta była w większej części przez składy drewna. Naprzeciw pasma południowych fos miejskich znajdowała się rzeźnia głównomiejska (ul. Chmielna 39–45), której teren na początku XVII w. nie był już używany zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem¹⁰⁰. Znajdujące się na jej terenie obiekty wydzierzawiano. Wzdłuż zachodniego brzegu ciągnęły się pomosty portowe.

Na wyspie znajdowało się kilka obiektów miejskich. Dwór smolny był położony na wysepce utworzonej na skutek oddzielenia kanałem końcowego południowego fragmentu wyspy. Nad brzegiem Motławy, po jego drugiej, północnej stronie znajdował się dwór popielny. Oba zostały w to miejsce przeniesione z przeciwległego krańca wyspy po ich spaleniu w 1495 r.¹⁰¹ Na opustoszałym placu zbudowano po 1576 r. kolejno dwa spichlerze miejskie¹⁰². Teren dawnego dworu ciesielskiego zajmującego sąsiedni fragment wyspy był już w części zabudowany spichlerzami. Przy ul. Chmielnej 95 znajdowała się waga lnu, funkcjonująca w tym miejscu od 1530 r.¹⁰³

Ołowianka i Polski Hak

Wyspa Ołowianka – teren dawnej szafarni krzyżackiej (tak jeszcze jest opisana na planie z 1601 r.) – została utworzona przez jego odcięcie od pobliskich łąk kanałem Na Stępce, powstałym zapewne w tym samym czasie co Nowa Motława, stanowiącym jej kontynuację w kierunku północno-wschodnim aż

⁹⁶ J. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, s. 51, 92; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 304.

⁹⁷ Przy Podwału Przedmiejskim, APGd, 300, 15/1, k. 8r (1592); widoczna także na „planie sztokholmskim” u wylotu mostu przed Bramą Rybacką; przy kościele św. św. Piotra i Pawła, APGd, 300, 15/1, k. 7v (1592); przy kościele Świętej Trójcy, APGd, 300, 15//1, 11v–12v (1592), 13r, 20r (1593), 21r, 23r–v, 25r–26r, 54r (1597).

⁹⁸ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 385. Mosty widoczne na planach A. Moellera z ok. 1600 r. oraz Schmera z 1615 r.

⁹⁹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 318. Rekonstrukcję układu i zabudowy wyspy w 1553 i 1643 r. przedstawił F. Volkholz, *Die Speicherinsel von Danzig*, Danzig 1922, APGd, 300, R/Bb, 54, s. 11–16, mps oraz plany: APGd, 1126/382b.

¹⁰⁰ P. Gehrke, *Das Fleischergewerk in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Danzig 1895, s. 6. Na mocy przywileju Zygmunta Augusta z 1567 r. rzeźnicy mogli dokonywać uboju w domach prywatnych, zob. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 22.

¹⁰¹ APGd, 300, R/Bb, 54; F. Volkholz, *Die Speicherinsel* s. 29–30; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 317.

¹⁰² APGd, 300, 12/12, s. 274. Prace przy tym lub drugim ze spichrzów trwały jeszcze w 1595 r., APGd, 300, 12/21, s. 236; 300, 12/22, s. 230; 300, 12/28, s. 219.

¹⁰³ APGd, 300, 32/8, k. 149; F. Volkholz, *Die Speicherinsel*, s. 33; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 318.

po ujście Gęsiego Kanału (*Gänse Graben*) do Starej Motławy. Ze stałym łądem łączył ją most usytuowany na przedłużeniu ul. Szafarniej (*Schäferei*) oraz prom kursujący przez Motławę do pomostu przy Zamczysku¹⁰⁴. Znajdowało się na niej kilka spichlerzy i dwór ołowiany z wagą do ważenia ołowiu oraz niewielki żuraw. Nad Motławą, w północnej części wyspy znajdowały się składy drewna, a we wschodniej wydzielona kanałem miejska cieślarnia, przeniesiona w to miejsce z Wyspy Spichrzów. Składy drewna ulokowane były także na wyspie zwanej Polskim Hakiem (*Polnischer Haken*) odciętej kanałem od cieślarni, na północ od Ołowianki¹⁰⁵. Tu też znajdował się żuraw zwany w 1615 r. masztowym, polskim¹⁰⁶.

Długie Ogrody i Szopy

Obie te dzielnice Gdańska również należały do przedmieść Głównego Miasta. Otoczone były wałami przeciwpowodziowymi: od północy Angielską Groblą (*Englischer Damm*), a od południa Groblą Szkocką (*Schottischer Damm*, ob. nie istnieje), obwiedzionymi rowami wypełnionymi wodą. Wraz z Gęsim Kanałem – uregulowanym korytem dawnej Rozwójki (*Rosewoyke*) – łączyły one rozlewisko Rozwójki, znajdujące się przed Bramą Żuławską, z Nową Motławą¹⁰⁷. Zgodnie z zapisami wilkierzy mogli się tu osiedlać wyłącznie ogrodnicy i karczmarze, jednakże jeszcze przed ok. 1574 r. na wielu działkach będących własnością bogatych mieszczan zakładano obwiedzione płotami ogrody służące rozrywce, niekiedy z altanami¹⁰⁸.

Znajdujące się na tym przedmieściu nieruchomości położone przy ul. Długie Ogrody, biegnącej dawną groblą, były bardzo wąskie a jednocześnie długie (do 200 m), zajęte w większej części przez ogrody. We fragmencie bliższym Wyspie Spichrzów pierzeje ulicy zabudowane były ściśle, bliższym Bramie Żuławskiej – luźno. Tu ogrody zajmowały niekiedy całe parcele. Ponieważ teren był podmokły, w wielu miejscach znajdowały się rowy odwadniające biegnące wzdłuż ich granic.

W północno-zachodniej części Długich Ogrodów, od nadmotławskich mokradeł po ul. św. Barbary (*St. Barbara*) od średniowiecza ciągnęły się tory powroźnicze. Na zachód od nich nad Nową Motławą, na podniesionym w końcu XVI w. gruncie powstały liczne nowe nieruchomości, skierowane do wytyczonej nad kanałem ul. Szafarnia¹⁰⁹. Po przeciwnej stronie ul. Długie Ogrody znajdowało się odrębne skupisko zabudowań, zwane Szopami, z budami producentów słomianych mat osiadłych tu jeszcze w końcu XIV w. nad mokradłami, przez które przekopano kanał Nowej Motławy. U wylotu drogi biegnącej wzdłuż kanału na południe usytuowany był dwór leśny służący strażnikom pobliskiego miejskiego lasu¹¹⁰.

Na przedmieściu tym brak było urządzeń handlowych.

Kościółem parafialnym przedmieścia był luterański kościół św. Barbary. Funkcjonował przy nim szpital pod tym samym wezwaniem. Z tyłu za nimi aż po Angielską Groblę rozciągały się ogrody i ogrodzona łąka¹¹¹.

¹⁰⁴ Na temat promu, zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 485 (1577).

¹⁰⁵ A. Januszajtis, *Z dziejów Ołowianki*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Architektura”, t. 20, 1981, s. 185–187. Żuraw nad Motławą, miejska cieślarnia i składy drewna zostały pokazane na „planie sztokholmskim” z ok. 1600 r. i 1601 r. (Wrocław).

¹⁰⁶ GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L.

¹⁰⁷ Grobla Angielska była podwyższana za pomocą balastu, który zgodnie z zarządzeniem z 1582 r. miał być tam wyrzucany, APGd, 300, 66/5, k. 13 r. Rów przed Szkocką Groblą przechodził w kanał ściekowy i melioracyjny, z którego woda odpływała do Nowej Motławy na wprost Stągwi Mlecznych, po północnej stronie mostu. Dawne ujście zasypane lub ujęte w podziemny kanał w części pod drogą widoczne jest zarówno na planie z ok. 1600, jak i z 1601 r. O jego funkcji, APGd, 300, 66/5, k. 37r (1615).

¹⁰⁸ M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912, s. 176–177.

¹⁰⁹ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 320, 322, 324–326. Na niwelację podjęte w XVI w. wskazują wyniki badań archeologicznych, R. Krzywdziński, *Analiza przestrzenno-funkcjonalna archeologicznych reliktów zagospodarowania działek mieszczkańskich z południowo-zachodniej części kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i św. Barbary w Gdańsku*, „Archeologia Gdańska”, t. 5, 2013, s. 30, 31, 37.

¹¹⁰ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 325. Dwór ten został pokazany na planach Urzędu Budowlanego pochodzących z XVII i XVIII w., np. APGd, 300, MP/502 (1620); 300, MP/1025 (1641); 300, MP/522 (1700).

¹¹¹ Na planie z ok. 1600 r. narysowano ogrody i ogrodzoną łąkę, która mogła być ewentualnie wykorzystywana jako bielnik. Bielnik w tym miejscu po raz pierwszy pokazano na planie Petera Willera z 1687 r., PAN BG, nr inw. 5640.

Podmokły teren położony na południe od Długich Ogrodów nadal zajmowały zarośla i nieużytki oraz Świńska Łąka (*Schweine Wiese*), na wschód od której rozciągał się wspomniany las mieszczan¹¹². W tym czasie przecinał go już zapewne tzw. nowy rów poprowadzony pomiędzy rozlewiskiem Rozwójki a Motławą, z którą się łączył powyżej miasta. Być może był to rów, którym podczas wysokich stanów Motławy nadmiar wody mógł odpływać do rozlewiska a stamtąd do dolnej części rzeki, już poniżej miasta. Mniej więcej w połowie jego długości odchodził od niego kanał łączący go przez służę z Nową Motławą¹¹³.

Teren położony na północ od Długich Ogrodów aż do Wisły również zajmowały podmokłe łąki, łągi i zarośla rozdzielone Gęsim Kanałem na dwie części. Na wprost Ołowianki wydzielono z niego grunty przeznaczone na składy drewna browarników, przeniesione w to miejsce ze Świńskiej Łąki po 1576 r.¹¹⁴ By zapewnić dogodny dostęp do przestrzeni składowych, były one przecięte rowem. Na wprost Brabanku (*Brabank*), u ujścia Gęsiego Kanału do Motławy usytuowana była karczma Świętego Ducha; a w pobliżu miejsca, gdzie Motława wpadała do Wisły – kolejna, zwana karczmą Polskiego Haka, od nazwy cypla utworzonego u jej ujścia do Wisły. Możliwość wpływania do gdańskiego portu była kontrolowana za pomocą tzw. drąga – ruchomej przegrody z bali, otwieranej dla przepuszczenia statków. Podobne drągi umieszczone były na Kanale Wiadrowników (*Eimermachergraben*) – zapewne także u ujścia *Stagnete Graben*, znajdującego się już poza obszarem objętym planem, oraz nowej i starej Motławy, poniżej służy zwanej *Megde Loch*¹¹⁵.

Zamczysko, Wiadrownia, Brabank

W 1455 r., na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka z 1454 r., do Głównego Miasta przyłączone zostały tereny związane z dawnym zamkiem krzyżackim. Granicę pomiędzy nimi a własnością staromiejską (ustaloną ostatecznie w 1637 r.) poprowadzono wzdłuż zewnętrznej fosy (krzyżacki tartak oraz wolę zamkową pozostawiono po stronie staromiejskiej); na południu – zapewne biegła początkowo wzdłuż krawędzi północnej fosy miejskiej Głównego Miasta, po regulacji granic – wzdłuż północnej strony kanału poprowadzonego w jej miejsce. W rejonie Targu Drzewnego biegła zewnętrzną krawędzią pasma rozdzielającego dwie fosy głównomiejskie (obejmując także kilka działek wchodzących w ich przestrzeń na odcinku pomiędzy Bramą Szeroką a zewnętrzną bramą Bramy Ludwisarskiej) i dalej wzdłuż murów miejskich aż po Bramę św. Gertrudy¹¹⁶.

Do Głównego Miasta przyłączono więc trzy nowe obszary: teren dawnego zamku krzyżackiego zwany Zamczyskiem, północno-wschodnie podzamcze rozciągające się po Kanał Wiadrowników i Brabank – wyspę usytuowaną pomiędzy kanałem a ujściem Motławy do Wisły. Do końca XVI w. były one w niewielkim stopniu zagospodarowane. Mury i zabudowania zamkowe zostały w większości rozebrane, jednak zasypywanie dawnych fos zamkowych nie było ukończone. Na Zamczysku, wzdłuż tych fos, które pozostały, zezwolono na ulokowanie młyna prochowego, warsztatów farbiarskich i związanych z nimi ram. W części centralnej umieszczono także ramy sukiennicze¹¹⁷. Na podzamczu, na północny wschód od murów obronnych, znajdowały się składy drewna, a w pobliżu miejsca zajmowanego dawniej przez krzyżacką cegielnię, u ujścia zewnętrznej fosy zamkowej do Kanału Wiadrowników,

¹¹² Zasięg lasu zaznaczono na planie z 1615 r., APGd, 300, MP/131.

¹¹³ Kanał ten został pokazany na planie Schmera z ok. 1615 r. i planie Urzędu Budowlanego z tego samego roku, APGd, 300, MP/131. Jego pozostałość (w postaci fragmentu północnego oraz drogi w linii kanału bocznego) widoczna jest także na planie Urzędu Budowlanego z ok. 1700 r., APGd, 300, MP/522.

¹¹⁴ Już w 1561 r. wskazywano plac na Szafarni jako nadający się do wykorzystania na składy, APGd, 300, R/Cc, s. 30. Już w 1565 r. wniesiono o ich przeniesienie w inne dogodne miejsce, APGd, 300, 10/1, s. 114r; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 382–383.

¹¹⁵ Usytuowanie wszystkich tych obiektów pokazane zostało na planie Schmera z 1615 r., GStA PK Berlin, XI. HA, AKS, Rolle nr 30L. Na temat zasad budowy i użytkowania drągów zob. C. Biernat, *Życie portowe Gdańska*, s. 237–238.

¹¹⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 137. Zob. plan z 1637 r., APGd, 300, MP/6 oraz opis granic; PAN BG, Ms 733, 84r–93v. Zarówno fosa, jak i teren nad nią miały należeć do Głównego Miasta, APGd, 300, R/Mm, 1, s. 507 (1608).

¹¹⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 220. Zob. „plan sztokholmski” oraz kopię zaginionego planu Hansa Strakowskiego z 1638 r. Staatsbibliothek, SBB_IIC_Kart. X. Oryginał opublikował O. Kloeppel, *Das Stadtbild von Danzig*, s. 125.

cech wiadrowników otrzymał w 1540 r. plac pod zabudowę¹¹⁸. Dojście do niego prowadziło koło baszty prochowej, dawnej baszty krzyżackiej strzegącej ujścia. Główna ulica siedliska pokrywała się z późniejszą ulicą Wielką (*Grosse Gasse*, ob. nieistniejąca). W miejscu, gdzie kanał dochodził do Motławy, umieszczony był żuraw. Od miasta teren ten oddzielał ciąg średniowiecznych fortyfikacji zamkowych wciągniętych w obwód umocnień miejskich¹¹⁹. Przy jednej z nadmotławskich baszt zamkowych znajdował się szeroki fragment nabrzeża, przy którym można było cumować mniejsze jednostki i z którego kursował prom na Ołowiankę. Tu znajdował się drąg umożliwiający kontrolowanie ruchu w porcie, wyznaczający zewnętrzną krawędź portu gdańskiego. Dalsza część, już wąskiego, nabrzeża ciągnęła się aż po wyraźny uskok muru¹²⁰.

Znajdujący się po drugiej stronie kanału Brabank dostępny był jedynie drogą wodną. Na teren wyspy kursował prom wypływający ze wschodniego narożnika podzamecza. Na Brabanku od strony Motławy od średniowiecza znajdowała się stocznia remontowa, a w jej pobliżu działała karczma o tej samej nazwie. Po przeciwległej stronie wyspy nad starym korytem Raduni znajdował się wiatrak¹²¹.

Przedmieścia zachodnie Głównego Miasta

Od strony zachodnich przedmieść Głównego Miasta znajdowała się zaledwie jedna brama, przez którą prowadził główny wjazd na teren Gdańska – Brama Wyżynna. Przedmieścia te graniczyły z gruntami wsi Suchanino (*Zigankenberg*) od północy i częściowo zachodu, w dalszej części od zachodu z dobrami sióstr brygidek w Siedlcach i biskupa włocławskiego od południa. Ta ostatnia granica, której oznaczenia w postaci kamieni granicznych z herbem krzyżackim Gdańska były wielokrotnie kontrolowane, znana jest z nowożytniej kartografii¹²². Mało wiadomo natomiast na temat granicy z przedmieściami Starego Miasta. Przymuszczać można, że biegła ona pomiędzy strzelnicą głównomiejską a gruntami szpitala Bożego Ciała.

Przedmieścia położone na południe od Starego Przedmieścia obejmowały Zaroślak, dawną wieś krzyżacką. Rozciągała się ona wzdłuż wydłużonego placu przy drodze krajowej biegnącej poniżej Kanału Raduni. Ścisła zabudowa wyznaczona rytmem wąskich działek dochodzących do Motławy ciągnęła się jedynie po stronie wschodniej¹²³. Tuż za Zaroślakiem, wzdłuż południowej pierzei nieistniejącej dziś ul. Motławskiej (*Mottlauschegasse*) przebiegała granica pomiędzy dobrami Gdańska a biskupa włocławskiego.

Główną ulicą przedmieścia położonego pod miastem na zachód od kanału były Nowe Ogrody, ciągnące się od Targu Rakowego (*Krebsmarkt*) znajdującego się przed Bramą Wyżynną nad Kanałem Raduni do Siedlec. W szerokości ulicy płynął Potok Siedlecki, mający w tym czasie swój początek w stawie w Krzyżownikach. Równoległe, na południe od niej biegła *Sandgrube*, poprowadzona przez teren dawnego wyrobiska żwiru i piasku, u podnóża Góry Kminkowej (*Kümmelberg*), rozwidlająca się na dwie drogi – pierwszą, biegnącą w kierunku Siedlec (w części zachodniej odpowiadającą ul. Malczewskiego (*Schladahlsche Gasse*), i drugą – w kierunku wsi Chełm (nieistniejącą ze względu na jej przecięcie przez fortyfikacje wzgórz ok. 1655 r.). Kolejna równoległa ulica, dziś także już nieistniejąca, biegła od strony dawnej Bramy Karowej Starego Przedmieścia, od mostu nad Kanałem Raduni ku Chełmowi. Odchodziła od niej kręta droga prowadząca do wsi Biskupia Górka, leżącej na płaskim szczycie góry (a właściwie przy krawędzi wysoczyzny).

W niewielkiej odległości od zachodnich fos Głównego Miasta i Starego Przedmieścia poprowadzony był Kanał Raduni, odsunięty od miasta w 1573 r. w związku z budową obwodu fortyfikacji bastionowych. Zgodnie z wymogami bezpieczeństwa pas gruntu pomiędzy obwarowaniami miejskimi

---

¹¹⁸ S. Rühle, *Anfänge und Zusammenschluß des Danziger Böttchergewerks*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 29, 1930, nr 4, s. 67, „einen Raum 28 Ruten lang, hinter dem Schlosse, da ehemals die abgebrannte Ziegelscheune ungefähr gestanden hätte”.

¹¹⁹ G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 188. Mury i fosy zamkowe widoczne są zarówno na planie z ok. 1600 r., jak też późniejszych – z 1615 (Schmera) i 1619 r. (APGd, 300, MP/2).

¹²⁰ Zob. „plan sztokholmski”.

¹²¹ Obiekty te pokazano na planie Friedricha Berndta z 1601 r., APGd, 300, MP/511 oraz planie Schmera z 1615 r.

¹²² Np. APGd, 300, MP/630 (ok. 1641); 300, MP/649 (1650), 300, MP/629 (1660); 300, MP/659 (1759). Kontrole znaków granicznych: 1592 r., APGd, 300, R/A, 1, s. 53; 1601 r., APGd, 300, R/A, 1, s. 59.

¹²³ APGd, 300, MP/168 (1601); 300, MP/661 (1611).

aż po Kanał Raduni pozostawał niezabudowany. Odbywały się tu targi zwierzęce, handlowano także wełną. Jedynym obiektem znajdującym się w bezpośrednim sąsiedztwie miasta był nowy szpital św. Gertrudy, wzniesiony w 1582 r. na gruntach położonych na południe od budowanego w tym czasie Bastionu Wiebego¹²⁴. Stary szpital, mieszczący się nieopodal Bramy Wyżynnej, został rozebrany w 1563 r. w związku z budową fortyfikacji bastionowych. Na nowej działce szpitalnej funkcjonował bielnik. W pobliżu znajdowało się ujęcie wody dla Starego Przedmieścia¹²⁵.

Przed Bramą Wyżynną nad Kanałem Raduni już od średniowiecza działało kilka zakładów przemysłowych – młyn kaletniczy i młyn do mielenia kory dębowej, które musiały zostać przeniesione w inne miejsce w związku z przesunięciem koryta kanału¹²⁶. W pobliżu znajdowało się ujęcie wody z kanału, o średniowiecznej tradycji, z którego zasilano zarówno miejskie rzępa, jak i domy prywatne. W 1536 r. zbudowano w jego sąsiedztwie pierwszy kunszt wodny spiętrzający wodę także pobieraną z Kanału Raduni, po 1539 r. wzbogaconą wodą prowadzoną rurociągiem od ujęcia na stawie w Krzyżownikach. Z sieci tej zasilano domy prywatne oraz Fontannę Neptuna. Wszystkie te obiekty zostały spalone w 1577 r. i odbudowane w nowym miejscu¹²⁷. W 1600 r., z bliższej miastu strony kanału, znajdował się kunszt wodny, a poniżej być może także folusz¹²⁸. Młyn garbarski zbudowano na nowo po drugiej stronie kanału, przy Targu Rakowym¹²⁹.

Zabudowa występująca w pierzejach tych ulic nie była ciągła. Przedmieścia zachodnie były niszczone przy każdym oblężeniu miasta. Ostatni raz podczas oblężenia Gdańska przez wojska Stefana Batorego w 1577 r. Jeszcze w latach 90. XVI w. w ogrodach zajmujących prawie całą powierzchnię przedmieścia znajdowały się jedynie nieliczne domy. W 1617 r. było ich już więcej, trudno jednak stwierdzić, jaki był stan zabudowy około 1600 r.¹³⁰

Na południe od *Rosental* znajdowały się szopy cegielni głównomiejskiej, dawnej cegielni krzyżackiej. To miejsce zajęła po 1571 r., po przesunięciu Kanału Raduni dalej na zachód od miasta. Ponad nią znajdowało się wyrobisko gliny zwane *Schwarzes Meer*, wypełnione w tym czasie wodą, służące jako miejskie śmietnisko¹³¹. Na południe od cegielni zaplanowano założenie nowego cmentarza, który miał zastąpić zlikwidowany w 1572 r. cmentarz szpitala św. Gertrudy usytuowany przed Bramą Wyżynną. Kiedy ostatecznie powstał, nie udało się ustalić. Jeszcze w 1617 r. przewidziany dla niego teren zajęty był przez bielnik¹³². Dalsza wschodnia część zbocza była porożona przez wyrobiska gliny i piasku, wydobywanych na potrzeby cegielni i budowanych w tym czasie wałów fortyfikacji miejskich. Wyrobiska położone w dolnej jego części, nad Kanałem Raduni, były stopniowo niwelowane i przygotowywane pod zasiedlenie.

¹²⁴ G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 215; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 313.

¹²⁵ Ujęcie to pokazano na „planie sztokholmskim”, planie Schmera z 1615 r. i na weducie miasta Ä. Dickmanna z 1617 r. Być może jego usytuowanie jest tożsame z miejscem ujęcia z 1537 r., zob. APGd, 300, R/LI, 4, k. 300v. Początkowo rury poprowadzono zapewne przy moście przed Nową Bramą, zob. APGd, 15/1, k. 73v (1599), k. 79r (1600), k. 128v (1608).

¹²⁶ Młyn garbarski, nadany przez zakon krzyżacki kaletnikom, zbudowano w 1397 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 112, s. 74. Młyn do mielenia kory zbudowano przed rokiem 1493, Ch. Beyer der Ältere, *Danziger Chronik*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 5, wyd. Th. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Leipzig 1874, s. 450. Wymieniano je od lat 60. XVI w., APGd, 300, 10/4, k. 115r, 116v (1571), k. 412r (1573), k. 470v (1572), k. 488r, 489r (1573); *Chronik der Marienkirche in Danzig*, s. 488 (1577).

¹²⁷ Kunszt wodny został odbudowany w 1585 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 166.

¹²⁸ Ich wzajemne usytuowanie zostało pokazane na planie Georga Telliora (?) z 1647 r., APGd, 300, MP/598. Nie można jednak mieć pewności, że folusz ten istniał już w 1600 r. Maria Bogucka, a za nią Małgorzata Grupa jego powstanie datowały ogólnie na XVII w., M. Grupa, *Welniane tekstylia*, s. 105.

¹²⁹ Porozumienie dotyczące przeniesienia młyna garbarskiego cechu szewców na plac po dawnym zniszczonym kunszcie przy młynie zameszniczym, położonym po zachodniej stronie kanału, zawarte zostało w 1585 r., APGd, 300, R/Bb, 26c, s. 1.

¹³⁰ Przedmieście pokazane zostało na dwóch weducach rysowanych ze zbocza Biskupiej Górki: Antona Möllera z lat 1592/1593 (PAN BG, Z IV 1013) i Ä. Dickmanna z 1617 r. (NLS, KoB DelaG Stö.f.163) oraz trzech ze zbocza Góry Gradowej: G. Brauna, F. Hogenberga z 1573 r. (PAN BG, nr 4488), A. Moellera z 1610 (z ołtarza głównego w kościele św. Katarzyny w Gdańsku) i Johanna Kriega, po 1620 r., MNG/SD/281/M.

¹³¹ APGd, 300, R/Cc, 23, k. 37v (1572). Opisano je także na planie z ok. 1630 r., APGd, 300, MP/630.

¹³² Cmentarz szpitalny znajdował się zapewne w rejonie późniejszego wodopoju końskiego przed przepustem kanału nad fosami staromiejskimi. Szczątki zmarłych zostały przeniesione na nowy cmentarz, APGd, 300, R/LI, 4, k. 540v. O likwidacji cmentarza przy szpitalu św. Gertrudy, G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, t. 1, Danzig 1822, s. 264; G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 219 (podał rok 1573 jako czas przeniesienia). Także E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 408. Zajęcie terenu przyszłego cmentarza przez bielnik pokazane zostało na weducie Ä. Dickmanna z 1617 r. (NLS, KoB DelaG Stö.f.163).

Stare Miasto i Osiek

Obszar Starego Miasta od czasu średniowiecza uległ pewnym zmianom, wynikającym z rozbudowy fortyfikacji ziemnych. Rozciągał się od Targu Drzewnego i Podwała Staromiejskiego na południu po ciąg północnych murów obronnych – na tyłach ulic: Wapienniczej (*Kalkgasse*, ob. nie istnieje), św. Jakuba (*Jacobs-Neugasse*, ob. nie istnieje) oraz od szpitala św. Elżbiety po wałę zamkową i wałę łączący fortyfikacje zamkowe z ciągiem północnym murów i wałów miejskich. Po zamknięciu w latach 80. XV w. od południa przestrzeni Targu Drzewnego murami przyłączono go do miasta, częściowo z okalającą go zabudową; wcielono także przestrzeń woli zamkowej położoną po zewnętrznej stronie dawnych fos zamkowych przy tartaku oraz kwartał zawarty pomiędzy ul. Osiek (*Hakelwerk*) a Kanałem Raduni. Zmniejszeniu uległa natomiast powierzchnia miasta od strony zachodniej na skutek poszerzania wałów miejskich w kierunku zabudowy w latach 1547–1563. W 1562 r. zamknięto Bramę św. Gertrudy przy Targu Drzewnym. Odtąd jedyne bezpośrednie wjazdy na teren Starego Miasta prowadziły od strony północnej przez Bramę Bożego Ciała i Bramę św. Jakuba¹³³.

Układ ulic tej części Gdańska od średniowiecza pozostał niezmienny. Zatarła się jednak granica pomiędzy Starym Miastem a Osiekiem, którego ratusz – przy ul. Stolarskiej (*Tischlergasse* 33), ostatni ślad średniowiecznej odrębności tej części miasta, został sprzedany przez radę Starego Miasta w 1597 r. Księga gruntowa założona w 1624 r. objęła już także jego ulice¹³⁴. Regularny, o szachownicowym układzie fragment miasta położony na północ od Kanału Raduni, pomiędzy ulicami: Rajską (*Paradiesgasse*) a Łagiewniki (*Schüsseldamm*) okalały od zachodu ulice: Elżbietańska (*Elisabeth-Kirchengasse*), Podbielańska (*Weissmünchen-Hintergasse*) i Korzenna (*Pfefferstadt*), a od południa pasmo zabudowy rozciągające się od Targu Drzewnego i Podwała Staromiejskiego po Kanał Raduni, poprzecinane szeregiem szerszych i węższych uliczek, o nieregularnym przebiegu w rejonie Osieka. W 1577 r. na Starym Mieście i Osieku znajdowało się 1389 domów i bud¹³⁵.

Placem targowym Starego Miasta był Targ Drzewny, usytuowany przed zamkniętą już w tym czasie Bramą św. Gertrudy. Być może funkcje targowe pełniło także przedłużenie ul. Gnilnej (*Faulgraben*) nazywane ul. Kaszubską (*Kaschubischer Markt*, ob. nie istnieje) położone w pobliżu Bramy Bożego Ciała, pomiędzy ulicami Korzenną a Rajską (*Paradiesgasse*)¹³⁶. Jako targ rybny wykorzystywano środkowy fragment szerokiego nabrzeża Kanału Raduni przy ul. Rybaki Górne (*Hohe Seigen*)¹³⁷. Ławy rzeźnicze rozciągały się pomiędzy ulicami Podzamcze (*Burggrafenstraße*) a Podwalem Staromiejskim, na wschód od ul. Sołeckiej (*Schulzengasse*, ob. nie istnieje)¹³⁸. Rzeźnię staromiejską usytuowano nad bocznym kanałem Raduni, na tyłach dzisiejszych posesji przy ul. Na Piaskach (*Am Sande*) 3–4¹³⁹; ławy chlebowe od średniowiecza zajmowały miejsce na Moście Chlebowym nad Radunią, przy ratuszu¹⁴⁰.

¹³³ Na temat działek przy fosie Głównego Miasta, APGd, 300, 31/95, s. 329 (1595); J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 94–96. Opis granic Starego Miasta z 1637 r., PAN BG 733, k. 92v–93v. Na temat rozbudowy wałów, zob. G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 204–207; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 84–85. O zajęciach ogrodów i wyburzeniach domów, APGd, 300, R/LI, 4, k. 331v (1547), k. 377v (1563); M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 547; E. Keyser, *Die Besiedlung der Altstadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 61, 1921, s. 175. W ramach odszkodowań w 1549 r. wypłacono 1000 grzywien. O zamknięciu bramy, G. Köhler, *Geschichte der Festungen*, s. 207.

¹³⁴ Usytuowanie ratusza, APGd, 300, 41/180, k. 17v; 300, 32/24, k. 33r. E. Keyser błędnie sądził, że znajdował się przy ul. Sołeckiej, tenże, *Die Baugeschichte*, s. 223. Gmach ratusza określał jako „altes Gemeindehaus”. O sprzedaży budynku, remontowanego jeszcze w 1502 i 1511 r., zob. P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 1, s. 368; J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 89. Jeszcze w 1585 r. wprowadzono do użytku księgę gruntową obejmującą wyłącznie obszar Osieka, APGd, 300, 32/24, natomiast staromiejska księga gruntowa z 1624 r., APGd, 300, 32/28, już ten obszar obejmowała. Obie użytkowane były do początku XIX w.

¹³⁵ APGd, 300, R/Vv, 35, s. 304–305.

¹³⁶ Nazwa *Holtmarkt* pojawiła się już na planie miasta z 1615 r. Nazwa własna Targ Kaszubski, wskazująca na jego handlowe wykorzystanie, pojawiła się dopiero w 1694 r., W. Stephan, *Die Strassennahmen*, s. 53.

¹³⁷ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 178, 189.

¹³⁸ O ławach chlebowych, zob. J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo*, s. 138. O ławach mięsnych, zob. J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 122–123; E. Keyser, *Die Besiedlung*, s. 170–171; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 209.

¹³⁹ APGd, 300, R/Bb, 26b, k. 11r: „da vor zeiten ihr Kittelhoff gewesen” (1613); 300, 12/226 s. 605 (1661).

¹⁴⁰ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 241; J. Habela, *Ratusz Staromiejski w Gdańsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975, s. 36.

Waga znajdowała się zapewne w przyziemiu ratusza¹⁴¹. Brak informacji o innych urządzeniach handlowych na Starym Mieście na przełomie XVI i XVII w.

Ratusz staromiejski znajdował się przy ul. Korzennej 33–35. Był to nowy gmach wzniesiony w latach 1587–1595, w miejscu średniowiecznego szkieletowego obiektu zbudowanego w tym miejscu po 1455 r. Tu odbywały się obrady rady miejskiej i sądu. W pobliżu, przy ul. Bielańskiej (teren obecnego parkingu pomiędzy ratuszem a budynkiem przy ul. Bielańskiej [*Weißmönchen-Kirchengasse*]) 5 znajdowały się dwór miejski i pręgierz, a nad Kanałem Raduni więzienie¹⁴². Na Starym Mieście funkcjonowały w tym czasie dwie łaźnie – na wprost ratusza przy ul. Korzennej 40–41 i przy ul. Heweliusza (*Baumgartschegasse*) 49–50¹⁴³. Wydaje się, że miejska rakarnia położona była w rejonie Bramy Bożego Ciała¹⁴⁴.

Na terenie Starego Miasta rozmieszczono liczne zakłady przemysłowe, korzystające z siły nurtu kanałów Raduni. Tuż za wałami, na tyłach nieruchomości przy ul. Garncarskiej (*Töpfergasse*) 1–3 (ob. teren niezabudowany), nad głównym nurtem kanału usytuowano przetapialnię srebra¹⁴⁵. Poniżej, na wyspie opasanej dwiema odnogami kanału, ulokowano młyn zbożowy, tzw. Wielki Młyn¹⁴⁶. W jej wschodniej części wzniesiono inny obiekt gospodarczy, być może był to murowany spichlerz. Na północ od młyna poprowadzono dwa dodatkowe ramiona kanału, nad którymi powstał folusz i młyn garbarski (ten ostatni nadal użytkowany około 1600 r.), a także mały tartak (XVI w.)¹⁴⁷. Po tej samej stronie znaczny obszar zajmowały dwór młyński i zaplecze gospodarcze młyna sięgające po ul. Bednarską (*Böttchergasse*). Dalsza część kanału pozostawała niewykorzystana gospodarczo, co być może wiązało się z faktem, że w jego niższej części swoje więcierze trzymali w wodzie rybacy mieszkający przy ul. Rybaki Górne (*Hohe Seigen*) i Rybaki Dolne (*Nieder Seigen*).

Z głównego kanału (młynówki) oddzielały się za wałami, a przed wyspą Wielkiego Młyna, dwa kanały boczne. Pierwszy odchodził jeszcze przed przetapialnią srebra i biegł początkowo wzdłuż wałów, by następnie, na wysokości nieruchomości przy *Silberhütte* 6 (ob. Wały Jagiellońskie 24), skręcić na wschód. Tuż za skrzyżowaniem nad nim olejarnię, nadal czynną około 1600 r., poniżej, na rogu ul. Kowalskiej 14 (*Schmiedegasse*) [?] – kaszarnię, a na rogu ul. Młyńskiej (*Große Mühlengasse*, ob. zaułek), przy Podwalu Staromiejskim 110 dwie polernie. Wszystkie te zakłady działały nadal na początku XVII w.¹⁴⁸ W rejonie posesji przy Podwalu Staromiejskim 110 oddzielało się od niego ramie zasilające północne fosy Głównego Miasta. Drugi z bocznych kanałów Raduni, zwany małą Radunią, miał swój początek za mostem przy ul. Garncarskiej. Tuż za rozwidleniem usytuowana była papiernia

¹⁴¹ Tu znajdować się miała w XVII w., według J. Habeli, *Ratusz Staromiejski*, s. 35, i w XVIII w., według F.C.G. von Duisburga, *Versuch einer historisch-topographischen Beschreibung der freien Stadt Dantzig*, Dantzig 1809, s. 96.

¹⁴² APGd, 300, 32/23, k. 46r, 47r; R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, s. 57; P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 560; J. Kaufmann, *Studien zur Geschichte*, s. 104. Budynek więzienia widoczny jest na „planie sztokholmskim”, a przejście do więzienia na rycinie P. Willera przedstawiającej ratusz staromiejski, R. Curicke, *Der Stadt Dantzig*, przed s. 53. Usytuowanie dworu i przylegającego do niego pręgierza pokazano także na planie rysowanym pomiędzy 1770 a 1780 r., PAN BG, C I 50.7.

¹⁴³ W 1449 r. krzyżacka łaźnia przy ul. Korzennej została zakupiona przez miasto, zob. APGd, 300, 32/23, k. 50. Najdawniejsza wzmianka o łaźni przy ul. Heweliusza pochodzi z 1641 r., APGd, 300, 32/23, k. 86r, 99r. Mogła już istnieć ok. 1600 r., gdyż w miejscu, które zajmowała na planie z tego czasu, pokazano jakieś zabudowania.

¹⁴⁴ APGd, 300, 41/184, s. 77: „vor dem Heiligen Leichnamsthore. Dreckbotel dy ander bude” (1511).

¹⁴⁵ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 146. Usytuowanie kuźnicy pokazano na planie z 1612 r., APGd, 300, MP/324.

¹⁴⁶ Przyjmuje się, że czas jego powstania określa wzmianka o nowej młynówce z 1356 r. lub nawet miedziarni z 1355 r., P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 88; *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1985 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 70), nr 127.

¹⁴⁷ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 93; *Księga komturstwa gdańskiego*, nr 226, s. 202. Znajdowały się mniej więcej przy ul. Bednarskiej 13–14. Młyn garbarski należał w tym czasie do cechu czerwonoskórników, APGd, 300, 12/373, s. 376; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 139. Mały tartak: APGd, 300, 12/373, s. 158 (1636). Wydaje się, że musiał już istnieć na początku XVII w., gdyż na „planie sztokholmskim” pokazano nad kanałami dwa lub trzy młyny. Wzmianka o tartaku, APGd, 300, 12/373, s. 158.

¹⁴⁸ Na temat olejarni: *Preussisches Urkundenbuch*, t. 6, Lfg. 2, wyd. K. Conrad, Marburg 2000, nr 530 (olejarnia); APGd, 300, 32/23, k. 5r; 300, MP/324 (plan z 1612 r.). E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 226, błędnie wskazał jej lokalizację jako położonej nie po północnej, lecz południowej stronie kanału. O kaszarni, M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 204. Początkowo w tym miejscu działały dwie szlifiernie, od końca XV w. już tylko jedna, APGd, 300, 32/23, k. 20v: *die schleifmühlen*. M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 206; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 226; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 113.

urządzona w miejscu dawnej miedziarni¹⁴⁹. W rejonie posesji przy ul. Młyńskiej 13 wpadał do niego pierwszy z bocznych kanałów. Nad dalszym jego korytem, aż po dawny tartak krzyżacki znajdujący się przy ul. Tartacznej (*An der Schneidemühle*) 1, brak było innych zakładów przemysłowych. W swojej dalszej części rozdzielał się, opasując fragment Osieka i uchodził do młynówki przy ul. Stajennej (*Am Stein*). Nie istniało jeszcze w tym czasie połączenie małej Raduni z zewnętrzną fosą zamkową¹⁵⁰.

Wiadomo, że na terenie Starego Miasta położony był jeszcze miejski młyn prochowy, lecz nie udało się ustalić jego lokalizacji¹⁵¹. Brak informacji na temat innych zakładów przemysłowych w tej części Gdańska.

Podobnie jak w przypadku Głównego Miasta, obszar Starego Miasta podzielony był na cztery kwartały. Nie zachowały się jednak materiały, które pozwoliłyby na określenie ich granic¹⁵².

Na terenie Starego Miasta funkcjonowały dwa luterzańskie kościoły parafialne: św. Katarzyny o wczesnośredniowiecznym rodowodzie i św. Bartłomieja, zbudowany po przeniesieniu się ludności ze zburzonego Młodego Miasta na niezasiedlone grunty Starego Miasta po 1455 r.¹⁵³ Istniały także dwa założenia klasztorne – brygidek, nad Kanałem Raduni, na zachód od ul. Brygidki, z kościołem o wezwaniu św. Brygidy, z działającym przy nim zgromadzeniem pokutnic, dysponującym własną kaplicą, u schyłku XVI w. wykorzystywaną do posługi duszpasterskiej przez jezuitów¹⁵⁴, oraz karmelitów, przy ul. Elżbietańskiej (*Elisabethkirchengasse*), przeniesione z terenów młodomiejskich w 1464 r., z kościołem św. św. Eliasza i Elizeusza¹⁵⁵. Miała także nadal istnieć kaplica średniowiecznego szpitala św. Jerzego przeznaczonego niegdyś dla chorych na trąd¹⁵⁶. Już od średniowiecza działały także dwa szpitale: dla ubogich i chorych podróżnych – św. Elżbiety, nad Kanałem Raduni przy ul. Elżbietańskiej¹⁵⁷ i przeznaczony dla żeglarzy – św. Jakuba, przy ul. Łągiewniki w pobliżu wałów miejskich¹⁵⁸. W 1541 r. przy szpitalu św. Elżbiety powstał sierociniec przeznaczony dla niemowląt i dzieci do lat 10¹⁵⁹. Nad dawną zewnętrzną fosą zamkową znajdował się dom dla chorych na ospę (odbudowany w 1602 r. po pożarze w 1592 r.)¹⁶⁰.

¹⁴⁹ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 158; APGd, 300, 12/226, s. 191 (1640); 300, R/Q, 12, k. 27r (1570–1577).

¹⁵⁰ Połączenie to pokazano na planach rekonstrukcyjnych Gustava Köhlera, F. Froeseego, Ottona Kloeppla, Jerzego Stankiewicza. Nie wskazał go jedynie Karl Hoburg. Zostało ono zapewne wykonane dopiero w drugiej połowie XVII w. Nie zostało naniesione na zaginionym planie Zamczyska J. Strakowskiego z 1648 r., zob. kopia w Staatsbibliothek Berlin, SBB/IIIIC/Kart. X 22435. Po raz pierwszy znalazło się na planie miasta P. Willera z 1687 r., PAN BG, Nr 5640.

¹⁵¹ M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, s. 206. Być może autor błędnie przypisał do Starego Miasta młyn prochowy zbudowany w pasie rozdzielającym dawne fosy zamkowe, a więc należący do Głównego Miasta.

¹⁵² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 460.

¹⁵³ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 256–260.

¹⁵⁴ Tamże, s. 250–252; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 83–85, 88–89. Kaplica pokutnic św. Marii Magdaleny została rozebrana w 1638 r., jej pozostałości odkryto podczas badań architektonicznych prowadzonych po II wojnie światowej, zob. J. Ciemnoński, R. Massalski, J. Stankiewicz, *Notatki o odkryciach architektonicznych na terenie Gdańska*, „Rocznik Gdański”, t. 14, 1955, s. 431–432.

¹⁵⁵ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 166, 261–262; S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 85–86.

¹⁵⁶ *Księga komturstwa gdańskiego*, nr 127. Obiekt ten miał się znajdować na terenie przekazanym karmelitom w 1464 r., zapewne przy ul. Elżbietańskiej. Według Sławomira Kościelaka, jeśli nadal istniała, mogła być wykorzystywana przez katolicką ludność Gdańska, tenże, *Katolicy w protestanckim Gdańsku*, s. 90.

¹⁵⁷ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 4, nr 108, 109; J. Muhl, *St. Elisabeth zu Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 34, 1935, z. 1, s. 5–9; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 247–250.

¹⁵⁸ E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 252–256. Piotr Samól uważa, że kościół św. Jakuba wzmiankowany na Młodym Mieście jest tożsamy ze staromiejskim kościołem szpitalnym. Na ten temat zob. tenże, *Kościół i szpitale w topografii Młodego Miasta Gdańska*, [w:] *Między Gdańskiem a Santiago. 600-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba fundacji szpitali gdańskich*, red. B. Siek, A. Szarszewski, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 76–83; tenże, *Młode Miasto Gdańsk (1380–1455) i jego patrymonium*, Gdańsk 2018, s. 161–163, 190–197. Nie zgadzam się z przedstawioną przez badacza argumentacją i uważam, że istniały dwa kościoły pod tym wezwaniem: młodo- i staromiejski. Obszerniej na ten temat w poświęconym Gdańskowi *Atlasie historycznym miast polskich* [w druku].

¹⁵⁹ J. Muhl, *St. Elisabeth*, s. 8; A. Szarszewski, *Ordynacje Domu Dziecka w Gdańsku*, Toruń 2006, s. 9–11.

¹⁶⁰ E. Praetorius, *Das Evangelische Dantzig vorstellend Den Lebens Lauff aller Evangelischen Lehrer in Dantzig*, PAN BG, Ms 428, k. 710v; F.C.G. v. Duisburg, *Versuch*, s. 244. Został pokazany na „planie sztokholmskim”.

Przedmieścia Starego Miasta

Przedmieścia Starego Miasta obejmowały niewielki obszar rozciągający się po północnej i północno-zachodniej stronie miasta, w księgach gruntowych opisywany jako leżący „przed Bramą Bożego Ciała”. Prowadziły ku nim dwie bramy: Bożego Ciała i św. Jakuba. Główną ulicą przedmieścia północnego, pokrywającą się częściowo z ul. Jana z Kolna (*Schichaugasse*), była ulica zwana *Hinter dem Lazareth*. Wydzielał je trakt prowadzący początkowo wzdłuż ul. Dyrekcyjnej (*Am Olivaer Tor*), w dalszej części biegnący przez młodemiejskie składy drewna. Na zachód od niego otwartą przestrzeń rozciągającą się aż po wzgórze przecinał szereg dróg o przebiegu północ-południe, połączonych wieloma skrótami. Większa część gruntów przedmieścia zajęta była przez ogrody, za którymi aż do Wisły ciągnęły się łąki¹⁶¹.

Najstarszym znanym obiektem na tym obszarze był Lazaret, zbudowany przed 1515 r.¹⁶² Był to szpital przeznaczony dla zakaźnie chorych, a z czasem także dla osób starych i niedołączonych. Do początku XVII w. na należących do szpitala nieruchomościach powstało kilka budynków – szpital z kaplicą, kuchnia oraz domy dla prebendaruszy. Po drugiej stronie ulicy *Hinter dem Lazareth* usytuowano dom dla chorych na ospę (ok. 1601)¹⁶³. Za gruntami Lazaretu, na północ od niego znajdował się ogród rajców staromiejskich, w którym wzniesiono murowany budynek o nieznanym przeznaczeniu. Z tyłu za tym ogrodem rozciągał się plac z ramami sukienniczymi oraz staromiejskie składy drewna, do których dochodził kanał poprowadzony do Wisły (do 1455 r. wyznaczał granicę z gruntami Młodego Miasta). Po wschodniej stronie ulicy, w pobliżu bramy św. Jakuba znajdowało się kilka nieruchomości należących do gdańskich szpitali, z zabudową umieszczoną w pobliżu ulicy¹⁶⁴.

Po drugiej, północnej stronie kanału ciągnęły się tereny zajmowane do 1455 r. przez Młode Miasto. Znaczna ich część była użytkowana przez Stare Miasto i szpitale gdańskie. Nieliczne obiekty pozostawały w rękach rady głównomiejskiej. Najbliżej miasta położone były tzw. młodemiejskie składy drewna, rozciągające się nad kanałem i wokół ogrodzonego placu z ramami sukienników, sięgając aż po drogę prowadzącą od strony szpitala Bożego Ciała obok staromiejskiej cegielni, w kierunku Nowych Szkotów. Cegielnia znajdowała się w rejonie obecnej wschodniej pierzei ul. Marynarki Polskiej, przy północnej krawędzi terenów stoczni *Schichaua* (przed II wojną światową u wylotu ul. Jana z Kolna), przy końcu kanału powstałego po 1539 r., którym miano dostarczać drewno potrzebne do wypału cegieł i dachówek¹⁶⁵. Przy cegielni umieszczono także piec wapienniczy. W pobliżu, wzdłuż jednego z kilku równoległych do siebie traktów prowadzących z miasta na północ, znajdował się dawny młodemiejski szpital Wszystkich Bożych Aniołów (po zachodniej stronie ob. linii kolejowej, w parku, u wylotu wschodniej z dwóch centralnych alei Parku Steffensów, na wprost ul. Tuwima). Nad Wisłą, w połowie odległości pomiędzy kanałem cegielni a młodemiejskimi składami znajdował się głównomiejski wapiennik, a na północ od niego głównomiejskie, a za nimi staromiejskie składy wapienia. Zapewne w tym rejonie znajdowało się jakieś nabrzeże umożliwiające jego rozładunek¹⁶⁶.

Dalsze zabudowania, położone pomiędzy Wisłą a wzgórzami, znajdowały się dopiero w okolicach Wrzeszcza, nad potokiem Królewskiej Doliny i Strzyżą.

Na zachód od Starego Miasta i szerokiego pasma równoległych do siebie traktów, na krawędzi wzgórz znajdowały się zabudowania szpitala Bożego Ciała, na które składał się kościół i budynki szpitalne. Przy szpitalu, po jego południowej stronie znajdował się cmentarz. Zarówno szpital, jak i cmentarz były ogrodzone. Wzdłuż północnej granicy szpitala, doliną pomiędzy Górą Gradową (*Hagelsberg*) a wzgórzem *Wunderberg*, obok ogrodu strzeleckiego mieszcząc staromiejskich biegła droga prowadząca do Suchanina¹⁶⁷. Po jej północnej stronie, na skłonie drugiego ze wzgórz, *Wunderberg*, usytuowana

¹⁶¹ APGd, 300, MP/511 (1601); 300, MP/525 (1604).

¹⁶² P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 384. Według niektórych badaczy miał on powstać w miejscu zajmowanym wcześniej przez młodemiejski szpital św. Rocha. Zabudowania lazaretu pokazano na planie z 1601 r., APGd, 300, MP/511.

¹⁶³ P. Simson, *Geschichte der Stadt*, t. 2, s. 530.

¹⁶⁴ Wszystkie te obiekty pokazano na planie z 1601 r., APGd, 300, MP/511. Dom zarazy wyróżniono na planie z 1674 r., APGd, 300, MP/764.

¹⁶⁵ APGd, 300, R/LI, 4, k. 310r.

¹⁶⁶ Także wszystkie te obiekty i drogi pokazane zostały na planie APGd, 300, MP/511. O średniowiecznym szpitalu zob. P. Samól, *Młode Miasto*, s. 187–190.

¹⁶⁷ Nazwę *Wunderberg* nosi to wzgórze na planie z ok. 1641 r., APGd, 300, MP/630 i planie powstałym po 1697 r., APGd, 300, MP/637. Grzegorz Bukal nazywa je Admiralski (od nazw dwóch znajdujących się na nim szańców: Admiralski i Vice

była kaplica zwana *Jerusalem*, przeznaczona dla skazanych prowadzonych na miejsce straceń na Górze Szubienicznej u wylotu Królewskiej Doliny¹⁶⁸.

Na południe od szpitala Bożego Ciała a na zachód od Starego Miasta, w zboczach wszystkich wzgórz znajdowały się nieuporządkowane wyrobiska ziemi i piasku wykorzystywanego do budowy wałów i niwelacji. Zagłębienia powstałe na skutek kopania, zgodnie z zaleceniami władz miejskich, zasypywano śmieciami miejskimi¹⁶⁹.

Podobne porozrzucane wyrobiska gliny znajdowały się na wzgórzach ciągnących się od Góry Gradowej na północ aż po Królewską Dolinę¹⁷⁰.

Wsie podmiejskie

Zabudowa gdańskich przedmieść od strony południowej i zachodniej miasta przechodziła prawie niezauważalnie w zabudowę wsi należących do biskupa włocławskiego – Szkotów i sióstr brygidek – Siedlec. Szkoty sąsiadowały z Zaroślakiem „przez drogę”. Dzieliły się na Szkoty „strona niska” – obejmujące domy w pierzei drogi biegnącej poniżej Kanału Raduni, sąsiadujące z Pelplińskimi Chmielnikami (*Pelplinischer Hoppenbruch*) i „Krótką Regą” (*Kurze Reihe*) oraz Szkoty „strona górna” – domy położone wzdłuż kanału, po jego zachodniej stronie. Kolejne zgrupowanie domów znajdowało się na niewielkim obszarze nawsia, opasanym przez rozwidlające się drogi w rejonie ogrodów Chmielników¹⁷¹. Na gruntach biskupich, na Biskupiej Górze (*Bischofsberg*) znajdowała się także kolejna wieś – o tej samej nazwie, o średniowiecznym rodowodzie. Jej zabudowania ciągnęły się po obu stronach drogi biegnącej w kierunku zachodnim, do wsi Chełm (*Stolzenberg*). Dostęp do wsi Biskupia Górka był możliwy także od strony miasta, drogą poprowadzoną zboczem góry. Sama wieś Chełm położona była na grzbiecie wzgórza ciągnącego się od Biskupiej Górki na zachód. Obie wsie, podobnie jak Siedlce, należały do typu wsi ulicowych¹⁷².

Admirał), zob. tenże, *Fortyfikacje Gdańska*, s. 157, 363; il. 7.9, s. 369; il. 7.22. Autor uważał, że nazwa *Wunderberg* pochodziła od nazwy wzniesionego na nim szańca – *Wunder Schanze*.

¹⁶⁸ PAN BG, Ms 428, k. 517r, v; E. Keyser, *Die Baugeschichte*, s. 314. Kaplicę pokazano na planie APGd, 300, MP/511 (1601).

¹⁶⁹ Szpital Bożego Ciała i jego sąsiedztwo przedstawione zostały na rycinie Ä. Dickmanna z 1617 r., PAN BG, Gr. Al. 4090. W 1565 r. podjęto decyzję o zmianie miejsca wywożenia śmieci. Odtąd miały być wywożone na wały, APGd, 300, 10/1, k. 335r, 368r. Zob. także D. Kaczor, *Utrzymywanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*, Gdańsk 2014, s. 173.

¹⁷⁰ Zob. plan Berndta z 1601 r., APGd, 300, MP/511.

¹⁷¹ Plan sytuacyjny wsi, APGd, 1126/384, s. 10 (1664). Grunt ten w 1614 r. stał się własnością zakonu jezuitów, którzy w następnym roku wzniesli na nim kościół pw. Nawiedzenia NMP, zob. S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003, s. 43. Posiadłość na pobliskim *Brebergu* (Jezuicka Góra), przeznaczoną pod budowę kolegium, otrzymali już w 1592 r., tamże, s. 33.

¹⁷² Na temat Starej Górki, noszącej później nazwę Biskupia Górka, zob. K. Bruski, *Chełm w późnym średniowieczu i u progu epoki nowożytnej (XIV–XVI w.)*, [w:] *Historie gdańskich dzielnic*, t. 1: *Chełm*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018, s. 18–19. Na temat Chełmu zob. także Z. Maciakowska, *Dawny Chełm pod Gdańskiem. Rozwój przestrzenny do czasu zniszczenia na początku XIX wieku*, [w:] tamże, s. 56–57.

ELBLĄG W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Roman Czaja

Elbląg był w XVI w. największym miastem województwa malborskiego i wspólnie z Gdańskiem i Toruniem należał do grupy wielkich miast Prus Królewskich, których uprzywilejowana pozycja wyrażała się m.in. prawem do delegowania po dwóch przedstawicieli do Rady Pruskiej, organu reprezentującego ogół stanów prowincji pruskiej. Znaczenie miasta wynikało z jego potencjału społecznego i ekonomicznego oraz z sięgającej jeszcze czasów krzyżackich tradycji udziału dużych miast w życiu politycznym kraju. Rozwój gospodarczy opierał się na udziale w handlu dalekosiężnym i produkcji rzemieślniczej, wśród której szczególną rolę odgrywało browarnictwo. W połowie XVI w. cały elbląski kompleks urbanistyczny liczył około 15 tys. mieszkańców.

Źródła kartograficzne i ikonograficzne

Podstawowe znaczenie dla rekonstrukcji układu przestrzennego miasta w połowie XVI w. mają plan z 1626 r., wykonany przez oficera armii szwedzkiej Heinricha Thommego, oraz trzy widoki miasta i jego fortyfikacji z 1554, 1558 i z około 1631 r. Na najstarszym z nich, autorstwa Kaspara Hennenbergera, przedstawiającym miasto od strony północnej, starannie ukazane zostały fortyfikacje oraz architektura sakralna. Natomiast w sposób schematyczny i uproszczony narysowano układ ulic i zabudowę. Nie da się dostrzec różnicy między zabudową na Wyspie Spichrzów, a domami na przedmieściach i w Nowym Mieście. Na Przedmieściu Północnym zaznaczona została jedynie Grobla św. Jerzego¹. Rysunek budowniczego miejskiego Heinricha Holtzapfela z 1558 r., zachowany w kopii z lat 60. XVIII w., ukazuje stan murów obronnych Starego Miasta wraz ze szczegółowym opisem bram i wież obronnych. Trzecia veduta wykonana została przez geometrę i architekta Jakuba Hoffmanna około 1631 r. i przedstawia miasto od strony południowej. Widoczne są na niej zmiany w zagospodarowaniu obszarów przedmiejskich spowodowane przez wznoszone od 1626 r. przez Szwedów fortyfikacje bastionowe². Autor miedziorytu zazaczył różnice w zabudowie między Starym Miastem, a terenami Nowego Miasta i przedmieść otoczonymi przez nową linię umocnień. Domy staromiejskie robią wrażenie wyższych i masywniejszych. Widoczne są trzy ulice Starego Miasta wytyczone na osi północ-południe: Wodna, Zamkowa i Rynek oraz średniowieczny system obronny wraz z fortyfikacjami przed Bramą Kowalską i Bramą Zamkową dobudowanymi w XVI w. Precyzyjnie przedstawiony został geometryczny plan Nowego Miasta, regularna zabudowa Wyspy Spichrzów oraz siatka ulic w obrębie bastionowych fortyfikacji na Przedmieściu Południowym³.

¹ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, V/65, 66; wyd. w: AHMP Elbląg, mapa nr 7; K. Boysen, *Beiträge zur Lebensgeschichte des preussischen Kartographen und Historikers Kaspar Hennenberger (1529–1600)*, „Altpreußische Monatsschrift”, t. 45, 1908, s. 67–135.

² APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65/28; M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonderer Berücksichtigung ihrer Befestigungen und ihrer wichtigsten Gebäude*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 21, 1887, s. 16 n.; W. Rynkiewicz-Domino, *Grafika w XVII-wiecznym Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. 18, 2002, s. 106 n., datuje powstanie tego dzieła na około 1631 r.

³ Zob. podobną charakterystykę jego veduty Torunia, *Toruń. Dawne widoki miasta. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Toruniu w Ratuszu Staromiejskim od 17 lutego do 3 maja 1994*, wyd. A. Mierzejewska, M. Woźniak, Toruń 1994, nr 4.

Mapa Heinricha Thommego, narysowana po zajęciu miasta w lipcu 1626 r. przez armię szwedzką, jest najstarszym zachowanym źródłem kartograficznym dla Elbląga⁴. Przedstawia ona oba miasta elbląskie i przedmieścia przed budową bastionowych fortyfikacji w latach 1626–1629. Zgodnie ze stanem rzeczywistym ukazana została sieć ulic obu miast elbląskich, przy czym szwedzki inżynier starał się nawet różnicować szerokość ulic. Zrezygnował natomiast z narysowania granic poszczególnych parcel. Z dużą dokładnością oddany został układ sieci ulic i dróg na przedmieściach. Na ich obszarze zaznaczono granice parcel oraz zabudowę. Można jednak przypuszczać, że rysunek ten miał tylko charakter ilustracyjny, gdyż liczba nieruchomości widocznych na mapie jest znacznie niższa od danych ustalonych na podstawie źródeł pisanych. Z księgi gruntowej przedmieść wynika, że pod koniec XVI w. stało na nich około 610 budynków, w tym 520 bud., podczas gdy na mapie można się doliczyć 252 budynków. Istotne znaczenie dla poznania przemian, które w zagospodarowaniu przestrzeni przedmiejskiej spowodowała budowa staroholenderskich fortyfikacji, ma plan Thommego z 1635 r. Przedstawiono na nim m.in. projekt nowego, regularnego rozplanowania zabudowy przedmieść w obrębie pasa wałów obronnych⁵. Szczegółowy rysunek planu Starego i Nowego Miasta, z podziałem przestrzeni miejskiej na parcele, zawiera plan z około 1642 r. Liczba narysowanych domów nie odpowiada jednak rzeczywistym podziałom. Mapa ukazuje więc zgeneralizowany obraz przestrzeni wewnątrz średniowiecznych murów obronnych. Jednak ze względu na staranny rysunek i wiarygodne przedstawienie zabudowy przedmiejskiej może stanowić dobry punkt wyjścia do retrogresywnej analizy rozwoju przestrzennego⁶. W górnej części miedziorytu umieszczono panoramę miasta od strony wschodniej, wykonaną na podstawie rysunku Johanna Bassa. Znamienny jest fakt, że w przeciwieństwie do mapy, veduta nie pokazuje budynków wzniesionych poza obszarem objętym wałem fortyfikacji.

Źródła pisane

Oprócz źródeł kartograficznych i ikonograficznych w Archiwum Rady Elbląga, przechowywanym obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, znajduje się bogaty zasób źródeł pisanych do badań nad topografią i rozwojem przestrzennym miasta. Dla położenia obiektów służących pożytkowi wspólnemu podstawowe znaczenie mają spisy czynszów Starego Miasta Elbląga i jego przedmieść z lat 1376–1403. Liczne wskazówki dotyczące nazw ulic i zabudowy zawierają księgi rentowe z lat 1330–1417. Precyzyjna rekonstrukcja układu działek w obrębie murów jest możliwa dzięki księdze gruntowej założonej w 1417 r. oraz księdze łąkowej z 1421 r.⁷ Wiele informacji o zagospodarowaniu przedmieść w XIV w. zawierają księgi rentowe, w tym szczególną wartość ma przedmiejska księga rentowa z lat 1374–1430. Założona w 1430 r. księga gruntowa przedmieść zawiera wpisy o właścicielach bud, ogrodów, spichrzów i stodoł. Rekonstrukcję układu przestrzennego i osadnictwa na obszarze przedmieść do schyłku XVI w.

⁴ Kungliga Krigsarkivet, Stockholm, Handritade Kartenverk, t. 12; *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, wyd. K. Łopatecki, W. Walczak, Warszawa 2011, s. 206, 215; G. Eimer, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt*, Stockholm 1961, s. 193 nn.; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, wyd. 2, Toruń 2018, s. 251 n.

⁵ G. Eimer, *Die Stadtplanung*, s. 194 n.; *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w.*, s. 214; R. Czaja, R. Golba, *Strasse, Haus und Parzelle auf den Stadtansichten und Karten von Elbing im 16.–18. Jahrhundert*, „Documenta Pragensia”, t. 36, 2017, s. 445–457.

⁶ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65/22, edycja mapy w: AHMP Elbląg, mapa nr 9; M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 19 n.

⁷ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/118, 126, 1376, 1377; *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1: 1330–1360 (1393), red. H.W. Hoppe, Osnabrück 1976 (*Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Beiheft 3); t. 2: 1361–1418, red. H.W. Hoppe, Münster 1986 (*Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Beiheft 5); C. Kardasz, *Wykaz czynszów Starego Miasta Elbląga z roku 1385*, [w:] *Piśmiennosc pragmatyczna – edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Tandeckiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. R. Czaja, K. Kopiński, Toruń 2015, s. 453–476. O zasadach rekonstrukcji układu parcel i jego powiązaniu z mapami pomiarowymi z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. zob. R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s. 16–17. Charakterystyka zachowanych ksiąg miejskich średniowiecznego Elbląga, zob. J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 103–123.

umożliwia księga gruntowa założona w 1565 r., która pozostawała w użyciu do 1721 r.⁸ Skromniejszy zasób źródeł zachował się dla dziejów Nowego Miasta Elbląga, ale i dla niego dysponujemy księgą rentową z lat 1340–1381, księgą gruntową założoną około 1382 r., prowadzoną do końca XV w.⁹

Opracowania

Dobra baza źródłowa sprawiła, że topografia i układ przestrzenny miasta w średniowieczu i epoce nowożytnej należą do tematów o najdłuższej tradycji badawczej w nowoczesnej historiografii Elbląga. Pierwszy opis topografii został opracowany jeszcze w pierwszej połowie XIX w. przez Michaela Gottlieba Fuchsa¹⁰. Aktualność zachowują publikacje Maxa Toeppena, który rozwojowi przestrzennemu poświęcił odrębne studium, a wiele miejsca ta tematyka zajęła także w jego monograficznym opracowaniu średniowiecznych dziejów miasta¹¹. Do najwybitniejszych badaczy przeszłości Elbląga należy Arthur Semrau, który interesował się budownictwem obronnym, topografią urządzeń targowych oraz układem przestrzennym Nowego Miasta Elbląga¹². Jednym z prekursorów polskich badań nad przeszłością Elbląga był Stanisław Gierszewski, który pod koniec lat 50. XX w. zajął się m.in. przestrzennymi aspektami rozwoju portu w epoce nowożytnej¹³. Jerzy Stankiewicz na początku lat 70. na przykładzie ul. Masztowej przedstawił możliwości połączenia badań architektonicznych z metodą socjotopograficzną¹⁴. Rozpoczęte na początku lat 80. przez zespół pod kierunkiem Tadeusza Nawrońskiego badania archeologiczne nie tylko wniosły nowy materiał źródłowy do poznania dziejów miasta lokacyjnego, ale zainspirowały interdyscyplinarną współpracę. W centrum zainteresowania archeologów, historyków, urbanistów i historyków sztuki pozostawała przestrzeń średniowiecznego miasta lokacyjnego¹⁵. Problematykę rozbudowy przedmieść elbląskich i rozwoju przestrzennego miasta w epoce nowożytnej podejmowano w ramach badań nad socjotopografią oraz budownictwem obronnym¹⁶. Problematyka ta została także uwzględniona w drugim tomie syntezy dziejów miasta, poświęconym czasom nowożytnym¹⁷.

Układ przestrzenny Elbląga w połowie XVI wieku

W średniowieczu elbląski zespół osadniczy składał się z trzech części: zamku krzyżackiego i przedzamcza oraz sąsiadujących z nimi woli zamkowej i rybackiej osady Osiek (Hakelwerk) na południu, Starego Miasta i jego przedmieść oraz powstałego w latach 1335–1341, a w 1347 r. obdarzonego przywilejem lokacyjnym Nowego Miasta wraz z przedmieściami. W lutym 1454 r. mieszczanie

⁸ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/115, 1930, 1931.

⁹ APGd, Rada miasta Elbląga, sygn. 369,1/113, 3985.

¹⁰ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 1–3, Elbing 1818–1852.

¹¹ M. Toepen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, t. 1–3, Marienwerder 1870–1871; tenże, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 1–142.

¹² A. Semrau, *Der Markt in der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert*, MCV, t. 30, 1922, s. 1–47; tenże, *Die Register über die Bewachung der Altstadt Elbing aus dem 15. Jahrhundert*, MCV, t. 29, 1921, s. 50–61; tenże, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing und ihres Gebietes im Mittelalter*, MCV, t. 33, 1925, s. 36–112.

¹³ S. Gierszewski, *Życie portowe Elbląga w XVII i XVIII w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2: *Pomorze nowożytne*, red. G. Labuda, S. Hoszowski, Warszawa 1959, s. 313–349; tenże, *Elbląski przemysł okrętowy w latach 1570–1815*, Gdańsk 1961.

¹⁴ J. Stankiewicz, *Ulica Masztowa w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. 5–6, 1972/1973, s. 8–26, 59–126.

¹⁵ Wyniki interdyscyplinarnych badań zob. *Elbląg – nowe spojrzenie na średniowieczne miasto. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Archeologicznej „Elbląg '86”*, red. A. Czacharowski, T. Nawroński, Gdańsk 1992 (Archaeologia Elbingensis, t. 1); *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii. Materiały z konferencji naukowej poświęconej pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, red. G. Nawrońska, J. Tandecki, Elbląg–Gdańsk 1997 (Archaeologia Elbingensis, t. 2); G. Nawrońska, *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*, Elbląg 2012.

¹⁶ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 145–160; tenże, *Anmerkungen zur Sozialtopographie der Stadt Elbing im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, K. Garber, Tübingen 2005, s. 75–88; B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej*, s. 247.

¹⁷ J. Tandecki, *Rozwój przestrzenny miasta i jego stosunki ludnościowe*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1: 1466–1626, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 18–29; J. Tandecki, A. Groth, *Zmiany terytorialne i demograficzne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 2: 1626–1772, red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 66–79.

zdobyli i zburzyli zamek, a w 1457 na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka do Starego Miasta Elbląga przyłączone zostały tereny komturstwa. Po zlikwidowaniu w 1478 r. odrębności prawno-ustrojowej gminy nowomiejskiej cały zespół osadniczy podporządkowany został władzy rady Starego Miasta Elbląga¹⁸.

Stare Miasto Elbląg

Miasto Elbląg zostało założone na krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej na rzekę Elbląg, która płynęła z jeziora Drużno do Zalewu Wiślanego. Teren siedliska miejskiego stopniowo opadał w kierunku rzeki. Jego wschodni skraj, obszar Nowego Miasta, wznosił się na wysokość około 6 m n.p.m., natomiast Stare Miasto położone było około 2–4 m n.p.m. Na drugim brzegu rzeki rozciągały się Żuławy. Ze względu na ukształtowanie terenu ciek wodny spływający z Wysoczyzny omijał tereny Starego Miasta. Za północną granicą miasta, na terenie łasztowni, do rzeki Elbląg wpływał strumień Hundebekke. Od wschodu i południa miasto opływał potok Kumieła, który wpływał do rzeki Elbląg na południe od zamku. W celu lepszego zapatrzenia miast i zamku w wodę około lat 70. XIII w. wykopano kanał prowadzący wody Kumieli przez wschodnie Przedmieście, wzdłuż Grobli Młyńskiej, następnie przez południowy zaułek Starego Miasta, który w okolicach południowego narożnika ulicy Wodnej wpływał do rzeki Elbląg. Woda z tego kanału zasilala fosę Starego Miasta Elbląga, studnie miejskie, wykorzystywano ją także do napędu młynów¹⁹.

Założenie Elbląga wiąże się z prowadzonym przez zakon niemiecki od 1231 r., przy wsparciu książąt piastowskich i krzyżowców z krajów Rzeszy, podbojem ziemi chełmińskiej i Prus. Według relacji zawartej w kronice księdza krzyżackiego Piotra z Dusburga, wiosną 1237 r. krzyżowcy założyli warownię u ujścia rzeki Elbląg do Zalewu Wiślanego. Po jej zniszczeniu przez Prusów, prawdopodobnie jeszcze latem tego samego roku, nowy zamek wzniesiono w miejscu położonym kilka kilometrów w głąb lądu, a wkrótce obok niego rozpoczęto budowę miasta²⁰. Źródła nie potwierdzają udziału lubeczan w wyprawie z 1237 r. i założeniu miasta. Pochodząca z 1240 r. informacja o przekazaniu mieszkańcom Elbląga kodeksu prawa z Lubeki wskazuje jednak, że tamtejsi kupcy dość szybko zaangażowali się w budowę miasta nad Zalewem Wiślanym. Spór między zakonem niemieckim a Lubeką o założenie miasta na Sambii oraz wybuch w 1242 r. powstania Prusów odwlekły zakończenie procesu lokacji. Dopiero 10 kwietnia 1246 r. wielki mistrz Heinrich von Hohenlohe wystawił przywilej, w którym nadał mieszczanom patrymonium ziemskie oraz prawo lubeckie z pewnymi ograniczeniami w stosunku do wzorca miasta macierzystego, gdyż relacje między gminą miejską a władcą terytorialnym zostały określone na wzór przywileju lokacyjnego dla Chełmna i Torunia²¹.

Granice Starego Miasta Elbląga zostały wytyczne w latach 1237–1242. Obejmowały one obszar 25 ha w kształcie trapezu, którego wymiary po poszerzeniu miasta w 1326 r. o tereny położone bezpośrednio nad rzeką, wynosiły około 500 x 300 m²². Do wymierzenia przestrzeni miejskiej wykorzystano rozpowszechniony w najstarszych miastach Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej układ

¹⁸ Problem statusu prawnego gminy nowomiejskiej jest przedmiotem dyskusji: M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 279 n., reprezentuje pogląd o zachowaniu odrębności ustrojowej gminy nowomiejskiej; odmiennego zdania są Z.H. Nowak, J. Tandecki, *Prawa i przywileje Starego i Nowego Miasta Elbląga w średniowieczu*, Gdańsk 1998, s. 51; R. Czaja, [rec.] *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, „Roczniki Historyczne”, t. 78, 2012, s. 284.

¹⁹ K. Soecknick, *Die Wasserläufe Elbings seit der Ordenszeit*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 2, 1937, z. 14, s. 220 n.; W. Długocki, *Środowisko naturalne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1: *Do 1466 r.*, red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 14 n.

²⁰ Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, wyd. J. Wenta, S. Wyszomirski, Kraków 2007 (MPH, Nova Series, t. 13), s. 44; J. Powierski, *Początek walk Krzyżaków o panowanie nad Zalewem Wiślanym i założenie Elbląga*, [w:] tenże, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 2, Malbork 2005, s. 477–538.

²¹ T. Jasiński, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründungen in Preußen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, red. U. Arnold, Marburg 1993 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, t. 44), s. 94–111; E. Carstenn, *Elbings Kampf um das lübische Recht*, „Hansische Geschichtsblätter”, t. 62, 1937, s. 79 n.

²² R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 15; A. Kąsinowski, *Ein Blick auf mittelalterliche Raumdisposition von Elbing und ihre Realisierung. Stadt-Baumkomplex-Bauparzelle*, [w:] *Elbląg – nowe spojrzenie na średniowieczne miasto*, s. 67–78; G. Nawrońska, *Początki Elbląga*, s. 86 n.

z centralnie usytuowaną szeroką ulicą. Od przebiegającej równolegle do rzeki głównej arterii komunikacyjnej, ul. Stary Rynek o długości około 300 m i szerokości 24 m, wytyczono sześć prostopadłych ciągów ulicznych. Do nabrzeża prowadziło pięć ulic bramnych. Pierwszą ulicą od strony południowej była ul. Ducha Świętego, o długości około 300 m. Kolejne ulice o długości około 170–180 m to: Mostowa, Rybacka, Bednarska (zwana później Masztową) i Tobiasza, od XV w. zwana także Studzienną. Przy klasztorze Dominikanów wytyczono ul. Kuśnierską, u wylotu której urządzono w murze obronnym furtę. Jedyna brama od strony północnej (Brama Targowa) została wybudowana na końcu ul. Stary Rynek. W kierunku wschodnim wytyczono ulice o długości około 85 m: Rzeźniczą, Wieżową, Grabary, Sukienniczą oraz Kowalską, jako jedną ulicę bramną w tej części miasta. Kanał Kumieli utrudniał wymierzenie regularnego układu szachownicowego w południowo-wschodniej części miasta, gdzie powstały ulice Nad Kumielą, Mincerska, Mała i Zamkowa, która prowadziła do jedynej bramy od strony południowej. Komunikacji pieszej w obrębie murów miejskich służyły ul. Wodna oraz Ścieżka Kościelna, która przecinała w połowie zachodnie bloki zabudowy i skracała drogę do kościoła parafialnego i centrum handlu detalicznego. Wzdłuż wschodniego odcinka murów ciągnęła się ul. Wałowa, a od Bramy Targowej do północno-wschodniego narożnika murów prowadziła ul. Ketzehagen. Sieć miejska, ukształtowana ostatecznie po poszerzeniu miasta w kierunku rzeki w 1326 r., bez większych zmian przetrwała do końca XVIII w. Rozbudowa fortyfikacji w rejonie Bramy Kowalskiej umożliwiła wyburzenie po koniec XVI w. odcinka starych murów obronnych, naprzeciw Nowego Miasta. Na uzyskanym terenie powstała ul. Podmurna, przy której wzniesiono kilkanaście domów²³.

Pierwsza wzmianka o miejskich obwarowaniach, prawdopodobnie wzniesionych z drewna i ziemi, pojawia się w przywileju dla klasztoru Dominikanów z 1238 r.²⁴ Prawdopodobnie od lat 80. XIII w. zaczęto wznosić ceglano-kamienny mur obronny od strony wschodniej, północnej i południowej. Na początku XIV w. zakończono budowę Bramy Targowej (1319) i Bramy Zamkowej (1322). Najpóźniej podjęto przebudowę zachodniego odcinka miejskiego systemu obronnego, gdzie jeszcze w 1335 r. wzmiankowana jest drewniana palisada. Informacje o przebudowie w latach 1374–1376 Bram Mostowej, Ducha Świętego, Rybackiej i Bednarskiej wskazują na ukończenie fortyfikacji broniących dostępu do miasta od strony rzeki. Oprócz dziewięciu bram miejski system obronny wzmocniało osiem baszt oraz fosa²⁵. Pod wpływem doświadczeń wojny z lat 1409–1411 w pierwszej połowie XV w. podjęto rozbudowę fortyfikacji miejskich. Od strony wschodniej i północnej wzniesiono drugi pas murów z zewnętrznymi umocnieniami przez bramami Targową i Kowalską, dziewięcioma wieżami oraz zewnętrzną fosą. Kolejny etap rozbudowy fortyfikacji miał miejsce po ataku wojsk krzyżackich w czasie wojny polsko-pruskiej w 1521 r. Intensywniejsze prace prowadzono w latach 50. XVI w. Z budową południowej linii obronnej wiązało się wyburzenie ruin zamku krzyżackiego oraz sąsiadujących z dawnymi terenami zamkowymi bram Nowego Miasta. Kierujący pracami gdański budowniczy Heinrich Holtzapfel wykonał w 1558 r. szczegółowy plan fortyfikacji²⁶. Linie obronne od strony rzeki wzmocniono dwoma półbastionami, północnym w pobliżu klasztoru Dominikanów i południowym na terenie dawnego zamku. Półokrągły bastion wzniesiono także przy południowo-wschodnim narożniku murów. Na przełomie XVI i XVII w. kierownictwo prac fortyfikacyjnych objął gdański architekt Tymoteusz Jost. Podwyższono wówczas mury obronne między bramami Targową a Zamkową, a także wybudowano nowy bastion przed Bramą Kowalską. Rozbudowa systemu fortyfikacyjnego tej bramy wymagała zburzenia kościoła św. Jakuba (1601)²⁷.

Na podstawie zawartej w przywileju lokacyjnym informacji o wysokości czynszu rekognicyjnego (6 denarów od pełnowartościowej parceli) oraz wartości corocznego czynszu płaconego komturowi można szacować, że początkowo teren miasta podzielony został na około 360 działek. W wyniku dzielenia parcel oraz wymierzania działek na przestrzeni początkowo niezagospodarowanej pierwotna

²³ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 91; A. Semrau, *Über die Entstehung und den ältesten Gebrauch der Strassennamen in der Altstadt Elbing*, MCV, t. 32, 1924, s. 63–74; G. Nawrońska, *Rozwój przestrzenny Elbląga w średnio-wieczu i okresie wczesnonowożytnym*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 23, 2015, s. 167.

²⁴ CDW, t. 1, nr 1.

²⁵ A. Semrau, *Die Register über die Bewachung*, s. 50–61; tenże, *Beitrag zur Geschichte der Bautätigkeit in der Altstadt Elbing im 13. und 14. Jahrhundert*, MCV, t. 31, 1923, s. 20–36.

²⁶ APGd, Kolekcja elbląskich planów i map, sygn. 1151, 65, 60.

²⁷ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 87–89; W. Behring, *Zur Geschichte der Befestigung Elbings in der polnischen Zeit*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 1, 1921/1922, s. 124–130.

liczba i struktura parcel uległy dużej zmianie. Na podstawie zapisów w księdze gruntowej z 1417 r., księdze łąkowej z 1421 r. i księgach czynszowych ogólną liczbę parcel można szacować na 658, w tym 364 pełnowartościowych parcel i 294 budy. Od XV w. wyraźniej zaznacza się tendencja do łączenia parcel, ale proces ten nie spowodował radykalnego zmniejszenia liczby nieruchomości. W XV i XVI w. jako podwójne parcele, a więc powstałe w wyniku połączenia dwóch działek, określano jedynie dwanaście posesji. Według planu katastralnego Elbląga z 1839 r. w obrębie murów miasta wczesnonowożytnego znajdowały się 583 parcele. Badania archeologiczne i analizy metrologiczne nie przyniosły przekonującej odpowiedzi na pytanie o ich pierwotną wielkość. Bardzo możliwe, że już we wczesnej fazie rozwoju miasta wymierzano działki o różnej szerokości. W XVI w. najliczniej występowała parcela o szerokości dwóch prętów (8,6 m) i głębokości 6 prętów (25,8 m), czyli o powierzchni 222 m². Bardzo zróżnicowana była powierzchnia nieruchomości określanych jako budy, od 46 do 148 m² ²⁸.

Centralne położenie ul. Stary Rynek, jej znaczna szerokość i łatwy dostęp z każdego punktu w mieście predestynowały ją do pełnienia centrum życia handlowego. Na tej długiej ulicy wyznaczone zostały odcinki służące handlowi określonymi artykułami. Północny fragment, między ulicami Bednarską a Tobiasza, nazywano Targiem Węglowym. Targ Sienny ulokowano między ulicami Rybacką a Bednarską. Przy zachodniej pierzei między ulicami Ducha Świętego a Mostową znajdował się Targ Chlebowy²⁹. Funkcję centrum kultowego, administracyjnego i handlowego pełnił odcinek zamknięty ulicami Mostową i Rybacką, położony między kościołem parafialnym św. Mikołaja a kompleksem ratuszowym. Przy jego południowej stronie znajdowały się budy kramarskie. Od strony północnej do placu kościelnego przylegały budy szewskie i budynek wagi, a od strony południowej ławy chlebowe. Przy narożniku ul. Rybackiej i Starego Rynku wzniesiono główną wagę miejską. Dwie działki przy wschodniej pierzei Rynku oraz narożną parcelę przy ul. Rzeźnickiej przeznaczono od budowę ratusza i sukiennic, w piwnicach ratuszowych prowadzono wyszynk wina. Na dziedzińcu ratusza znajdował się ogród korzenny, gdzie kramarze i aptekarze handlowali importowanymi korzeniami i przyprawami. W ratuszu umieszczono także wagę do ważenia towarów lżejszych. Przed sukiennicami na rogu ulic Stary Rynek i Rzeźnickiej postawiono pręgierz, symbolizujący władzę sądową rady. W przylegającym do sukiennic domu przy ul. Rzeźnickiej urządzono ławy rzeźnicze³⁰. Wysoka waloryzacja społeczna przestrzeni miejskiej w pobliżu Rynku sprawiła, że w 1578 r. do narożnego domu (nr 45) przy ulicach Stary Rynek i Kowalska przeniesiono z domu przy Rybackiej 9 rezydencję elitarnego bractwa św. Jerzego³¹.

Podstawowe elementy topografii sakralnej ukształtowały się już w pierwszym dziesięcioleciu rozwoju miasta. Budowę kościoła parafialnego we wschodniej części bloku między ulicami Mostową i Rybacką rozpoczęto zaraz po założeniu miasta. W 1238 r. mistrz krajowy Hermann Balk nadał dominikanom działkę w północno-zachodniej części miasta pod budowę klasztoru i kościoła NMP. W 1242 r. zakon niemiecki ufundował przy ul. Ducha Świętego szpital i kaplicę³². Po przeniesieniu w 1309 r. siedziby centralnych władz zakonu niemieckiego do Prus był to główny szpital zakonny w Prusach, a władzę nad nim sprawował komtur elbląski, pełniący jednocześnie godność wielkiego szpitalnika. Na mocy przywileju królewskiego z 1457 r. rada miejska uzyskała prawo do zarządzania szpitalem i jego majątkiem. Od lat 20. XVI w. rosnącą popularność wśród mieszczan elbląskich zaczęły zyskiwać nauki Marcina Lutra. Reformacji sprzyjały władze miejskie, jej postępy hamowało jednak stanowisko biskupa warmińskiego i królów Polski. W 1542 r. rada miejska przejęła za zgodą ostatnich mnichów dominikańskich budynki klasztoru oraz kościół NMP, w którym utworzono pierwszą w Elblągu gminę luterańską. W jej posiadaniu od 1563 r. znajdowała się także dawna kaplica szpitala Ducha Świętego. Dłużej trwała walka luterańskiej rady miejskiej o kościół św. Mikołaja. W 1573 r. odprawione zostało pierwsze nabożeństwo luterańskie w kościele parafialnym. Jednak dopiero w 1576 r. przywilej króla

²⁸ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 26 n.; tenże, *Uwagi nad socjotopografią Starego Miasta Elbląga w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *Stare miasto w Elblągu – wyzwanie historii*, s. 93; M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Bürgerhaus*, Elbing 1933, s. 10; A. Kąsinowski, *Ein Blick*, s. 68.

²⁹ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 88 n.

³⁰ T. Nawroński, *Średniowieczny plac rynkowy Starego Miasta w Elblągu. Próba analizy przestrzenno-funkcjonalnej*, KHKM, t. 40, 1992, nr 3, s. 365–379; R. Czaja, *Place targowe Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, KHKM, t. 40, 1992, nr 3, s. 359–363.

³¹ W. Rynkiewicz-Domino, *Budownictwo, architektura i kultura artystyczna*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1, s. 240.

³² CDW, t. 1, nr 1, 4; B. Jähnig, *Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie von Elbing*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens”, t. 10, 1987, s. 40–43.

Stefana Batorego potwierdził prawo miasta do organizowania struktur Kościoła augsburskiego. Osiedlenie się w mieście w latach 80. XVI w. kupców angielskich wzmocniło wpływy kalwinizmu. Początkowa gmina kalwińska zbierała się na modlitwy w domu przy ul. Ducha Świętego. Przy ul. Garbary swój dom modlitwy posiadali od 1590 r. mennonici³³.

Przedmieścia Starego Miasta Elbląga

Od końca XIII w. wzmógł się rozwój przedmieść Starego Miasta Elbląga. W średniowieczu ukształtowały się trzy przedmieścia: Portowe, Północne i Wschodnie, o zróżnicowanej strukturze zabudowy i pełniące różne funkcje gospodarcze. Położone nad rzeką Elbląg Przedmieście Zachodnie składało się z nabrzeża i Wyspy Spichrzów. Między murami miejskimi a rzeką powstała infrastruktura służąca obsłudze portu, handlu dalekosiężnego i handlu rybami: pomosty, kramy śledziowe, ławy do sprzedaży jesiotrów, ławy sprzedawców dorszy, targ rybny, dwie wagi, żuraw oraz brakarnie i pakownie towarów. W 1596 r. nową wielką wagę urządzono w Bramie Tobiasza. Nad rzeką, między Bramą Tobiasza i Furtą Klasztorną, wzniesiono łaźnię miejską. Na przedłużeniu Bramy Mostowej jeszcze w XIV w. wzniesiono Most Wysoki, prowadzący na Wyspę Spichrzów. Przy końcu XVI w. wybudowano nowy most, zwany Mostem Wagi lub Mostem Nizinnym³⁴. Od początku XIV w. na podmokłym terenie położonym na drugim brzegu rzeki Elbląg zaczęto wznosić spichrze, które w początkowej fazie rozwoju miasta znajdowały się wewnątrz murów miejskich. Z informacji zawartych w przedmiejskiej księdze gruntowej wynika, że w 1430 r. otoczona palisadą i fosą Wyspa Spichrzów posiadała już własną sieć ulic. Znajdowało się na niej 241 spichrzy, 65 placów składowych i 36 ogrodów. Poza tym na Wyspie Spichrzów ulokowano rzeźnię miejską, stajnię i wozownię, cieślarnię i dwór smolny. W czasie najazdu wojsk gdańskich w 1577 r. większość zabudowy Wyspy Spichrzów została spalona, wkrótce jednak odbudowano zaplecze magazynowe portu elbląskiego. Na zachód od Wyspy Spichrzów rozciągały się ogrody mieszczańskie, zwane *Grubenhagen*. Na północ od dzielnicy spichrzów, nad brzegiem rzeki urządzono w XV w. place składowe, na których przechowywano drewno przeznaczone na eksport oraz drewno opałowe³⁵.

Za Bramą Targową, przy drodze prowadzącej do Królewca, ukształtowało się przedmieście, na którym lokowano urzędnia służące produkcji rzemieślniczej i w przemyśle okrętowym. Nad rzeką, na terenie łaśztowni znajdowały się warsztaty okrętowe i stocznia. Zostały one zniszczone w czasie wzmiankowanego najazdu gdańszczan w 1577 r., niezwłocznie jednak przystąpiono do ich odbudowy³⁶. Z budownictwem okrętowym wiązały się tory powroźnicze położone przed Bramą Targową. Nad rzeką powstała także infrastruktura dla rzemiosł sukieniczych i skórzanych: ramy sukienicze, folusz i garbarnia. Długą tradycję na Przedmieściu Północnym miała produkcja ceramiczna. Najstarsze wzmianki o cegielniach na północnych obrzeżach tej dzielnicy pochodzą z lat 30. XIV w. Na początku XV w. na terenach położonych na północ od stoczni urządzono place składowe drewna. Najstarszą ulicą Przedmieścia Północnego była Grobla św. Jerzego, zwana w XVI w. Groblą Krowią, prowadząca od Bramy Targowej w kierunku Tolkmicka i Królewca. Na wysokości torów powroźniczych od Grobli św. Jerzego odgałęziała się Grobla Złodziejska, której nazwa wywodziła się od znajdującego się przy niej wzgórza szubienicznego (*Galgenberg*). Do najstarszych ulic należała także ul. Szeroka, prowadząca do kościoła św. Jakuba. W XVI w. trwał proces rozbudowy sieci ulic przedmieścia. Jego efektem było powstawanie uliczek odchodzących od głównych traktów. Do ważniejszych dróg powstałych w tym czasie należała ulica zwana od XVIII w. Słoneczną, ułatwiająca komunikację między przedmieściami Północnym i Wschodnim³⁷. Główną instytucją religijną tej części przedmieść był kościół Bożego Ciała, wzniesiony na początku XV w. wraz z przytułkiem na miejscu leprozorium św. Jerzego. W połowie

³³ M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 2, cz. 1, s. 186–192; E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 53 n.

³⁴ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 146 n.; G. Nawrońska, *Rozwój przestrzenny Elbląga*, s. 169 n.

³⁵ S. Gierszewski, *Życie portowe Elbląga*, s. 317; tenże, *Elbląski przemysł okrętowy*, s. 32.

³⁶ *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1, nr 658; S. Gierszewski, *Elbląski przemysł okrętowy*, s. 39; R. Czaja, T. Nawroński, *Tworzenie miejskiego zespołu osadniczego*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1, s. 93.

³⁷ M. Toepen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 79 n.

XVI w. przy Grobli Złodziejskiej, blisko szubienicy znajdowała się kaplica zwana Jerozolimską. Początki osadnictwa na Przedmieściu Północnym sięgają lat 40. XIV w. W pierwszej połowie XV w. najgęściej zasiedlony był obszar między Groblą św. Jerzego a rzeką oraz tereny przy Grobli Złodziejskiej. W XVI w. zabudowa mieszkalna sięgała przy Grobli Złodziejskiej aż do wzgórza szubienicznego, objęła także tereny położone na północ od kościoła Bożego Ciała i dawnej cegielni³⁸.

Początki zagospodarowania Przedmieścia Wschodniego wiążą się z młynami budowanymi nad Kanałem Kumieli. W XV w. wzmiankowane są cztery młyny, a bezpośrednio przed Bramą Kowalską stała olejarnia. Na wschód od niej ulokowano łąźnię³⁹. W jej sąsiedztwie założono gród strzelecki, który po rozbudowie fortyfikacji przed Bramą Kowalską został przy końcu XVI w. przeniesiony na parczam między murami miejskimi od Bramy Targowej do rzeki Elbląg. Główną ulicą Przedmieścia Wschodniego była Grobla Młyńska. Już w drugiej połowie XIV w. wytyczono kilka uliczek bocznych prowadzących na wschód i do Nowego Miasta. We wschodniej części przedmieścia w XV w. powstały ulice Zielona, Błonie, Reynflet i Neugut, umożliwiające komunikację z Przedmieściem Północnym. Najważniejszą instytucją religijną Przedmieścia Wschodniego był filialny kościół farny Starego Miasta pod wezwaniem św. Jakuba, pierwszy raz wzmiankowany w źródłach w 1338 r.⁴⁰ Po jego wyburzeniu w 1601 r. funkcję głównego kościoła przedmiejskiego przejęła położona na wschodnim skraju przedmieścia kaplica św. Anny. Przy końcu XIV w. powstał przed Bramą Kowalską przytułek św. Elżbiety, do którego w drugiej połowie XV w. dobudowano kaplicę⁴¹. Osadnictwo na Przedmieściu Wschodnim najszybciej rozwinęło się na terenie położonym przed Bramą Kowalską. W XV w. najwięcej bud mieszkalnych znajdowało się na obszarze między bramą a ulicą Garncarską. W XVI w. zabudowa mieszkalna stopniowo zaczęła się rozwijać przy ulicach położonych we wschodniej części przedmieścia. O postępującym w XVI w. rozwoju osadnictwa na terenie przedmieść Starego Miasta świadczy rosnąca liczba budynków mieszkalnych. W 1430 r. znajdowało się tam 588 nieruchomości, w tym 383 budy i budy z ogrodami. Przy końcu XVI w. liczba budynków wzrosła do około 610, a liczba bud do 520⁴².

W XVI w. największe przekształcenia w zagospodarowaniu nastąpiły na terenie Przedmieścia Południowego, które powstało po 1454 r. na miejscu dawnego zamku, przedzamcza i woli zamkowej. Oprócz spichrzów i wapiennika terenie tym ulokowano urządzenia służące elbląskiemu browarnictwu (browar, mielcuch). W 1578 r. na dawne przedzamcze przeniesiono z Wyspy Spichrzów wozownię⁴³. W 1458 r. ufundowano na terenie zamku klasztor Brygidek, który jednak ze względu na brak wsparcia ze strony mieszczan na początku XVI w. opustoszał. W 1535 r. w poklasztornym budynku urządzono gimnazjum akademickie⁴⁴. W pierwszej połowie XVI w. intensywne zabudowa mieszkalna rozwijała się na obszarze między Groblą Malborską a rzeką Elbląg (niem. *Vorberg*). Szczególnie liczną grupę mieszkańców tej części przedmieścia nazywanego *Vorberg* stanowili rybacy⁴⁵.

Nowe Miasto Elbląg

Nowe Miasto Elbląg zajmowało powierzchnię około 9,5 ha. Przestrzeń miejska wymierzona została w formie prostokąta o wymiarach 215 x 430 m. Główne osie układu urbanistycznego stanowiły dwie długie ulice – Długa i Pańska, między którymi wytyczono rynek oraz pięć uliczek. Początkowo wytyczono 160 pełnowartościowych parcel mieszczańskich, które dość szybko uległy podziałom, gdyż w XV w.

³⁸ Tamże, s. 92; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 152 n.; W. Długokęcki, *Abriss der Geschichte der Spitälerei und Spitalwesens von Elbing vom 13. bis 17. Jahrhundert*, [w:] *75 Jahre Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, red. B. Jähnig, Lüneburg 1999, s. 303–351.

³⁹ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 27; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 157 n.

⁴⁰ *Das Elbinger Stadtbuch*, t. 1, nr 386; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 158.

⁴¹ M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, s. 125 n.; B. Jähnig, *Das Entstehen der mittelalterlichen Sakraltopographie*, s. 43; W. Długokęcki, *Abriss der Geschichte*, s. 344.

⁴² R. Czaja, T. Nawroński, *Tworzenie miejskiego zespołu osadniczego*, s. 97; R. Czaja, R. Golba, *Strasse, Haus und Parzelle*, s. 447.

⁴³ M.G. Fuchs, *Beschreibung der Stadt Elbing*, t. 2, s. 173; M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten*, s. 207.

⁴⁴ S. Kamińska, *Klasztor brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie*, Gdańsk 1970, s. 44 n., 147; M. Pawlak, *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1573–1772*, Olsztyn 1972, s. 24.

⁴⁵ M. Toeppen, *Geschichte der räumlichen Ausbreitung*, s. 91, 95.

w księdze gruntowej zapisano 239 działek. Od XVI w. stopniowo postępowało jednak łączenie parcel, jego świadectwem jest księga gruntowa założona w 1721 r., w której uwzględniono 167 działek. Plan Nowego Miasta bez większych zmian przetrwał do XVIII w. Jedynie w czasie rozbudowy południowo-wschodniego odcinka fortyfikacji staromiejskich przesunięto zachodnią granicę miasta. W związku z rozbudową murów obronnych w 1414 r. wyburzono część domów na zachodnim skraju, mimo że w ugodzie zawartej w 1459 r. rada staromiejska obiecała zachować Nowe Miasto „w całej jego długości i szerokości”. Obietnicy tej jednak nie dotrzymano, w połowie XVI w. zburzono dziewiętnaście domów sąsiadujących ze Starym Miastem oraz Bramę Zamkową od strony zachodniej i Bramę św. Jakuba od strony północnej⁴⁶. Największe znaczenie dla ruchu obcego miały Bramy Pasłęcka (na wschodzie) i Brama Malborska, za którą rozpoczynał się trakt prowadzący do Malborka. Nowe Miasto nie posiadało murowanych fortyfikacji. Dostępu do niego broniły fosa i drewniana palisada. Pod budowę ratusza przewidziano plac w zachodniej części rynku. Na parterze ratusza ulokowano ławy chlebowe, ławy rzeźnicze zaś wybudowano w pobliżu Bramy św. Jakuba. Od 1560 r. swoją siedzibę w ratuszu miała nowomiejska gmina ewangelicka. Na terenie miasta znajdowały się także urzędnia służące produkcji rzemieślniczej, w pobliżu fosy staromiejskiej wzniesiono tory powroźnicze i ramy dla farbiarzy, a na wschodnim skraju miasta znajdowały się w XV w. dwa browary i stajnia miejska⁴⁷.

Przedmieścia nowomiejskie rozciągały się między Groblą Malborską a drogą prowadzącą do Pasłęka, zwaną także Groblą św. Jerzego. Przedmieścia pełniły przede wszystkim funkcje gospodarcze, znajdowały się na nich pastwiska, ogrody, stodoły i place składowe. Dopiero w pierwszej połowie XVI w. budy mieszkalne zaczęto wznosić na terenie między Groblą Malborską a drogą do Pasłęka. Przy tej ostatniej jeszcze w XIV w. powstały leprozorium oraz cmentarz pod wezwaniem św. Jana, nie przetrwały one jednak do XVI w.⁴⁸

---

⁴⁶ A. Semrau, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing*, s. 50 n.; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 168 n.

⁴⁷ B. Schmid, *Die Neustadt zu Elbing und ihr Rathaus. Eine baugeschichtliche Studie*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, t. 50, 1908, s. 94 n.; A. Semrau, *Die Beschreibung der Neustadt Elbing*, s. 55 n.

⁴⁸ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, s. 170.

HERBY PROWINCJI, WOJEWÓDZTW I MIAST

Marcin Hlebionek

Herb Prus Królewskich został włączony do zespołu polskich herbów ziemskich w drugiej połowie XV w. w związku z inkorporacją ziem pruskich do Korony w 1454 r. W tym samym roku na szelągach bitych w mennicy toruńskiej pojawiło się pierwsze wyobrażenie godła tego terytorium: orła w koronie na szyi. Odbiegało ono od wersji znanej z lat późniejszych, stanowiąc ilustrację ewolucji tego znaku¹. Już w 1456 r. na pieczęci gubernatora tego terytorium, a także nieco późniejszej (1457) emisji monet toruńskich znalazła się kolejna wersja herbu. Wyobrażał on orła w koronie na szyi, z ręką zbrojną z mieczem wyrastającą z prawej strony orlego korpusu (Orzeł Mieczowy). W zbliżonej formie znak pojawia się na pieczęci majestatowej Kazimierza Jagiellończyka, tam jednak ręka zbrojna wyrasta nie z korpusu orła, ale z jego prawego skrzydła. W takiej formie godło herbu Prus Królewskich utrwaliło się i funkcjonowało w czasach nowożytnych, co poświadczają m.in. kolejne pieczęcie krajowe Prus Królewskich, ale też liczne zabytki rzeźby architektonicznej². Odwoływały się też do niego w XV i XVI w. herby województw, na które terytorium pruskie zostało podzielone (zob. niżej). Informacje o tynkturach pochodzą z *Klejnotów* przypisywanych Janowi Długoszowi: pole tarczy miało być srebrne, orzeł czarny, korona złota, a zbrojne ramię w brawach naturalnych³. Taką kolorystykę herbu potwierdzały jego wyobrażenia na obrazie *Okręt Kościoła* (datowany na ok. 1500 r.), znajdującym się niegdyś w gdańskim Dworze Artusa, barwione egzemplarze drzeworytu herbowego ze *Statutów* Jana Łaskiego oraz herbarze Marka Ambrożego z Nysy czy Bartłomieja Paprockiego⁴. Dopiero w *Kronice* Joachima Bielskiego pojawia się informacja o odmiennych barwach herbu. Według Bielskiego herb Prus Królewskich wyobrażać miał w polu czerwonym orła białego ze złotą koroną na szyi oraz zbrojnym ramieniem wyrastającym ze skrzydła⁵. Mimo że informacja ta była powtarzana w kolejnych herbarzach (np. Kaspra Niesieckiego⁶), to w sferze publicznej takie barwy herbu nie były raczej stosowane, o czym świadczy choćby zespół staropolskich chorągwi województw pruskich opisany przez Stefana Krzysztofa Kuczyńskiego⁷.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym na pierwszej pieczęci krajowej Prus Królewskich, używanej także w XVI w., przyjmując barwy czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

¹ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 27.

² Tamże, s. 203; B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, [w:] *Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy. I Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Kraków 2000, s. 154–155.

³ *Klejnoty Długoszowe*, wyd. M. Friedberg, „Rocznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 55.

⁴ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty, zkąd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Panow, początek swoy mają*, Kraków 1578, s. 1230; tenże, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. J. Turowski, Kraków 1858, s. 921; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 203; J. Szymański, *Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku*, *SŻ*, t. 32–33, 1990, s. 138.

⁵ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez syna jego Joachima Bielskiego wydana*, Kraków 1597, s. 8; zob. też B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 154.

⁶ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, t. 1, wyd. J. Bobrowicz, Lipsk 1839, s. 213; zob. też S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 204–205.

⁷ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 204.

Województwo chełmińskie

Jak już wspomniano, herb województwa chełmińskiego odwoływał się w XVI w. do herbu prowincji. Podobnie jak w herbie Prus Królewskich, tak i w herbie wojewódzkim znajdował się w polu srebrnym czarny orzeł, ze złotą koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła bądź korpusu. Taki kształt herbu wojewódzkiego opisują już przypisywane Długoszowi *Klejnoty*, a w XVII w. został on umieszczony na pieczęci ziemskiej tego województwa, z której zniknął w następnym stuleciu zastąpiony przez koronnego orła⁸. Zdaniem niektórych XIX-wiecznych badaczy barwy herbu województwa chełmińskiego odpowiadały tym, które przypisał Prusom Królewskim Joachim Bielski (zob. wyżej)⁹.

Rekonstrukcję XVI-wiecznego herbu województwa chełmińskiego oparto na analogicznych materiałach, co herbu krajowego Prus Królewskich, przyjmując dlań identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Województwo malborskie

Podobnie jak województwo chełmińskie, tak i województwo malborskie w XVI w. nawiązywało w swym herbie do herbu Prus Królewskich, który wyobrażał w polu srebrnym czarnego orła z koroną na szyi i zbrojnym ramieniem wyrastającym z prawej strony korpusu¹⁰. Późniejsza tradycja przypisała herbowi województwa malborskiego odmienne barwy: w polu srebrnym czerwony orzeł z koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła bądź z prawej strony korpusu¹¹.

Kształt XVI-wiecznego herbu województwa malborskiego odtworzono w oparciu o te same przekazy, co w przypadku herbu krajowego Prus Królewskich, przyjmując dlań identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Województwo pomorskie

Najprawdopodobniej w okresie po drugim pokoju toruńskim wszystkie trzy województwa wchodzące w skład Prus Królewskich, w tym województwo pomorskie, jako herbów używały znaku prowincji (czarnego orła z koroną na szyi i zbrojną ręką wyrastającą z prawego skrzydła). Tak herby ziem Prus Królewskich opisują przypisywane Długoszowi *Klejnoty*¹². W ciągu XVI w. w heraldyce województwa pomorskiego zachodzą jednak głębokie zmiany. Używany przez nie początkowo herb prowincji (Orzeł Mieczowy) jest stopniowo wypierany przez gryfa, wcześniej łączonego z heraldyką Pomorza Zachodniego w ogóle, a lenna słupskiego w szczególności¹³. Bartłomiej Paprocki jeszcze w *Gnieździe Cnoty* przypisuje czerwonego gryfa w srebrnym polu wyłącznie księstwu słupskiemu¹⁴, ale już na kartach nieco późniejszych *Herbów rycerstwa polskiego* wiąże go z województwem pomorskim¹⁵. Informacje o gryfie jako herbie województwa pomorskiego powtarza kronika Joachima Bielskiego (tam: w polu srebrnym gryf czarny)¹⁶ i późniejsze herbarze¹⁷. Z badań Błażeja Śliwińskiego wynika, że przekonanie o tym, iż to właśnie gryf był właściwym godłem Pomorza Gdańskiego (a co za tym idzie województwa pomorskiego) zaczęło się umacniać na przełomie XVI i XVII w. Wiązało się to z uznaniem gryfa za

⁸ *Klejnoty Długoszowe*, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 202.

⁹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 152.

¹⁰ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 46.

¹¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna*, s. 156.

¹² *Klejnoty Długoszowe*, s. 55; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 66, przyp. 183.

¹³ B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 154–155.

¹⁴ B. Paprocki, *Gniazdo Cnoty*, s. 1231.

¹⁵ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 922.

¹⁶ J. Bielski, *Kronika polska*, s. 8. Być może odmienne niż u Paprockiego barwy Gryfa wiązać należy z barwami herbu Prus Królewskich.

¹⁷ Zob. np. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego*, s. 222; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 202. Błażej Śliwiński datuje na przełom XVI i XVII w. pojawienie się przeświadczenia, że to właśnie Gryf był najstarszym herbem Pomorza Gdańskiego, B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 155.

znak książąt gdańskich, czego świadectwem było umieszczenie tego herbu na książęcym grobowcu wzniesionym w Oliwie w 1615 r.¹⁸ W ciągu XVII stulecia, mimo pewnych wahań, symbolika województwa pomorskiego została zdominowana przez wizerunek gryfa¹⁹.

Herb właściwy dla województwa pomorskiego w XVI w. ustalono, opierając się na przekazach analogicznych jak w przypadku herbu krajowego Prus Królewskich. Przyjęto dlań także identyczne barwy: czarną dla orła, złotą dla korony, naturalną dla zbrojnego ramienia oraz białą (srebrną) dla pola tarczy.

Chelmno

Na średniowiecznych pieczęciach wielkich miast wyobrażony był krzyżacki jeździec, trzymający włócznię z proporcem, na płacie którego znajdują się fale²⁰. Nowożytny herb miasta Chelmu wywodzi się jednak z wizerunku umieszczanego w średniowieczu na pieczęciach sekretnych i sygnetowych miasta, ukazujących trzy lub cztery faliste listwy w pas, zazwyczaj z krzyżykiem kawalerskim pomiędzy nimi²¹. Genetycznie może się on wiązać z herbem znanym z pieczęci krzyżackich wójtów Lipienka²². W oparciu o podany przez Długosza opis chorągwi chełmińskiej spod Grunwaldu XVI-wieczny herb miasta można rekonstruować jako w czerwonym polu dwie listwy faliste o trzech zakrętach w pas, z czarnym krzyżykiem kawalerskim powyżej²³. Już w początkach XVII stulecia rozumienie godła herbowego uległo zmianie. Dokumentuje to wizerunek herbu miejskiego opublikowany w dziele Pawła Kuszewicza z 1623 r.²⁴ Tam zamiast falistych listew (rzek) wyobrażono dziewięć pagórków zwieńczonych krzyżykiem kawalerskim. W podobnym kształcie herb miasta występuje na planie miasta z albumu Steinera (1750, bez krzyżyka) oraz frontyspisie *Praktyki kryminalnej* Jakuba Czechowicza z 1769 r.²⁵ Mimo tego na pieczęciach miejskich aż do czasu rozbiorów w godle miejskim występowały rzeki²⁶.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XVI-wiecznej pieczęci miasta z wyobrażeniem trzech listew falistych w pas z krzyżykiem kawalerskim nad środkową, przyjmując barwy białą dla listew, czarną dla krzyżyka, czerwoną dla pola tarczy.

Malbork

Wyobrażenia napieczęte na pieczęciach Malborka ustaliły się jeszcze w średniowieczu. Pieczęć wielka miasta wyobrażała blankowany mur z zamkniętą bramą, nad którym znajdują się trzy wieże, dwie

¹⁸ B. Śliwiński, *Herb województwa pomorskiego*, s. 155.

¹⁹ Tamże.

²⁰ F.A. Vossberg, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühesten Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, s. 30, Taf. XIII, nr 1–2; B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchivs, mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes, Erste Theil: Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894, s. 9; O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, t. 1: *Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg*, Frankfurt am Main 1896, s. 23; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939, s. 19; tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich z XIII–XIV wieku*, Toruń 1960, s. 50–51, nr 43–44; H.G. Boehm, *Siegel des Deutschen Ordens*, Bad Mergentheim 1993 (brak numeracji stron); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego. Akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne*, wyd. M. Hlebionek, Toruń 2017, s. 352, nr 128*.

²¹ B. Engel, *Die mittelalterlichen Siegel*, s. 9, Taf. IV, nr 71–83; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 20–21.

²² M. Hlebionek, *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, ZH, t. 84, 2019, z. 1, s. 108–109.

²³ *Ioannis Dlugosii annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae*, liber XI, wyd. M. Plezia i in., Warszawa 1997, s. 94; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, wyd. K. Górski, Warszawa 1958, s. 82–84; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 22.

²⁴ S. Sondel, *Paweł Kuszewicz i jego tłumaczenie rewizji nowomiejskiej prawa chełmińskiego*, [w:] *Historia prawa – historia kultury. Liber memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagieńska, H. Olszewski, Poznań 1994, s. 266; zob też: *Prawa chełmińskiego poprawionego y z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego xiq pięćiąro, ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmu*, Poznań 1697, s. 2, gdzie tarczę z godłem wyobrażającym wzgórza z centralnie położonym krzyżykiem kawalerskim umieszczono na proporcu trzymanym przez jeźdźca, nawiązując do kompozycji chełmińskich pieczęci wielkich.

²⁵ Wizerunki obu herbów zob. *Dzieje Chelmu. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa 1987, s. 107, 119.

²⁶ W. Witttyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków–Warszawa 1905, s. 36; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 20–21.

boczne z dwuspadowym dachem i dwoma okienkami poniżej, środkowa, najwyższa, również z dwuspadowym dachem, z tarczą, na której widnieje zakonny krzyż. Wizerunek znajdujący się na najstarszej pieczęci sekretnej różnił się od pieczęci wielkiej tym, że mur miejski był zaokrąglony, a na środkowej wieży nie umieszczono zakonnego herbu²⁷. Wyobrażenia pieczęci miejskich z czasów nowożytnych ustalają się w formie nawiązującej do wizerunku znanego ze średniowiecznej sekretnej pieczęci miejscowości²⁸. Jak się wydaje, wyobrażeniom znanym z tych pieczęci odpowiadał ówczesny herb miasta. Barwy tego znaku z czasów staropolskich nie są znane²⁹. Według Mariana Gumowskiego wyobrażał on w polu srebrnym czerwony blankowany mur miejski z zamkniętą złotą bramą, nad którym widać trzy wieże o dwuspadowych, niebieskich dachach, zwieńczonych gałkami, dwie boczne z dwoma okienkami³⁰. Opiswana przez tego badacza tarcza z herbem zakonu nie występuje w nowożytnej sfragistyce miejskiej.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XVI-wiecznej pieczęci miasta, przyjmując barwy zgodne z propozycją Gumowskiego: czerwoną dla budowli, złotą dla bramy, niebieską dla hełmów wieńczących wieże oraz białą dla pola tarczy.

Elbląg

Do 1478 r. funkcjonowały obok siebie dwa elbląskie miasta, używające różnych znaków. Na wielkich pieczęciach Starego Miasta Elbląga znajdował się wizerunek kogi ze sternikiem, na której maszcie powiewa flaga, z krzyżem kawalerskim poniżej w polu pieczęci. Na pieczęci miejskiej wykonanej około połowy XIV w. na kasztelu rufowym statku umieszczono banderę, której płat podzielono w pas, w każdym z pól umieszczając po krzyżu kawalerskim³¹. Jednocześnie znikł krzyż wcześniej znajdujący się w polu pieczęci. Herb nawiązujący do godła umieszczonego na tej banderze pojawia się na używanej dowodnie od 1357 r. pieczęci sekretnej Elbląga. Wyobraża ona tarczę dwudzielną w pas, w której od czoła jest krzyż kawalerski flankowany przez dwie gwiazdy, od podstawy, w polu skośnie szachowanym, krzyżyk kawalerski³². Godło takie, pozbawione jednak gwiazd, pojawia się konsekwentnie na późniejszych pieczęciach mniejszych Starego Miasta³³. Skośnie szachowanie dolnego pola tarczy herbowej w XV i XVI w. nie jest stosowane konsekwentnie. Jak się wydaje, może to być forma szrafrunku, mającego wskazywać na barwne zróżnicowanie obu pól, wobec monochromatyczności odcisków pieczęci³⁴.

²⁷ Pieczęć wielka: F.A. Vossberg, *Geschichte*, s. 30, Taf. V, nr 1; C. Beckherrn, *Die Wappen der Städte Alt-Preussens. Königsberg 1892*, s. 44; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 116; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 143–144, nr 265, tabl. XXI, nr 265; Pieczęć sekretna: F.A. Vossberg, *Geschichte*, s. 35, Taf. XIV, nr 20; C. Beckherrn, *Die Wappen*, s. 44; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 116–117; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 144, nr 266; H.G. Boehm, *Siegel des Deutschen Ordens* (brak numeracji stron; odrys F.A. Vossberga); tenże, *Siegel des Deutschen Ordens von Akkon bis Mergentheim*, Bad Mergentheim 2002 (Schriftenreihe der Wissenschaftlichen Vereinigung für den Deutschen Orden 21–22) (brak numeracji stron).

²⁸ O. Hupp, *Die Wappen*, s. 19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 117.

²⁹ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 118, podaje informację o barwnym wyobrażeniu herbu Malborka znajdującym się w herbarzu Konrada Grünenberga. Rzeczywiście herb miejscowości opisanej jako *Maryenburg in Bolland* pojawia się tym dziele (zob. *Des Conrad Grünenberg Ritters und Burgers zu Costenz Wappenbuch*, red. R. Stillfried-Alcantara, A.M. Hildebrandt, Górlitz 1875, s. 44, Lief. 12, XVI). O ile, jak chcą wydawcy (z tytułu planszy wynika, że umieszczono na niej herby czterech zamków Świętego Cesarstwa Rzymskiego), chodzi tu o nasz Malbork, to Grünenberg posłużył się herbem imaginacyjnym, który wyobraża w czarnej tarczy czerwony krzyż z białą obwódką. Towarzyszące tarczy wyobrażenie architektoniczne, uznane przez Gumowskiego za element godła, stanowi raczej formę tła, ewentualnie wspieracza, wskazującego na charakter właściciela herbu.

³⁰ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 118.

³¹ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel der preussischen Städte Danzig, Elbing, Thorn, so wie der Herzöge der Pommerellen in Mittelalter*, Berlin 1841, Taf. IV, A, B, C; H. Kownatzki, *Siegel, Wappen und Fahnen von Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. 9, 1931, s. 116–119, nr 1, 3–4; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 36–38; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 68–70, nr 87–89; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby Starego i Nowego miasta Elbląga*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1: *Do 1466 r.*, red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 144–145; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Elbląga*, [w:] *Z przeszłości Elbląga*, red. A. Groth, Koszalin 1999, s. 55–62, il. 1, 2, 3, 5, 7.

³² H. Kownatzki, *Siegel*, s. 117, nr 2; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 37–38; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 70, nr 90; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby*, s. 145; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 60.

³³ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel*, Taf. IV, nr D, E; H. Kownatzki, *Siegel*, s. 120–125, nr 5–13; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 38–42.

³⁴ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135–136; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 41–42.

Inaczej wyglądał znak lokowanego w połowie XIV stulecia Nowego Miasta Elbląga. Jako herb pojawia się on na najstarszej pieczęci tego ośrodka. Wyobrażał w tarczy dwudzielnej w słup w prawej poboczniczy trzy róże w słup, w lewej krzyż³⁵. Po formalnym połączeniu obu miast w drugiej połowie XV w., elbląskie Nowe Miasto dysponowało nadal własną pieczęcią, chociaż zakres jej używania został mocno ograniczony wyłącznie do pism sądowych i o charakterze wewnętrznym³⁶. XVI-wieczne pieczęcie Nowego Miasta Elbląga prezentowały herb miejscowości ukształtowany w średniowieczu³⁷. Reglamentacja funkcjonowania nowomiejskich pieczęci i herbu spowodowała, że w systemie miejskich symboli władzy na pierwsze miejsce wysunął się herb Starego Miasta. Nabrał on z czasem charakteru znaku ogólnomiejskiego. W XVI stuleciu w herbie Elbląga znajdowały się w tarczy dwudzielnej w pas dwa krzyże kawalerskie, po jednym w każdym z pól. Informacje o tynkturach elbląskiego herbu zawiera podany przez Jana Długosza opis chorągwi miasta i komturii elbląskiej zdobytej przez Polaków pod Grunwaldem. Na płacie dwudzielnym w pas w polu górnym, białym, znajdował się czerwony krzyż, w polu dolnym, czerwonym, krzyż biały³⁸. Takie barwy utrwaliły się i były używane przez miasto w okresie nowożytnym. W drugiej połowie XVI w. pojawiło się przekonanie, być może w związku z najstarszymi pieczęciami sekretnymi miasta, że dolne pole herbu powinno być skośnie szachowane złotem. Opis herbu z szachowanym dolnym polem znajdujemy w wierszu na herb miasta autorstwa Fryderyka Zamelio³⁹, choć jeszcze na widoku miasta sporządzonym w połowie XVI stulecia przez Kaspara Henneberga element ów nie występuje⁴⁰.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku z XV-wiecznej pieczęci sygnetowej z wyobrażeniem Anioła trzymacza, przyjmując barwy czerwoną dla krzyża i białą dla pola od głowicy, białą zaś dla krzyża i czerwoną dla pola od podstawy. Za barwy właściwe dla tarczownika, niepoświadczone źródłowo, uznano błękit dla szat, czern dla włosów oraz naturalną karnację.

Gdańsk

Przynajmniej do połowy XV stulecia aglomeracja gdańska składała się z trzech członów: miast Głównego, Starego i Młodego. Obie pieczęcie (większa i sekretna) Młodego Miasta Gdańska wyobrażały stojącą postać św. Bartłomieja ze wzniesionym mieczem w prawej ręce i własną odartą skórą w lewej, pomiędzy dwoma orłami⁴¹. Tłok został wywieziony przez uciekającego z miejscowości ostatniego burmistrza Mikołaja Stoltzfussa w 1455 r.⁴²

Nieco bardziej złożone są dzieje pieczęci Starego Miasta Gdańska. Zarówno większa, jak i sekretna miasta zawierały wyobrażenia św. Katarzyny Aleksandryjskiej z atrybutami (mieczem w prawej ręce, lewą podtrzymującą koło) oraz kulącym się u jej stóp cesarzem Maksymianem⁴³. Formalnie Stare Miasto Gdańsk zostało połączone z Miastem Głównym w 1457 r. Faktyczna data fuzji obu ośrodków jest jednak dyskusyjna. Może się z tym jakoś wiązać fakt, że oba typariusze Starego Miasta jeszcze w drugiej połowie XVI w. znajdowały się poza kontrolą władz Miasta Głównego. Dopiero w 1593 r.

³⁵ F.A. Vossberg, *Münzen und Siegel*, Taf. IV, H, J; H. Kownatzki, *Siegel*, s. 128–131, nr 14–19; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 42–44; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 71–72, nr 92–94; J. Tandecki, *Pieczęcie i herby*, s. 146; B. Możejko, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 59–60.

³⁶ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 128.

³⁷ Tamże, s. 130–131.

³⁸ *Ioannis Dlugosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

³⁹ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 41.

⁴⁰ H. Kownatzki, *Siegel*, s. 135. Reprodukacja widoku miasta z herbem np. AHMP Elbląg, mapa nr 7.

⁴¹ C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig bis zum Untergange ihrer Selbstständigkeit*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 47, 1904, s. 102, Taf. II, nr 1; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, [w:] *Gdańsk. Przeszłość i terażniejszość*, red. S. Kutrzeba, Lwów 1928, s. 335; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 54; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci oraz herbów miasta Gdańska*, [w:] *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, red. S. Bykowska, E. Kizik, E. Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 162–163.

⁴² B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 163.

⁴³ *Caspar Weinreich's Danziger Chronik. Ein Beitrag zur Geschichte Danzigs, der Lande Preussen und Polens, des Hansabundes und der Nordischen Reiche*, wyd. T. Hirsch, F.A. Vossberg, Danzig 1855, tabl. po s. 132; C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig*, s. 101–102, Taf. II, nr 2; O. Hupp, *Die Wappen*, s. 18; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, s. 334; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 52; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 76, nr 102, 103; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 162–163, il. 18.

nakazały one poszukiwania staromiejskich tłoków pieczęci, które doprowadziły do odnalezienia jednego z nich w roku 1594. Drugi, wykonany w srebrze, odnalazł się dopiero w XVIII w. i został przekazany do zbiorów gdańskiego sądu⁴⁴.

Po połączeniu w jeden organizm wcześniej niezależnych miast gdańskich, miejscowość przyjęła system znaków używanych wcześniej przez Główne Miasto Gdańsk. Pieczęcie wielkie Głównego Miasta Gdańska, w nawiązaniu do sfragistyki Lubeki, wyobrażały statek (kogę, później holk) z gwiazdą na wysokości bocianiego gniazda⁴⁵. Wyobrażenie to nie uległo jednak heraldyzacji i nie stało się herbem miasta *sensu stricto*. Podobnie jak w przypadku innych wielkich miast pruskich (Elbląg, Toruń, Chełmno) nowożytny herb Gdańska wywodził się ze znaku pojawiającego się na mniejszych pieczęciach miejscowości. Po raz pierwszy występuje on na pieczęci tego rodzaju pochodzącej zapewne z XIV w., dowodnie poświadczonych odciskami z pierwszych lat XV w. W jej polu położono tarczę z podwójnym krzyżem⁴⁶. Ale na pochodzącej również z XIV w. wspólnej pieczęci Torunia i Gdańska godło tego drugiego ośrodka przybiera już inną formę: zamiast podwójnego krzyża, w lewej (heraldycznie) pobocznicy znajdują dwa krzyżyki kawalerskie w słup (w pobocznicy prawej umieszczono herb Torunia)⁴⁷. W takim kształcie godło utrwała się i spotykamy je tak na innych pieczęciach miejskich, jak i na miejskiej chorągwi zdobytej przez Polaków w bitwie pod Grunwaldem⁴⁸. Przywilejem z 25 maja 1457 r. król Kazimierz Jagiellończyk udostępnił herb Gdańska, dodając do godła otwartą koronę⁴⁹. Na pochodzącej z tego czasu gotyckiej pieczęci sekretnej miasta tarczę nowego herbu podtrzymywały dwa wspięte lwy⁵⁰. W takiej formie herb ustalił się i był zasadniczo używany w późniejszych stuleciach. Niemniej w drugiej połowie XVI w. widoczne są drobne korekty graficzne znaku, zmieniające jego wymowę symboliczną. Górne ramię wyższego krzyża zostało odsunięte od wewnętrznej obręczy korony, na którą wcześniej zachodziło. Zabieg ten, zdaniem niektórych badaczy, miał na celu manifestację silniejszej pozycji miasta wobec Korony⁵¹. Informację o tynkturach herbu przynosi już opis chorągwi Gdańska zdobytej przez Polaków pod Grunwaldem. Według niego na czerwonym płacie znajdować się miały dwa srebrne krzyże⁵². Barwę korony określa przywilej króla Kazimierza, wskazujący, że korona miała być złota⁵³.

Rekonstrukcję herbu oparto na wizerunku umieszczonym na rewersie gdańskiego talara obłędniczego z 1577 r. Tynktury herbu są dobrze poświadczane przekazami źródłowymi: dla znajdujących się w godle krzyży barwa biała (srebrna), dla korony złota, pole tarczy herbowej czerwone. Trzymacze w barwach naturalnych (płowe).

⁴⁴ B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 163.

⁴⁵ C. Knetsch, *Die Siegel der Stadt Danzig*, s. 100–101, 102–105; M. Gumowski, *Herb i pieczęcie*, s. 334–335; tenże, *Pieczęcie i herby*, s. 50, 55, 57; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 74–75, nr 100–101; B. Śliwiński, *Herb Gdańska w XIV–XVIII w.*, [w:] *Aurea porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII wieku*, t. 1: *Eseje*, red. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 133–135; tenże, *Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Gdańska – nowe propozycje i interpretacje*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych*, red. H. Paner, Gdańsk 1998, s. 209–218; tenże, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 147–152.

⁴⁶ A. Warschauer, *Das Wappen und das Banner von Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 56, 1916, s. 157; M. Gumowski, *Pieczęcie i herby*, s. 55; tenże, *Najstarsze pieczęcie*, s. 76, nr 104; B. Śliwiński, *Herb Gdańska*, s. 135; tenże, *Najdawniejsze pieczęcie*, s. 216; tenże, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 152.

⁴⁷ M. Grulkowski, *Cło funtowe a działalność kancelarii Głównego Miasta Gdańska w XIV–XV wieku*, RDSG, t. 70, 2010, s. 164 (tam wcześniejsza literatura).

⁴⁸ *Ioannis Długosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

⁴⁹ Szerzej B. Możejko, *Przywileje Kazimierza Jagiellończyka z 1457 r. dla Gdańska a zmiany heraldycznego wizerunku miasta*, [w:] *Okręt Kościoła z gdańskiego Dworu Artusa*, red. E. Śledź, Gdańsk 2008, s. 15–37.

⁵⁰ P. Stróżyk, *Lwy – trzymacze w herbie Gdańska – geneza motywu*, [w:] *Lwy w heraldyce i sztuce europejskiej*, red. T. Maćkowski, Gdańsk 2008, s. 34–45; B. Śliwiński, *Symbolika i dzieje pieczęci*, s. 164.

⁵¹ B. Śliwiński, *Herb Gdańska*, s. 138.

⁵² *Ioannis Długosii annales*, s. 95; *Jana Długosza Banderia Prutenorum*, s. 234–236.

⁵³ B. Możejko, *Przywileje Kazimierza Jagiellończyka*, s. 15 n.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w Prusach Królewskich (województwa pomorskie, chełmińskie i malborskie) w drugiej połowie XVI w., jak również osiedla spoza ich terytoriów wymienione w komentarzach; nie obejmuje form przymiotnikowych, toponimów w nazwach osobowych, map w tekście, przypisów, wykazu skrótów i streszczeń, uwzględnia natomiast aneks z wykazem parafii.

Spośród elementów składających się na oznaczenia miejscowości w indeksie niektóre występują we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części haseł. Kolejność tych elementów jest następująca :

- nazwa z drugiej połowy XVI w., tj. w formie występującej na mapie,
- ówczesne ważniejsze odmiany tej nazwy – w nawiasie,
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od XVI-wiecznej – kursywą,
- przynależność wojewódzka i powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa województwa oraz powiatu w skrócie,
- ówczesna przynależność parafialna – XVI-wieczna nazwa ośrodka parafii,
- rodzaj osady niebędącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, młyn, folwark, przedmieście),
- przynależność własnościowa w drugiej połowie XVI w. – kategoria w skrócie (własność szlachecka nie jest zaznaczona),
- współrzędne geograficzne miejscowości na mapie (N, E do jednego miejsca po przecinku),
- strony komentarza, na których miejscowość jest wymieniona.

Ponadto, jeśli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie, na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Podana została także własność oraz charakter osady „wiązanej”, jeśli różniły się od hasła głównego.

Nazwy miejscowości zaginionych, tj. już nieistniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem (+). Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę (*), natomiast dwie gwiazdki (**) oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Takie odmianki hasła głównego, których związek z daną osadą nie jest pewny, i takie, których zapis źródłowy budzi wątpliwości (forma prawdopodobnie błędna), są oznaczone znakiem zapytania (?).

Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wskazuje na następujące sytuacje:

– jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie,

– jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło,

– jeżeli hasło główne opatrzone jest gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu.

Natomiast hasło główne opatrzone gwiazdką oraz związana z nim nazwa dzisiejsza oznaczają identyfikację niepewną.

Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii (?). Położenie obiektu określone jest przez współrzędne geograficzne, w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku (N, E).

Znajdujące się w indeksie miejscowości spoza Prus Królewskich i spoza omawianego okresu zawierają tylko ogólne określenie terytorium (np. Śląsk, Marchia Brandenburska, Włochy), bez informacji o przynależności powiatowej czy parafialnej oraz numery stron. W tym układzie haseł nazwy w innym języku niż główna forma XVI-wieczna – może to być w danym przypadku łaćnińska, niemiecka lub polska – są uwzględnione jako odmianki.

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności część *Nazewnictwo*.

---

¹ Układ haseł za: *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6).

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

chl	– chełmińskie (województwo), chełmiński (powiat)	ks	– królewsko-szlachecka	pmr	– pomorskie
czl	– człuchowski	m	– miejska	swc	– świecki
d	– duchowna (kościelna)	mch	– michałowski	tch	– tucholski
dm	– duchowno-miejska	mlb	– malborskie (województwo), malborski (powiat)	tcz	– tczewski
gdn	– gdański	mrw	– mirachowski	woj.	– województwo
k	– królewska	now	– nowski	zob.	– zobacz
kd	– królewsko-duchowna	pck	– pucki		

- Adamkowo, tch zob. Jadamkowo
 Adlig Neudorf+, mlb, mlb, Posilge, 19,2 54
 Adlig Renkau, mlb zob. Rennekau
 Albsztat, mlb zob. Halbstadt
 Albus Mons, mlb zob. Weissenberg
 Alde Thorun, chl zob. Stary Toruń
 Aldendorf, mlb zob. Altendorf
 Aldenfelde, mlb zob. Altfelde
 Aldweichsel, mlb zob. Stara Wisła
 Alt Schönwalde, *Krasny Las*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
 Alt Schotland (Sotland), *Stare Szkoty*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d, 18,6 54,3 s. 75, 76, 77, 95
 Alte Kirchen, now zob. Stara Jania
 Alte Weichsel, mlb zob. Stara Wisła
 Altebabke, *Stare Babki*, pmr, gdn, ?, m, 19 54,3
 Altenau, *Starynia*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 18,9 54,1
 Altendorf (Aldendorf), *Stara Wieś*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
 Altenhausen, chl zob. Starogród
 Altenhof**, pmr, tcz, ?, osada folwarczna, d, 18,7 53,9
 Altenmarkt (Altmark, Stary Targ), *Stary Targ*, mlb, mlb, Altenmarkt, k, 19,2 53,9 s. 28
 Altfelde (Aldenfelde, Stare Pole), *Stare Pole*, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54,1
 Althaus, chl zob. Starogród
 Altmark, mlb zob. Altenmarkt
 Altmünsterberg (Altminsztemberk), *Stara Kościelnica*, mlb, mlb, Altmünsterberg, k, 18,9 54 s. 28
 Amalka, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska, 17,8 54,3
 Amersztyn, czl zob. Hamersztyn
 Anderswald, czl zob. Henrichswald
 Anderswołd, czl zob. Henrichswald
 Andrzejewo, mlb zob. Reichsandreas
 Angowice, czl zob. Hangowice
 Ankemitt, *Ankamaty*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
 Arczewo, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,3
 Arx Mewa, tcz zob. Gniew-Zamek
 Augustynki, chl, chl, Płużnica, 18,8 53,3
 Auswitz, chl zob. Dusocin
 Autzsche, tcz zob. Ostrzyce
 Baalau (Baloff), *Balewo*, mlb, mlb, Schöniewiese, 19,3 53,9
 Babalice, chl, mch, Lipinki, osada folwarczna, 19,3 53,5 s. 40
 Bachor, chl, mch, Jastrzębie, osada młyńska, d, 19,6 53,2
 Bachotek, chl, mch, Pokrzydowo, 19,5 53,3
 Bäckermühle, *Malbork-część*, mlb, mlb, Malbork, osada młyńska, k, 19 54
 Bagniewo, pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,4
 Bahren Kämpfe+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,2
 Bahrenkrug+, pmr, gdn, ?, osada karczmarzka, m, 18,9 54,3
 Bajerze (Beyersee), chl, chl, Kijewo Królewskie, 18,5 53,2 s. 40
 Baldau, tcz zob. Bałdowo
 Baldenberg, czl zob. Białobork
 Baldenburg, czl zob. Białobork
 Balewo, mlb zob. Baalau
 Baloff, mlb zob. Baalau
 Bałdowo (Baldau), pmr, tcz, Tczew, 18,8 54,1
 Banino, pmr, gdn, Materna, d, 18,4 54,4
 Barbarka, chl, chl, Toruń, osada młyńska, m, 18,5 53,1
 Barchnowy, tcz zob. Dąbrówka Polska
 Barendt (Borent, Borenty), *Borety*, mlb, mlb, Barendt, k, 18,9 54,1 s. 28
 Barglevice (Barlevice, Barlewitz, Barlice, Wargels, Warglevice), *Barlevice*, mlb, mlb, Sztum, k, 19,1 53,9 s. 40
 Bargłowo, mrw zob. Dargolewo
 Barkenfeld (Barkfeld, Barkweld), *Barkowo*, pmr, czl, Barkenfeld, k, 17,2 53,6 s. 30
 Barkenfeldzki Młyn, *Barkówko*, pmr, czl, Barkenfeld, osada młyńska, k, 17,2 53,6
 Barkfeld, czl zob. Barkenfeld
 Barkoczyno (Barkoczyn, Parchoczyno), *Stary Barkoczyn*, pmr, tcz, Kościerzyna, osada folwarczna, k, 18,1 54,1
 Barkowo, czl zob. Barkenfeld
 Barkówko, czl zob. Barkenfeldzki Młyn
 Barkweld, czl zob. Barkenfeld
 Barlevice, mlb zob. Barglevice
 Barlewitz, mlb zob. Barglevice
 Barlice, mlb zob. Barglevice
 Barłomino (Bucholtz), pmr, mrw, Luzino, k, 18,1 54,5
 Barłomiński Młyn+, pmr, mrw, Luzino, osada młyńska, k, 18,1 54,5
 Barłożno (Schenberg, Schenkenberg), pmr, now, Barłożno, k, 18,6 53,8 s. 29
 Barniewice, gdn zob. Barnowiec
 Barniewiec, gdn zob. Barnowiec
 Barnowiec (Barniewiec), *Barniewice*, pmr, gdn, Oliwa, d, 18,4 54,4
 Barsche, tcz zob. Borcz
 Bartelsdorf, mlb zob. Hospitalsdorf
 Bartkamm (Bartkaym), *Pasieki*, mlb, mlb, ?, m, 19,6 54,1
 Bartlewo (Watlewo), chl, chl, Papowo, 18,6 53,3
 Bartlin (Bartlino), pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,2
 Bartłomiejowice, *Niemczyk*, chl, chl, Papowo, 18,6 53,3
 Bartoszewice (Bartoszewice), chl, chl, Nowa Wieś, 18,8 53,3
 Bärwald (Barwalt, Barwelt, Berwald), *Niedźwiedzica*, mlb, mlb, Bärwald, k, 19 54,3
 Bastenhagen, *Gdańsk-część*, pmr, gdn, Materna, k, 18,5 54,4
 Baumgart, *Ogrodniki*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
 Baumgart, chl zob. Bągart
 Baumgart, mlb zob. Bągart
 Bączek, tcz zob. Orzechowo
 Bądz (Bądz), *Bącz*, pmr, mrw, Świanowo, pustka, k, 18 54,4
 Bągart (Baumgart, Bomgart), chl, chl, Trzebcz, 18,4 53,2
 Bągart (Baumgart, Bomgart), mlb, mlb, Bągart, k, 19,4 54 s. 28
 Bąkowo, pmr, gdn, Lublewo, 18,5 54,3
 Bąkowo, pmr, now, Płochocin, osada folwarczna, 18,6 53,6
 Bąkowski Młyn, pmr, now, Płochocin, osada młyńska, 18,6 53,6

- Bedlenki, pmr, swc, Jeżowo, osada młyńska, 18,4 53,5
- Bedlno (Belno), *Belno*, pmr, swc, Jeżowo, 18,4 53,5
- Behrendshagen, *Jagodnik*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Beiershorst, *Wybicko*, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,2
- Beka, pmr, pck, Puck, osada karczmarzarska, k, 18,5 54,7
- Belno, swc zob. Bedlno
- Benhof, mlb zob. Bönhof
- Benkenstein, *Elbląg-część*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Benowo, mlb zob. Bönhof
- Berenwald, czl zob. Berwald
- Berlin, Niemcy, s. 47, 64
- Bern, tcz zob. Kościerzyno
- Berwald (Berenwald, Berwold), *Bińcze*, pmr, czl, Berwald, 17,1 53,7 s. 30
- Berwald, mlb zob. Bärwald
- Berwaldzki Młyn+, pmr, czl, Berwald, osada młyńska, 17,1 53,6
- Berwold, czl zob. Berwald
- Beyerssee, chl zob. Bajerze
- Będargowo (Wedergowo), pmr, mrw, Świanowo, 18,1 54,4
- Będolino (Będolin), *Będolin*, pmr, tcz, Kościerzyna, pustka, 18,1 54,1
- Będzieszyno (Będzieszyn), *Będzieszyn*, pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,2
- Będzimierowice, *Będźmierowice*, pmr, tch, Łąg, 18,1 53,8 s. 40
- Biała Góra, mlb zob. Weissenberg
- Biała, czl zob. Wittenfeld
- Białachowo (Białochowa, Białochowo), *Białochowo*, chl, chl, Mokre, 18,9 53,5
- Białachowo, tcz zob. Białochowo
- Białachówko (Białachówka, Białachówka, Białochówko), *Białochówko*, chl, chl, Mokre, 18,8 53,5
- Białe, pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5
- Białobłotki (Klein Bialobloth), *Białobloty*, chl, chl, Burznowo, 19,1 53,4
- Białobłoty (Gross Bialobloth), chl, chl, Burznowo, 19,1 53,4
- Białobłoty, chl zob. Białobłotki
- Białobork (Baldenberg, Baldenburg, Białybór), *Biały Bór*, pmr, czl, Biały Bór, miasto, k, 16,8 53,9 s. 16, 30
- Białoborski Folwark I, *Biały Bór-część*, pmr, czl, Biały Bór, osada folwarczna, k, 16,9 53,9
- Białoborski Folwark II+, pmr, czl, Biały Bór, osada folwarczna, k, 16,8 53,9
- Białoborski Młyn+, pmr, czl, Biały Bór, osada młyńska, k, 16,8 53,9
- Białochowa, chl zob. Białachowo
- Białochowo (Białachowo), *Białachowo*, pmr, tcz, Zblewo, osada folwarczna, 18,4 53,9
- Białochowo, chl zob. Białachowo
- Białochówka, chl zob. Białachówko
- Białowieża (Białowieże), pmr, tch, Tuchola, 17,8 53,6
- Biały Bór, czl zob. Białobork
- Biały Bór, czl zob. Białoborski Folwark I
- Biały Dwór, chl zob. Białydwór
- Biały Dwór, mlb zob. Weissshof
- Białybór, chl zob. Białydwór
- Białybór, czl zob. Białobork
- Białydwór (Białybór), *Biały Bór*, chl, chl, Sarnowo, osada folwarczna, d, 18,7 53,4
- Biechowo (Biechowa, Biechowo Wielgie), pmr, swc, Przysiesk, 18,3 53,5
- Biechowo Wielgie, swc zob. Biechowo
- Biechówko (Biechówka), pmr, swc, Przysiesk, 18,3 53,5
- Bieland-Steinbeck, *Bielany*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Bielany, mlb zob. Bieland-Steinbeck
- Bielawy+, pmr, tcz, Gniew, k, 18,8 53,8
- Bielczyny, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d, 18,6 53,2
- Bielice, chl, mch, Skarlin, 19,4 53,5
- Bielkowo Małe (Kleinbelkow, Wilkówko), *Bielkówko*, pmr, gdn, Prągowo, 18,5 54,3
- Bielkowo Wielkie (Gross Billekaw, Grossbelkow, Wilkowo), *Bielkowo*, pmr, gdn, Prągowo, d, 18,5 54,3
- Bielkówko, gdn zob. Bielkowo Małe
- Bielsk, chl, chl, Kowalewo, k, 18,9 53,1 s. 40
- Bielsk, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, pustka, k, 18,7 53,8 s. 40
- Bienhof, mlb zob. Bönhof
- Bienin, *Zbeniny*, pmr, czl, Chojniczki, 17,6 53,8
- Bieńkówka, chl, chl, Starogród, d, 18,3 53,3 s. 58
- Bierzgieł, *Młyniec Pierwszy-część*, chl, chl, Gronowo, osada młyńska, d, 18,8 53,1
- Bierzgłowo, chl, chl, Bierzgłowo, m, 18,4 53,1 s. 28
- Bierzgłowski Zamek, *Zamek Bierzgłowski*, chl, chl, Bierzgłowo, zamek, m, 18,5 53,1
- Biesterfeld (Beisterfeld), *Bystrze*, mlb, mlb, Biesterfeld, k, 18,9 54 s. 28
- Bieszkowice, pmr, pck, Góra, osada folwarczna, 18,3 54,5
- Bińcze, czl zob. Berwald
- Biotowo (Bietowo), *Bietowo*, pmr, tcz, Lubiechowo, 18,4 53,9
- Birkau, *Brzezina*, mlb, mlb, Neukirch, dm, 19,6 54,3
- Birkenfelde, mlb zob. Grzymała
- Bischald, mch zob. Byszwałd
- Bischofberg, gdn zob. Biskupia Góra
- Bischofswald, czl zob. Biskupnica
- Biskupia Góra (Bischofberg, Biskupia Górka), *Gdańsk-część*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d, 18,6 54,3 s. 39, 75, 77, 78, 89, 95
- Biskupia Górka, gdn zob. Biskupia Górka
- Biskupice, chl, chl, Biskupice, d, 18,5 53,1 s. 27
- Biskupnica (Bischofswald), pmr, czl, Biskupnica, k, 17,2 53,7 s. 30
- Bładowo (Bładowa), pmr, tch, Tuchola, k, 17,8 53,6
- Blizinko (Małe Blizne), *Blizienko*, chl, chl, Liwald, osada folwarczna, k, 19,1 53,4
- Blizno (Blizne, Wielkie Blizne), chl, chl, Liwald, k, 19,1 53,4
- Blomenfeld, czl zob. Blumfeld
- Blonaken (Blumenlacken, Blumlacken), *Blunaki*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
- Błudowo, Prusy Książęce, s. 21, 29
- Błudzin, swc zob. Bładzin
- Blumenlacken, mlb zob. Blonaken
- Blumfeld (Blomenfeld, Bluweld), *Niwy*, pmr, czl, Blumfeld, 17,4 53,6 s. 30
- Blumfeldzki Młyn+, pmr, czl, Blumfeld, osada młyńska, ks, 17,4 53,6
- Blumlacken, mlb zob. Blonaken
- Blumstein (Blumsztyn), *Kamienica*, mlb, mlb, Schadwald, k, 19,1 54,1 s. 40
- Blunaki, mlb zob. Blonaken
- Blunowo, chl zob. Błonowo
- Bluweld, czl zob. Blumfeld
- Błachta, chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,3
- Bładzikowo (Bładzikowa), pmr, pck, Puck, d, 18,4 54,7
- Bładzin (Bludzin, Bładzin), *Bładzim*, pmr, swc, Siekotowo, k, 18,1 53,5
- Bładowo, chl, chl, Bładowo, k, 18,8 53,4 s. 27
- Błonowo (Blunowo), *Stare Błonowo*, chl, chl, Łasin, k, 19,1 53,5
- Błotnik, gdn zob. Schmerblock
- Błoto, chl, chl, Unisław, d, 18,3 53,2
- Bobowo (Bobau), pmr, tcz, Bobowo, k, 18,6 53,9 s. 29
- Bobrowo (Bobrowa), *Szumilowo-część*, chl, chl, Radzyń, ks, 19 53,4
- Bobrowo (Bobrau, Bobrowa), chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3 s. 27
- Bochlin, now zob. Zapust
- Bochlino (Bochlin), *Bochlin*, pmr, now, Nowe, 18,7 53,7
- Bocień (Ocień, Ocini), chl, chl, Zajęczkowo, osada folwarczna, k, 18,7 53,2
- Bogatka, gdn zob. Reichenberg
- Bogdanki (Bogdantz), chl, chl, Łasin, 19,1 53,5
- Bogdantz, chl zob. Bogdanki
- Boguszewo, chl, chl, Radzyń, 19 53,4
- Böhmischgut, *Czechowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1
- Bohnsack, *Sobieszewo*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 18,8 54,3 s. 20, 29

- Bojan (Bojanie), *Bojano*, pmr, gdn, Kielno, k, 18,4 54,5
- Bolemin (Gross Bolemin), *Bolumin*, chl, chl, Boleminek, 18,3 53,1
- Boleminiek (Klein Boleminiek), *Boluminek*, chl, chl, Boleminek, 18,3 53,2 s. 18, 28
- Boleszyn, chl, mch, Boleszyn, d, 19,7 53,3 s. 27
- Bollwerk, *Nowakowo-część*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Bolszewo (Bulszewo, Nowa Karczma, Ulszewo), pmr, pck, Góra, 18,2 54,6
- Bolszewski Młyn, *Gościnino-część*, pmr, pck, Góra, osada młyńska, 18,2 54,6
- Bolumin, chl zob. Bolemin
- Boluminek, chl zob. Boleminek
- Bomgart (Bongart, Namierau), *Namirowo*, mlb, mlb, Pestlin (Postolin), 19,1 53,8
- Bomgart, chl zob. Bağart
- Bönhof (Benhof, Benowo, Bienhof), *Benowo*, mlb, mlb, Sztum, k, 18,9 53,9
- Borchfeld, *Borkowo*, pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,3
- Borc (Barsche, Borcze, Burcze), pmr, tcz, Goręczyno, 18,3 54,3
- Borent, mlb zob. Barendt
- Borenty, mlb zob. Barendt
- Boręty, mlb zob. Barendt
- Borkau, tcz zob. Borkowo
- Borkowo, pmr, gdn, Żuków, 18,3 54,3
- Borkowo (Borkau), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, d, 18,6 53,8
- Borkowo, gdn zob. Borchfeld
- Borostowo, *Borzestowo*, pmr, mrw, Chmielno, 18 54,3
- Boroszewko, tcz zob. Boroszewo Małe
- Boroszewo Małe (Boroszewko), *Boroszewko*, pmr, tcz, Godziszewo, osada folwarczna, 18,6 54,1
- Boroszewo Wielkie, *Boroszewo*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
- Borowiec, mrw zob. Borowski Młyn
- Borowiec+, pmr, gdn, Chwaszczyno, pustka, d, 18,4 54,4
- Borowski Młyn, *Borowiec*, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska, k, 17,7 54,1 s. 24
- Borowy Młyn (Heidemühle), pmr, czl, Borzyszkowo, osada młyńska, k, 17,3 54
- Borówno, chl, chl, Starogród, d, 18,3 53,3
- Borówno, chl, chl, Wielka Łąka, 18,8 53,1
- Borsk, pmr, tch, Wiele, osada młyńska, k, 17,9 53,9
- Borucino (Boruczewo, Burocino), pmr, mrw, Stężycza Mała, 18 54,3
- Borucki Młyn+, pmr, mrw, Stężycza Mała, osada młyńska, 18 54,3
- Boruczewo, mrw zob. Borucino
- Borzechowo, pmr, tcz, Zblewo, k, 18,4 53,9
- Borzestowo, mrw zob. Borostowo
- Borzęcín, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,2 s. 39
- Borzyszkowo (Borzyszkowy), *Borzyszkowy*, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,4 54 s. 16, 30
- Bosendorf, chl zob. Zławieś
- Bożepole (Bożepól), *Bożepole Królewskie*, pmr, tcz, Skarszewy, k, 18,4 54,1
- Bożepole (Bożepól), *Bożepole Szlacheckie*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, 18,2 54
- Bra (Młyn Berski), *Stara Brda Pilska*, pmr, czl, Brzeźno, osada karczarska, k, 17,2 53,9
- Brachlewo, mlb zob. Jerzewo
- Brachlino, swc zob. Zbrachlino
- Bracknau, chl zob. Brąkno
- Bralewnica (Bralownica), pmr, tch, Mądomierz Wielki, osada folwarczna, k, 17,7 53,5
- Bralownica, tch zob. Bralewnica
- Bramka, pmr, swc, Przysiersk, osada folwarczna, 18,3 53,4
- Branica, *Branica Pierwsza*, pmr, swc, Siekotowo, 18,2 53,4
- Branica Pierwsza, swc zob. Branica
- Braniewo, Warmia, s. 67
- Bratian, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, k, 19,6 53,5
- Bratian Zamek (Pratian), *Bratian-część*, chl, mch, Kurzętnik, zamek, k, 19,6 53,5
- Bratoszewo, *Bratuszewo*, chl, mch, Brzoze, d, 19,6 53,4
- Bratwin, swc zob. Pratwin
- Braunswalde, mlb zob. Brumswald
- Brąkno (Bracknau, Brokno), *Brąchnowo*, chl, chl, Biskupice, sm, 18,5 53,1
- Brąknówko, *Brąchnówko*, chl, chl, Grzywna Biskupia, m, 18,6 53,1
- Brda, czl zob. Chwarszno
- Breiweld, czl zob. Bretfeld
- Bretfeld (Breiweld), *Sierpowo*, pmr, czl, Bretfeld, 17 53,6 s. 30
- Bretfeldzki Młyn, pmr, czl, Bretfeld, osada młyńska, 16,9 53,6
- Brętowo, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Briesekakus (Eichfier, Eichvir, Eiversfelda, Neudorf), *Brzeznie*, pmr, czl, Biały Bór, k, 16,9 53,8
- Brisse, chl zob. Brzezienko
- Broda, tch zob. Pądzienica
- Brodén, tcz zob. Brody
- Brodnica (Strasburg), chl, mch, Brodnica, miasto, k, 19,4 53,3 s. 14, 19, 20, 27, 40
- Brodnica, *Brodnica Górna*, pmr, mrw, Chmielno, osada folwarczna, 18,1 54,3
- Brodnica, mch zob. Fijewo
- Brody (Brodén), *Brody Pomorskie*, pmr, tcz, Gniew, osada folwarczna, k, 18,8 53,9
- Brody Pomorskie, tcz zob. Brody
- Brody, tcz zob. Bród
- Brodzak, mlb zob. Brotsack
- Brodzkie Młyny, tcz zob. Gniewski Młyn
- Brokno, chl zob. Brąkno
- Broniewo, gdn zob. Brunau
- Bröske, mlb zob. Brzoski
- Brosowken, *Brzozówka*, mlb, mlb, Altenmarkt, 19,2 53,9
- Brotsack (Brodzak), *Chlebówka*, mlb, mlb, Nytych, k, 19,1 54,1
- Browina (Browiny, Mrowina), chl, chl, Grzywna Biskupia, 18,6 53,2 s. 60
- Broza, mch zob. Brzoze
- Brozdowo, pck zob. Brudzewo
- Bród, *Brody*, pmr, tcz, Dzierżąno, osada folwarczna, d, 18,8 53,9 s. 24
- Bruch, *Bruck*, mlb, mlb, Posilge, 19,3 54
- Bruchmelski Młyn, *Łęzek*, pmr, czl, Wierzchowo, osada młyńska, k, 17,4 53,6
- Brudzawy (Brudzewki, Brudzewki Małe), *Brudzawki*, chl, mch, Brudzawy, 19,1 53,3
- Brudzawy (Brudzewy), chl, mch, Brudzawy, k, 19,2 53,3 s. 27
- Brudzewki Małe, mch zob. Brudzawy
- Brudzewki, mch zob. Brudzawy
- Brudzewo (Brozdowo), pmr, pck, Puck, k, 18,4 54,7
- Brudzewy, mch zob. Brudzawy
- Bruck, mlb zob. Bruch
- Brumswald (Braunswalde, Niemiecki Brunswald), *Gościszewo*, mlb, mlb, Brumswald, k, 19 54 s. 28
- Brunau, *Broniewo*, pmr, gdn, Fürstenwerder, m, 19 54,3
- Brusy (Brus), pmr, tch, Brusy, k, 17,7 53,9 s. 29
- Bruśce, tcz zob. Brzuśce
- Brzemiona, pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, 18,3 53,6
- Brzeski, mlb zob. Brzoski
- Brzeskie, mlb zob. Brzoski
- Brzeznie, czl zob. Briesekakus
- Brzezienko (Brisse, Hogenbryse), *Brzezinko*, chl, chl, Gronowo, d, 18,8 53,1
- Brzezina, mlb zob. Birkau
- Brzezinko, chl zob. Brzezienko
- Brzezino (Brzeźno, Mrzezino, Mrzeźno), *Mrzezino*, pmr, pck, Puck, k, 18,4 54,7
- Brzeziny, pmr, swc, Osie, k, 18,4 53,6
- Brzeziński Młyn+, pmr, pck, Puck, osada młyńska, k, 18,4 54,6

- Brzeźnica, pmr, czl, Biały Bór, pustka, k, 16,9 53,9 s. 40
- Brzeźno (Nieder Brissen), chl, chl, Gronowo, m, 18,8 53,1
- Brzeźno, pmr, czl, Brzeźno, k, 17,5 53,7 s. 30
- Brzeźno, pmr, gdn, Oliwa, d, 18,6 54,4
- Brzeźno, pmr, swc, Serocko, 18,1 53,3
- Brzeźno, *Brzeźno Szlacheckie*, pmr, czl, Brzeźno, 17,2 54 s. 30
- Brzeźno, *Brzeźno Wielkie*, pmr, tcz, Sobkowy, d, 18,6 54
- Brzeźno, pck zob. Brzezino
- Brzoski (Bröske, Brzeski, Brzeskie), *Brzózki*, mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,2
- Brzoze (Broza), *Brzozie Lubawskie*, chl, mch, Brzoze, d, 19,6 53,3
- Brzoze Polskie, *Brzozie*, chl, mch, Brzoze Polskie, d, 19,6 53,3 s. 14
- Brzozie, mch zob. Brzoze Polskie
- Brzozowo, chl, chl, Chełmno, d, 18,4 53,3
- Brzozówka, mlb zob. Brosowken
- Brzózki, mlb zob. Brzoski
- Brzuchowa, *Brzuchowo*, pmr, tch, Mądro-mierz Wielki, osada folwarczna, 17,8 53,5
- Brzuchowo, tch zob. Brzuchowa
- Brzuśce (Bruśce), pmr, tcz, Sobkowy, d, 18,7 54
- Brzyno, pck zob. Bzino
- Buchenrode, pck zob. Połchówko
- Bucholc, *Bukowo*, pmr, czl, Bucholc, k, 17,4 53,6 s. 30
- Bucholcki Młyn, pmr, czl, Bucholc, osada młyńska, ks, 17,4 53,6
- Bucholtz, mrw zob. Bałomino
- Buchwalde, *Bukowo*, mlb, mlb, Posilge, 19,2 54
- Buczek (Bucz), chl, mch, Nieżywięc, 19,2 53,3
- Buczek (Bucz), pmr, swc, Jeżowo, 18,4 53,5
- Bucz, mch zob. Buczek
- Bucz, swc zob. Buczek
- Budyń (Budzin, Budzyn), pmr, swc, Przysiersk, 18,3 53,5
- Budzisz, mlb, mlb, Posilge, 19,3 54
- Budzyn, swc zob. Budyń
- Bukowiec, pmr, swc, Przysiersk, 18,2 53,4
- Bukowiec, *Stary Bukowiec*, pmr, tcz, Niedamowo, 18,1 54
- Bukowina, okręg łębarski, s. 29
- Bukowo, czl zob. Bucholc
- Bukowo, mlb zob. Buchwalde
- Bulszewo, pck zob. Bolszewo
- Buraw, gdn zob. Burów
- Burchardtowo, pmr, gdn, Żuków, huta, d, 18,2 54,3
- Burcze, tcz zob. Borcze
- Burggrafin, gdn zob. Kokoszcza
- Burnowo, chl zob. Burznowo
- Burocino, mrw zob. Borucino
- Burów+ (Buraw), pmr, gdn, Oliwa, osada folwarczna, d, 18,6 54,4
- Bursnowo, chl zob. Burznowo
- Bursztych, *Janowo*, pmr, tcz, Gniew, pustka, k, 18,9 53,8
- Burznowo (Burnowo, Bursnowo), *Bursz-tynowo*, chl, chl, Burznowo, k, 19,1 53,4 s. 28
- Busin, now zob. Buśna
- Buskowy (Grossbuskow), *Buszkowy*, pmr, gdn, Prągowo, 18,4 54,2
- Buskowy Małe (Kleinbuskow), *Buszkowy Dolne*, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, 18,4 54,2
- Buszkowy Dolne, gdn zob. Buszkowy Małe
- Buszkowy, gdn zob. Buszkowy
- Buszmił+, pmr, czl, Kiełpin, osada młyńska, m, 17,5 53,7
- Buśna (Busin, Buśno), *Buśnia*, pmr, now, Jeżowo, osada folwarczna, 18,6 53,5
- Butzendorf, czl zob. Objezierze
- Bylina, mrw zob. Żukówka
- Bysewo, gdn zob. Byszewo
- Bysław, tch zob. Zbysław
- Bysławek, tch zob. Zbysławek
- Bystra, gdn zob. Scharfenberg
- Bystrze, mlb zob. Biesterfeld
- Byszewo, *Bysewo*, pmr, gdn, Materna, k, 18,5 54,4
- Byszwałd (Bischwald), chl, mch, Bysz-wałd, d, 19,7 53,5 s. 27
- Bytonia (Bytunia), pmr, tcz, Zblewo, pustka, k, 18,3 53,9
- Bytunia, tcz zob. Bytonia
- Bzino, *Brzyno*, pmr, pck, Osieki Lęborskie, k, 18 54,8
- Bzowo (Bzów), pmr, now, Bzowo, k, 18,7 53,6 s. 29
- Cadien, *Kadyny*, mlb, mlb, Tolkemit, 19,5 54,3
- Calbe, mlb zob. Kalwa
- Camerau, tcz zob. Kamirowo
- Carthaus, gdn zob. Kartuzy
- Cedry Małe, gdn zob. Klein Zinder
- Cedry Wielkie, gdn zob. Gross Zinder
- Cegielnia, tcz zob. Kościerzyna-Dwór
- Cekcyn, tch zob. Ciekcin
- Celibowo (Celbowa, Kolibowo), *Celbo-wo*, pmr, pck, Puck, k, 18,4 54,7
- Cendry Wielkie, gdn zob. Gross Zinder
- Cepno, chl, chl, Czyste, 18,5 53,3
- Cerkwica Wielka (Cerkwica), *Duża Cerkwica*, pmr, tch, Cerkwica Wielka, d, 17,6 53,5 s. 30
- Cetniewo, pck zob. Cytniewo
- Cetnowo, pck zob. Cytniewo
- Charzykowo, *Charzykowy*, pmr, czl, Chojniczki, k, 17,5 53,7
- Chelman, chl zob. Chełmanie
- Chełm Mały, tch zob. Chełmy Małe
- Chełm Wielki, tch zob. Chełmy Wielkie
- Chełm, gdn zob. Stolzenberg
- Chełmanie (Chelman), *Chelmonie*, chl, chl, Chełmanie, 18,9 53,1 s. 28
- Chełmaniec, *Chelmoniec*, chl, chl, Kowalewo, 18,9 53,1
- Chełmno (Culmen), chl, chl, Chełmno, miasto, d, 18,4 53,3 s. 8, 18, 27, 39, 40, 46–61, 107, 110
- Chełmonie, chl zob. Chełmanie
- Chełmoniec, chl zob. Chełmaniec
- Chełmy Małe (Chełm Mały, Chołmiej Mały), *Małe Chełmy*, pmr, tch, Brusy, 17,6 53,9
- Chełmy Wielkie (Chełm Wielki, Chołmiej Wielki), *Wielkie Chełmy*, pmr, tch, Brusy, 17,6 53,9
- Chełmża (Culmsee), chl, chl, Chełmża, miasto, d, 18,6 53,2 s. 14, 27, 51, 58, 60
- Chelsty, chl, mch, Lidzbark Welski, 19,8 53,3
- Chlebówka, mlb zob. Brotsack
- Chłapowo (Chłapowa, Kłapow), pmr, pck, Łepcz, k, 18,4 54,8
- Chmielna, mrw zob. Chmielno
- Chmielno (Chmielna), pmr, mrw, Chmielno, d, 18,1 54,3 s. 29
- Chmielonko, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska, d, 18,1 54,3
- Chochołek, *Nowy Jasiniec-część*, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k, 18 53,4
- Chociński Młyn (Chocina), pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada młyńska, 17,4 53,8
- Chojnice, pmr, czl, Chojnice, miasto, k, 17,6 53,7 s. 16, 30, 42, 67
- Chojniczki (Małe Chojnice, Małe Chojniczki), pmr, czl, Chojniczki, k, 17,5 53,7 s. 30
- Chojno, chl, mch, Brodnica, 19,3 53,3
- Chojnowo, mlb zob. Konradswald
- Chojty, mlb zob. Koiten
- Cholewice, *Czaple*, chl, chl, Nowa Wieś, osada folwarczna, k, 18,8 53,3
- Chołmiej Mały, tch zob. Chełmy Małe
- Chołmiej Wielki, tch zob. Chełmy Wielkie
- Chośnica (Chosznica, Kośnica), pmr, mrw, Parchowo, 17,7 54,3
- Chrapice, chl, chl, Papowo, osada folwar-czna, d, 18,6 53,2
- Christburg, mlb zob. Kiszpork
- Chrostkowo, swc zob. Krostkowo
- Chrośle, chl, mch, Chrośle, k, 19,6 53,5 s. 14, 28
- Chrystkowo, swc zob. Krostkowo
- Chrzastowo, czl zob. Krystfeld
- Chrzastówko, czl zob. Krystfeldzki Młyn
- Chrzutowo, tcz zob. Krzutowo
- Chudomino (Chudomin), pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,5 54,3

- Chwarszno (Gwarszno), *Brdą*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, 17,8 53,7
- Chwarzenko, tcz zob. Chwarzno Małe
- Chwarzno, pmr, gdn, Chylona, 18,5 54,5
- Chwarzno (Gwarszno), pmr, tcz, Kiszewa Wielka, 18,2 54
- Chwarzno Małe (Gwarszno Małe), *Chwarzenko*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna, 18,1 54
- Chwaszczyno (Chwaścino, Kwaścino), pmr, gdn, Chwaszczyno, d, 18,4 54,4 s. 29
- Chylona (Chyłoń), *Chylonia*, pmr, gdn, Chylona, k, 18,5 54,5 s. 29
- Ciborze, *Cibórz*, chl, mch, Lidzbark Welski, 19,9 53,3
- Cibórz, mch zob. Ciborze
- Cichoradz, chl, chl, Boleminek, 18,4 53,2
- Ciechanówko, chl, mch, Lidzbark Welski, k, 19,8 53,3
- Ciechcin, tch zob. Ciekcin
- Ciechocin (Ciechocin Niemiecki, Deutsch Zekzin), pmr, tch, Ostrowite, k, 17,7 53,6
- Ciechocin (Ciechocino), *Ciechocino*, pmr, pck, Reda, k, 18,3 54,6
- Ciechocin, dbr, s. 14, 19, 28
- Ciechocin Niemiecki, tch zob. Ciechocin
- Ciechocino, pck zob. Ciechocin
- Ciecholewo (Ciecholewo, Cziechalau), *Ciecholewy*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, 17,4 53,8
- Ciecholewy (Cziechalau), pmr, tcz, Kokoszkowy, 18,6 54
- Ciecholewy, czl zob. Ciecholewo
- Ciechowa, swc zob. Małociechowo
- Ciecieszewo, gdn zob. Czczewo
- Cieciorko, mrw zob. Cieszonko
- Ciekcin (Ciehcin, Ciekczyn, Dziekcin), *Cekcyn*, pmr, tch, Ciekcin, k, 18 53,6 s. 29
- Cieleszyn, swc zob. Cielieszyno
- Cielieszyna, swc zob. Cielieszyno
- Cielieszyniek, swc zob. Cielieszynko
- Cielieszynko (Cielieszyno Małe), *Cielieszyniek*, pmr, swc, Niewieścino, 18,3 53,3
- Cielieszyno (Cielieszyna, Cielieszyno Wielkie), *Cielieszyn*, pmr, swc, Topolno, 18,3 53,3
- Cielieszyno Małe, swc zob. Cielieszynko
- Cielieszyno Wielkie, swc zob. Cielieszyno
- Ciełeta, chl, mch, Ciełeta, ds, 19,5 53,2 s. 20, 28
- Cieplewo, gdn zob. Zippelau
- Cieple, tcz zob. Ciepły Dwór
- Ciepły Dwór (Warmhof), *Cieple*, pmr, tcz, Gniew, osada folwarczna, k, 18,8 53,9
- Cierniowo, gdn zob. Czerniewo
- Cierniów, gdn zob. Czerniewo
- Cierznie, czl zob. Peterswald
- Ciesiorko, mrw zob. Cieszonko
- Cieszenie, pmr, mrw, Chmielno, osada folwarczna, 18,1 54,3
- Cieszonko (Cieciorko, Ciesiorko), pmr, mrw, Świanowo, osada folwarczna, k, 18,1 54,4
- Cieszymowo, mlb zob. Gross Techendorf
- Cieszyny, chl, mch, Wrocki, k, 19,2 53,2
- Cisewie, tch zob. Cisowo
- Cisewo, gdn zob. Cisowo
- Cisowa, gdn zob. Cisowo
- Cisowo, *Cisewie*, pmr, tch, Wiele, 17,9 53,9
- Cisowo (Cisewo), *Cisowa*, pmr, gdn, Chylona, k, 18,5 54,5
- Colpin, czl zob. Kiełpin
- Colpin, tch zob. Kiełpin
- Cołdanki, czl zob. Soldan
- Conerstein, Kocborowo
- Coniad, mch zob. Konojady
- Conradswalde, mlb zob. Konradswald
- Culmen, chl zob. Chełmno
- Culmsee, chl zob. Chełmża
- Cyganek, mlb zob. Reimerswalde
- Cyganek, mlb zob. Tiegenhagen
- Cygusy, mlb zob. Ziegenfus
- Cymbark, chl, chl, Wąbrzeźno, osada folwarczna, d, 18,9 53,3
- Cytniewo (Cetnowo), *Cetniewo*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna, d, 18,4 54,8
- Czankoczin, gdn zob. Zankenzin
- Czapel, gdn zob. Czaple
- Czapel, tcz zob. Czaple Nowe
- Czapel, tcz zob. Czaple Stare
- Czapelki (Klein Czapel, Popusin?), pmr, swc, Świecie, 18,5 53,5
- Czapelko, gdn zob. Czepielsk
- Czapielsk, gdn zob. Czepielsk
- Czapiewice, pmr, tch, Brusy, 17,7 53,9
- Czaple (Czapel), pmr, gdn, Żuków, k, 18,4 54,4
- Czaple, chl zob. Cholewice
- Czaple, chl, chl, Nowa Wieś, k, 18,8 53,3
- Czaple, pmr, swc, Świecie, 18,5 53,5
- Czaple Nowe (Czapel), *Nowe Czaple*, pmr, tcz, Stężyca Mała, pustka, d, 18,1 54,2
- Czaple Stare (Czapel), *Stare Czaple*, pmr, tcz, Stężyca Mała, osada folwarczna, d, 18 54,2
- Czarlin (Czarlino), pmr, tcz, Sobkowy, 18,8 54
- Czarne, czl zob. Hamersztyn
- Czarnice, *Czarnoszyce*, pmr, czl, Kiełpin, 17,4 53,7
- Czarnocin, pmr, tcz, Skarszewy, osada folwarczna, k, 18,4 54
- Czarnoszyce, czl zob. Czarnice
- Czarnowa, tch zob. Czarnowo
- Czarnowa, chl, chl, Czarnowo, m, 18,3 53,1 s. 28
- Czarnowo (Czarnowa), pmr, tch, Brusy, 17,7 53,9
- Czarnowo, *Czarny Młyn*, pmr, pck, Strzelno, osada młyńska, k, 18,3 54,8
- Czarnowo, chl zob. Smogorsk
- Czarnu Kakus, czl zob. Pennikuł
- Czarny Młyn, pck zob. Czarnowo
- Czarnylas (Schwarzenwald), pmr, tcz, Czarnylas, k, 18,5 53,8 s. 29
- Czartołomie, pmr, czl, Chojniczki, 17,6 53,7
- Czarze (Czarża), *Czarże*, chl, chl, Czarze, 18,3 53,2 s. 28
- Czarża, chl zob. Czarze
- Czarże, chl zob. Czarze
- Czechowo, mlb zob. Böhmischgut
- Czczewo, chl, chl, Radzyń, k, 19 53,4
- Czczewo (Ciecieszewo), pmr, gdn, Żuków, pustka, 18,3 54,4
- Czekanowo, chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
- Czemlewo, chl, chl, Czarze, osada folwarczna, d, 18,3 53,2
- Czepielka, gdn zob. Czepielsk
- Czepielko, gdn zob. Czepielsk
- Czepielsk (Czapelko, Czepielka, Czepielko, Czepiołki), *Czapielsk*, pmr, gdn, Czepielsk, 18,4 54,3 s. 29
- Czernichowy, tcz zob. Czernikowy
- Czerniewo (Cierniowo, Cierniów, Cziernau, Czyrniowo), pmr, gdn, Prągowo, 18,5 54,2
- Czerniki, tcz zob. Czernikowy
- Czernikowy (Czernichowy), *Czerniki*, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d, 18,2 54
- Czernin, mlb zob. Hohendorf
- Czersk (Czerska), pmr, tch, Czersk, k, 18 53,8 s. 29
- Czersk Świecki, swc zob. Czersko
- Czersk, swc zob. Czersko
- Czerska, tch zob. Czersk
- Czersko (Czersk, Czerska, Czyrsk), *Czersk Świecki*, pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,6
- Czerwińsk (Czerwińsko), *Czerwińsk*, pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna, 18,7 53,7
- Czerwonny Dwór, mlb zob. Rothof
- Częstkowo (Częstkowa), pmr, mrw, Luzino, 18,1 54,5
- Częstkowo, pmr, tcz, Kościerzyna, 17,9 54,2
- Cziechalau, czl zob. Ciecholewo
- Cziechalau, tcz zob. Ciecholewy
- Cziernau, gdn zob. Czerniewo
- Cziskendorf, gdn zob. Sperlingsdorf
- Cziszkendorf, tcz zob. Czyżykowo
- Czitno, czl zob. Szczytno
- Człuchów (Schlochau, Słuchów), pmr, czl, Człuchów, miasto, k, 17,4 53,7 s. 16, 30, 67

- Człuchów-Zamek+, pmr, czl, Człuchów, zamek, k, 17,4 53,7
- Czodrowa, tcz zob. Szczodrowo
- Czosnowo, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna, 17,4 53,8
- Czyczkowo, tch zob. Czyczkowy
- Czyczkowy (Czyczkowo), pmr, tch, Brusy, k, 17,7 53,9
- Czymanowo, pck zob. Szymanowo
- Czyrniowo, gdn zob. Czerniewo
- Czyrsk, swc zob. Czersko
- Czyrwony Dwór, mlb zob. Rothof
- Czyste, *Wielkie Czyste*, chl, chl, Czyste, d, 18,5 53,3 s. 27
- Czyste Małe, *Małe Czyste*, chl, chl, Czyste, osada folwarczna, d, 18,5 53,3
- Czyrniowo, gdn zob. Czerniewo
- Czystochleb, chl, chl, Wąbrzeźno, sm, 18,9 53,2
- Czyżykowo (Cziszkendorf), pmr, tcz, Tczew, 18,8 54,1 s. 39
- Dahlmansche Mühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Dalwin (Dalwino), pmr, tcz, Dalwin, k, 18,6 54,1 s. 30
- Dalwino, tcz zob. Dalwin
- Damaszka, tcz zob. Domaszka
- Damerau, chl zob. Dąbrówka
- Damerau, mlb zob. Dąbrówka
- Damerau, swc zob. Dąbrówka
- Damerau, tch zob. Dąbrówka
- Danzig, gdn zob. Gdańsk
- Danziger Haupt+, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 19 54,3
- Danziger Heisterneest, gdn zob. Hesternia Gdańska
- Dargolewa, mrw zob. Dargolewo
- Dargolewo (Bargłowo, Dargolewa), pmr, mrw, Strzepez, osada folwarczna, 18 54,5
- Darzlub (Darżłów), *Darzlubie*, pmr, pck, Mechowo, d, 18,3 54,7
- Darzlubie, pck zob. Darzlub
- Darżno (Wierzchno), *Dźwierżno*, pmr, czl, Koczała, pustka, 17 54
- Darżłów, pck zob. Darzlub
- Daszkowo, chl, chl, Wiewiórki, osada młyńska, 18,8 53,4
- Dąbrawa, czl zob. Dąbrowa
- Dąbrawa, tch zob. Dąbrowa
- Dąbrawka, pck zob. Dąbrówka
- Dąbrawka, tcz zob. Dąbrówka
- Dąbrowa, mlb, mlb, ?, 19,5 54,2
- Dąbrowa (Dąbrawa), *Dąbrowa Człuchowska*, pmr, czl, Przechylewo, 17,3 53,8
- Dąbrowa (Dąbrawa, Dąbrówka), pmr, tch, Wiele, k, 17,9 53,9
- Dąbrowa Chełmińska, chl zob. Dąbrówka
- Dąbrowa Człuchowska, czl zob. Dąbrowa
- Dąbrowa Niemiecka, mlb zob. Dąbrówka Niemiecka
- Dąbrowa Purska, mlb zob. Dąbrówka Pruska
- Dąbrowa, mlb zob. Dąbrówka
- Dąbrówka (Damerau), *Dąbrowa*, mlb, mlb, Barendt, k, 18,9 54,1
- Dąbrówka (Damerau), *Dąbrowa Chełmińska*, chl, chl, Boleminek, d, 18,3 53,2
- Dąbrówka (Damerau), pmr, tcz, Dąbrówka, k, 18,5 53,9 s. 29
- Dąbrówka, *Dąbrówka Królewska*, chl, chl, Gruta, k, 18,9 53,5
- Dąbrówka, chl, mch, Nieżywięc, osada folwarczna, k, 19,2 53,3
- Dąbrówka, pmr, now, Pieniążkowo, 18,8 53,7
- Dąbrówka (Dąbrawka), pmr, pck, Luzino, 18,2 54,5
- Dąbrówka, chl, chl, Sarnowo, d, 18,7 53,3
- Dąbrówka (Damerau), pmr, swc, Drzycim, 18,3 53,5
- Dąbrówka (Damerau), pmr, tch, Dąbrówka, d, 17,6 53,6 s. 30
- Dąbrówka (Damerau, Dąbrawka), *Dąbrówka Tczewska*, pmr, tcz, Miłobądz, k, 18,7 54,1
- Dąbrówka, *Pusta Dąbrówka*, chl, mch, Wrocki, k, 19,2 53,2
- Dąbrówka Królewska, chl zob. Dąbrówka
- Dąbrówka Malborska, mlb zob. Dąbrówka Niemiecka
- Dąbrówka Niemiecka (Dąbrowa Niemiecka, Deutsch Damerau), *Dąbrówka Malborska*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k, 19,1 54 s. 28
- Dąbrówka Polska, *Barchnowy*, pmr, tcz, Bobowo, 18,6 53,9
- Dąbrówka Pruska (Dąbrowa Purska, Preussisch Damerau), mlb, mlb, Pestlin (Postolin), k, 19,1 53,9
- Dąbrówka Tczewska, tcz zob. Dąbrówka
- Dąbrówka, tch zob. Dąbrowa
- Debrzno, czl zob. Frydland
- Dembitzno, mlb zob. Dębice
- Demblin, tcz zob. Demlin
- Demin, *Dyminek*, pmr, czl, Hamersztyn, osada folwarczna, 16,9 53,8
- Demlin (Demblin, Demlino, Dęblin), pmr, tcz, Demlin, k, 18,5 54,1 s. 30
- Demlino, tcz zob. Demlin
- Derschau, tcz zob. Tczew
- Deutsch Damerau, mlb zob. Dąbrówka Niemiecka
- Deutsch Zekzin, tch zob. Ciechocin
- Deutschland, tcz zob. Słońca Niemiecka
- Dębice (Dembitzen), mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2 s. 39, 40
- Dębiniec, chl zob. Dębiniec
- Dębień (Dębin), chl, mch, Rumian, d, 19,9 53,4
- Dębin, mch zob. Dębień
- Dębina, chl zob. Dębiniec
- Dębina, mlb zob. Ichwałd
- Dębiniec (Dębina), *Dębiniec*, chl, chl, Radzyń, 18,8 53,4
- Dęblin, tcz zob. Demlin
- Dębica, pmr, czl, Dębica, k, 17,4 53,6 s. 30
- Dębicki Młyn, *Przytok*, pmr, czl, Dębica, osada młyńska, k, 17,3 53,6
- Dębogórze, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
- Dębołęka, mch zob. Dębowa Łąka
- Dębowa Łąka (Dębołęka), chl, mch, Dębowa Łąka, 19,1 53,3 s. 28
- Dębowiec, chl, chl, Czarze, 18,3 53,2
- Dębowo, chl, mch, Radoszki, osada młyńska, d, 19,7 53,3
- Dietrichsdorf, chl zob. Fałęcin
- Dietrichsdorf, chl zob. Szczepanki
- Dietrichsdorf, mlb zob. Straszewo
- Dirschau, tcz zob. Tczew
- Długa Wieś (Łasińska Wieś), *Łasin-część*, chl, chl, Łasin, m, 19,1 53,5
- Długie Pole, gdn zob. Langfeld
- Dobrzewin (Dobrzewino), *Dobrzewino*, pmr, gdn, Kielno, 18,4 54,4
- Dobrzewino, gdn zob. Dobrzewin
- Dolne Maliki, tcz zob. Malikowy Dolne
- Dolne Ostrowie, czl zob. Ostrowicka Karczma
- Dolny Młyn, *Grudziądz-część*, chl, chl, Grudziądz, osada młyńska, k, 18,7 53,5
- Dolsko, swc zob. Dulsk
- Domachno, pck zob. Domatowo
- Domachowo (Domachowa, Domakow), pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, 18,5 54,2
- Domaszka (Damaszka), *Damaszka*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
- Domatowo (Domachno, Dumatowa), pmr, pck, Starzyno, d, 18,2 54,7
- Domierz Mały, mrw zob. Donimierz Mały
- Domierz Wielki, mrw zob. Donimierz Wielki
- Domisław, pmr, czl, Domisław, k, 17 53,6 s. 30
- Donimierz Mały, mrw zob. Donimierz Mały
- Donimierz Wielki, mrw zob. Donimierz Wielki
- Donimierz Mały (Domierz Mały, Donimierz Mały), *Mały Donimierz*, pmr, mrw, Szynwałd, osada folwarczna, 18,2 54,5
- Donimierz Wielki (Domierz Wielki, Donimierz Wielki), *Donimierz*, pmr, mrw, Szynwałd, 18,2 54,5
- Donimierz, mrw zob. Donimierz Wielki
- Doręgowice, pmr, czl, Moszczenica, 17,5 53,6
- Dörfchen, tcz zob. Garc

- Dornhuben, *tcz* zob. Kolincz
- Dorposz, *Dorposz Szlachecki*, chl, chl, Kijewo Królewskie, 18,4 53,3
- Dörrbeck, *Próchnik*, mlb, mlb, Próchnik, m, 19,5 54,2 s. 29
- Dólsk, *swc* zob. Dulsk
- Dragacz, *now* zob. Tragoszcz
- Dreischweinskopfe+, *pmr, gdn, ?, osada karczmarska*, m, 18,6 54,3
- Drewnica, *gdn* zob. Schönbaum
- Drewnik, *mlb* zob. Drewshof
- Drewshof, *Drewnik*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Drozdowo (Drozdowa), *pmr, swc, Przysiersk*, 18,3 53,4
- Drożdżenica, *Drożdżenica*, *pmr, tch*, Cerkwica Wielka, 17,6 53,5
- Drożdżenica, *tch* zob. Drożdżenica
- Drugi Młyn+, *pmr, czl, Hamersztyn, osada młyńska*, k, 16,9 53,7
- Drużyny, chl, mch, Brodnica, d, 19,3 53,3
- Drzecin, *swc* zob. Drzycim
- Drzewina, *tcz* zob. Świnia Buda
- Drzonowo, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3 s. 30
- Drzonowo, *czl* zob. Schönau
- Drzycim (Drzecin, Drzycin, Drzycino), *pmr, swc, Drzycim*, k, 18,3 53,5 s. 29
- Dubelen, chl zob. Dubielno
- Dubiela (Dubelen, Dubielewo), *Dubiel*, mlb, mlb, Tiefenau, 19 53,8
- Dubielno (Dubelen), chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,2
- Dudenmoll+ (Juda, Judenmoll?), chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k, 18,8 53,1
- Dulewo, chl zob. Dylewo
- Dulsk (Dolsko, Dulska, Dulsko), *Dólsk*, *pmr, swc, Drzycim*, 18,4 53,5
- Dumatowa, *pck* zob. Domatowo
- Dusocin (Auswitz, Duszęcin), chl, chl, Mokre, k, 18,9 53,6
- Duszęcin, chl zob. Dusocin
- Duża Cerkwica, *tch* zob. Cerkwica Wielka
- Dworek, mlb zob. Höfchen
- Dworzyska, *swc* zob. Dwór Poledziński
- Dworzysko, *swc* zob. Dwór Poledziński
- Dwór Poledziński (Dworzyska), *Dworzysko*, *pmr, swc, Przysiersk, osada folwarczna*, k, 18,3 53,4
- Dwór, mch zob. Nowodwór
- Dwór, mch zob. Nowy Dwór
- Dybów+, *pmr, tcz, Gniew, osada folwarczna*, k, 18,8 53,8
- Dylewo (Dulewo), chl, chl, Pluskowasy, 19 53,2
- Dyminek, *czl* zob. Demin
- Dytrychsdorf, mlb zob. Straszewo
- Dywan, *mrw* zob. Welin
- Dzeschen, mch zob. Dzieżno
- Działowo, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,3
- Dzieckin, *tch* zob. Ciekcin
- Dziemiany, *Dziemiony*, chl, chl, Chełmża, d, 18,7 53,2
- Dziemiany, *pmr, tcz, Lipusz, osada folwarczna*, k, 17,8 54
- Dzierżążno (Seheressen), *Dzierżążno*, *pmr, gdn, Żuków*, d, 18,3 54,3
- Dzierżążno, *Dzierżążno*, *pmr, tcz, Dzierżążno*, d, 18,7 53,8 s. 24, 29
- Dzierżgoń, mlb zob. Kiszpork
- Dzierżno, mch zob. Dzieżno
- Dziewięć Włók, mlb zob. Neunhuben
- Dzieżno (Dzeschen), *Dzierżno*, chl, mch, Gortatowo, 19,5 53,2
- Dźwierzno (Dźwierzna), chl, chl, Dźwierzno, 18,7 53,2 s. 27
- Dźwierzno, *czl* zob. Darzno
- Ebersfeld (Ebersweld, Eiversfeld), *Przybrda*, *pmr, czl, Biały Bór*, 16,8 53,8
- Ebersweld, chl zob. Ebersfeld
- Egel, mlb zob. Igły
- Eichfier, *czl* zob. Briesekakus
- Eichvir, *czl* zob. Briesekakus
- Eichwald, mlb zob. Ichwałd
- Einlage, *Przegalina*, *pmr, gdn, Bohnsack*, m, 18,9 54,3
- Eiversfeld, chl zob. Ebersfeld
- Eiversfelda, *czl* zob. Briesekakus
- Elbing, mlb zob. Elbląg
- Elbląg (Elbing, Olbiąg), mlb, mlb, Elbląg, miasto, k, 19,4 54,2 s. 8, 15, 20–21, 23, 26, 29, 32, 34, 42, 66–67, 72, 96–104, 108–110
- Elbląg, chl zob. Emaus
- Elbląg, mlb zob. Benkenstein, Jerusalem, Spittelhof, Stolzenhof
- Elgiszewo (Lgiszewy, Ligiszewo), chl, chl, Cieclocin, d, 18,9 53,1 s. 14, 19
- Elsenau (Elznowo, Helznowo), *Olszanowo*, *pmr, czl, Ferstnowo*, 17,1 53,7 s. 39
- Elzanowo, chl zob. Elżanowo
- Elzanowski Młyn, *pmr, czl, Ferstnowo, osada młyńska*, 17,2 53,7
- Elznowo, *czl* zob. Elsenau
- Elżanowo (Elzanowo), *Elzanowo*, chl, chl, Wielka Łąka, 18,8 53,1
- Ełganowo, *tcz* zob. Lganowo
- Emaus, *Elbląg-część*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Engelsburg, chl zob. Pokrzywno
- Engelswald, chl zob. Niswałd
- Engsee, *Ostrówek*, *pmr, czl, Koczała, osada folwarczna*, k, 17,1 54
- Erazm (Krasny), *Kolat*, chl, chl, Łobdowo, osada młyńska, k, 19,2 53,2
- Ergank, mlb zob. Irrgang
- Erlenmühle, chl zob. Olszowiec
- Ernsttal+, *pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska*, d, 18,5 54,4 s. 38
- Exau, *gdn* zob. Kczewo
- Exowo, *gdn* zob. Kczewo
- Fałęcin (Dietrichsdorf, Wałęcino), chl, chl, Papowo, 18,5 53,2
- Falkenau, *tcz* zob. Falknowy
- Falkenwald (Walkiemwold), *Sokole*, *pmr, czl, Falkenwald*, k, 17 53,7 s. 30, 40
- Falknowy (Falkenau, Walichnowo, Walichnowy, Waliknowy), *Wielkie Walichnowy*, *pmr, tcz, Falknowy*, k, 18,9 53,9 s. 29
- Farczynowo, mch zob. Szwarcenowo
- Ferstinowo, *czl* zob. Ferstnowo
- Ferstinowo, mlb zob. Fürstenau
- Ferstnowo (Ferstinowo, Furstenowo, Furstnowo), *Gwieździn*, *pmr, czl, Ferstnowo*, k, 17,2 53,7 s. 30
- Festnowo, mlb zob. Fürstenau
- Fijewo, *Golub-Dobrzyń-część*, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k, 19 53,1
- Fijewo, *Grudziądz-część*, chl, chl, Grudziądz, osada folwarczna, k, 18,8 53,5
- Fijewo, chl, mch, Lubawa, osada folwarczna, k, 19,8 53,5
- Fijewo, *Brodnica-część*, chl, mch, Brodnica, m, 19,4 53,3
- Fijewo, chl, chl, Starogród, osada folwarczna, d, 18,4 53,3
- Firluz, chl zob. Firluz
- Firluz (Firlus), *Firlus*, chl, chl, Lisowo, osada folwarczna, k, 18,6 53,3
- Fischau, mlb zob. Fiszewo
- Fischerbabke, *Rybina*, *pmr, gdn, Kobbelgrube+*, m, 19,1 54,3
- Fiszewo (Fischau, Fiszowo), mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,2 54,1 s. 28
- Flissenstein, *czl* zob. Koczała
- Folgowo, chl, chl, Papowo, osada folwarczna, d, 18,6 53,3
- Folwark, *Janowo*, chl, chl, Radzyń, m, 18,9 53,4 s. 18
- Folwark Grodzki, *swc* zob. Gródek
- Folwark Skrzydłowski (Wysinko), *Skrzydłowo*, *pmr, tcz, Wysin, osada młyńska*, d, 18,3 54,1
- Folzank, *Folząg*, chl, chl, Gostkowo, osada folwarczna, m, 18,7 53,1
- Folząg, chl zob. Folzank
- Franca, *now* zob. Frąca
- Frankenhagen, *tch* zob. Siedlno
- Franksztyn, chl zob. Franszktyn
- Franszktyn, *Franszktyn*, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k, 18,9 53,1
- Frantza, *now* zob. Frąca
- Frąca (Franca, Frantza, Frącz, Frącza), *pmr, now, Łalkowy*, 18,6 53,7
- Fredeck, chl zob. Wąbrzeźno
- Freiwald, mch zob. Rywałd
- Freląd, *czl* zob. Frydland
- Freudental+, *pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska*, d, 18,5 54,4
- Freydeck, chl zob. Wąbrzeźno
- Fride, chl zob. Sławkowo
- Friedland, *czl* zob. Frydland

- Frydland (Freląd, Friedland), *Debrzno*, pmr, czl, Frydland, miasto, k, 17,2 53,5 s. 16, 30
- Frydland Lemani+, pmr, czl, Frydland, osada folwarczna, k, 17,2 53,5
- Frydlandzki Młyn+, pmr, czl, Frydland, osada młyńska, k, 17,2 53,5
- Funka, *Stary Młyn*, pmr, czl, Chojniczki, osada młyńska, k, 17,5 53,8
- Fürstenuau (Ferstinowo, Festnowo), *Kmiecin*, mlb, mlb, Fürstenuau, m, 19,2 54,2 s. 20, 29
- Furstenowo, czl zob. Ferstnowo
- Fürstenwerder, *Żulawki*, mlb, mlb, Fürstenwerder, k, 19 54,3 s. 29
- Furstnowo, czl zob. Ferstnowo
- Gabelau, *tcz zob. Jabłowo*
- Gablonowo, chl zob. Jabłonowo
- Gacki, swc zob. Gocki
- Gaj-Grzmięca, mch zob. Grzmięca
- Gajewo, chl, chl, Ostrowite, 19 53,1
- Gajewo-Zabudowania, now zob. Zawada
- Galczewko, *Galczewko*, chl, chl, Golub, 19,1 53,2
- Galczewo (Golczewo), *Galczewo*, chl, chl, Golub, 19,1 53,2
- Galczewko, chl zob. Galczewko
- Galczewo, chl zob. Galczewo
- Galczewo, mrw zob. Golczewo
- Ganskruog+, pmr, gdn, ?, osada karczmarzka, m, 18,7 54,3
- Garbek, czl zob. Nowy Dwór
- Garc (Dörfchen, Gartz), *Wielki Garc*, pmr, *tcz, Garc*, k, 18,8 53,9 s. 29
- Garc Mały, *Mały Garc*, pmr, *tcz, Sobkowy*, osada folwarczna, d, 18,8 54
- Garcz (Garze), pmr, mrw, Chmielno, k, 18,1 54,3
- Garczyn (Garczyno), pmr, *tcz, Garczyn*, 18,2 54 s. 29
- Garczyno, *tcz zob. Garczyn*
- Gardęga, chl zob. Rogozik
- Gartz, *tcz zob. Garc*
- Gawłowie, chl, chl, Radzyń, k, 18,9 53,4
- Gącierowice, now zob. Gąsiorowice
- Gąsiorowice (Gącierowice), *Gąsiorki*, pmr, now, Barłożno, k, 18,6 53,8
- Gdańsk (Danzig, Gedanum), pmr, gdn, Gdańsk, miasto, m, 18,7 54,4 s. 8, 15, 20, 22–23, 26, 30, 38–39, 40, 42, 58, 67, 70, 72, 75–97, 109–110
- Gdańsk, gdn zob. Alt Schotland, Bastenhagen, Biskupia Górka, Hoppenbruch, Kronenhof, Langefort, Scharfenort
- Gdynia, gdn zob. Redłowo Niższe
- Gdynino (Gdynia, Gdynina), *Gdynia*, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,5
- Gedanum, gdn zob. Gdańsk
- Geglenfeld, *Wyczechy*, pmr, czl, Gockowo, 17 53,7
- Gellensin, pck zob. Gołędzino
- Gemlice, gdn zob. Giemlice
- Gemlitz, gdn zob. Giemlice
- Gentomie, *tcz zob. Gętomie*
- Gerlehs, mch zob. Gierłoż
- Gętomie (Gentomie, Gętomo, Gętonie, Mertzdorf), pmr, *tcz, Nowa Cerkiew*, d, 18,7 53,9
- Giemlice (Gemlice, Gemlitz), pmr, gdn, Giemlice, d, 18,8 54,2 s. 23, 30
- Giemły, *Jemielno*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna, 17,3 53,8
- Gierkowo, chl, chl, Boleminek, 18,3 53,2
- Gierłoż (Gerlehs, Görlitz), chl, mch, Rosenthal, osada folwarczna, d, 19,8 53,6
- Gillowintz, *tcz zob. Hownica*
- Gintro, mlb, mlb, Kalwa, osada folwarczna, 19,1 54
- Gischkau, gdn zob. Juskowo
- Glabitsch, *Globica*, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m, 19,1 54,3
- Glandau, czl zob. Lichtanie
- Glasberg, *Szklana Góra*, pmr, *tcz, Nierzeszyno*, huta, 18,4 54,2
- Glashuta, pck zob. Glazuta
- Glazewo (Głazewo), *Głazewo*, chl, chl, Unisław, 18,4 53,2
- Glazuta (Glashuta), *Głazica*, pmr, pck, Luzino, pustka, k, 18,2 54,5
- Glettkau, gdn zob. Jelątkowo
- Głędowo, czl zob. Lichtanie
- Glinicz Nowy (Klein Glintz), *Glinicz*, pmr, gdn, Żuków, 18,3 54,3
- Glinicz Stary, *Glinicz*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d, 18,3 54,3
- Glinicz, gdn zob. Glinicz Nowy, Glinicz Stary
- Glinka Warskowa, pck zob. Glinki
- Glinki (Glinka Warskowa), pmr, pck, Krokowo, osada folwarczna, 18,1 54,8
- Glińsko, swc zob. Lińsk
- Glisno, *Glišno Wielkie*, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,4 54,1
- Glisno, *Małe Glišno*, pmr, tch, Brusy, 17,8 53,9
- Glišno Wielkie, czl zob. Glisno
- Głodau, *tcz zob. Głodowo*
- Głazica, pck zob. Glazuta
- Głazewo, chl zob. Glazewo
- Głęboczek Mały, *Mały Głęboczek*, chl, mch, Brzoze Polskie, d, 19,6 53,3
- Głęboczek Wielgi, *Wielki Głęboczek*, chl, mch, Brzoze Polskie, d, 19,5 53,3
- Głobica, gdn zob. Glabitsch
- Głodowo, *Gołoty*, chl, chl, Unisław, 18,4 53,2
- Głodowo (Głodau), pmr, *tcz, Pogutkowy*, d, 18,3 54,1
- Głogówek, chl, s. 59
- Głowczewice (Głowczowice), *Głowczewice*, pmr, tch, Brusy, 17,7 54 s. 40
- Głuchowo, chl, chl, Chełmża, 18,6 53,2
- Głuszyno (Głusino), *Głusino*, pmr, mrw, Świanowo, pustka, k, 18,1 54,4
- Gniazdowo, chl, chl, Boleminek, 18,3 53,1
- Gniazdowo, mlb zob. Schönhorst
- Gnieszewa, *tcz zob. Gnieszewa*
- Gnieszewo, *tcz zob. Gnieszewa*
- Gniew (Mewa), pmr, *tcz, Gniew*, miasto, k, 18,8 53,8 s. 15, 24, 29, 42
- Gniew-Zamek (Arx Mewa), *Gniew-część*, pmr, *tcz, Gniew*, zamek, k, 18,8 53,8
- Gniew, *tcz zob. Gniew-Zamek*
- Gniewo, pck zob. Kniewo
- Gniewowo, pmr, pck, Reda, k, 18,3 54,6
- Gniewski Młyn, *Brodzkie Młyny*, pmr, *tcz, Gniew*, osada młyńska, k, 18,8 53,8
- Gniewskie Pole, *tcz zob. Pastwisko Groszkowskie*
- Gniezdowo (Gnieżdźzewo), *Gnieżdźzewo*, pmr, pck, Swarzewo, k, 18,4 54,7
- Gniłobloty, mch zob. Zgniłobloty
- Gnischau, *tcz zob. Gnieszewa*
- Gnieszewa (Gnieszewa, Gnieszewo, Gnischau), *Gnieszewo*, pmr, *tcz, Sobkowy*, k, 18,7 54
- Gnieszewo, *tcz zob. Gnieszewa*
- Gnojewo (Gnojau), mlb, mlb, Gnojewo, k, 18,9 54,1 s. 28
- Gobidlin, mrw zob. Gowidlino
- Gocki (Goczki), *Gacki*, pmr, swc, Drzycim, k, 18,3 53,5
- Gockowa, *Gockowo*, pmr, czl, Gockowo, 17,1 53,7 s. 30
- Gockowo, *Gockowice*, pmr, czl, Silno (Siedlno), 17,7 53,7
- Goczki, swc zob. Gocki
- Godziszewo (Godischau, Godzieszewo), pmr, *tcz, Godziszewo*, d, 18,6 54,1 s. 30
- Gogolewo (Gogalewo, Gogołowo), pmr, *tcz, Dzierżążno*, d, 18,8 53,8
- Gogolin, chl, chl, Sarnowo, osada folwarczna, m, 18,7 53,4 s. 59
- Gogoliniec (Gogolińc), chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
- Gogolińc, chl zob. Gogoliniec
- Gogołowo, *tcz zob. Gogolewo*
- Golczewo, chl zob. Galczewo
- Goldbach, *Złotowo*, chl, mch, Złotowo, d, 19,8 53,5 s. 27
- Gołędzino (Gellensin, Jelędzino), *Jelędzino*, pmr, pck, Krokowo, 18,1 54,8
- Goliczewo, mrw zob. Gołczewo
- Gołoth, chl zob. Gołoty
- Golub (Gołub), chl, chl, Golub, miasto, k, 19,1 53,1 s. 27
- Golub-Dobrzyń, chl zob. Fijewo
- Golub, *tcz zob. Golubie*
- Golubia, *tcz zob. Golubie*
- Golubie (Golub, Golubia, Gołubie), *Golubie*, pmr, *tcz, Stężyca Mała*, d, 18 54,2

- Gołąbkowo (Gołąbków, Gołębków, Klein Golambkau), pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,5 54,3
- Gołąbków, gdn zob. Gołąbkowo
- Gołczewo (Galczewo, Goliczewo, Gołuczewo), pmr, mrw, Parchowo, k, 17,6 54,2
- Gołębiewka, chl zob. Gołębiewko
- Gołębiewko (Gołębiewka), chl, chl, Radzyń, osada folwarczna, k, 19 53,4
- Gołębiewko Średnie, tcz zob. Gołębiewo Drugie
- Gołębiewko, tcz zob. Gołębiewo Trzecie
- Gołębiewo (Gołębiewo Wielkie), chl, chl, Radzyń, k, 19 53,4
- Gołębiewo Drugie (Gołębiewko Średnie, Gołębiowo Drugie, Mittel Golambkau), *Gołębiewo Średnie*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,5 54,1
- Gołębiewo Małe, tcz zob. Gołębiewo Trzecie
- Gołębiewo Pierwsze (Gołębiowo Pierwsze, Reyman Golambkau), *Gołębiewo Wielkie*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,5 54,1
- Gołębiewo Średnie, tcz zob. Gołębiewo Drugie
- Gołębiewo Trzecie (Gołębiewo Małe, Gołębiowo Trzecie, Klein Golambkau), *Gołębiewko*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,5 54,1
- Gołębiewo Wielkie, chl zob. Gołębiewo
- Gołębiewo Wielkie, tcz zob. Gołębiewo Pierwsze
- Gołębiewo Wielkie, tcz zob. Kłobuczewo
- Gołębiewo Wielkie, tcz zob. Zakrzewo
- Gołębiowo Drugie, tcz zob. Gołębiewo Drugie
- Gołębiowo Pierwsze, tcz zob. Gołębiewo Pierwsze
- Gołębiowo Trzecie, tcz zob. Gołębiewo Trzecie
- Gołębków, gdn zob. Gołąbkowo
- Gołkowo Małe, *Gołkówko*, chl, mch, Jastrzębie, d, 19,5 53,2
- Gołkówko, mch zob. Gołkowo Małe
- Gołoty (Goloth), chl, chl, Unisław, 18,4 53,2
- Gołoty, chl zob. Głodowo
- Gołub, chl zob. Golub
- Gołubie, tcz zob. Golubie
- Gołuczewo, mrw zob. Gołczewo
- Gołuszczyca, swc zob. Gofuszyce
- Gołuszyce (Gołuszczyca), pmr, swc, Łąki, 18,2 53,4
- Gorchen, tcz zob. Góra
- Gorzenica (Gorzenica Wielka), chl, mch, Gorzenica, k, 19,4 53,2 s. 28
- Gorzenica Mała, *Gorzeniczka*, chl, mch, Gorzenica, ks, 19,4 53,2
- Gorzenica Wielka, mch zob. Gorzenica
- Gorzeniczka, mch zob. Gorzenica Mała
- Gorzyczny Młyn, pck zob. Prynka
- Gordzinsee, tcz zob. Gorzędziej
- Goręcyno (Goręcino), pmr, tcz, Goręcyno, d, 18,2 54,3 s. 29
- Görlitz, mch zob. Gierłoż
- Gortatowo, mch zob. Gotartowo
- Goryń, chl, chl, Wiewiórki, k, 18,8 53,3
- Gorzehówko, mch zob. Gorzuchowo
- Goręcino, tcz zob. Goręcyno
- Gorzędziej (Gordzinsee, Gorzędzieja, Gorzędzieje), pmr, tcz, Gorzędziej, k, 18,8 54 s. 30
- Gorzędzieja, tcz zob. Gorzędziej
- Gorzędzieje, tcz zob. Gorzędziej
- Gorzochowa, mch zob. Gorzuchowo
- Gorzuchowo (Gorzochowa), *Gorzehówko*, chl, mch, Jabłonowo, 19,2 53,4
- Gorzuchowo, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4
- Gosinino, gdn zob. Goszyno
- Gostentin, pck zob. Gościnino
- Gostkowo (Kirchtauer), chl, chl, Gostkowo, m, 18,7 53,1 s. 27
- Gostomia, tcz zob. Gostomie
- Gostomie (Gostomia), pmr, tcz, Stężycza Mała, 17,9 54,2
- Gostomie (Gostyń), *Gostomko*, pmr, tcz, Lipusz, k, 17,8 54,2
- Gostycyn (Gostycin, Gostycino, Gostycyno, Gostyczyno), *Gostycyn*, pmr, tch, Gostycyn, k, 17,8 53,5 s. 30, 35
- Gostyczyno, pck zob. Gościnino
- Gostyczyno, tch zob. Gostycyn
- Gostyń, tcz zob. Gostomie
- Goszczyn, pck zob. Goszczyno
- Goszczyn, tcz zob. Goszyn
- Goszczyno (Goszczyn, Gościno), pmr, pck, Krokowo, 18,2 54,8
- Goszyn (Goszczyn), pmr, tcz, Lubiszewo, osada folwarczna, 18,7 54,1
- Goszyno (Gosinino, Kosina), *Goszyn*, pmr, gdn, Prągowo, 18,5 54,3
- Gościno, pck zob. Gościnino
- Gościnino (Gostentin, Gostyczyno), *Gościcino*, pmr, pck, Luzino, 18,2 54,6
- Gościnino, pck zob. Bolszewski Młyn
- Gościno, pck zob. Goszczyno
- Gościszewo, mlb zob. Brumswald
- Gotartowo, *Gortatowo*, chl, mch, Gortatowo, ks, 19,5 53,2 s. 28
- Gottland (Güttland, Ithlania), *Koźliny*, pmr, gdn, Koźliny (Güttland), m, 18,8 54,2 s. 30
- Gottswald, *Koszwały*, pmr, gdn, Koszwały (Gottswalde), m, 18,8 54,3 s. 30
- Gowidlino (Gobidlin, Gowidlno, Gowidno), pmr, mrw, Sierakowice, k, 17,8 54,3
- Gowino Małe, *Gowino*, pmr, pck, Luzino, osada folwarczna, 18,2 54,6
- Gowino Wielkie (Gowin), *Gowino*, pmr, pck, Luzino, 18,2 54,6
- Gowino, pck zob. Gowino Małe, Gowino Wielkie
- Góra, pmr, pck, Góra, k, 18,1 54,6 s. 24, 29
- Góra (Gorchen), pmr, tcz, Pinczyno, 18,3 54
- Górale (Leinau), chl, mch, Lembarg, k, 19,2 53,4
- Górki (Gurken, Gurkenhuben), mlb, mlb, Peterswald, osada folwarczna, k, 19,1 53,9
- Górki, pmr, tch, Wiele, k, 17,9 53,9
- Górki Wschodnie, gdn zob. Neufähr
- Górna Grupa, swc zob. Grupa
- Górne Maliki, tcz zob. Malikowy Górne
- Górne Tuszewo, mch zob. Tynwałd
- Górny Młyn, *Grudziądz-część*, chl, chl, Grudziądz, osada młyńska, k, 18,8 53,5
- Górsk, chl, chl, Toruń, m, 18,4 53
- Grabau (Grabowo), *Grabowo*, chl, mch, Grabau, d, 19,8 53,6 s. 27
- Grabiny-Zameczek, gdn zob. Schloss Herrn Grebin
- Grabowa, now zob. Grabowo
- Grabowa, swc zob. Grabowo
- Grabowina, pmr, pck, Góra, k, 18,1 54,6
- Grabowo, *Grabówek*, pmr, pck, Oksywa, pustka, d, 18,5 54,5
- Grabowo, pmr, czl, Koczała, 16,9 53,9
- Grabowo, *Grabowo Parchowskie*, pmr, mrw, Parchowo, osada folwarczna, 17,7 54,2
- Grabowo (Grabowa), pmr, now, Grabau, k, 18,6 53,8 s. 29
- Grabowo (Grabowa), pmr, swc, Topolno, osada folwarczna, d, 18,3 53,3
- Grabowo, *Grabowo Kościerskie*, pmr, tcz, Kościerzyna, d, 18,1 54,2
- Grabowo Parchowskie, mrw zob. Grabowo
- Grabowo, gdn zob. Mönche Grebin
- Grabowo, mch zob. Grabau
- Grabówek, pck zob. Grabowo
- Grabówka, swc zob. Grabówko
- Grabówko (Grabówka), pmr, swc, Niewieścino, osada młyńska, d, 18,3 53,3
- Grabówko, tcz zob. Krzywowo
- Gramitsch, chl zob. Grębocin
- Gramlino, tcz zob. Gręblino
- Graniczny Młyn, pmr, tcz, Kościerzyna, osada młyńska, 18,1 54,1
- Granowo, tch zob. Gronowo
- Graudenz, chl zob. Grudziądz
- Grążawy, dbr, s. 28
- Gremblino, tcz zob. Gręblino
- Gremelen, tcz zob. Gręblino
- Gremlino, tcz zob. Gręblino
- Grenzlau, *Leśna Polana*, pmr, gdn, Oliwa, pustka, d, 18,5 54,4

- Gresling, mch zob. Gryźliny
- Gręblino (Gramlino, Gremblino, Gremelen, Gremlino), *Gręblin*, pmr, tcz, Garc, k, 18,8 54
- Grębocin (Gramitsch), *Przyłubie*, chl, chl, Grębocin, m, 18,7 53,1 s. 18, 28
- Grisling, mch zob. Gryźliny
- Grobno, *Grubno*, chl, chl, Chełmno, 18,5 53,3
- Grochowo, pmr, tch, Raciąż, 17,7 53,6
- Grochowo Pierwsze, gdn zob. Groschenkämpe
- Grodno, chl, chl, Kielbasin, 18,7 53,2
- Grodziczno, chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4 s. 27
- Gronajny, mlb zob. Grünhain
- Gronen, tcz zob. Grunowo
- Grunowo (Granowo, Gronau, Grunowo Niemieckie), *Granowo*, pmr, tch, Lichnowy, k, 17,7 53,7
- Grunowo, chl, chl, Gronowo, k, 18,8 53,1 s. 27
- Grunowo, chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d, 19,9 53,4
- Grunowo Elbląskie, mlb zob. Grunowo
- Grunowo Górna, mlb zob. Grunau-Hüben
- Groschenkämpe, *Grochowo Pierwsze*, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 19,2 54,3
- Gross Bialobloth, chl zob. Białobłoty
- Gross Billekaw, gdn zob. Bielkowo Wielkie
- Gross Bisslaw, tch zob. Zbysław
- Gross Bolemin, chl zob. Bolemin
- Gross Elnitz, chl zob. Lniska
- Gross Gatzke, gdn zob. Kack
- Gross Heringshöft, *Śledziówka*, mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54
- Gross Jącznik, czl zob. Jączniki Wielkie
- Gross Kenszowa, tch zob. Kęsowo Wielkie
- Gross Klintz, tcz zob. Klincze Wielki
- Gross Komorsza, tch zob. Komorzka Wielka
- Gross Konarsin, czl zob. Konarzyno Wielkie
- Gross Lankau, chl zob. Wielka Łąka
- Gross Lichtenau, mlb zob. Lichnowy Wielkie
- Gross Liesen, gdn zob. Leżyn Wielki
- Gross Linowitz, tcz zob. Linowiec
- Gross Linowo, tcz zob. Liniewo
- Gross Mausdorf (Musdorf, Mustorf Wielki), *Myszewo*, mlb, mlb, Gross Mausdorf (Myszewo), m, 19,2 54,1 s. 20, 29
- Gross Mniszau, gdn zob. Mniszewo
- Gross Molsau, tcz zob. Mułzewo Wielkie
- Gross Montau, mlb zob. Montowy Wielkie
- Gross Mroczno, mch zob. Mroczno
- Gross Osteschau, chl zob. Ostaszewo
- Gross Pirschau, tcz zob. Pierszczewo
- Gross Plohnendorf, *Plonia Wielka*, pmr, gdn, Reichenberg, m, 18,8 54,3
- Gross Pollesche, tcz zob. Polesie Wielkie
- Gross Ramsen, *Ramzy Wielkie*, mlb, mlb, Pestlin (Postolin), 19,1 53,9
- Gross Röbern, mlb zob. Sprengelshof
- Gross Smantau, now zob. Smętowo
- Gross Stabaye, mlb zob. Gross Stoboy
- Gross Steinort, *Kamionek Wielki*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,3
- Gross Stoboy (Gross Stabaye), *Kamiennik Wielki*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Gross Swierkuczyn, now zob. Świerkocin
- Gross Szumpręcie, gdn zob. Ząbrcze Wielkie
- Gross Techendorf (Tesmesdorf), *Cieszymowo*, mlb, mlb, Schöniewiese, 19,3 53,8
- Gross Tilitz, mch zob. Tylice
- Gross Turre, tcz zob. Turze Wielkie
- Gross Walddorf, *Olszynka*, pmr, gdn, ?, m, 18,7 54,3
- Gross Wartzimirsch, tcz zob. Warcimierz Wielki
- Gross Wogenap, *Jagodno*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Gross Zinder (Cendry Wielkie), *Cedry Wielkie*, pmr, gdn, Gross Zinder, m, 18,8 54,2 s. 30
- Grossbelkow, gdn zob. Bielkowo Wielkie
- Grossbuskow, gdn zob. Buskowy
- Grossendorf, pck zob. Wielka Wieś
- Gróczno, swc zob. Gruczno
- Gródecki Młyn, *Gródek*, pmr, swc, Drzycim, osada młyńska, k, 18,4 53,5
- Gródek (Folwark Grodzki), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, k, 18,4 53,5
- Gródek, swc zob. Gródecki Młyn
- Grubno, chl zob. Grobno
- Gruczno (Gróczno), pmr, swc, Gruczno, d, 18,3 53,3 s. 29
- Grudziądz (Graudenz), chl, chl, Grudziądz, miasto, k, 18,7 53,5 s. 14, 27, 34, 42, 51, 56, 58, 59, 61, 62, 70, 71
- Grudziądz-Zamek (Schloss Graudenz), *Grudziądz-część*, chl, chl, Grudziądz, zamek, k, 18,8 53,5
- Grudziądz, chl zob. Dolny Młyn, Fijewo, Górny Młyn, Grudziądz-Zamek
- Grunau-Hüben, *Grunowo Górne*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1
- Grunau, mlb zob. Grunowo
- Grunauer Wüsten, *Jeziorki*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Grünfelde, *Zielonki*, mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54 s. 39
- Grünhain (Grunowo), *Gronajny*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k, 19,1 54
- Grunowo (Grunau), *Grunowo Elbląskie*, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,3 54,1
- Grunowo (Gronen), *Polskie Gronowo*, pmr, tcz, Gniew, osada folwarczna, k, 18,9 53,9
- Grunowo Niemieckie, tch zob. Gronowo
- Grunowo, mlb zob. Grünhain
- Grunwald, Prusy Książęce, s. 107, 109, 110
- Grupa (Gruppe), *Górna Grupa*, pmr, swc, Święte Wielkie, 18,7 53,5
- Gruppe, swc zob. Grupa
- Gruta, chl, chl, Gruta, k, 19 53,5 s. 28
- Gryźliny (Gresling, Grisling, Wiesental), chl, mch, Radomno, 19,5 53,5
- Grzebieńiec (Grzebieńce), pmr, mrw, Chmielno, 18,1 54,3
- Grzebieńce, mrw zob. Grzebieńiec
- Grzmiąca, *Gaj-Grzmiąca*, chl, mch, Pokrzydowo, osada młyńska, k, 19,4 53,3
- Grzybno, chl, chl, Grzybno, d, 18,4 53,2 s. 27
- Grzybno, chl, mch, Brodnica, 19,3 53,3
- Grzybowo, pmr, tcz, Kościerzyna, pustka, k, 17,9 54,1
- Grzybowski Młyn, tcz zob. Mielnica
- Grzymała (Birkenfelde), mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, 19,1 54
- Grzywna Biskupia, *Grzywna*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d, 18,6 53,2 s. 27
- Grzywna Szlachecka, *Grzywna*, chl, chl, Grzywna Biskupia, 18,6 53,2
- Grzywna, chl zob. Grzywna Biskupia, Grzywna Szlachecka
- Gubin, chl zob. Gubiny
- Gubiny (Gubin, Gubiń), chl, chl, Gubiny, osada folwarczna, k, 18,9 53,6 s. 14, 28
- Gubiń, chl zob. Gubiny
- Güntershof+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Gurken, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, 19 54,1
- Gurken, mlb zob. Górki
- Gurkenhuben, mlb zob. Górki
- Gutau, mch zob. Gutowo
- Gute Herberge (Lepcz, Lipcza), *Lipce*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,3
- Gutowo, chl, mch, Radoszki, d, 19,7 53,3
- Gutowo (Gutau), chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d, 19,9 53,4
- Güttland, gdn zob. Gottland
- Gwarszno Małe, tcz zob. Chwarzno Małe
- Gwarszno, czl zob. Chwarzno
- Gwarszno, tcz zob. Chwarzno
- Gwiazda+, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, 17,3 53,8
- Gwieździn, czl zob. Ferstnowo
- Gwiździny, chl, mch, Gwiździny, d, 19,7 53,4 s. 28
- Gziki, chl, chl, Radzyń, 18,9 53,3
- Gzin, chl, chl, Czarze, 18,3 53,2

- Halbstadt (Albsztat, Pólmiaſta), *Pólmieſcie*, mlb, mlb, Schadwald, k, 19,2 54,1
- Halfdorf, now zob. Półwsie
- Hamer, *Plocicz*, pmr, czl, Koczała, osada folwarczna, k, 17,1 53,9
- Hamer, gdn zob. Konradshammer
- Hamerski Młyn, *Łękinia*, pmr, czl, Koczała, osada młyńska, k, 17 53,9
- Hamersztyn (Amersztyn, Hammerstein), *Czarne*, pmr, czl, Hamersztyn, miasto, k, 16,9 53,7 s. 16, 30, 40
- Hamersztyn-Zamek+, pmr, czl, Hamersztyn, zamek, k, 16,9 53,7
- Hangowice, *Angowice*, pmr, czl, Hangowice, 17,6 53,7 s. 30, 40
- Hannsdorf, gdn zob. Jankowice
- Hansfeld (Hanusfeld), *Nadziejewo*, pmr, czl, Hansfeld, k, 17 53,7 s. 30
- Hanusfeld, czl zob. Hansfeld
- Hartowiec (Hartowitz), chl, mch, Świniarz, d, 19,8 53,4
- Hartowitz, mch zob. Hartowice
- Haselau (Haslewo), *Zajczkowo*, mlb, mlb, Neukirch, k, 19,6 54,2
- Haslewo, mlb zob. Haselau
- Heide Mühle+, pmr, gdn, Chwaszczyno, osada młyńska, d, 18,4 54,4
- Heidemühle, czl zob. Borowy Młyn
- Heisternest, pck zob. Hesternia
- Hel, pmr, gdn, Hel, m, 18,8 54,6 s. 30
- Helznowo, czl zob. Elsenau
- Henckelwitz, mch zob. Jakuszewice
- Henrichswald (Anderswald, Anderswołd, Hinrichswald), *Uniechów*, pmr, czl, Henrichswald, k, 17,1 53,6 s. 30
- Henrichswald [Lemani]+ (Hinrichswald [Lemani]), pmr, czl, Henrichswald, 17,1 53,6
- Hergank, mlb zob. Irrgang
- Heringskrug+, pmr, gdn, ?, osada karczmarzka, m, 18,9 54,3
- Herzberg, *Milocin*, pmr, gdn, Trutnowy, m, 18,8 54,3
- Hesternest, pck zob. Hesternia
- Hesternia (Heisternest, Hesternest, Putziger), *Jastarnia*, pmr, pck, Swarzewo, k, 18,7 54,7
- Hesternia Gdańska (Danziger Heisternest), *Jastarnia*, pmr, gdn, Hel, m, 18,7 54,7
- Heubude, *Stogi*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 18,7 54,4
- Hinrichswald [Lemani], czl zob. Henrichswald [Lemani]
- Hinrichswald, czl zob. Henrichswald
- Hochzeit, *Wiślina*, pmr, gdn, Wocław, 18,7 54,3
- Höfchen, *Dworek*, mlb, mlb, Schöne-wiese, osada folwarczna, 19,2 53,9
- Hogenbryse, chl zob. Brzezienko
- Hogenstein, tcz zob. Pszczółki
- Hogentauer, chl zob. Turzno
- Hohe Colpin (Kołpino Wysokie), *Kiel-pino Górne*, pmr, gdn, Materna, 18,5 54,3
- Hohendorf (Ugendorf), *Czernin*, mlb, mlb, Sztum, 19,1 53,9
- Hohenstein, tcz zob. Pszczółki
- Hölle, *Pieklisko*, pmr, gdn, ?, osada karczmarzka, m, 18,6 54,3
- Honigfeld, mlb zob. Trzecianna
- Hoppenbruch, *Gdańsk-część*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,3 s. 77
- Hoppenbruch, *Gdańsk-część*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d, 18,6 54,3 s. 77, 95
- Horniki Dolne, tcz zob. Hornikowy
- Hornikowy, *Horniki Dolne*, pmr, tcz, Wysin, pustka, 18,2 54,1
- Hospitalsdorf (Bartelsdorf, Roland Szpitalna Wieś), *Szpitalna Wieś*, mlb, mlb, Sztum, m, 19,1 53,9
- Hülfe+, pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna, m, 17,5 53,7
- Hungerhammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
- Huta Żuławska, mlb zob. Hütte
- Hutta, mlb zob. Hütte
- Hütte (Hutta), *Huta Żuławska*, mlb, mlb, Neukirch, k, 19,6 54,3
- Ichswald, mlb zob. Ichwałd
- Ichwałd (Eichwald, Ichswald), *Dębina*, mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,1 s. 40
- Idamowo, tcz zob. Niedamowo
- Igell, mlb zob. Igły
- Igląd, chl zob. Zygląd
- Igły (Egel, Igell), mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54
- Igły, czl zob. Tunkieli
- Illekwitz, tcz zob. Malikowy Górne
- Illowintz, tcz zob. Hownica
- Hownica (Gillowintz, Illowintz, Jełownica), pmr, tcz, Wysin, 18,3 54,1
- Inochowo, gdn zob. Junichowo
- Irrgang (Ergank, Hergank, Marląg), *Martąg*, mlb, mlb, Lezwice, k, 19,1 54,1
- Ithlania, gdn zob. Gottland
- Iwanki, *Janowo*, chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4
- Iwanki, chl, mch, Niedźwiedź, 19,1 53,3
- Iwiąg, swc zob. Wiąg
- Iwiczna, tcz zob. Iwiczno
- Iwiczno (Iwiczna), pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarczna, k, 18,2 53,9
- Izbice, chl, chl, Ostromiecz, 18,3 53,2
- Jabłonkowa Droga, swc zob. Wiąg
- Jabłonowo (Gablonoowo), *Jabłonowo Pomorskie*, chl, chl, Jabłonowo, 19,1 53,4 s. 28
- Jabłonowo Pomorskie, chl zob. Jabłonowo
- Jabłonowo Pomorskie, mch zob. Sadlno
- Jabłowo (Gabelau), pmr, tcz, Jabłowo, k, 18,6 53,9 s. 29
- Jacobsdorf, czl zob. Zamarte
- Jadamkowo, *Adamkowo*, pmr, tch, Zalesie, osada folwarczna, 17,7 53,5
- Jadamowo, tcz zob. Niedamowo
- Jadetowo, gdn zob. Jadotowo
- Jadotau, gdn zob. Jadotowo
- Jadotowo (Jadetowo, Jadotau), *Jagatowo*, pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,2 s. 35
- Jagatowo, gdn zob. Jadotowo
- Jagodnik, mlb zob. Behrendshagen
- Jagodno, mlb zob. Gross Wogenap
- Jagodno, mlb zob. Klein Wogenap
- Jagodno, mlb zob. Koggenhöfen
- Jaguszewice, mch zob. Jakuszewice
- Jajkowo, chl, mch, Pokrzydowo, k, 19,5 53,3
- Jakubkowo, chl, chl, Łasin, 19,1 53,5
- Jakuszewice (Henckelwitz), *Jaguszewice*, chl, mch, Jabłonowo, 19,2 53,4
- Jamielnik, mch zob. Jemielnik
- Jamno, pmr, mrw, Parchowo, k, 17,6 54,2
- Jana+, pmr, tcz, Królowy Las, osada młyńska, d, 18,7 53,8
- Jania Cerkiewna, now zob. Jania Kościelna
- Jania Kościelna (Jania Cerkiewna, Kirchengang), *Kościelna Jania*, pmr, now, Jania Kościelna, 18,6 53,8 s. 29
- Janieschau, tcz zob. Januszewo
- Janiszewo, tcz zob. Januszewo
- Jankendorf, pmr, gdn, Fürstenwerder, m, 19 54,3
- Jankowice (Hannsdorf), chl, chl, Szynwałd, k, 19,1 53,5 s. 40
- Jankowo Gdańskie, gdn zob. Junichowo
- Janowo, chl, chl, Ostromiecz, d, 18,3 53,2
- Janowo Niemieckie (Janowo), *Janówko*, chl, mch, Brzoze Polskie, d, 19,6 53,3
- Janowo, chl zob. Folwark
- Janowo, mch zob. Iwanki
- Janowo, mch zob. Janowo Niemieckie
- Janowo, tcz zob. Bursztych
- Janówka, mlb zob. Jonsdorf
- Janówko, mch zob. Janowo Niemieckie
- Jantar, gdn zob. Pasewark
- Januszewo (Janieschau, Januszowo), *Janiszewo*, pmr, tcz, Lignowy, k, 18,7 53,9
- Januszowo, tcz zob. Januszewo
- Jarantowice, chl zob. Jarątowice
- Jarątowice (Jarnołowice), *Jarantowice*, chl, chl, Wąbrzeźno, k, 18,9 53,3 s. 40
- Jarcewo (Zandersdorf), pmr, czl, Chojniczki, 17,6 53,7
- Jardęgowo (Wierdęgowo), *Lipowa Góra*, chl, mch, Ostrowite, 19,3 53,4

- Jarnołówce, chl zob. Jarątwowice
 Jaromierz, czl zob. Klausfeld
 Jaroszewy (Jeroszowa), *Jaroszewy*, pmr, tcz, Kleszczewo, d, 18,4 54
 Jasieniec, *Nowy Jasieniec*, pmr, swc, Serocko, osada folwarczna, k, 18 53,3
 Jasiień, gdn zob. Ninkowy
 Jasna, mlb zob. Lichtenfelde
 Jastarnia, gdn zob. Hesternia Gdańska
 Jastarnia, pck zob. Hesternia
 Jastrzębie, chl, mch, Jastrzębie, d, 19,5 53,2 s. 28
 Jastrzębie, pmr, swc, Drzycim, 18,3 53,5
 Jastrzębie, swc zob. Pniewienko
 Jaszcz, pmr, swc, Jeżowo, osada folwarczna, 18,4 53,6
 Jaworze, chl, mch, Niedźwiedź, 19 53,3
 Jazowa, mlb zob. Robach
 Jaźwiska (Jaźwisko), pmr, now, Opalino, 18,8 53,8
 Jaźwisko, now zob. Jaźwiska
 Jączniki Małe (Klein Jącznik), *Jączniki Małe*, pmr, czl, Jączniki Wielkie, 17,4 53,6
 Jączniki Wielkie (Gross Jącznik), *Jączniki Wielkie*, pmr, czl, Jączniki Wielkie, k, 17,4 53,6 s. 30
 Jedwabno, chl zob. Seide
 Jeglia, chl, mch, Rumian, d, 19,9 53,4
 Jelątkowo (Glettkau), *Jelitkowo*, pmr, gdn, Oliwa, d, 18,6 54,4
 Jelątkowo Młyn+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4
 Jeldzino, pck zob. Gołędzino
 Jelenia, tcz zob. Jelenie
 Jelenie (Jelino), *Jeleń*, chl, mch, Lidzbark Welski, k, 19,9 53,3
 Jelenie (Jelenia, Jeleń), *Jeleń*, pmr, tcz, Piaseczno, k, 18,8 53,8
 Jeleniec, chl, chl, Czyste, 18,5 53,3
 Jeleniec, tch zob. Jeleń
 Jeleń, *Jeleńska Huta*, pmr, gdn, Szynwałd, pustka, k, 18,2 54,5
 Jeleń, mch zob. Jelenie
 Jeleń, tcz zob. Jelenie
 Jeleń (Jeleniec, Jeleń), *Jeleń*, pmr, tch, Jeleń, k, 17,7 53,6 s. 30
 Jeleń, tch zob. Jeleń
 Jeleńska Huta, gdn zob. Jeleń
 Jelędzino, pck zob. Gołędzino
 Jelino, mch zob. Jelenie
 Jelitkowo, gdn zob. Jelątkowo
 Jelownica, tcz zob. Iłownica
 Jemielnik, *Jamielnik*, chl, mch, Lidzbark Welski, k, 19,8 53,2
 Jemielnik, *Jamielnik*, chl, mch, Radomno, k, 19,5 53,5
 Jemiłno, czl zob. Giemły
 Jeroszewy, tcz zob. Jaroszewy
 Jeroszowa, tcz zob. Jaroszewy
 Jerusaleń, *Elbląg-część*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
 Jerzewo, *Brachlewo-część*, mlb, mlb, Tiefenau, 19 53,8 s. 39
 Jerzmanki, *Jerzmionki*, pmr, czl, Ogorzeli, 17,5 53,6
 Jerzmionki, czl zob. Jerzmanki
 Jezierce, pmr, tcz, Kleszczewo, osada folwarczna, d, 18,4 54
 Jeziernik, mlb zob. Schönsee
 Jeziorka, czl zob. Jeziorki
 Jeziorki (Jeziorka), pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, 17,7 53,7
 Jeziorki, mlb zob. Grunauer Wüsten
 Jeziorno, mlb zob. Lautensee
 Jeżowo, swc zob. Jeżowo
 Jeżowo (Jeżowo), *Jeżowo*, pmr, swc, Jeżowo, d, 18,5 53,5 s. 29
 Jęczniki Małe, czl zob. Jączniki Małe
 Jęczniki Wielkie, czl zob. Jączniki Wielkie
 Jodłowo, gdn zob. Stangwald
 Jonensdorf, mlb zob. Jonsdorf
 Jonsdorf (Jonensdorf, Junsdorf), *Janówka*, mlb, mlb, Königsdorf, k, 19,1 54,1
 Jordanki, mlb zob. Jornsdorf
 Jordansdorf, mlb zob. Jornsdorf
 Jornsdorf (Jordansdorf), *Jordanki*, mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54
 Juda, chl zob. Dudenmoll
 Judenmoll, chl zob. Dudenmoll
 Jungfer, *Marzęcino*, mlb, mlb, Jungfer, m, 19,2 54,2
 Jungferberg (Junkrowy), *Junkrowy*, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d, 18,4 54,1
 Junichowo (Inochowo, Juniechau, Junochowo), *Jankowo Gdańskie*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,3
 Juniechau, gdn zob. Junichowo
 Junkrowy, tcz zob. Jungferberg
 Junochowo, gdn zob. Junichowo
 Junsdorf, mlb zob. Jonsdorf
 Jurek, *Raciąski Młyn*, pmr, tch, Nowa Cerkiew, osada młyńska, k, 17,8 53,7
 Jurgensdorf (Jurgowiczany, Jurkoszany), *Jurkowice*, mlb, mlb, Kalwa, k, 19,1 54
 Jurgowiczany, mlb zob. Jurgensdorf
 Jurkoszany, mlb zob. Jurgensdorf
 Jurkowice, mlb zob. Jurgensdorf
 Juszkowo (Gischkau), pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,3 s. 23
 Kack (Gross Gatze, Kacko), *Wielki Kack*, pmr, gdn, Kack, d, 18,5 54,5 s. 29, 40
 Kack Mały (Kacko Małe), *Mały Kack*, pmr, gdn, Kack, osada folwarczna, 18,5 54,5
 Kacko Małe, gdn zob. Kack Mały
 Kacko, gdn zob. Kack
 Kacko, tcz zob. Kaczki
 Kaczenaz, mlb zob. Katzenase
 Kaczki (Kacko, Kaški, Klein Trampki, Trąbki Małe), pmr, tcz, Klodawa, 18,6 54,2
 Kacznaz, mlb zob. Katzenase
 Kaczorek, *Kaszczorek*, chl, chl, Kaczorek, d, 18,7 53 s. 28
 Kaczynos, mlb zob. Katzenase
 Kadyny, mlb zob. Cadien
 Kadyny, mlb zob. Kickelhof
 Kahlberg+, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,4 54,4
 Kałdowo, czl zob. Kałdowo
 Kałdowo, mlb zob. Kałdowo
 Kalice, tcz zob. Kulice
 Kaliska (Monsowo), *Kaliska Kościerskie*, pmr, tcz, Kościierzyna, pustka, k, 18 54,2
 Kaliska Kościerskie, tcz zob. Kaliska
 Kaliska, czl zob. Schönenberg
 Kalisz, pmr, tcz, Lipusz, k, 17,8 54
 Kalkau, pck zob. Kolkowo
 Kalsam, mlb zob. Kołoząb
 Kalteherberge, *Nowotna*, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
 Kalwa (Calbe), mlb, mlb, Kalwa, k, 19,1 53,9 s. 28
 Kalzam, mlb zob. Kołoząb
 Kałdowo (Kałdowo), *Koldowo*, pmr, czl, Człuchów, osada folwarczna, k, 17,3 53,7 s. 35, 39
 Kałdowo (Kałdowo), mlb, mlb, Malbork, osada folwarczna, k, 19 54
 Kałdowo**, pmr, tch, osada folwarczna, k
 Kałdunek, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k, 18,9 53,1
 Kałdus, chl, chl, Starogród, d, 18,4 53,3
 Kałpino, tcz zob. Kielpino
 Kamelau, pck zob. Kębłowo
 Kamińska, now zob. Kamionka
 Kamińska (Kamiennica), *Kamiennica Królewska*, pmr, mrw, Sierakowice, k, 17,9 54,4
 Kamińska, *Kamiennica Szlachecka*, pmr, mrw, Stężyca Mała, osada folwarczna, 17,9 54,3
 Kamińska Elbląska, mlb zob. Klein Steinort
 Kamińska Królewska, mrw zob. Kamińska
 Kamińska Szlachecka, mrw zob. Kamińska
 Kamińska, mlb zob. Blumstein
 Kamińska, tch zob. Koszczewnica
 Kamiński Młyn, mrw zob. Kamińskie Młyny
 Kamiennica, mrw zob. Kamińska
 Kamiennik Wielki, mlb zob. Gross Stoboy
 Kamienny Potok, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,5

- Kamień, pmr, gdn, Szynwałd, pustka, k, 18,3 54,5
- Kamień (Kamin, Kamionki), chl, mch, Jablonowo, 19,2 53,4
- Kamień Krajeński, kls, s. 30
- Kamień, czl zob. Schiltberg
- Kamieńskie Młyny, *Kamienicki Młyn*, pmr, mrw, Sierakowice, osada młyńska, k, 17,9 54,4
- Kamirowo, tcz zob. Kamirowo
- Kamin, mch zob. Kamień
- Kaminke, mlb zob. Kominki
- Kamionek Wielki, mlb zob. Gross Steinort
- Kamionka (Kamianka), pmr, now, Nowe, 18,6 53,7
- Kamionka, czl zob. Sternberg
- Kamionka, mlb zob. Kominki
- Kamionki, *Kamionki Duże*, chl, chl, Gostkowo, 18,7 53,1
- Kamionki Duże, chl zob. Kamionki
- Kamionki Małe, chl, chl, Gronowo, d, 18,7 53,1
- Kamionki, mch zob. Kamień
- Kamiony+, pmr, tcz, Wysin, pustka, d, 18,2 54,2
- Kamirowo (Camerau), *Kamirowo*, pmr, tcz, Skarszewy, k, 18,5 54,1
- Kamlarki, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
- Kamłowo, pck zob. Kęblowo
- Kammerau, *Kościelec*, mlb, mlb, Kalwa, m, 19,2 54
- Kämmersdorf, *Komorowo Żuławskie*, mlb, mlb, ?, 19,5 54,1
- Kantilla, mch zob. Kantyła
- Kantken, mlb zob. Kątki
- Kantyła (Kantilla), chl, mch, Pokrzydowo, 19,5 53,3
- Karbowo, mch zob. Karwowo
- Karczewo, chl, chl, Łobdowo, osada folwarczna, k, 19,1 53,2
- Karczewo, pmr, tch, Gostyczyn, osada młyńska, 17,8 53,5
- Karlikowo, pmr, pck, Żarnowiec, d, 18,2 54,7
- Karschau, mlb zob. Karszewo
- Karsin, tch zob. Karsino
- Karsino, *Karsin*, pmr, tch, Wiele, k, 17,9 53,9
- Karszewo (Karschau), mlb, mlb, Bludowo, d, 19,6 54,2
- Kartoszyn, pck zob. Kartoszyno
- Kartoszyno (Kartoszyn, Kartuszy), pmr, pck, Żarnowiec, d, 18,1 54,7
- Kartoszyno, pck zob. Kartoszyno
- Kartuzy (Carthaus), pmr, gdn, Kartuzy, klasztor, d, 18,2 54,3 s. 26, 29, 75, 78
- Karwia, pmr, pck, Strzelno, k, 18,2 54,8
- Karwieński Dwór, *Karwieńskie Błoto Pierwsze*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna, k, 18,2 54,8
- Karwieńskie Błoto Drugie, pck zob. Karwieńskie Błoto
- Karwieńskie Błoto Pierwsze, pck zob. Karwieński Dwór
- Karwowo, *Karbowo*, chl, mch, Żmijewo, k, 19,4 53,3
- Käsemark, gdn zob. Kiezmark
- Kasenitz, mch zob. Kazanice
- Kassmansdorf, chl zob. Zakrzewko
- Kaszczorek, chl zob. Kaczorek
- Kaszuba, tch zob. Trzesk
- Katlewo, chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4
- Katzenase (Kacznaz, Kaczenaz), *Kacznos*, mlb, mlb, Königsdorf, k, 19,2 54,1
- Kau(e)rnick, mch zob. Kurzętnik
- Kawęcin, swc zob. Kawieczyno
- Kawęczyno, swc zob. Kawieczyno
- Kawieczyn, swc zob. Kawieczyno
- Kawieczyno (Kawęczyno, Kawieczyn), *Kawęcin*, pmr, swc, Przysiersk, 18,3 53,5
- Kawki, chl, mch, Nieżywieć, k, 19,2 53,2
- Kazanice (Kasenitz), chl, mch, Kazanice, d, 19,7 53,6 s. 27
- Kąski, tcz zob. Kaczki
- Kątki (Kantken), mlb, mlb, Nowy Targ, 19,1 53,9
- Kczewo (Exau, Exowo), pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, 18,3 54,4
- Keedingskämpe+, pmr, gdn, ?, m, 19,2 54,3
- Keilendorf, tcz zob. Kulice
- Kemlade+, pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,3
- Keselingeswald, chl zob. Łopatki
- Kęblowo (Kamelau, Kamłowo), pmr, pck, Luzino, 18,1 54,6
- Kęblowski Młyn+, pmr, pck, Luzino, osada młyńska, 18,1 54,6
- Kępa Zamkowa, *Ostrów Świecki*, pmr, swc, Świecie, k, 18,5 53,4
- Kępki, mlb zob. Zeyer
- Kęsowo Małe (Klein Kenzowa), *Stare Kęsowo*, pmr, tch, Jeleńc, 17,7 53,6
- Kęsowo Wielkie (Gross Kenzowa), *Kęsowo*, pmr, tch, Jeleńc, 17,7 53,6
- Kęsowo, tch zob. Kęsowo Wielkie
- Kętrzyń, pmr, mrw, Rozłazino, 17,9 54,5
- Kickelhof, *Kadyny*, mlb, mlb, Tolkemit, osada młyńska, k, 19,5 54,3
- Kiedrowice, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,4 54
- Kielnia, gdn zob. Kielno
- Kielno (Kielnia, Kollen), pmr, gdn, Kielno, k, 18,3 54,5 s. 29
- Kielbasin (Worst), chl, chl, Kielbasin, m, 18,7 53,2 s. 18, 27
- Kiełp, chl, chl, Starogród, d, 18,4 53,3
- Kiełpin, *Kiełpiny*, chl, chl, Pluskowąsy, osada folwarczna, k, 19 53,2
- Kiełpin (Colpin, Kiełpino, Woltersdorf), pmr, czl, Kiełpin, 17,4 53,7 s. 30
- Kiełpin (Colpin), pmr, tch, Tuchola, k, 17,9 53,6
- Kiełpinek, gdn zob. Klein Colpin
- Kiełpino (Kałpino, Kolpin, Kołpino), pmr, tcz, Kiełpino, d, 18,2 54,3 s. 29
- Kiełpino Górne, gdn zob. Hohe Colpin
- Kiełpino, czl zob. Kiełpin
- Kiełpiny, chl, mch, Kiełpiny, k, 19,8 53,3 s. 27
- Kiełpiny, chl zob. Kiełpin
- Kiełpiński Most, tch zob. Okiersk
- Kierwałd, pmr, now, Barłożno, osada młyńska, k, 18,6 53,8
- Kieschau, tcz zob. Kiszewa Wielka
- Kieschau, tcz zob. Kiszewa-Zamek
- Kiesling (Kizlink, Kiżlinki), *Koślinka*, mlb, mlb, Kiesling, k, 19,1 54 s. 28
- Kiezmark (Käsemark), pmr, gdn, Kiezmark, m, 18,9 54,3 s. 30
- Kijewo Królewskie, chl, chl, Kijewo Królewskie, d, 18,4 53,3 s. 27
- Kijewo Szlacheckie, chl, chl, Kijewo Królewskie, 18,4 53,3
- Kikojty, mlb zob. Kikuty
- Kikuty (Küköiten), *Kikojty*, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,2 54,1 s. 34
- Kinichdorf, mlb zob. Königsdorf
- Kirchendorf, chl zob. Papowo
- Kirchengang, now zob. Jania Kościelna
- Kirchtauer, chl zob. Gostkowo
- Kispark, mlb zob. Kiszpork
- Kistowa, mrw zob. Kistowo
- Kistowo (Kistowa), pmr, mrw, Parchowo, osada folwarczna, 17,7 54,3
- Kiszewa Mała, tcz zob. Nowa Kiszewa
- Kiszewa Wielka (Kieschau, Kiszewa, Kiszewo), *Stara Kiszewa*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, k, 18,2 54 s. 30, 39
- Kiszewa-Zamek (Kieschau), *Zamek Kiszewski*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, zamek, k, 18,2 54
- Kiszpork (Christburg, Kispark, Kiszpork), *Dzierzgoń*, mlb, mlb, Kiszpork, miasto, k, 19,3 53,9 s. 28
- Kiszpork (Christburg, Kispark, Kiszpork), *Dzierzgoń*, mlb, mlb, Kiszpork, zamek, k, 19,3 53,9
- Kiszpork, mlb zob. Kiszpork
- Kitnowa, chl zob. Kitnowo
- Kitnowo (Kitnowa), *Kitnowko*, chl, chl, Burznowo, osada folwarczna, 19,1 53,4
- Kitnowo (Kitnowa), chl, chl, Radzyń, 19 53,4
- Kitnowko, chl zob. Kitnowo
- Kittelsfähre (Schadlin), *Uśnice*, mlb, mlb, Sztum, k, 18,9 54
- Kizlink, mlb zob. Kiesling
- Kiżlinki, mlb zob. Kiesling
- Klakendorf, *Wodynia*, mlb, mlb, Neukirch, k, 19,6 54,3

Klakendorf, mlb zob. Klaukendorf
 Klanowo, pck zob. Kłanino
 Klapow, pck zob. Chłapowo
 Klaukendorf (Klakendorf, Klawkendorf),
Klawki, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,2
 54
 Klausfeld, *Jaromierz*, pmr, czł, Człuchów, osada folwarczna, 17,3 53,6
 Klauskrug+, pmr, gdn, ?, osada karczarska, m, 18,7 54,3
 Klaukendorf, mlb zob. Klaukendorf
 Klawkowo, czł zob. Klawkowy
 Klawkowy, *Klawkowo*, pmr, czł, Chojnice, osada folwarczna, 17,6 53,7
 Klecewko (Louisenwalde), mlb, mlb, Tiefenau, 19 53,8
 Klecewo (Kleczewo, Kletzen), mlb, mlb, Kalwa, 19,1 53,9
 Klecie, mlb zob. Klettendorf
 Kleczewo, mlb zob. Klecewo
 Klein Bialobloth, chl zob. Białobłotki
 Klein Bisslaw, tch zob. Zbysławek
 Klein Boleminek, chl zob. Boleminek
 Klein Colpin (Kołpino Małe), *Kielpinek*, pmr, gdn, Materna, osada folwarczna, 18,5 54,4
 Klein Czapel, swc zob. Czapelki
 Klein Glintz, gdn zob. Glinicz Nowy
 Klein Golambkau, gdn zob. Gołąbkowo
 Klein Golambkau, tcz zob. Gołębiewo Trzecie
 Klein Hammer+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d, 18,6 54,4
 Klein Heringshöft, *Śledziówka*, mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54
 Klein Jącznik, czł zob. Jączniki Małe
 Klein Kenschowa, tch zob. Kęsowo Małe
 Klein Kleschkau, gdn zob. Kleszczewko
 Klein Klintz, tcz zob. Klincze Małe
 Klein Komorsza, tch zob. Komorza Mała
 Klein Konarsin, czł zob. Konarzyno Małe
 Klein Lichtenau, mlb zob. Lichnowy Małe
 Klein Lieniwko, tcz zob. Liniewko Małe
 Klein Liesen, gdn zob. Leżyn Mały
 Klein Mausdorf (Mustorf Mały), *Myszewko*, mlb, mlb, ?, m, 19,1 54,2
 Klein Mniszau, gdn zob. Mniszewo Małe
 Klein Molsau, tcz zob. Mułzewko
 Klein Montau, mlb zob. Montowy Małe
 Klein Mroczo, mch zob. Mroczenko
 Klein Osteschau, chl zob. Ostaszewo Małe
 Klein Pirschau, tcz zob. Pierszczewko
 Klein Pollesche, tcz zob. Polesie Małe
 Klein Pulvermühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
 Klein Ramsen, *Ramzy Małe*, mlb, mlb, Pestlin (Postolin), 19,1 53,9
 Klein Schenantau, now zob. Smętówko
 Klein Schönwalde, chl zob. Szynwałdek
 Klein Schwineren, mch zob. Świniarzec
 Klein Stabaye, mlb zob. Klein Stoboy
 Klein Steinort, *Kamienica Elbląska*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,3
 Klein Stoboy (Klein Stabaye), *Stoboje*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
 Klein Supanin, swc zob. Sopaninko
 Klein Swierkuczyn, now zob. Kolmaga
 Klein Szumprzezie, gdn zob. Ząbrcze Małe
 Klein Tauer, tcz zob. Turze Małe
 Klein Teschendorf, mlb, mlb, Schöne-wiese, 19,3 53,8
 Klein Tilitz, mch zob. Tyliczki
 Klein Trampki, tcz zob. Kaczki
 Klein Walddorf, *Olszynka*, pmr, gdn, ?, m, 18,7 54,3
 Klein Wartzimirszy, tcz zob. Warcimierz Mały
 Klein Wogenap, *Jagodno*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
 Klein Zinder, *Cedry Małe*, pmr, gdn, Gross Zinder, m, 18,8 54,3
 Kleinbelkow, gdn zob. Bielkowo Małe
 Kleinbuskow, gdn zob. Buskowy Małe
 Kleine Konojath, mch zob. Konojady Małe
 Klekendorf, mlb zob. Klettendorf
 Klementfähre, mlb, mlb, ?, m, 19,2 54,1
 Klempin, tcz zob. Klępino
 Kleschkau, tcz zob. Kleszczewo
 Kleszczewko (Klein Kleschkau, Kleszczewo Małe), pmr, gdn, Kłodawa, 18,6 54,2
 Kleszczewo (Klieszczau, Kliszczewo), *Kleszczewo Kościerskie*, pmr, tcz, Kleszczewo, d, 18,4 54 s. 29
 Kleszczewo (Kleschkau, Kleszczewo Wielkie, Kliszczewo), pmr, tcz, Prągowo, 18,5 54,2
 Kleszczewo Kościerskie, tcz zob. Kleszczewo
 Kleszczewo Małe, gdn zob. Kleszczewko
 Kleszczewo Wielkie, tcz zob. Kleszczewo
 Kleśnik, czł zob. Pawłówko Młyn
 Klettendorf (Klekendorf), *Klecie*, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54
 Kletzen, mlb zob. Klecewo
 Klęczkowo, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4
 Klępino (Klempin), *Klępiny*, pmr, tcz, Trąbki Wielkie, k, 18,6 54,2
 Klępiny, tcz zob. Klępino
 Kliczkowie, tch zob. Kliczkowy
 Kliczkowy (Kliczkowie), pmr, tch, Wiele, 17,9 53,9
 Klieszczau, tcz zob. Kleszczewo
 Klincze Małe (Klein Klintz, Małoklincze), *Mały Klincz*, pmr, tcz, Kościerzyna, 18,1 54,1
 Klincze Wielki (Gross Klintz, Wielgoklincze), *Wielki Klincz*, pmr, tcz, Kościerzyna, 18,1 54,1
 Kliszczewo, tcz zob. Kleszczewo
 Kliszczewo, tcz zob. Kleszczewo
 Klonowo, *Klonowo Dolne*, pmr, tcz, Czepielsk, osada folwarczna, 18,3 54,2
 Klonowo, chl, mch, Wlewsz, d, 19,8 53,2
 Klonowo (Klunowo), pmr, swc, Lubiewo, k, 18 53,5
 Klonowo Dolne, tcz zob. Klonowo
 Klonówka (Reicheneck), pmr, tcz, Klonówka, k, 18,6 54 s. 29
 Klosowo, gdn zob. Kłosowo
 Klossau, gdn zob. Kłosowo
 Klukowo, pmr, gdn, Materna, d, 18,5 54,4
 Klunowo, swc zob. Klonowo
 Kładzewo, chl zob. Skłudzewo
 Kłanino (Klanowo), pmr, pck, Starzyno, 18,2 54,8
 Kłaniński Młyn+, pmr, pck, Starzyno, osada młyńska, 18,2 54,8
 Kławki, mlb zob. Klaukendorf
 Kłobuczewo (Kłobuszewo), *Gołębiewo Wielkie-część*, pmr, tcz, Kłodawa, 18,6 54,2
 Kłobuczyn, tcz zob. Kłobuczyno
 Kłobuczyno (Kłobuczyn), pmr, tcz, Kościerzyna, pustka, 18,1 54,2
 Kłobuszewo, tcz zob. Kłobuczewo
 Kłodawa, pmr, czł, Nowa Cerkiew, 17,6 53,7
 Kłodawa (Kłodowa), pmr, tcz, Kłodawa, d, 18,6 54,2 s. 29
 Kłosowo (Kłosowo, Klossau), pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna, 18,3 54,4
 Kłódka, chl, chl, Grudziądz, 18,9 53,5
 Kłódka, chl, chl, Grudziądz, 18,9 53,5
 Kłódka, chl zob. Sarnówko
 Kniecín, mlb zob. Fürstenau
 Kniebau, tcz zob. Knybawa
 Kniewo (Gniewo, Kniffen), pmr, pck, Góra, k, 18,1 54,7
 Kniewo Zamostne (Kniewo za Mostem), *Zamostne*, pmr, pck, Góra, k, 18,1 54,6
 Kniffen, pck zob. Kniewo
 Knybawa (Kniebau), pmr, tcz, Tczew, osada folwarczna, 18,8 54,1
 Kobbelgrube+, pmr, gdn, Kobbelgrube+, m, 19,1 54,3
 Kobbesow, gdn zob. Kobusewo
 Kobelau, tcz zob. Kobyle
 Kobierzyn, tcz zob. Kobierzyno
 Kobierzyno, *Kobierzyn*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
 Kobusewo (Kobbesow, Kobuszewo, Kopsowo), *Kobusewo*, pmr, gdn, Przodkowo, osada folwarczna, k, 18,3 54,4
 Kobyle (Kobelau), pmr, tcz, Pogutkowy, d, 18,3 54
 Kobylły, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
 Kobusewo, gdn zob. Kobusewo
 Kocborowo (Conerstein), pmr, tcz, Starogard, osada folwarczna, 18,5 54

- Koczała (Flissenstein), pmr, czl, Koczała, k, 17,1 53,9 s. 30
- Koggenhöfen, *Jagodno*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Koiten, *Chojty*, mlb, mlb, Posilge, 19,3 54
- Kokocko, chl, chl, Starogród, d, 18,3 53,3
- Kokoskowy, tez zob. Kokoszkowy
- Kokoszka (Burggräfin), *Kokoszki*, pmr, gdn, Materna, 18,5 54,4
- Kokoszki, gdn zob. Kokoszka
- Kokoszkowy (Kokoskowy, Kokoszkowa), pmr, tez, Kokoszkowy, k, 18,5 54 s. 29
- Kolbudy Dolne (Unter Kohlbude), *Kolbudy*, pmr, gdn, Lublewo, osada młyńska, m, 18,5 54,3
- Kolbudy Górne (Ober Kohlbude), *Kolbudy*, pmr, gdn, Lublewo, osada młyńska, d, 18,5 54,3
- Koldnick, tez zob. Kolinko
- Kolebka (Kolipke), *Kolibki*, pmr, gdn, Kack, 18,6 54,5
- Koleczkowo (Koleczkowa, Koleczkowice, Koliszkowo), pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna, k, 18,3 54,5
- Kolibki, gdn zob. Kolebka
- Kolibowo, pck zob. Celibowo
- Kolimaga, now zob. Kolmaga
- Kolincz (Dornehuben), pmr, tez, Starogard, 18,6 54
- Kolinko (Koldnick, Kolnik, Koloninek, Kulinko), *Kolnik*, pmr, tez, Miłobądz, d, 18,7 54,2
- Kolipke, gdn zob. Kolebka
- Koliszkowo, gdn zob. Koleczkowo
- Kolkowo (Kalkau, Kołkowo, Kołukowo), pmr, pck, Żarnowiec, 18,1 54,7
- Kollen, gdn zob. Kielno
- Kolmaga (Klein Swierkuczyn, Kolimaga, Świerkocino Małe), *Kulmaga*, pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna, 18,7 53,7
- Kolnik, tez zob. Kolinko
- Kolno, chl, chl, Chełmno, osada młyńska, d, 18,5 53,4 s. 59
- Koloninek, tez zob. Kolinko
- Kolpin, tez zob. Kiełpino
- Kolsam, mlb zob. Kołożąb
- Kołat, chl zob. Erazm
- Kołodowo, czl zob. Kałodowo
- Kołkowo, pck zob. Kolkowo
- Kołodziej (Kołodziejki), *Kołodziejki*, chl, mch, Rosenthal, d, 19,8 53,6
- Kołożąb (Kalsam, Kalzam, Kolsam), mlb, mlb, Postelin, k, 19,1 53,9 s. 38
- Kołpino Małe, gdn zob. Klein Colpin
- Kołpino Wysokie, gdn zob. Hohe Colpin
- Kołpino, tez zob. Kiełpino
- Kołukowo, pck zob. Kolkowo
- Kominki (Kaminke), *Kamionka*, mlb, mlb, Lezwe, k, 19,1 54,1
- Komorowo Żuławskie, mlb zob. Kämmerdsorf
- Komorsko Nowe (Komorsko Wielkie), *Wielki Komorsk*, pmr, now, Komorsko Nowe, d, 18,7 53,6 s. 29, 40
- Komorsko Stare (Komorsko Małe), *Mały Komorsk*, pmr, now, Komorsko Nowe, pustka, d, 18,7 53,6
- Komorza Mała (Klein Komorsza), *Mała Komorza*, pmr, tch, Raciąż, 17,9 53,6
- Komorza Wielka (Gross Komorsza), *Wielka Komorza*, pmr, tch, Raciąż, 17,9 53,6
- Komratowo, chl zob. Konratowo
- Konarzynki, czl zob. Konarzyno Małe
- Konarzyno Małe (Klein Konarsin), *Konarzynki*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, 17,4 53,8
- Konarzyno Wielkie (Gross Konarsin, Konarzyno), *Konarzyno*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, 17,4 53,8 s. 30
- Konczendorf, mlb zob. Kunzendorf
- Kondercwałd, mlb zob. Konradswald
- Konerstein, tez zob. Kursztyno
- Koniecchwałd, mlb zob. Konradswald
- Koniecwałd, mlb zob. Konradswald
- Königsdorf (Kinichdorf, Królewska Wieś, Kynichzdorf), *Królewo*, mlb, mlb, Königsdorf, k, 19,1 54 s. 28
- Königshagen, *Piastowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Königswalde, tez zob. Królowy Las
- Konikfeld, mlb zob. Trzecianna
- Konoith, mch zob. Konojady
- Konojady (Coniad, Konoith, Konojady Wielkie), chl, mch, Lembarg, 19,2 53,4
- Konojady Małe (Kleine Konoith), *Konojady*, chl, mch, Lembarg, 19,2 53,4
- Konojady, mch zob. Zalesie
- Konopat, *Polski Konopat*, pmr, swc, Przysiersk, 18,3 53,4
- Konradshammer (Hamer), *Przymorze*, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Konradswald (Conradswalde), *Chojnowo*, mlb, mlb, Tolkemit, k, 19,6 54,3
- Konradswald (Kondercwałd, Koniecchwałd), *Koniecwałd*, mlb, mlb, Konradswald, k, 19 54 s. 28
- Konratowo (Komratowo, Konrathow, Kunratowo), *Kornatowo*, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3
- Konstantinopel (Nobel), *Niegowo*, pmr, gdn, ?, m, 18,7 54,3
- Kończewice (Kunzendorf), chl, chl, Chełmża, d, 18,6 53,2
- Kończewice, mlb zob. Kunzendorf
- Kończyce (Kuńczyce), pmr, now, Nowe, osada folwarczna, k, 18,7 53,6
- Koper (Kopernica?), *Kopernica*, pmr, czl, Kiełpin, osada młyńska, k, 17,5 53,8
- Kopernica, czl zob. Koper
- Kopitkau, now zob. Kopytkowo
- Koprzydowo, mch zob. Pokrzydowo
- Koprzywnica, czl zob. Pokrzywnica
- Kopsowo, gdn zob. Kobusewo
- Kopytkowo (Kopitkau), pmr, now, Łalkowy, 18,6 53,7
- Korithau, swc zob. Korytowo
- Kornatka, now zob. Kownatka
- Kornatowo, chl zob. Konratowo
- Korne (Korzne, Korzno), pmr, tez, Kościerzyna, k, 17,9 54,1
- Koronowo, inw, s. 16
- Koryta, chl, chl, Bierzysłowo, m, 18,5 53,1
- Korytowo (Korithau), pmr, swc, Łąki, 18,2 53,4
- Korzne, tez zob. Korne
- Korzno, tez zob. Korne
- Kosakowo (Kossokau), pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
- Kosfeld, *Kuźnica*, pmr, pck, Swarzewo, osada karczmarska, k, 18,6 54,7
- Kosina, gdn zob. Goszyno
- Kosobudy (Kosubuda), pmr, tch, Brusy, k, 17,8 53,9
- Kosowa, swc zob. Kosowo
- Kosowo, pmr, gdn, Przodkowo, k, 18,3 54,4
- Kosowo (Kosowa), pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,4
- Kosówka, *Uciąż*, chl, chl, Nowa Wieś, 18,8 53,3
- Kossokau, pck zob. Kosakowo
- Kostkowo, chl, mch, Rumian, osada folwarczna, d, 19,9 53,4
- Kosubuda, tch zob. Kosobudy
- Koszczewnica, *Kamienica*, pmr, tch, Gosytczyn, osada młyńska, k, 17,8 53,5
- Koszwały, gdn zob. Gottswald
- Kościelec (Kościeleczi, Warnau), *Kościeleczi*, mlb, mlb, Kościelec, k, 19 54,1 s. 28, 40
- Kościelec, mlb zob. Kammerau
- Kościeleczi, mlb zob. Kościelec
- Kościelna Jania, now zob. Jania Kościelna
- Kościerski Młyn+, pmr, tez, Kościerzyno, osada młyńska, k, 18 54,1
- Kościerzyn, tez zob. Kościerzyno
- Kościerzyna-Dwór, *Cegielnia*, pmr, tez, Kościerzyno, zamek, k, 18 54,1
- Kościerzyna, tez zob. Kościerzyno
- Kościerzyno (Bern, Kościerzyn), *Kościerzyna*, pmr, tez, Kościerzyno, miasto, k, 18 54,1 s. 29
- Koślinka (Koślinki, Koźlinka), pmr, tch, Tuchola, k, 17,9 53,6
- Koślinka, mlb zob. Kiesling
- Koślinki, tch zob. Koślinka
- Kośnica, mrw zob. Chośnica
- Koteże, tez zob. Kotyże
- Kotło, pmr, tez, Gniew, k, 18,9 53,9
- Kotnowo, chl, chl, Pluźnica, k, 18,8 53,3
- Kottisch, tez zob. Kotyże
- Kotyże (Kottisch), *Koteże*, pmr, tez, Starogard, osada folwarczna, m, 18,5 53,9

- Kowal, *Kowale*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,3
- Kowale, gdn zob. Kowal
- Kowalewicz, chl, chl, Czyste, 18,5 53,3
- Kowalewo (Schönsee), *Kowalewo Pomorskie*, chl, chl, Kowalewo, miasto, k, 18,9 53,1 s. 28
- Kowalewo Pomorskie, chl zob. Kowalewo
- Kowalewo Pomorskie, chl zob. Kowalewo-Zamek
- Kowalewo-Zamek, *Kowalewo Pomorskie-część*, chl, chl, Kowalewo, zamek, k, 18,9 53,2
- Kowaliki (Kowalkau), chl, mch, Mroczo, d, 19,7 53,3
- Kowalkau, mch zob. Kowaliki
- Kowalkowa+ (Kowalowe), pmr, tcz, Pogutkowy, d, 18,3 54
- Kowalowe, tcz zob. Kowalkowa
- Kownatka, *Kornatka*, pmr, now, Jania Kościelna, osada młyńska, 18,6 53,8
- Kowroz, chl zob. Kuwroz
- Kowróz, chl zob. Kuwroz
- Kozi Róg, mch zob. Koziróg
- Koziczkowa, mrw zob. Koziczkowo
- Koziczkowo (Koziczkowa), *Kożyczkowo*, pmr, mrw, Chmielno, 18,1 54,4
- Kozielec, pmr, now, Nowe, 18,8 53,7
- Kozielec, pmr, swc, Niewieścino, osada folwarczna, d, 18,3 53,2 s. 15, 16
- Kozieniec, chl, mch, Radoszki, osada młyńska, d, 19,7 53,3
- Koziróg, *Kozi Róg*, chl, mch, Szczuka, 19,4 53,2
- Kozłowo, pmr, swc, Świecie, 18,4 53,4
- Koźlinka, tch zob. Koślinka
- Koźliny, gdn zob. Gottland
- Koźmin, tcz zob. Koźminek
- Koźminek (Koźmin, Koźminki), *Koźmin*, pmr, tcz, Pogutkowy, d, 18,3 54
- Koźminki, tcz zob. Koźminek
- Kożyczkowo, mrw zob. Koziczkowo
- Krainki, *Krojanty*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, 17,6 53,7
- Krajęcín, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3
- Krakau (Krakowiec), *Krakowiec*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 18,7 54,4
- Krakau, pck zob. Krokowo
- Krakowiec, gdn zob. Krakau
- Kraków, krk, s. 64
- Krampitz (Krępc, Krępiec), *Krępiec*, pmr, gdn, Wocław, pustka, m, 18,7 54,3 s. 39
- Kramsérkrug+, pmr, gdn, ?, osada karczarska, d, 18,7 54,3
- Krangen, tcz zob. Krąg
- Krasna Łąka, mlb zob. Schöniewiese
- Krasnołeka, mlb zob. Schöniewiese
- Krasny Las, mlb zob. Alt Schönwalde
- Krasny Las, mlb zob. Neu Schönwalde
- Krasny, chl zob. Erazm
- Krastauden, mlb zob. Krastudy
- Krastudy (Kraustauden), mlb, mlb, Nowy Targ, 19,2 53,9
- Kraszewo, mlb zob. Proppendorf
- Kraśnewo, mlb zob. Schöna
- Krąg (Kranken), pmr, tcz, Kokoszkowy, 18,4 54 s. 39
- Krąpienice, swc zob. Krąpiewice
- Krąpiewice (Krąpienice, Krąpowice), *Krąplewice*, pmr, swc, Jeżowo, 18,4 53,5
- Krąplewice, swc zob. Krąpiewice
- Krąpowice, swc zob. Krąpiewice
- Krąpsk (Krąpsko), *Krępsk*, pmr, czl, Krąpsk, k, 17,2 53,7 s. 30
- Krąpski Młyn, *Krępina*, pmr, czl, Krąpsk, osada młyńska, k, 17,2 53,7
- Krąpsko, czl zob. Krąpsk
- Krażno, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k, 19 53,1
- Krebsdorf, *Krzyżewo*, mlb, mlb, Neukirch, d, 19,7 54,3
- Krebsfelde, *Rakowiska*, mlb, mlb, ?, m, 19,2 54,2
- Krępc, gdn zob. Krampitz
- Krępiec, gdn zob. Krampitz
- Krępina, czl zob. Krąpski Młyn
- Krępsk, czl zob. Krąpsk
- Kręski Młyn, pmr, tcz, Kokoszkowy, osada młyńska, 18,5 54
- Kriefkohl, gdn zob. Krzywe Koło
- Krievkoll, gdn zob. Krzywe Koło
- Kripdka, chl zob. Krupka
- Kripkerwald+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
- Krizwelt, czl zob. Krystfeld
- Krojanty, czl zob. Krainki
- Krokowo (Krakau), *Krokowa*, pmr, pck, Krokowo, osada folwarczna, 18,2 54,8 s. 29
- Krommese, czl zob. Kromża
- Kromża (Krommese), *Krzemieniewo*, pmr, czl, Krzemieniewo (Kromża), 17 53,6 s. 30
- Kronenhof, *Gdańsk-część*, pmr, gdn, Bohnsack, osada folwarczna, m, 18,9 54,3
- Krosno (Krosno), *Krusin*, chl, chl, Lisowo, k, 18,6 53,3
- Krosno, chl zob. Krosino
- Krossin, mch zob. Kruszyny Wielkie
- Krostkowo (Chrostkowo), *Chrystkowo*, pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,3
- Krotosza, mch zob. Krotoszyn
- Krotoszyn (Krotosza, Krotoszyn), *Krotoszyń*, chl, mch, Szwarenowo, osada folwarczna, k, 19,4 53,5
- Królewiec, Prusy Książęce, s. 67, 102
- Królewo, mlb zob. Königsdorf
- Królewska Wieś, mlb zob. Königsdorf
- Królowy Las (Königswalde), *Królów Las*, pmr, tcz, Królowy Las, d, 18,7 53,8 s. 29
- Królów Las, tcz zob. Królowy Las
- Krupka (Kripdka), chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k, 18,8 53,1
- Krupocin, swc zob. Krupocino
- Krupocino (Krupocin), *Krupocin*, pmr, swc, Siekotowo, 18,2 53,5
- Krupphammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Krusin, chl zob. Krosino
- Kruszynki (Kruszyny Szlacheckie), *Kruszyny Szlacheckie*, chl, mch, Żmiejewo, 19,3 53,3
- Kruszynki Małe (Kruszyny Duchowne), *Kruszynki*, chl, mch, Brodnica, osada folwarczna, d, 19,4 53,3
- Kruszynki, mch zob. Kruszynki Małe
- Kruszyny Duchowne, mch zob. Kruszynki Małe
- Kruszyny Szlacheckie, mch zob. Kruszynki
- Kruszyny Wielkie (Krossin), *Kruszyny*, chl, mch, Kruszyny Wielkie, k, 19,2 53,3 s. 27
- Krystfeld (Krizwelt), *Chrzóstowo*, pmr, czl, Krystfeld, k, 17,2 53,6 s. 30
- Krystfeldzki Młyn, *Chrzóstówko*, pmr, czl, Krystfeld, osada młyńska, k, 17,3 53,6
- Krzemieniewo, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, d, 19,6 53,4
- Krzemieniewo, czl zob. Kromża
- Krzewino, now zob. Krzywin
- Krzewiny, now zob. Krzywin
- Krztowo, *Chrztowo*, pmr, tcz, Garczyn, 18,2 54,1
- Krzywe Koło (Kriefkohl, Krievkoll), pmr, gdn, Steblewo (Stüblau), m, 18,8 54,2
- Krzywin (Krzewino), *Krzewiny*, pmr, now, Płochocin, osada folwarczna, 18,6 53,6
- Krzywka, chl zob. Wałdówko
- Krzywowo, *Grabówko*, pmr, tcz, Kościerzyno, pustka, d, 18,2 54,1
- Krzyżanowo, mlb zob. Notzendorf
- Krzyżewo, mlb zob. Krebsdorf
- Kuchnia, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d, 18,6 53,2
- Küchwerder, *Wiśniówka*, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
- Kuckucks Krug+, pmr, gdn, ?, osada karczarska, m, 19,1 54,3
- Kuczfały (Kuczwał, Kurczfały, Kurczwały), *Kuczwały*, chl, chl, Grzywna Biskupia, 18,7 53,1
- Kühlborn+, mlb, mlb, Thiergarten, k, 19,4 54
- Kujawa, chl zob. Motyka
- Kükoiten, mlb zob. Kikuty
- Kuksy, mlb zob. Kuxen
- Kukuck, mlb, mlb, Thiergarten, osada folwarczna, k, 19,4 54,1
- Kulice (Kalice, Keilendorf), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d, 18,7 53,9 s. 40
- Kuligi, chl, mch, Tylice, osada folwarczna, k, 19,7 53,4

- Kulinko, *tez zob.* Kolinko
 Kulmaga, *now zob.* Kolmaga
 Kunek+, *pmr, tch, Tuchola, osada młyńska, k, 17,9 53,6*
 Kunratowo, *chl zob.* Konratowo
 Kunzendorf (Koncezendorf), *Kończewice, mlb, mlb, Kunzendorf, k, 18,9 54,1 s. 28*
 Kunzendorf, *chl zob.* Kończewice
 Kuńczyce, *now zob.* Kończyce
 Kurczfały, *chl zob.* Kuczfały
 Kurczwały, *chl zob.* Kuczfały
 Kurkocin, *chl, chl, Kurkocin, k, 19,1 53,2 s. 27*
 Kurnik, *mch zob.* Kurzętnik
 Kursztyno (Konerstein, Kursin, Kursthin), *Kursztyn, pmr, tcz, Lignowy, k, 18,8 53,9*
 Kurzętnik (Kau(e)rnick, Kurnik, Kurzętniki), *chl, mch, Kurzętnik, miasto, d, 19,6 53,4 s. 28*
 Kurzętnik Górny, *mch zob.* Kurzętnik-Folwark
 Kurzętnik-Folwark, *Kurzętnik Górny, chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, d, 19,6 53,4*
 Kurzętniki, *mch zob.* Kurzętnik
 Kussfeld, *Stare Kusy, mlb, mlb, ?, dm, 19,6 54 s. 15*
 Kuwros, *chl zob.* Kuwroz
 Kuwroz (Kowroz, Kuwros), *Kowróż, chl, chl, Świerczynki, osada folwarczna, 18,6 53,1*
 Kuxen (Kuzy), *Kuksy, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9*
 Kuzy, *mlb zob.* Kuxen
 Kuźnica, *pck zob.* Kosfeld
 Kuźnice, *gdn zob.* Straszyn
 Kwaścino, *gdn zob.* Chwaszczyno
 Kwiatki, *chl zob.* Kwiatkowice
 Kwiatkowa, *chl zob.* Kwiatkowice
 Kwiatkowice (Kwiatki, Kwiatkowa), *chl, chl, Płużnica, 18,8 53,3*
 Kwidzyn, *Prusy Książęce, s. 15, 68*
 Kynichzdorf, *mlb zob.* Königsdorf
- Laase, *mlb zob.* Łazy
 Labań, *mlb zob.* Labau
 Labau (Labań, Labe), *Labuń, mlb, mlb, Szropy, k, 19,1 54 s. 34*
 Labe, *mlb zob.* Labau
 Labunki, *tez zob.* Trzcinaśko
 Labuńki, *tez zob.* Trzcinaśko
 Ladekopp, *Lubieszewo, mlb, mlb, Ladekopp, k, 19 54,2 s. 29*
 Lagieschau, *tez zob.* Łaguszewo
 Lahme Hand, *mlb, mlb, ?, m, 19,3 54,1*
 Lajsewo, *mlb zob.* Lisowo
 Lalkowy (Lalkau, Lalkowo), *pmr, now, Lalkowy, k, 18,7 53,7 s. 29*
 Lamk (Nowy Młyn), *pmr, tch, Leśno, osada młyńska, k, 17,7 54*
 Lanck, *czl zob.* Lancken
- Lancken, *czl zob.* Łąki
 Landau, *Łędowo, pmr, gdn, ?, m, 18,7 54,3*
 Landeck, *czl zob.* Łędyczek
 Landecki Młyn, *Prądy, pmr, czl, Łędyczek, osada młyńska, k, 17 53,5*
 Landek, *czl zob.* Łędyczek
 Landmel, *mlb, mlb, Malbork, osada młyńska, k, 19 54*
 Landyczek, *czl zob.* Łędyczek
 Lang, *tch zob.* Łąg
 Langefort, *Gdańsk-część, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, 18,6 54,4 s. 94*
 Langenau, *gdn zob.* Łęgnowo
 Langesang, *tez zob.* Zelgoszcza
 Langfeld, *Długie Pole, pmr, gdn, Steblewo (Stüblau), m, 18,9 54,2*
 Lanken (Lanck), *Łękinia, pmr, czl, Koczała, k, 17 53,9*
 Lanken, *chl zob.* Wielka Łąka
 Lansen, *mch zob.* Łążyn
 Lappin, *gdn zob.* Łapino
 Laski, *mlb, mlb, Nytych, osada folwarczna, k, 19 54,1*
 Laskowica, *swc zob.* Laskowice
 Laskowice (Laskowica, Laskowitz), *Lipienki, pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5 s. 39*
 Laskowitz, *swc zob.* Laskowice
 Lasowice Wielkie, *mlb zob.* Lezwice
 Lasy, *mlb zob.* Łazy
 Lausen, *chl zob.* Łążyn
 Lautensee, *Jeziorno, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9*
 Lawenau, *tez zob.* Suchostrzygi
 Lawenstein, *tez zob.* Lganowo
 Lebau, *mch zob.* Lubawa
 Leben, *chl zob.* Mlewiec
 Leben, *chl zob.* Mlewo
 Lebschau, *tez zob.* Lubiszewo
 Leczkowy (Letzkau), *Leszkowy, pmr, gdn, Leczkowy, m, 18,9 54,2 s. 30*
 Legbąd, *tch zob.* Legmunt
 Legem, *chl zob.* Młyniec
 Legendorf, *chl zob.* Mgowo
 Legmund, *tch zob.* Legmunt
 Legmunt (Legmund), *Legbąd, pmr, tch, Czernsk, osada karczmarska, k, 17,9 53,7*
 Leinau, *mch zob.* Górale
 Leipnersdorf, *Lipinki Szlacheckie, pmr, tcz, Klonówka, osada folwarczna, k, 18,6 53,9*
 Leisacks, *chl zob.* Łysakowo
 Leisau, *mlb zob.* Lisowo
 Lekart (Likarty), *Lekarty, chl, mch, Skarlin, k, 19,5 53,5*
 Lekarty, *mch zob.* Lekart
 Leklau, *Lekłowy, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54*
 Lekłowy, *mlb zob.* Leklau
 Lembarg (Lembark), *chl, mch, Lembarg, k, 19,2 53,3 s. 27*
- Lembark, *mch zob.* Lembarg
 Lendy, *tch zob.* Łędy
 Leniewko, *tez zob.* Liniewko Małe
 Leniwko, *tez zob.* Liniewo
 Lenzen, *Łęczce, mlb, mlb, Lenzen, m, 19,5 54,3 s. 29*
 Lepcz, *gdn zob.* Gute Herberge
 Leptz, *pck zob.* Łepcz
 Lesewitz, *mlb zob.* Lezwice
 Lesiak, *chl, mch, Rumian, osada młyńska, d, 19,9 53,4*
 Leszcz (Leszcze, Liesa), *chl, chl, Świerczynki, 18,5 53,1*
 Leszcze, *chl zob.* Leszcz
 Leszkowy, *gdn zob.* Leczkowy
 Leszno, *tch zob.* Leśno
 Leśna Jania, *pmr, now, Jania Kościelna, 18,6 53,7*
 Leśna Polana, *gdn zob.* Grenzlar
 Leśnia, *tch zob.* Leśno
 Leśniewo, *mrw zob.* Liśniewo
 Leśniewo, *pck zob.* Miechowo Nowe
 Leśno (Leszno, Leśnia), *pmr, tch, Leśno, k, 17,7 53,9 s. 24, 29*
 Leśno (Leśny), *chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, k, 18,9 53,1*
 Letzen, *mlb zob.* Mleczewo
 Letzkau, *gdn zob.* Leczkowy
 Leubitz, *chl zob.* Lubicz
 Lewalt, *mch zob.* Rywałd
 Lewen, *chl zob.* Mlewiec
 Lewen, *chl zob.* Mlewo
 Lewinko (Lewino), *pmr, mrw, Strzepcz, osada folwarczna, 18,1 54,5*
 Lewino, *pmr, mrw, Strzepcz, 18,1 54,4*
 Lewino, *mrw zob.* Lewinko
 Leynen, *chl zob.* Młyniec
 Lezino Małe, *mch zob.* Leźno Małe
 Lezino Wielkie, *mch zob.* Leźno Wielkie
 Lezwice (Lesewitz), *Lasowice Wielkie, mlb, mlb, Lezwice, k, 19,1 54,1 s. 28, 40*
 Leźno Małe (Lezino Małe), *Małe Leźno, chl, mch, Radoszki, d, 19,7 53,3*
 Leźno Małe, *gdn zob.* Leżyn Mały
 Leźno Wielkie (Lezino Wielkie), *Wielkie Leźno, chl, mch, Boleszyn, d, 19,7 53,3*
 Leźno Wielkie, *gdn zob.* Leżyn Wielki
 Leźno, *gdn zob.* Leżyn Mały, Leżyn Wielki
 Leżyn Mały (Klein Liesen, Leźno Małe), *Leźno, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, k, 18,4 54,4*
 Leżyn Wielki (Gross Liesen, Leźno Wielkie), *Leźno, pmr, gdn, Żuków, k, 18,4 54,3*
 Lęda, *chl zob.* Linda
 Łędowo, *gdn zob.* Landau
 Łędy, *Lendy, pmr, tch, Leśno, k, 17,7 54*
 Łędyczek (Landeck, Landek, Landyczek), *pmr, czl, Łędyczek, k, 17 53,5 s. 30*
 Lganowo (Lawenstein, Ulganowa, Ulganowo), *Elganowo, pmr, tcz, Trąbki Wielkie, 18,5 54,2*

- Lgiszewy, chl zob. Elgiszewo
 Libisz, mlb zob. Lupushorst
 Lichfelde, mlb zob. Lichtenfelde
 Lichfolt, mlb zob. Lichtenfelde
 Lichnowy (Lichnowo, Lichtenau, Lichtnowy), pmr, tch, Lichnowy, k, 17,6 53,6
 Lichnowy Małe (Klein Lichtenau, Lichnowo Małe, Lichtnowy Małe), *Lichnówki*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 18,9 54,1
 Lichnowy Wielkie (Gross Lichtenau, Lichnowo Wielkie, Lichtnowo Wielkie, Lichtnowy Wielkie), *Lichnowy*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 18,9 54,1 s. 28
 Lichtanie (Glandau, Lichtenhagen), *Głędowo*, pmr, czl, Lichtanie, k, 17,4 53,7 s. 30
 Lichtanie+ (Glandau, Lichtenhagen), pmr, czl, Jączniki Wielkie, osada folwarczna, 17,4 53,6
 Lichtenau, tch zob. Lichnowy
 Lichtenfelde (Lichfelde, Lichfolt), *Jasna*, mlb, mlb, Lichtenfelde, 19,3 54 s. 28
 Lichtenhagen, czl zob. Lichtanie
 Lichtnowo Wielkie, mlb zob. Lichnowy Wielkie
 Lichtnowy Małe, mlb zob. Lichnowy Małe
 Lichtnowy Wielkie, mlb zob. Lichnowy Wielkie
 Lichtnowy, tch zob. Lichnowy
 Liczbark, mch zob. Lidzbark
 Lidzbark (Liczbark, Ludbark), chl, mch, Lidzbark Welski, k, 19,8 53,3
 Lidzbark Welski, *Lidzbark*, chl, mch, Lidzbark Welski, miasto, k, 19,8 53,3 s. 14, 27
 Lidzbark-Folwark, *Wybowo*, chl, mch, Lidzbark Welski, osada folwarczna, k, 19,8 53,3
 Lidzbark, mch zob. Lidzbark Welski
 Liebenau, tcz zob. Lignowy
 Liebenhof, tcz zob. Zajączkowo
 Liebenthal, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k, 19,1 54
 Liebenwalde, chl zob. Liwald
 Liepienka, swc zob. Lipienki
 Liesa, chl zob. Leszcz
 Lgiszewo, chl zob. Elgiszewo
 Lignowy (Liebenau), *Lignowy Szlacheckie*, pmr, tcz, Lignowy, k, 18,8 53,9 s. 29
 Lignowy Szlacheckie, tcz zob. Lignowy
 Lignowy, mlb zob. Lindenau
 Likarty, mch zob. Lekart
 Lileska**, pmr, tcz, osada folwarczna
 Linda (Linde), *Lęda*, chl, chl, Starogród, 18,4 53,3
 Linde, chl zob. Linda
 Lindenau (Lignowy, Lindnowo), *Lipinka*, mlb, mlb, Lindenau, k, 19,1 54,1 s. 29
 Lindenau, tcz zob. Postołowo
 Lindnowo, mlb zob. Lindenau
 Linia, pmr, mrw, Strzecz, k, 17,9 54,5
 Liniec, chl zob. Łyniec
 Liniewicz, chl zob. Linowiec
 Liniewicz, tcz zob. Linowiec
 Liniewko Małe (Klein Lieniwko, Leniewko, Linowo Małe), *Liniewko Kościerskie*, pmr, tcz, Garczyn, osada folwarczna, 18,2 54,1
 Liniewo (Leniwko, Linówko), *Liniewko*, pmr, tcz, Lubiszewo, 18,6 54
 Liniewo (Gross Linowo, Liniowo), pmr, tcz, Garczyn, 18,2 54,1
 Liniowo, tcz zob. Liniewo
 Linken, mlb zob. Linki
 Linki (Linken), mlb, mlb, Schöniewiese, 19,3 53,9
 Linowiec (Liniewicz), chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
 Linowiec, chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4
 Linowiec (Gross Linowitz, Liniewicz), pmr, tcz, Kokoszkowy, k, 18,5 54
 Linowo, chl, chl, Linowo, k, 19 53,4 s. 28
 Linowo Małe, tcz zob. Liniewko Małe
 Linowo, chl zob. Linówko
 Linówko, *Linowo*, chl, chl, Linowo, 19 53,4
 Linówko, tcz zob. Liniewo
 Lińsk (Glińsko), pmr, swc, Śliwice, 18,1 53,7
 Lipce, gdn zob. Gute Herberge
 Lipcza, gdn zob. Gute Herberge
 Lipia Góra (Lipogórze), pmr, now, Barłożno, osada folwarczna, k, 18,7 53,8
 Lipienek, chl zob. Lipno
 Lipienica (Lipnica), pmr, swc, Siekotowo, pustka, d, 18,1 53,5
 Lipienica (Lipnica), *Lipnica*, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,4 54
 Lipieniek, *Lipinki*, pmr, now, Osie, k, 18,5 53,6
 Lipienki (Liepienka, Lipienko, Lipinki, Lipno Małe), pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5
 Lipienki, swc zob. Laskowice
 Lipienko, swc zob. Lipienki
 Lipinek, chl zob. Lipno
 Lipinka, mlb zob. Lindenau
 Lipinki, chl, mch, Lipinki, k, 19,3 53,5 s. 28
 Lipinki Szlacheckie, tcz zob. Leipnersdorf
 Lipinki, now zob. Lipieniek
 Lipinki, swc zob. Lipienki
 Lipkosz, *Nowy Jasinię-część*, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k, 18 53,4
 Lipna Wielka, swc zob. Lipno
 Lipna, swc zob. Lipno
 Lipnica, chl, chl, Lipnica, k, 19 53,2 s. 27
 Lipnica, czl zob. Lipienica
 Lipnica, swc zob. Lipienica
 Lipnice (Lipniczki, Lipnitz), *Lipniczki*, chl, chl, Gostkowo, 18,7 53,1
 Lipno (Lipinek), *Lipienek*, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3
 Lipno (Lipna, Lipna Wielka, Lipno Wielkie), pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5
 Lipno Małe, swc zob. Lipienki
 Lipno Wielkie, swc zob. Lipno
 Lipogórze, now zob. Lipia Góra
 Lipowa Góra, mch zob. Jardęgowo
 Lipus, tcz zob. Lipusz
 Lipusz (Lipus), pmr, tcz, Lipusz, k, 17,8 54,1 s. 24, 29
 Lipy, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, pustka, 18,2 54
 Lisau, pck zob. Lisowo
 Lisewiec, gdn zob. Lisowo
 Lisewo Malborskie, mlb zob. Lisowo
 Lisewo-Młyn, chl zob. Lisowski Młyn
 Lisewo, chl zob. Lisowo
 Lisewo, czl zob. Lisowo
 Lisewo, gdn zob. Lisowo
 Lisewo, pck zob. Warzyszewo
 Lisewski Młyn, pck zob. Lisowo
 Liskowo, tch zob. Łyskowo
 Lisowo (Lisewo), *Lisewo*, pmr, czl, Szczytno, 17,3 53,8
 Lisowo (Lisewo), *Lisewiec*, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, 18,5 54,2
 Lisowo (Lisewo), *Lisewo*, chl, chl, Golub, k, 19,1 53,1
 Lisowo, *Lisewo*, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3 s. 27
 Lisowo (Lajsewo, Leisau), *Lisewo Malborskie*, mlb, mlb, Lisowo, k, 18,8 54,1 s. 28
 Lisowo (Lisau), *Lisewski Młyn*, pmr, pck, Żarnowiec, 18,2 54,8
 Lisowski Młyn, *Lisewo-Młyn*, chl, chl, Golub, osada młyńska, k, 19,1 53,1
 Lisowski Młyn+, pmr, pck, Starzyno, osada młyńska, 18,2 54,7
 Liśniewo (Leśniewo, Liśniowo, Łyśniewo), *Łyśniewo Sierakowickie*, pmr, mrw, Sierakowice, k, 17,8 54,4
 Liśniewo (Liśniowo, Łyśniewo), *Łyśniewo*, pmr, pck, Strzelno, osada folwarczna, 18,3 54,8
 Litzin, pck zob. Luzino
 Liwald (Liebenwalde), *Rywałd*, chl, chl, Liwald, k, 19 53,4
 Liwald, *Rywałd Szlachecki*, chl, chl, Liwald, 19 53,4
 Lnianek, swc zob. Lnianko
 Lnianek, swc zob. Suchy
 Lnianko, *Lnianek*, pmr, swc, Drzycim, pustka, k, 18,2 53,5
 Lniano, pmr, swc, Drzycim, k, 18,2 53,5

- Lniska (Gross Elnitz, Lniska Wielkie), *Wielkie Lniska*, chl, chl, Okonin, m, 18,8 53,5
- Lniska Mała, *Małe Lniska*, chl, chl, Okonin, 18,9 53,5
- Lniska Wielkie, chl zob. Lniska
- Lniszcze, *Lniska*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, 18,4 54,3
- Lobeckshof+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d, 18,6 54,4 s. 38
- Lobstein (Lubsztyn), *Lubstyn*, chl, mch, Złotowo, osada folwarczna, d, 19,8 53,5 s. 40
- Loisen, czl zob. Łoza
- Lorki, chl, mch, Grodziczno, 19,7 53,4
- Losen, czl zob. Łoza
- Losendorf, *Łoza*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k, 19,1 54
- Lottin, czl zob. Lotyń
- Lotyń (Lottin), pmr, czl, Nowa Cerkiew, 17,7 53,7
- Louisenwalde, mlb zob. Klecewko
- Lubania (Łubiana, Łubiano), *Lubiana*, pmr, tcz, Kościerzyno, k, 17,9 54,1
- Lubania-Lipiny, swc zob. Lubanie
- Lubanie, *Lubań*, pmr, tcz, Niedamowo, osada folwarczna, 18,2 54,1
- Lubanie, *Lubania-Lipiny*, pmr, swc, Serocko, osada folwarczna, 18,1 53,4
- Lubań, tcz zob. Lubanie
- Lubawa (Lebau), chl, mch, Lubawa, miasto, d, 19,8 53,5 s. 18, 20, 27
- Lubawa-Zamek, *Lubawa-część*, chl, mch, Lubawa, zamek, d, 19,8 53,5
- Lubawa, mch zob. Lubawa-Zamek
- Lubawa, mch zob. Młyny przy Lubawie
- Lubeka, Niemcy, s. 99, 110
- Lubelau, gdn zob. Lublewo
- Lubichowo, tcz zob. Lubiechowo
- Lubicz (Leubitz), *Lubicz Dolny*, chl, chl, Lubicz, m, 18,8 53 s. 18, 28
- Lubicz Dolny, chl zob. Lubicz
- Lubiechau, tcz zob. Lubiechowo
- Lubiechowa, tcz zob. Lubiechowo
- Lubiechowo (Lubiechau, Lubiechowa), *Lubichowo*, pmr, tcz, Lubiechowo, k, 18,4 53,9 s. 29
- Lubiejewo, swc zob. Lubiewo
- Lubielewo, gdn zob. Lublewo
- Lubień Mały, *Mały Lubień*, pmr, now, Lubień Wielki, k, 18,7 53,5
- Lubień Wielki (Lubin), *Wielki Lubień*, pmr, now, Lubień Wielki, k, 18,7 53,5 s. 29
- Lubierzyn, pmr, tch, Raciąż, 17,8 53,6
- Lubieschau, tcz zob. Lubiszewo
- Lubieski Młyn+, pmr, tcz, Garczyn, osada młyńska, 18,3 54,1
- Lubieszewo, mlb zob. Ladekopp
- Lubieszyn, tcz zob. Lubieszyno
- Lubieszyno (Lubieszyn, Lubiszyno), *Lubieszyn*, pmr, tcz, Garczyn, 18,2 54,1
- Lubiewo (Lubiejewo, Lublewo), pmr, swc, Lubiewo, d, 18 53,5 s. 29
- Lubin, now zob. Lubień Wielki
- Lubiszewo (Lebschau, Lubieschau), *Lubiszewo Tczewskie*, pmr, tcz, Lubiszewo, k, 18,7 54,1 s. 30
- Lubiszewo Tczewskie, tcz zob. Lubiszewo
- Lubiszyno, tcz zob. Lubieszyno
- Lubkau, pck zob. Lubkowa
- Lubkowa (Lubkau), *Lubkowo*, pmr, pck, Żarnowiec, d, 18,1 54,8
- Lubkowo, pck zob. Lubkowa
- Lublewo (Lubelau, Lubielewo), *Lublewo Gdańskie*, pmr, gdn, Lublewo, m, 18,5 54,3 s. 23, 29
- Lublewo Gdańskie, gdn zob. Lublewo
- Lublewo, swc zob. Lubiewo
- Lubnia, tch zob. Lubnie
- Lubnie (Lubnia), *Lubnia*, pmr, tch, Brusy, k, 17,8 53,9
- Lubocheń, swc zob. Lubochynia
- Lubochynia (Lubochyń), *Lubocheń*, pmr, swc, Drzycim, 18,4 53,5
- Lubochyń, swc zob. Lubochynia
- Lubocin, pck zob. Luboczyno
- Lubocina, pck zob. Luboczyno
- Lubocino Małe (Tułowa), *Tułowo*, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna, 18,1 54,7
- Lubocino, pck zob. Luboczyno
- Luboczyno (Lubocin, Lubocina), *Lubocino*, pmr, pck, Żarnowiec, 18,1 54,7
- Lubodziesz (Lubodzież), *Lubodzież*, pmr, swc, Drzycim, 18,3 53,5
- Lubodzież, swc zob. Lubodziesz
- Lubstowo, mlb zob. Lupushorst
- Lubstyn, mch zob. Lobstein
- Lubsztyn, mch zob. Lobstein
- Luchowo, now zob. Świerkocin
- Ludbark, mch zob. Lidzbark
- Lulkowa, chl zob. Lulkowo
- Lulkowo (Lulkowa), chl, chl, Świerczynki, m, 18,6 53,1
- Lupushorst (Libisz), *Lubstowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,2 54,1
- Luskowo, swc zob. Luskowo
- Luskowo (Luskowo, Luskowo Wielkie, Łuskowo), pmr, swc, Gruczno, k, 18,3 53,3
- Luskowo Małe (Luskowo Szlacheckie), *Luskówko*, pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,3
- Luskowo Szlacheckie, swc zob. Luskowo Małe
- Luskowo Wielkie, swc zob. Luskowo
- Luskówko, swc zob. Luskowo Małe
- Lutom (Lutomie, Lutonie), pmr, tch, Czersk, 17,8 53,7
- Lutomie, tch zob. Lutom
- Lutonie, tch zob. Lutom
- Luzino (Litzin, Łuszczyno, Łuzino), pmr, pck, Luzino, d, 18,1 54,6 s. 29
- Luzino-Młyn, pmr, pck, Luzino, osada młyńska, d, 18,1 54,6
- Łabuń, mlb zob. Labau
- Łaguszewo (Lagieschau, Łakuszewo), pmr, tcz, Klodawa, 18,6 54,2
- Łakuszewo, tcz zob. Łaguszewo
- Łapalice, pmr, mrw, Chmielno, k, 18,1 54,3
- Łapin, gdn zob. Łapino
- Łapino (Lappin, Łapin), *Łapino Kartuskie*, pmr, gdn, Żuków, d, 18,4 54,3
- Łapino Kartuskie, gdn zob. Łapino
- Łasin (Łasino), chl, chl, Łasin, miasto, k, 19,1 53,5 s. 14, 28, 34
- Łasin, chl zob. Długa Wieś
- Łasino, chl zob. Łasin
- Łasińska Wieś, chl zob. Długa Wieś
- Łaszewo (Łaszewo), chl, mch, Grażawy, d, 19,5 53,2
- Łaszewo (Łaszewo Małe), pmr, swc, Serocko, 18,2 53,4
- Łaszewo Małe, swc zob. Łaszewo
- Łaz, mlb zob. Łazy
- Łazy (Laase, Łaz), *Lasy*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, osada folwarczna, k, 19,1 54
- Łączka (Łask, Łążk), *Łązek*, pmr, swc, Śliwice, k, 18,2 53,6
- Łączynica, *Łączynski Młyn*, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska, 18 54,3
- Łączyno, pmr, mrw, Chmielno, 18 54,3
- Łączyński Młyn, mrw zob. Łączynica
- Łąg (Lang), pmr, tch, Łąg, k, 18,1 53,8 s. 29
- Łąki (Łąkie), *Polskie Łąki*, pmr, swc, Łąki, 18,2 53,4 s. 29
- Łąki (Lancken, Łąkie), *Łąkie*, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,3 54
- Łąki Małe (Łąki, Łąkie), *Małe Łąkie*, pmr, swc, Siekotowo, 18,1 53,4
- Łąkie, czl zob. Łąki
- Łąkie, swc zob. Łąki
- Łąkie, swc zob. Łąki Małe
- Łąkorek (Łąkorek Mały, Łąkorz Mały), chl, mch, Łąkorz Wielki, osada folwarczna, k, 19,3 53,4
- Łąkorek Mały, mch zob. Łąkorek
- Łąkorz Mały, mch zob. Łąkorek
- Łąkorz Wielki (Łąkosz Wielki), *Łąkorz*, chl, mch, Łąkorz Wielki, osada folwarczna, k, 19,4 53,4 s. 28
- Łąkorz, mch zob. Łąkorz Wielki
- Łąkosz Wielki, mch zob. Łąkorz Wielki
- Łąsk, swc zob. Łączka
- Łaszewo, mch zob. Łaszewo
- Łązek, chl, mch, Sumpławo, 19,6 53,5
- Łązek, swc zob. Łączka
- Łążk, swc zob. Łączka
- Łążyce, pck zob. Łężyce
- Łążyn (Lausen, Łązyno), chl, chl, Łążyn, m, 18,4 53,1 s. 28
- Łążyn (Lansen), chl, mch, Świniarz, d, 19,8 53,5

- Łążynek, chl, chl, Łążyn, 18,4 53,1
 Łązyno, chl zob. Łążyn
 Łebcz, pck zob. Łepcz
 Łebne, mrw zob. Łebno
 Łebnie, mrw zob. Łebno
 Łebno (Łebne, Łebnie), pmr, mrw, Strzepcz, 18,1 54,5
 Łebunia, okręg łęborski, s. 29
 Łepcz (Łepcze, Leptz), *Łebcz*, pmr, pck, Łepcz, k, 18,3 54,8 s. 29
 Łepcze, pck zob. Łepcz
 Łęcze, mlb zob. Lenzen
 Łęczyce, pck zob. Łężyce
 Łęgnowo, pmr, swc, Jeżowo, osada folwarczna, 18,4 53,5
 Łęgnowo (Langenau), *Łęgowo*, pmr, gdn, Łęgnowo, d, 18,6 54,2 s. 29
 Łęgowo, gdn zob. Łęgnowo
 Łękinia, czl zob. Hamerski Młyn
 Łękinia, czl zob. Lanken
 Łętowice (Łętowin), pmr, pck, Żarnowiec, 18,2 54,8
 Łętowin, pck zob. Łętowice
 Łęzek, czl zob. Bruchmelski Młyn
 Łężyce (Łążyce, Łęczyce, Łężyno), pmr, pck, Reda, k, 18,4 54,5
 Łężyno, pck zob. Łężyce
 Łobdowo, chl, chl, Łobdowo, k, 19,1 53,2 s. 27
 Łokocino, tcz zob. Łukocino
 Łoktowo, *Oktowo*, chl, chl, Unisław, 18,3 53,2
 Łopatki (Keselingswald), *Łopatki Polskie*, chl, chl, Łopatki, k, 19 53,3 s. 28
 Łopatki Polskie, chl zob. Łopatki
 Łostowice, gdn zob. Schönefeld
 Łowienek, swc zob. Łowinek
 Łowin, pmr, swc, Serocko, 18,2 53,4
 Łowin Mały, swc zob. Łowinek
 Łowinek (Łowienek, Łowin Mały), pmr, swc, Serocko, 18,1 53,4
 Łoza (Loisen, Losen), *Łoża*, pmr, czl, Łoza, 17,1 53,7 s. 30
 Łoza, mlb zob. Losendorf
 Łoża, czl zob. Łoza
 Łubiana, tcz zob. Lubania
 Łubianka, chl, chl, Bierzysłowo, m, 18,5 53,1
 Łubiano, tcz zob. Lubania
 Łukocin, tcz zob. Łukocino
 Łukocino (Łokocino, Łukocin), *Łukocin*, pmr, tcz, Miłobądz, 18,7 54,1
 Łunawa (Łunawy), *Wielkie Łunawy*, chl, chl, Chełmno, m, 18,6 53,4 s. 18, 59
 Łuskowo, swc zob. Luskowo
 Łuskowo, tch zob. Łuskowo
 Łuszczyno, pck zob. Luzino
 Łuzino, pck zob. Luzino
 Łyniec (Liniec, Młyńc), chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
 Łysakowo (Leisacks), chl, chl, Grudziądz, m, 18,9 53,5
 Łyskowo (Luskowo, Łuskowo), pmr, tch, Mądomierz Wielki, osada folwarczna, 17,8 53,5 s. 35
 Łysowice (Posmendorf), chl, chl, Papowo, m, 18,6 53,1
 Łyśniewo Sierakowickie, mrw zob. Liśniewo
 Łyśniewo, mrw zob. Liśniewo
 Łyśniewo, pck zob. Liśniewo
 Maćkowo, gdn zob. Maćkowy
 Maćkowy (Maćkowo), pmr, gdn, Święty Wojciech, d, 18,6 54,3 s. 39
 Majewo, mlb zob. Meybaum
 Malachin, tch zob. Malechin
 Malankowo, chl zob. Malonkowo
 Malary, pmr, tcz, Pogutkowy, osada folwarczna, d, 18,4 54
 Malau (Malewo), *Malewo*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, k, 19,1 54
 Malbork (Marienburg), mlb, mlb, Malbork, miasto, k, 19 54 s. 8, 28, 40, 42, 62–74, 104, 107–108
 Malbork-Zamek (Marienburg), *Malbork*, mlb, mlb, Malbork, zamek, k, 19 54
 Malbork, mlb zob. Bäckermühle
 Malbork, mlb zob. Malbork-Zamek
 Malchin, tch zob. Malechin
 Malechin (Malchin, Malechino), *Malachin*, pmr, tch, Czerniewice, osada folwarczna, 17,9 53,8
 Malechino, tch zob. Malechin
 Malenin, tcz zob. Malenino
 Malenino (Malinino), *Malenin*, pmr, tcz, Miłobądz, d, 18,7 54,1
 Malentyn, gdn zob. Mełęciny
 Malewo, mlb zob. Malau
 Małęciny, *Malentyn*, pmr, gdn, Prągowo, pustka, m, 18,5 54,2
 Malikowo Dolne, tcz zob. Malikowy Dolne
 Malikowo Górne, tcz zob. Malikowy Górne
 Malikowy Dolne (Malikowo Dolne), *Dolne Maliki*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna, 18,3 54
 Malikowy Górne (Illekwitz, Malikowo Górne), *Górne Maliki*, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna, 18,3 54
 Malinino, tcz zob. Malenino
 Malinkowo, chl zob. Malonkowo
 Malonkowo (Malinkowo, Mielonkowo), *Malankowo*, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3
 Mała Karczma+, pmr, gdn, Oliwa, osada karczmarska, d, 18,6 54,4
 Mała Komorza, tch zob. Komorza Mała
 Mała Słońca, tcz zob. Słońca Niemiecka
 Małe Blizny, chl zob. Blizinko
 Małe Chełmy, tch zob. Chełmy Małe
 Małe Chojnice, czl zob. Chojniczki
 Małe Chojniczki, czl zob. Chojniczki
 Małe Czyste, chl zob. Czyste Małe
 Małe Gliśno, tch zob. Glisno
 Małe Leżno, mch zob. Leżno Małe
 Małe Lniska, chl zob. Lniska Małe
 Małe Łąkie, swc zob. Łąki Małe
 Małe Pułkowo, chl zob. Pułkowo Małe
 Małe Radowiska, chl zob. Radowiska Małe
 Małe Turze, tcz zob. Turze Małe
 Małki (Małkowo), chl, mch, Wroclki, k, 19,3 53,2
 Małkowo, pmr, gdn, Żuków, d, 18,3 54,4
 Małkowo, mch zob. Małki
 Małociechowo (Ciechowa), pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,3
 Małoklincze, tcz zob. Klincze Małe
 Mały Donimierz, mrw zob. Donimierz Mały
 Mały Garc, tcz zob. Garc Mały
 Mały Głębocek, mch zob. Głębocek Mały
 Mały Kack, gdn zob. Kack Mały
 Mały Klincz, tcz zob. Klincze Małe
 Mały Komorsk, now zob. Komorsko Stare
 Mały Lubień, now zob. Lubień Mały
 Mały Mądomierz, tch zob. Mądomierz Mały
 Mały Młyn, pmr, now, Pieniążkowo, osada młyńska, 18,7 53,7
 Małzewko, tcz zob. Mułzewko
 Małzewo, tcz zob. Mułzewo Wielkie
 Mankocin, gdn zob. Mąkoszyn
 Mańkowy (Mannekau, Mańkowo), *Mąkowo*, pmr, czl, Wierzchowo, 17,4 53,6
 Marchewka, chl, chl, Chełmanie, osada młyńska, 18,9 53,1
 Margienowy, mlb zob. Marnowy
 Marienau, mlb zob. Marnowy
 Marienburg, mlb zob. Malbork, Malbork-Zamek
 Marienfeld (Marweld, Marwelt), *Mysłigoszcz*, pmr, czl, Marienfeld, 17,3 53,6 s. 30
 Marienfeld, swc zob. Mszano
 Mariensee, tcz zob. Przywidz
 Markushof, *Markusy*, mlb, mlb, Thiergarten, k, 19,4 54
 Markusy, mlb zob. Markushof
 Marłąg, mlb zob. Irrgang
 Marnowy (Margienowy, Marienau, Marynowy), *Marynowy*, mlb, mlb, Marnowy, k, 19,1 54,2 s. 29
 Martąg, mlb zob. Irrgang
 Marusza (Maruszka), chl, chl, Okonin, osada młyńska, k, 18,8 53,4
 Maruszka, chl zob. Marusza
 Marweld, czl zob. Marienfeld
 Marwelt, czl zob. Marienfeld
 Marynowy, mlb zob. Marnowy
 Marze, swc zob. Marzy
 Marzenice, mch zob. Marzęcice

- Marzęcice (Marzenice), chl, mch, Nowe Miasto, m, 19,5 53,4
- Marzęcino, mlb zob. Jungfer
- Marzy (Marze), *Stare Marzy*, pmr, swc, Święte Wielkie, 18,7 53,5
- Matarnia, gdn zob. Materna
- Materna (Mattern, Sant Materna), *Matarnia*, pmr, gdn, Materna, d, 18,5 54,4 s. 29
- Mattern, gdn zob. Materna
- Mazanki, chl, chl, Radzyń, m, 19 53,4
- Mączewo, pmr, tcz zob. Szymbark
- Mądomierz Mały (Mędomierz Mały), *Mały Mędomierz*, pmr, tch, Mądomierz Wielki, k, 17,8 53,6
- Mądomierz Wielki (Mędomierz Wielki), *Wielki Mędomierz*, pmr, tch, Mądomierz Wielki, k, 17,8 53,5 s. 30
- Mąkocin, gdn zob. Mąkoszyn
- Mąkoszyn (Mąkocin), *Mankocin*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d, 18,4 54,3
- Mąkowo, czl zob. Mańkowy
- Mątowy, now zob. Montowy
- Mątki, mlb zob. Muntken
- Mątowy Małe, mlb zob. Montowy Małe
- Mątowy Wielkie, mlb zob. Montowy Wielkie
- Mechau, pck zob. Mechowo
- Mechelinki, pck zob. Mechenka
- Mechenka (Mechelinki), *Mechelinki*, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
- Mechow, pck zob. Mechowo
- Mechowo (Mechau, Mechow, Miechau), pmr, pck, Mechowo, d, 18,3 54,7 s. 29
- Mechowo Nowe (Neu Miechau), *Leśniewo-część*, pmr, pck, Mechowo, d, 18,2 54,7
- Mechowski Młyn+, pmr, pck, Mechowo, osada młyńska, d, 18,3 54,7
- Meinten, mlb zob. Minięta
- Meinten, mlb zob. Minięta Szenweska
- Meiranan, mlb zob. Mirany
- Meislaiten, *Mysłęcín*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1
- Meisterwald, tcz zob. Nierzeszyno
- Melbark (Molbergi Nielbark), *Nielbark*, chl, mch, Brzoze, d, 19,6 53,4
- Meldno, chl zob. Melno
- Melentz, mlb zob. Miłęc
- Melno (Meldno), *Melno*, chl, chl, Radzyń, 19 53,4 s. 40
- Melno, chl zob. Melno
- Menethen, mlb zob. Minięta
- Merdersdorf, tcz zob. Morzeszczyno
- Mertzdorf, tcz zob. Gętomie
- Mesten, tcz zob. Mieścino
- Mewa, tcz zob. Gniew
- Meybaum (Meybom), *Majewo*, mlb, mlb, Meybaum, k, 19,6 54,2 s. 21
- Meybom, mlb zob. Meybaum
- Mezowo (Mezowo), pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d, 18,3 54,3
- Meżowo, gdn zob. Mezowo
- Męcikał, pmr, tch, Brusy, osada karczarska, k, 17,7 53,8
- Mędomierz Mały, tch zob. Mądomierz Mały
- Mędomierz Wielki, tch zob. Mądomierz Wielki
- Mędrzy, chl zob. Mędrzyce
- Mędrzyce (Mędrzy), chl, chl, Łasin, 19,1 53,5
- Mgoszcz, chl, chl, Płużnica, d, 18,7 53,3
- Mgowo (Legendorf), chl, chl, Nowa Wieś, 18,8 53,3
- Michale (Michalewo), pmr, swc, Michale, 18,7 53,5 s. 24, 29
- Michalewo, swc zob. Michale
- Michałow, chl, mch, Szczuka, m, 19,4 53,3 s. 19
- Michorowo (Mickers, Mikors), mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,9
- Mickers, mlb zob. Michorowo
- Miechau, pck zob. Mechowo
- Miechucino (Miekucino), pmr, mrw, Chmielno, k, 18 54,3
- Miedzewno, tch zob. Miedzno
- Miedzno (Miedzwin), pmr, swc, Osie, k, 18,4 53,6
- Miedzno (Miedzewno), pmr, tch, Wiele, osada karczarska, k, 18 53,9
- Miedzwin, swc zob. Miedzno
- Mieźwiedź, swc zob. Niedźwiedź
- Miekucino, mrw zob. Miechucino
- Mielebantz, tcz zob. Miłobądz
- Mieleńc, mlb zob. Miłęc
- Mielewo, now zob. Mieliwo Wielkie
- Miełęc, mlb zob. Miłęc
- Mieliwe Małe, now zob. Mieliwo
- Mieliwe Wielkie, now zob. Mieliwo Wielkie
- Mieliwo (Mieliwe Małe, Mieliwo Małe, Milewo Małe), *Milewko*, pmr, now, Nowe, 18,7 53,7
- Mieliwo Małe, now zob. Mieliwo
- Mieliwo Wielkie (Mielewo, Mieliwe Wielkie, Milewo Wielkie), *Milewo*, pmr, now, Nowe, osada folwarczna, 18,7 53,7
- Mielnica, *Grzybowski Młyn*, pmr, tcz, Kościerzyno, pustka, k, 17,9 54,1
- Mielonkowo, chl zob. Małonkowo
- Mienthen, mlb zob. Minięta Szenweska
- Mieńkowice (Minkowice), *Minkowice*, pmr, pck, Krokowo, 18,2 54,8
- Mioszyno, pck zob. Miruszyno
- Mierotki, now zob. Mirotki
- Mierzeszyn, tcz zob. Nierzeszyno
- Mierzyn, mch zob. Mierzynek
- Mierzynek (Mirzynek), *Mierzyn*, chl, mch, Płowężce, 19,3 53,5
- Mieszczyno, tcz zob. Mieścino
- Mieścín, tcz zob. Mieścino
- Mieścino (Mieszczyno, Mesten), *Mieścín*, pmr, tcz, Miłobądz, d, 18,7 54,1
- Międzyłęż, pmr, tcz, Garc, osada folwarczna, k, 18,8 53,9
- Miggau (Mugow), *Migowo Lęborskie*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,4
- Migowo Lęborskie, gdn zob. Miggau
- Mikołajki (Mikołajkowice), chl, mch, Mikołajki, d, 19,5 53,4 s. 28
- Mikołajki (Nickelsdorf, Nikolajki, Nykielsdorf), *Mikołajki Pomorskie*, mlb, mlb, Nowy Targ, k, 19,2 53,9 s. 40
- Mikołajki Pomorskie, mlb zob. Mikołajki
- Mikołajkowice, mch zob. Mikołajki
- Mikors, mlb zob. Michorowo
- Milejewo, mlb zob. Truntz
- Mileszewo, mrw zob. Miłoszewo
- Mileszewy, chl, mch, Lembarg, osada folwarczna, 19,2 53,3
- Milewko, now zob. Mieliwko
- Milewo Małe, now zob. Mieliwko
- Milewo Wielkie, now zob. Mieliwo Wielkie
- Milewo, now zob. Mieliwo Wielkie
- Miłęc (Mieleńc, Mieleć, Melentz), *Miloradz*, mlb, mlb, Miłęc, k, 18,9 54 s. 28
- Milwino, pmr, mrw, Luzino, 18,1 54,5
- Miłobądz (Mielebantz), pmr, tcz, Miłobądz, d, 18,7 54,1 s. 30
- Miłocin, gdn zob. Herzberg
- Miłoradz, mlb zob. Miłęc
- Miłoszewo (Mileszewo, Miłoszów), pmr, mrw, Strzecz, k, 18 54,4
- Miłoszów, mrw zob. Miłoszewo
- Miłowo, tcz zob. Szybuk
- Minięta (Menethen, Meinten), mlb, mlb, Kiszpork, k, 19,3 53,9
- Minięta Szenweska (Niemięta, Meinten, Mienthen), *Nowe Minięta*, mlb, mlb, Nowy Targ, 19,2 53,9
- Minikowo, tch zob. Nieniekowo
- Minkowice, pck zob. Mieńkowice
- Mirachau, mrw zob. Mirachowo
- Mirachowo (Mirakowo, Mirachau, Mirchowo), pmr, mrw, Strzecz, osada folwarczna, k, 18 54,4
- Miradowo, tcz zob. Nieradowo
- Mirain, mlb zob. Mirany
- Mirakowo, chl, chl, Kiełbasin, 18,7 53,2
- Mirakowo (Mirkau, Nirkau), chl, mch, Płowężce, osada folwarczna, d, 19,3 53,4
- Mirakowo, mrw zob. Mirachowo
- Mirany (Meiranan, Mirain), *Mirowice*, mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,9
- Mirau (Mirowo), *Mirowo Duże*, pmr, tcz, Skarszewy, k, 18,5 54,1
- Mirau, mlb zob. Mirowo
- Mirchowo, mrw zob. Mirachowo
- Mirkau, mch zob. Mirakowo
- Mirotki (Mierotki, Nierutki), pmr, now, Barłożno, k, 18,6 53,8

- Mirowice, mlb zob. Mirany
 Mirowo (Mirau), mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,2
 Mirowo Duże, tcz zob. Mirau
 Mirowo, tcz zob. Mirau
 Miruszyno, *Mieroszyno*, pmr, pck, Strzelno, k, 18,3 54,8
 Mirzynek, mch zob. Mierzynek
 Misterwald+, pmr, now, Opalino, 18,8 53,7
 Miszewko, gdn zob. Mniszewo Małe
 Miszewo, gdn zob. Mniszewo
 Miszowo, gdn zob. Mniszewo
 Miścino, gdn zob. Wonneneberg
 Mittel Golambkau, tcz zob. Gołębiewo Drugie
 Mittel Trampki, tcz zob. Trąbki Małe
 Mleczewo (Letzen, Mleczewo), mlb, mlb, Kalwa, 19,1 53,9
 Mleczewo, mlb zob. Mleczewo
 Mlewiec (Leben, Lewen, Mliwiec), chl, chl, Kielbasin, osada folwarczna, m, 18,8 53,2 s. 18
 Mlewo (Leben, Lewen), chl, chl, Kielbasin, m, 18,8 53,2
 Mliwiec, chl zob. Mlewiec
 Młyn, chl, mch, Rosenthal, osada folwarczna, d, 19,8 53,6
 Młyn Berski, czl zob. Bra
 Młyn Górny+, pmr, mrw, Chmielno, osada młyńska, 18,1 54,4
 Młyn-Skorzewo, tcz zob. Skorzewo-Młyn
 Młynek, pmr, gdn, Żuków, osada młyńska, 18,3 54,4
 Młynek, gdn zob. Młynik
 Młynek+, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada młyńska, 17,7 53,7
 Młyniec (Leynen, Legem), *Młyniec Pierwszy*, chl, chl, Gronowo, d, 18,8 53,1
 Młyniec Pierwszy, chl zob. Bierzgieł
 Młyniec Pierwszy, chl zob. Młyniec
 Młynik, *Młynek*, pmr, gdn, Żuków, osada młyńska, d, 18,3 54,4
 Młynik, pmr, tcz, Garc, osada młyńska, k, 18,8 53,9
 Młyniska, gdn zob. Schellmühle
 Młynki, pmr, pck, Reda, osada młyńska, k, 18,3 54,6
 Młyn przy Lubawie, *Lubawa-część*, chl, mch, Lubawa, osada młyńska, d, 19,8 53,5
 Młyńc, chl zob. Łyniec
 Młyńskie+, pmr, mrw, Luzino, osada młyńska, 18,1 54,5
 Młyńsko, pmr, mrw, Świanowo, pustka, k, 18,1 54,4
 Mniszewo (Gross Mniszau, Mniszowo, Miszowo), *Miszewo*, pmr, gdn, Żuków, 18,4 54,4
 Mniszewo Małe (Klein Mniszau), *Miszewko*, pmr, gdn, Kielno, 18,4 54,4
 Mockernitz, czl zob. Mokiernica
 Mojkowo, mlb zob. Tannhäuser
 Moker, chl zob. Mokre
 Mokiernica (Mockernitz), pmr, czl, Hamersztyn, m, 16,9 53,6
 Mokoszewo, gdn zob. Nickelswalde
 Mokra, chl zob. Mokre
 Mokre (Moker, Mokra), chl, chl, Mokre, k, 18,8 53,5
 Mokre, pmr, tch, Czersk, osada folwarczna, 18 53,8
 Mokre, chl, chl, Toruń, m, 18,6 53 s. 14, 18, 27
 Mokry Dwór, gdn zob. Nassenhof
 Molbergi Nielbark, mch zob. Melbark
 Molżewo, tcz zob. Mulżewo Wielkie
 Mönche Grabin, gdn zob. Mönche Grebin
 Mönche Grebin (Mönche Grabin), *Grabowo*, pmr, gdn, Wocław, d, 18,7 54,2
 Monsowo, tcz zob. Kaliska
 Montau (Montawo), *Montowo*, chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4
 Montawo, mch zob. Montau
 Möntk, mlb zob. Muntken
 Montowo, mch zob. Montau
 Montowy (Mątawy), *Mątawy*, pmr, now, Lubień Wielki, k, 18,8 53,6
 Montowy Małe (Klein Montau, Mątowy Małe), *Mątowy Małe*, mlb, mlb, Montowy Wielkie, k, 18,9 54
 Montowy Wielkie (Gross Montau, Mątowy Wielkie), *Mątowy Wielkie*, mlb, mlb, Montowy Wielkie, k, 18,9 54 s. 28
 Morainen, mlb zob. Moreinen
 Morany, mlb zob. Moreinen
 Morczyny, chl, chl, Kielbasin, osada folwarczna, d, 18,7 53,1
 Moreinen (Morainen), *Morany*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9 s. 39
 Morgi+, pmr, now, Nowe, pustka, k, 18,7 53,6
 Morsk, pmr, swc, Świecie, k, 18,5 53,4
 Morszczyno, tcz zob. Morzeszczyno
 Mortęgi, chl, mch, Lubawa, osada folwarczna, 19,7 53,5
 Morzeszczyn, tcz zob. Morzeszczyno
 Morzeszczyno (Merdersdorf, Morszczyno, Morzyszczyno), *Morzeszczyn*, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d, 18,7 53,8
 Morzyszczyno, tcz zob. Morzeszczyno
 Mosina (Mossin), *Mosiny*, pmr, czl, Mosina, k, 17,3 53,6 s. 30
 Mosiny, czl zob. Mosina
 Mossin, czl zob. Mosina
 Mosty, pmr, pck, Oksywa, osada folwarczna, d, 18,5 54,6
 Moszczenica, pmr, czl, Moszczenica, 17,5 53,6 s. 30
 Motyka, *Kujawa*, chl, chl, Łobdowo, osada młyńska, k, 19,2 53,2
 Mozgowo, *Mózgowo*, chl, mch, Szwarcnowo, osada folwarczna, k, 19,4 53,6
 Mózgowo, mch zob. Mozgowo
 Mroczenko (Klein Mroczo), chl, mch, Mroczo, d, 19,7 53,4
 Mroczo (Gross Mroczo), chl, mch, Mroczo, d, 19,7 53,4 s. 27
 Mrowina, chl zob. Browina
 Mrzezino, pck zob. Brzezino
 Mrzezino, pck zob. Brzezino
 Mrzeźno, pck zob. Brzezino
 Mszano, chl, mch, Mszano, d, 19,3 53,2 s. 27
 Mszano (Marienfeld), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, 18,2 53,6
 Mszanowo (Wipsanow, Wipsenau), chl, mch, Kurzętnik, osada folwarczna, d, 19,6 53,4
 Mściszewice, mrw zob. Mściszewice
 Mściszewice (Mściszewice), pmr, mrw, Stężyca Mała, 17,9 54,3
 Müggenhagen, *Rokitnica*, pmr, gdn, Müggenhagen, m, 18,7 54,3 s. 23, 29
 Mugow, gdn zob. Miggau
 Mühlwald, tcz zob. Nowa Wieś
 Mukrz, pmr, swc, Lubiewo, pustka, k, 18,1 53,5
 Mulżewko (Klein Molsau, Mulżewo Małe), *Malżewko*, pmr, tcz, Lubiszewo, 18,7 54,1
 Mulżewo Małe, tcz zob. Mulżewko
 Mulżewo Wielkie (Gross Molsau, Molżewo), *Malżewo*, pmr, tcz, Lubiszewo, 18,6 54,1
 Munda, gdn zob. Westkrug
 Muntken (Małki, Möntk, Muntk), *Małki*, mlb, mlb, Tiefenau, 19 53,9
 Murowana Karczma+, pmr, now, Pieniążkowo, osada karczmarska, 18,7 53,7
 Musdorf, mlb zob. Gross Mausdorf
 Mustorf Mały, mlb zob. Klein Mausdorf
 Mustorf Wielki, mlb zob. Gross Mausdorf
 Mutterstrentz, gdn zob. Nassenhof
 Myszewko, mlb zob. Klein Mausdorf
 Myszewo, mlb zob. Gross Mausdorf
 Myślęcın, mlb zob. Meislanten
 Myśligruszcz, czl zob. Marienfeld
 Myśliwiec, chl, chl, Wąbrzeźno, d, 19 53,3
 Nadbrzeże, mlb zob. Reimannsfelde
 Nadole, pmr, pck, Osieki Lęborskie, d, 18,1 54,7
 Nadolnik, pmr, tch, Raciąż, osada młyńska, k, 17,8 53,7
 Nadziejewo, czl zob. Hansfeld
 Nagoschau, mch zob. Nagoszewo
 Nagoszewo (Nagoschau), *Naguszewo*, chl, mch, Rumian, d, 20 53,4
 Naguszewo, mch zob. Nagoszewo
 Najmowo (Najmówko), chl, mch, Bobrowo, ks, 19,3 53,3
 Najmówko, mch zob. Najmowo
 Nakla (Nakło), pmr, mrw, Parchowo, k, 17,7 54,1

- Nakło, mrw zob. Nakła
- Namierau, mlb zob. Bomgart
- Namirowo, mlb zob. Bomgart
- Nanice (Naniec), *Wejherowo-Nanice*, pmr, pck, Góra, 18,2 54,6
- Naniec, pck zob. Nanice
- Napole, chl, chl, Kijewo Królewskie, 18,5 53,3
- Narkowy, pmr, tcz, Sobkowy, pustka, d, 18,8 54
- Narmeln+, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,7 54,5
- Nassenhof (Mutterstrentz), *Mokry Dwór*, pmr, gdn, Wocław, 18,7 54,3
- Nawra, chl, chl, Nawra, 18,5 53,2 s. 27
- Nawra, chl, mch, Nowe Miasto, k, 19,6 53,4
- Naygut, tcz zob. Neugut
- Negut, tcz zob. Neugut
- Neindorf, mlb zob. Neudorf
- Neinmonsternberg, mlb zob. Neu Münsterberg
- Nestempohl, gdn zob. Niestępowo
- Neu Miechau, pck zob. Miechowo Nowe
- Neu Münsterberg (Neinmonsternberg, Neinmonsternberk), *Nowa Kościelnica*, mlb, mlb, Bärwald, k, 19 54,2
- Neu Schönwalde, *Krasny Las*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Neu Schotland, *Nowe Szkoty*, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,6 54,4 s. 94
- Neuburg, now zob. Nowe
- Neudorf (Neindorf, Nowa Wieś), *Nowa Wieś*, mlb, mlb, Neudorf, k, 19 53,9 s. 28
- Neudorf, *Nowina*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1
- Neudorf, *Nowinka*, mlb, mlb, Tolkiemit, m, 19,6 54,3
- Neudorf, *Tujsk-część*, mlb, mlb, Tiegengagen, k, 19,1 54,3
- Neudorf, chl zob. Nowa Wieś
- Neudorf, czl zob. Briesekakus
- Neuefähr, *Górki Wschodnie*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 18,8 54,3
- Neuenburg, now zob. Nowe
- Neuendorf, *Przejazdowo-część*, pmr, gdn, Reichenberg, m, 18,7 54,3
- Neuenfeld, czl zob. Nikiemfeld
- Neuenhof (Nowy Dwór), *Nowy Dwór*, chl, chl, Kielbasin, osada folwarczna, d, 18,8 53,2
- Neuenhof, chl zob. Nowy Dwór
- Neuenvorwerk, mch zob. Nowodwór
- Neugut (Naygut, Negut), *Nygut*, pmr, tcz, Skarszewy, k, 18,5 54,1
- Neuhof (Nowy Dwór), *Nowiny*, mlb, mlb, Kiszpork, k, 19,3 53,9
- Neuhof, *Nowy Dwór Elbląski*, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,3 54,1
- Neuhof, *Nowy Dwór*, pmr, tcz, Klonówka, osada folwarczna, d, 18,7 53,9
- Neukirch (Neykirch), *Pogrodzie*, mlb, mlb, Neukirch, k, 19,6 54,3 s. 15, 21, 29
- Neukirch, mlb zob. Nowa Cerkiew
- Neukirchen, tcz zob. Nowa Cerkiew
- Neukrug, *Nowa Karczma*, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,6 54,4
- Neukrüggerskämpe+, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 19,2 54,3
- Neumarkt, mch zob. Nowe Miasto
- Neumarkt, mlb zob. Nowy Targ
- Neunhuben, *Dziewięć Włók*, mlb, mlb, Kalwa, 19,2 53,9
- Neuteich, mlb zob. Nytych
- Neuteichsdorf, mlb zob. Wieś Nytycka
- Neykirch, mlb zob. Neukirch
- Nickelsdorf, mlb zob. Mikołajki
- Nickelswalde, *Mikoszewo*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 19 54,3
- Nicwałd, chl zob. Niswałd
- Nidowo (Niedau), mlb, mlb, Tanza, k, 19,1 54,1
- Nieczułowice, mrw zob. Niesułowice
- Niedamau, tcz zob. Niedamowo
- Niedamowo (Idamowo, Jadamowo, Niedamau), pmr, tcz, Niedamowo, 18,1 54,1 s. 29
- Niedau, mlb zob. Nidowo
- Nieder Brissen, chl zob. Brzeźno
- Niedźwiedzica, mlb zob. Bärwald
- Niedźwiedzie, swc zob. Niedźwiedź
- Niedźwiedź, chl, mch, Niedźwiedź, d, 19 53,3 s. 28
- Niedźwiedź (Miedźwiedź, Niedźwiedzie), pmr, swc, Gruczno, d, 18,4 53,4
- Niegowo, gdn zob. Konstantinopol
- Nielbark, mch zob. Melbark
- Nielub, chl, chl, Wąbrzeźno, 18,9 53,3
- Niemczyk, chl zob. Bartłomiejowice
- Niemiecki Brunswald, mlb zob. Brumswald
- Niemiekowo, tch zob. Nieniekowo
- Niemięta, mlb zob. Minięta Szenweska
- Niemikowo, tch zob. Nieniekowo
- Nieniekowo (Niemiekowo, Niemikowo, Nieniekowo), *Minikowo*, pmr, tch, Bysław, 17,9 53,5
- Nieniekowo, tch zob. Nieniekowo
- Niepoczłowice, pmr, mrw, Bukowina, 17,9 54,4
- Nieradowa, tcz zob. Nieradowo
- Nieradowo (Nieradowa), *Miradowo*, pmr, tcz, Zblewo, 18,4 53,9
- Nierutki, now zob. Mirotki
- Nierybie, czl zob. Peterswaldzki Młyn
- Nierzeszyno (Meisterwald), *Mierzeszyn*, pmr, tcz, Nierzeszyno, k, 18,4 54,2 s. 30
- Niesiołowice, mrw zob. Niesułowice
- Niestępowo (Nestempohl), pmr, gdn, Reinfeld, 18,4 54,3
- Niesułowice (Nieczułowice), *Niesiołowice*, pmr, mrw, Stężycza Mała, osada folwarczna, 17,9 54,2
- Niewierz, chl, mch, Mszano, osada folwarczna, 19,3 53,2
- Niewieścino, swc zob. Niewieścino
- Niewieścino, swc zob. Sapaninko
- Niewieścino, swc zob. Sapaninko
- Niewieścino (Niewieścino), *Niewieścino*, pmr, swc, Niewieścino, 18,2 53,3 s. 29
- Nieżerawa, *Nieżurawa*, pmr, tch, Czernsk, 17,9 53,8
- Nieżewięć, czl zob. Nieżywięc
- Nieżurawa, tch zob. Nieżerawa
- Nieżwięc, czl zob. Nieżywięc
- Nieżwięc, mch zob. Nieżywięc
- Nieżychowice, czl zob. Schönfeld
- Nieżywięc (Nieżewięć, Nieżwięc), pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna, 17,5 53,7
- Nieżywięc (Nieżwięc), chl, mch, Nieżywięc, k, 19,2 53,3 s. 27
- Nikiemfeld (Neuenfeld), *Trzebiele*, pmr, czl, Białobork, pustka, k, 16,9 53,9
- Nikołajki, mlb zob. Mikołajki
- Ninkowo, gdn zob. Ninkowy
- Ninkowy (Ninkowo, Nuniekau), *Jasień*, pmr, gdn, Materna, k, 18,6 54,3
- Nirkau, mch zob. Mirakowo
- Niskie Brodno, chl, mch, Brodnica, osada młyńska, k, 19,4 53,3
- Niswałd (Engelswald, Nicwałd), *Nicwald*, chl, chl, Okonin, k, 18,9 53,5
- Niwy, czl zob. Blumfeld
- Nobel, gdn zob. Konstantinopol
- Nocendorf, mlb zob. Notzendorf
- Nogat, chl, chl, Szywnwałd, 19,1 53,6
- Nonnenhof+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada folwarczna, d, 18,7 54,3
- Notzendorf (Nocendorf), *Krzyżanowo*, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54 s. 28
- Nowa Cerkiew, pmr, czl, Nowa Cerkiew, k, 17,7 53,7 s. 30
- Nowa Cerkiew (Neukirch), mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k, 18,9 54,2 s. 28
- Nowa Cerkiew (Neukirchen), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, d, 18,7 53,9 s. 29
- Nowa Karczma, gdn zob. Neukrug
- Nowa Karczma, gdn zob. Vöglers
- Nowa Karczma, pck zob. Bolszewo
- Nowa Kiszewa (Kiszewa Mała), pmr, tcz, Niedamowo, pustka, k, 18 54
- Nowa Kościelnica, mlb zob. Neu Münsterberg
- Nowa Wieś, pmr, czl, Sapolno, k, 17,3 53,8
- Nowa Wieś, *Nowa Wieś Kościerska*, pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, k, 18 54,2
- Nowa Wieś (Mühlwald), *Nowa Wieś Rieczna*, pmr, tcz, Nowa Wieś, k, 18,5 54 s. 29
- Nowa Wieś (Neudorf), *Nowawieś Chelmińska*, chl, chl, Chelmno, m, 18,6 53,4 s. 58, 59

Nowa Wieś, *Nowawieś*, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k, 19,1 53,2
 Nowa Wieś (Segersberg, Zeigersberg), chl, chl, Grudziądz, k, 18,8 53,5
 Nowa Wieś, *Nowa Wieś Królewska*, chl, chl, Nowa Wieś, k, 18,8 53,3 s. 28
 Nowa Wieś, chl, chl, Okonin, osada młyńska, k, 18,8 53,4
 Nowa Wieś Kościerska, tcz zob. Nowa Wieś
 Nowa Wieś Królewska, chl zob. Nowa Wieś
 Nowa Wieś Malborska, mlb zob. Tesemsdorf
 Nowa Wieś Rzeczna, tcz zob. Nowa Wieś
 Nowa Wieś Szlachecka, *Nowa Wieś*, chl, mch, Płowężę, 19,2 53,4
 Nowa Wieś, mch zob. Nowa Wieś Szlachecka
 Nowa Wieś, mlb zob. Neudorf
 Nowa Wieś, mlb zob. Tesemsdorf
 Nowakowo, mlb zob. Bollwerk
 Nowawieś Chełmińska, chl zob. Nowa Wieś
 Nowawieś Chełmińska, chl zob. Wenecja
 Nowawieś, chl zob. Nowa Wieś
 Nowe (Neuburg, Neuenburg), pmr, now, Nowe, miasto, k, 18,7 53,7 s. 29, 42
 Nowe Czaple, tcz zob. Czaple Nowe
 Nowe Dobra, pmr, swc, Świecie, osada folwarczna, m, 18,4 53,4
 Nowe Miasto (Neumarkt), *Nowe Miasto Lubawskie*, chl, mch, Nowe Miasto, miasto, k, 19,6 53,4 s. 14, 28
 Nowe Miasto Lubawskie, mch zob. Nowe Miasto
 Nowe Minięta, mlb zob. Minięta Szeniwska
 Nowe Szkoty, gdn zob. Neu Schotland
 Nowe Świerczyny, mch zob. Świerczyny
 Nowe Zajęczkowo, mch zob. Zajęczkowo
 Nowe-Zamek, *Nowe-część*, pmr, now, Nowe, zamek, k, 18,7 53,6
 Nowe, now zob. Nowe-Zamek
 Nowiec, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, pustka, d, 18,6 54,4
 Nowina, mlb zob. Neudorf
 Nowinka, mlb zob. Neudorf
 Nowiny, mlb zob. Neuhof
 Nowodwór (Dwór, Neuenvorwerk, Nowy Dwór), *Nowy Dwór*, chl, mch, Lidzbark Welski, osada folwarczna, k, 19,9 53,2
 Nowodwór (Nowy Dwór), *Nowy Dwór Bratiański*, chl, mch, Chroście, osada folwarczna, k, 19,6 53,5
 Nowodwór, czl zob. Nowy Dwór
 Nowotna, gdn zob. Kalteherberge
 Nowy Dwór (Nowodwór), *Garbek*, pmr, czl, Konarzyno Wielkie, osada folwarczna, k, 17,3 53,8
 Nowy Dwór (Nowodwór), pmr, czl, Ogorzeleny, osada folwarczna, 17,6 53,6
 Nowy Dwór (Dwór), chl, mch, Brodnica, k, 19,5 53,3
 Nowy Dwór (Neuenhof), *Nowy Dwór Królewski*, chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,3
 Nowy Dwór, chl, chl, Radzyń, k, 18,9 53,4
 Nowy Dwór Bratiański, mch zob. Nowodwór
 Nowy Dwór Elbląski, mlb zob. Neuhof
 Nowy Dwór Gdański, mlb zob. Tiegenhof
 Nowy Dwór Królewski, chl zob. Nowy Dwór
 Nowy Dwór, chl zob. Neuenhof
 Nowy Dwór, mch zob. Nowodwór
 Nowy Dwór, mch zob. Nowodwór
 Nowy Dwór, mlb zob. Neuhof
 Nowy Dwór, tcz zob. Neuhof
 Nowy Jasiniec, swc zob. Chochołek
 Nowy Jasiniec, swc zob. Jasiniec
 Nowy Jasiniec, swc zob. Lipkosz
 Nowy Młyn, pmr, tch, Ciekcin, osada młyńska, k, 17,9 53,6
 Nowy Młyn, chl, chl, Burznowo, osada młyńska, k, 19,1 53,4
 Nowy Młyn, chl, chl, Golub, osada młyńska, k, 19,1 53,1
 Nowy Młyn, now zob. Pieła
 Nowy Młyn, tch zob. Lamk
 Nowy Podleś, tcz zob. Polesie Małe
 Nowy Staw, mlb zob. Nytych
 Nowy Staw, mlb zob. Wieś Nytycka
 Nowy Targ (Neumarkt), mlb, mlb, Nowy Targ, k, 19,2 53,9 s. 28
 Nowy Wiec, tcz zob. Wiecze Nowe
 Nuniekau, gdn zob. Ninkowy
 Nydak, chl zob. Windak
 Nygut, tcz zob. Neugut
 Nykielsdorf, mlb zob. Mikołajki
 Nytych (Neuteich), *Nowy Staw*, mlb, mlb, Nytych, m, 19 54,1 s. 28, 66
 Obądzino (Obązino, Thomaswalde), *Obozin*, pmr, tcz, Obądzino, 18,5 54,1 s. 30, 38
 Obązino, tcz zob. Obądzino
 Ober Kohlbude, gdn zob. Kolbudy Górne
 Objezierze (Butzendorf), pmr, czl, Silno (Siedlno), 17,7 53,7
 Obkas, pmr, tch, Obkas, d, 17,6 53,6 s. 30
 Obłuże, *Stare Obłuże*, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
 Obory (Wielgie Obory), chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
 Obozin, tcz zob. Obądzino
 Obrąb, chl, chl, Chełmża, 18,7 53,2
 Obrowo, pmr, tch, Sławęcino, osada folwarczna, k, 17,7 53,6
 Ocień, chl zob. Bocień
 Ocin, chl zob. Bocień
 Odargowo, pck zob. Udargowo
 Oderau, tch zob. Odry
 Odergau, pck zob. Udargowo
 Odrów, tch zob. Odry
 Odry (Oderau, Odrów, Wodrym), pmr, tch, Wiele, 18 53,9
 Ogorzeleny, pmr, czl, Ogorzeleny, 17,6 53,6 s. 30
 Ogrodniki, mlb zob. Baumgart
 Ohre, gdn zob. Ora
 Okalice, pmr, mrw, Łebunia, osada folwarczna, 17,8 54,5
 Okiersk, *Kielpiński Most*, pmr, tch, Ciekcin, osada młyńska, k, 18 53,6
 Okonin (Okunin), chl, chl, Okonin, k, 18,9 53,4 s. 28
 Okonin, *Okoniny, Okoniny Nadjeziorne*, pmr, swc, Śliwice, pustka, k, 18,1 53,7
 Okoniny Nadjeziorne, swc zob. Okonin
 Okoniny, swc zob. Okonin
 Oksywa (Oksywia), *Oksywie*, pmr, pck, Oksywa, d, 18,6 54,5 s. 29
 Oksywia, pck zob. Oksywa
 Oksywie, pck zob. Oksywa
 Oksywski Młyn+, pmr, pck, Oksywa, osada młyńska, d, 18,5 54,5
 Oktowo, chl zob. Łoktowo
 Okuniewo, pmr, pck, Góra, pustka, k, 18,3 54,5
 Okunin, chl zob. Okonin
 Olbiąg, mlb zob. Elbląg
 Oleczno, mch zob. Oleszno
 Oleszno (Oleczno), chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
 Oleśno, mlb zob. Preusch Königsdorf
 Oliwa, pmr, gdn, Oliwa, klasztor, d, 18,6 54,4 s. 26, 29, 75, 78, 107
 Olszan, chl, mch, Prątnica, osada młyńska, d, 19,8 53,5
 Olszanowo, czl zob. Elsenau
 Olsze, tcz zob. Wolsze
 Olszowiec (Erlenmühle), *Stanisławka*, chl, chl, Czarnowo, osada młyńska, m, 18,3 53,1
 Olszówka, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada młyńska, d, 18,6 53,8
 Olszynka, gdn zob. Gross Walddorf
 Olszynka, gdn zob. Klein Walddorf
 Omüla, mch zob. Omule
 Omule (Omüla), chl, mch, Prątnica, d, 19,8 53,5
 Opalenica, chl, mch, Gorzenica, 19,4 53,2 s. 40
 Opalenie, now zob. Opalino
 Opalino, *Opalenie*, pmr, now, Opalino, 18,8 53,7 s. 29
 Opalino, pmr, pck, Żarnowiec, 18,1 54,7
 Ora (Ohre, Uranie), *Orunia*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,3 s. 23, 85
 Orla, pck zob. Orle

- Orle, chl, chl, Gruta, 19 53,5
 Orle (Orla, Worle), pmr, pck, Góra, 18,2 54,6
 Orle, pmr, tcz, Garczyn, osada folwarczna, 18,2 54,1
 Orle, *Orlinki*, pmr, gdn, ?, m, 18,9 54,3
 Orlik, pmr, tch, Leśno, 17,7 54
 Orlinki, gdn zob. Orle
 Orłowo, chl, chl, Płużnica, 18,8 53,3
 Orłowo, mlb, mlb, Ladekopp, k, 19,1 54,2 s. 39
 Orunia, gdn zob. Ora
 Orzechowo (Orzechówko), *Bączek*, pmr, tcz, Kokoszkowy, osada folwarczna, 18,5 54
 Orzechowo, chl, chl, Orzechowo, 18,8 53,2 s. 28
 Orzechówko, chl, chl, Orzechowo, osada folwarczna, 18,9 53,2
 Orzechówko, tcz zob. Orzechowo
 Orzełek, pmr, tch, Kamień Krajeński, d, 17,5 53,6
 Osetno, chl, mch, Ostrowite, 19,3 53,4
 Osice (Wossitz), pmr, gdn, Osice, m, 18,8 54,2 s. 30
 Osie (Osiej), pmr, swc, Osie, k, 18,3 53,6 s. 29
 Osieczek, mch zob. Osieczk
 Osieczk (Osieczek), *Osieczek*, chl, mch, Osieczk, 19,1 53,3
 Osiedle Sierakowskich, mlb zob. Zajezierze
 Osiedle Winnica, mlb zob. Weingarten
 Osiej, swc zob. Osie
 Osiek, pmr, now, Bzowo, k, 18,7 53,6
 Osiek, pmr, now, Skórcz, zamek, k, 18,5 53,7
 Osieki Lęborskie, okręg lęborski, s. 29
 Osłonin, pck zob. Osłonino
 Osłonina, pck zob. Osłonino
 Osłonino (Osłonin, Osłonina), pmr, pck, Puck, d, 18,5 54,7
 Osłowo, pmr, swc, Jeżowo, 18,4 53,5
 Osnowo, chl, chl, Chełmno, d, 18,4 53,3
 Osowa, tch zob. Osowo
 Osowo (Osowa), pmr, tch, Wiele, 17,9 53,9
 Osowo, *Osowo Leśne*, pmr, tcz, Lubiechowo, k, 18,3 53,9
 Osowo Leśne, tcz zob. Osowo
 Osówek, swc zob. Osówko
 Osówko, *Osówek*, pmr, swc, Śliwice, k, 18,1 53,8
 Ostarbowo, pck zob. Ustarbowo
 Ostasz, *Ostrza*, pmr, czl, Preuschwald, osada folwarczna, 17 53,5
 Ostaszewko, chl zob. Ostaszewo Małe
 Ostaszewo (Gross Osteschau), chl, chl, Grzywna Biskupia, m, 18,6 53,1
 Ostaszewo (Ostaszewo), chl, mch, Grodziczno, 19,8 53,4
 Ostaszewo Małe (Klein Osteschau, Ostaszewko), *Ostaszewo-część*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d, 18,6 53,1
 Ostaszewo, chl zob. Ostaszewo Małe
 Ostaszewo, mlb zob. Szonberg
 Ostaszowo, mch zob. Ostaszewo
 Osterwick, gdn zob. Ostrowite
 Osterwick, tch zob. Ostrowite
 Osterwite, chl zob. Ostrowite
 Osterwite, now zob. Ostrowite
 Ostrogóra, mlb zob. Scharffenberg
 Ostromecko, chl zob. Ostromiecz
 Ostromiecz, chl zob. Ostromiecz
 Ostromiecz (Ostromiec), *Ostromecko*, chl, chl, Ostromiecz, 18,2 53,1, 18, 28
 Ostrowicka Karczma, *Dolne Ostrowite*, pmr, czl, Borzyszkowo, osada karczmarska, k, 17,4 54
 Ostrowite (Osterwite, Ostrowity), chl, chl, Ostrowite, ks, 19 53,1 s. 27
 Ostrowite, pmr, czl, Borzyszkowo, 17,4 54
 Ostrowite (Osterwick), *Suchy Dąb-część*, pmr, gdn, Suchy dąb, m, 18,8 54,2
 Ostrowite, chl, mch, Ostrowite, 19,3 53,4 s. 28
 Ostrowite (Osterwite, Ostrowity), pmr, now, Pieniążkowo, osada folwarczna, 18,7 53,7
 Ostrowite, pmr, swc, Siekotowo, osada folwarczna, 18,2 53,5
 Ostrowite (Osterwick), pmr, tch, Ostrowite, k, 17,7 53,6 s. 30
 Ostrowity, chl zob. Ostrowite
 Ostrowity, now zob. Ostrowite
 Ostrowo, chl, chl, Płużnica, 18,8 53,3
 Ostrowo, pmr, pck, Strzelno, k, 18,2 54,8
 Ostrów Świecki, swc zob. Kępa Zamkowa
 Ostrówek, czl zob. Engsee
 Ostróżki, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, d, 18,5 54,2
 Ostrza, czl zob. Ostasz
 Ostrzyce (Autzsche), pmr, tcz, Goręczyno, d, 18,1 54,3
 Osusznica, czl zob. Osusznicki Młyn
 Osusznicki Młyn (Osusznica), *Osusznica*, pmr, czl, Borzyszkowo, osada młyńska, k, 17,4 54
 Otomin, pmr, gdn, Materna, pustka, 18,5 54,3
 Otomin, *Otomino*, pmr, gdn, Żuków, d, 18,4 54,3
 Otomino, gdn zob. Otomin
 Ovilaw**, pmr, tch, osada folwarczna, d
 Owidz (Owitz), pmr, tcz, Jabłowo, osada folwarczna, 18,6 54
 Owieczkowo, chl, chl, Golub, osada folwarczna, k, 19 53,1
 Owitz, tcz zob. Owidz
 Pachur (Pachura), chl, chl, Gronowo, osada młyńska, m, 18,8 53,1
 Pachura, chl zob. Pachur
 Pacołtowa, mch zob. Pacołtowo
 Pacołtowo (Pacołtowa), *Pacołtowo*, chl, mch, Kurzętnik, d, 19,6 53,4
 Pacołtowo, mch zob. Pacołtowo
 Pagórki, mlb zob. Rehberg
 Pakotelsk (Pakotyłsko), *Pakotulsko*, pmr, czl, Szczytno, 17,2 53,8
 Pakotulsko, czl zob. Pakotelsk
 Pakotyłsko, czl zob. Pakotelsk
 Palaschkau, tcz zob. Polaszkowy Małe
 Palaschkau, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
 Palcewo, mlb zob. Palcewo
 Palcewo (Palcewo), mlb, mlb, Barendt, k, 18,9 54,2 s. 39
 Pałchowo, pck zob. Połchowo
 Pałczyno, pck zob. Pełczyno
 Pałubice (Połubice), pmr, mrw, Sierakowice, 17,9 54,4
 Pałubin, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, osada folwarczna, 18,2 54
 Pamelau, *Pomlewo*, pmr, tcz, Nierzeszyno, osada folwarczna, 18,4 54,2
 Pamiętowa, tch zob. Pamiętowo
 Pamiętowo (Pamiętowa), pmr, tch, Zalesie, 17,7 53,5
 Pampau, gdn zob. Pępowo
 Panklau, *Pęklewo*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,3
 Pantzschau, tcz zob. Pączewo
 Paparzyn (Peperzyn), chl, chl, Wapcz, k, 18,6 53,4
 Papau, chl zob. Papowo
 Papiernia, chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, d, 18,8 53,1
 Papowo (Papau, Pfaffendorf), *Papowo Biskupie*, chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,2 s. 27
 Papowo (Kirchendorf), *Papowo Toruńskie*, chl, chl, Papowo, m, 18,7 53,1 s. 28
 Papowo Biskupie, chl zob. Papowo
 Papowo Toruńskie, chl zob. Papowo
 Paradyż, pck zob. Rabacznica
 Parchau, mrw zob. Parchowo
 Parchoczyno, tcz zob. Barkoczyno
 Parchowo (Parchau, Parkowo), pmr, mrw, Parchowo, k, 17,7 54,2 s. 24, 29
 Parchowski Młyn, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska, k, 17,7 54,2
 Parkowo, mrw zob. Parchowo
 Parlin, swc zob. Parlino
 Parlino, *Parlin*, pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,4
 Parlino, swc zob. Żurowo
 Parraskrug+, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 19,1 54,3
 Parschau, mlb zob. Parszewo
 Parschweiten, mlb zob. Pierzchowice
 Parskowa, pck zob. Parskowo
 Parskowo (Parskowa, Parszkowa), *Parszkowo*, pmr, pck, Starzyno, 18,3 54,8
 Parskowski Młyn+, pmr, pck, Starzyno, osada młyńska, 18,3 54,8
 Parszczyca (Parszyce), *Parszczyce*, pmr, pck, Krokowo, 18,2 54,8
 Parszczyce, pck zob. Parszczyca

- Parszewo (Parschau, Parszywo), mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 18,9 54,1
- Parszkowa, pck zob. Parskowo
- Parszkowo, pck zob. Parskowo
- Parszyce, pck zob. Parszczyca
- Parszywo, mlb zob. Parszewo
- Parwerk, mlb zob. Parwerk
- Parwerk (Perwerk), *Parwerk*, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54
- Pasewark, *Jantar*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 19 54,3
- Pasieki, mlb zob. Bartkamm
- Pasłęk, Prusy Książęce, s. 67, 104
- Pastelin, mlb zob. Postelin
- Pastwisko Groszkowskie, *Gniewskie Pole*, pmr, tcz, Gniew, k, 18,9 53,8
- Patulen, tcz zob. Potulen
- Pautzig, pck zob. Puc
- Pautzkerdorf, pck zob. Pucka Wieś
- Pawelkau, czl zob. Pawłówko
- Pawelowa, czl zob. Pawłowo
- Pawłowa, czl zob. Pawłowo
- Pawłowo (Pawelowa, Pawłowa), pmr, czl, Pawłowo, 17,6 53,7 s. 30
- Pawłowo, pmr, tcz, Skarszewy, osada folwarczna, 18,4 54,1
- Pawłówko (Pawelkau), pmr, czl, Szczytno, 17,3 53,7
- Pawłówko Młyn (Pawłówko), *Kleśnik*, pmr, czl, Szczytno, osada młyńska, 17,2 53,7
- Pawłówko, czl zob. Pawłówko Młyn
- Pączewo (Pantzschau), pmr, tcz, Pączewo, k, 18,5 53,8 s. 29
- Pądzienica, *Broda*, pmr, tch, Wiele, osada młyńska, k, 17,8 53,9
- Pąpowo, gdn zob. Pępowo
- Pelplin (Polpelin), pmr, tcz, Pelplin, klasztor, d, 18,7 53,9 s. 26, 29, 46
- Pelschau, pck zob. Pieleszewo
- Pełchowo, pck zob. Połchowo
- Pełchowo, pck zob. Połchówko
- Pelczyno (Pałczyno), *Polczyno*, pmr, pck, Puck, k, 18,4 54,7
- Pennikuł (Czarnu Kakus), *Pieniężnica*, pmr, czl, Koczała, k, 17 53,9
- Perklice, mlb zob. Pirknitz
- Perschwaiten, mlb zob. Pierzchowice
- Perswaiten, mlb zob. Pierzchowice
- Perwerk, mlb zob. Parwerk
- Pesska, tcz zob. Piaseczno
- Pestelen, mlb zob. Postelin
- Peterkau, czl zob. Pietrzykowy
- Petersgahen, *Żelichowo*, mlb, mlb, Tiengenhagen, k, 19,1 54,2
- Petershagen, *Zaroślak*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,3 s. 38, 76, 79
- Peterswald, *Cierznie*, pmr, czl, Peterswald, k, 17,1 53,6 s. 30
- Peterswald, *Pietrzwałd*, mlb, mlb, Peterswald, k, 19,1 53,9 s. 28
- Peterswaldzki Młyn, *Nierybie*, pmr, czl, Peterswald, osada młyńska, k, 17,1 53,6
- Petrykowice, pck zob. Pętkowice
- Pęclawice, *Przesławice*, chl, chl, Łasin, 19,1 53,5
- Pędzewo, chl, chl, Czarnowo, osada folwarczna, m, 18,4 53,1
- Pęklewo, mlb zob. Panklau
- Peperzyn, chl zob. Paparzyn
- Pępowo (Pampau, Papowo), pmr, gdn, Żuków, 18,4 54,4
- Pętkowice (Petrykowice), pmr, pck, Góra, osada folwarczna, 18,2 54,6
- Pfaffendorf, chl zob. Papowo
- Piaseczno (Pesska), pmr, tcz, Piaseczno, k, 18,8 53,8 s. 29
- Piaski, mlb, mlb, Malbork, k, 19 54
- Piastoszyn (Piastoszyno), pmr, tch, Raciąż, k, 17,7 53,6
- Piastoszyno, tch zob. Piastoszyn
- Piastowo, mlb zob. Königshagen
- Piąkoty, *Pląchoty*, chl, mch, Wrocki, 19,2 53,2
- Piątkowo, chl, chl, Pluskowąsy, 19 53,2
- Piątkowo, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
- Piecewo (Piecowo), chl, mch, Jabłonowo, 19,2 53,4
- Piechowice, pmr, tch, Wiele, 17,8 54
- Piecki, gdn zob. Pitzkendorf
- Piecowo, mch zob. Piecewo
- Pieklisko, gdn zob. Hölle
- Pieleszewo (Pelschau), pmr, pck, Reda, osada folwarczna, k, 18,3 54,6
- Pieła (Nowy Młyn), *Piła*, pmr, now, Barłożno, osada młyńska, k, 18,6 53,8
- Pieniążkowa, now zob. Pieniążkowo
- Pieniążkowo (Pieniążkowa), pmr, now, Pieniążkowo, d, 18,7 53,7 s. 29
- Pieniężnica, czl zob. Pennikuł
- Pień, chl, chl, Ostromiecz, 18,2 53,2
- Pierszczewko (Klein Pirschau, Pierszewko, Pierszówko, Pirzchówko), pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, d, 18,1 54,2
- Pierszczewo (Gross Pirschau, Pierszewo, Pierszczewo), pmr, tcz, Stężyca Mała, 18 54,2
- Pierszewko, tcz zob. Pierszczewko
- Pierszewo, tcz zob. Pierszczewo
- Pierszówko, tcz zob. Pierszczewko
- Pierwoszyno, pck zob. Pirwoszyno
- Pierzchowice (Parschweiten, Perschwaiten, Perswaiten), mlb, mlb, Postelin, k, 19,1 53,8 s. 40
- Piesienica, tcz zob. Piszczenica
- Pietrzwałd, mlb zob. Peterswald
- Pietrzykowo, czl zob. Pietrzykowy
- Pietrzykowy (Peterkau), *Pietrzykowo*, pmr, czl, Brzeźno, 17,2 54
- Pigża (Poppingsee), chl, chl, Świerczynki, d, 18,5 53,1
- Pilewice, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4 s. 40
- Pilona, mlb zob. Plohn
- Pilonendorf, mlb zob. Plohn
- Piła, pmr, tch, Gostyczyn, osada młyńska, k, 17,9 53,5
- Piła, now zob. Piela
- Pinczyn, tcz zob. Pinczyno
- Pinczyno, *Pinczyn*, pmr, tcz, Pinczyno, k, 18,3 54 s. 30
- Pirknitz, *Perklice*, mlb, mlb, Schönewiese, 19,2 53,8
- Pirszczewo, tcz zob. Pierszczewo
- Pirwoszyno, *Pierwoszyno*, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
- Pirzchówko, tcz zob. Pierszczewko
- Piskarki (Piskarzowice), pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5
- Piskarzowice, swc zob. Piskarki
- Piskerdorf, gdn zob. Pitzkendorf
- Piszczenica, *Piesienica*, pmr, tcz, Pinczyno, osada folwarczna, 18,4 54
- Pitzkendorf (Piskerdorf), *Piecki*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,4
- Piwnice, chl, chl, Świerczynki, 18,6 53,1
- Platendienst (Płatownica), *Plonica*, pmr, czl, Mosina, 17,4 53,6
- Plauskewantz, chl zob. Pluskowąsy
- Pląchawy, *Pląchawy*, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4
- Pląchoty, mch zob. Piąkoty
- Plemięta, chl, chl, Radzyń, 18,9 53,4
- Plewno, swc zob. Pniewno
- Plohn (Pilonendorf), *Pilona*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1
- Pluskowąsy (Plauskewantz), *Pluskowęsy*, chl, chl, Chelmska, 18,7 53,2
- Pluskowąsy, chl, chl, Pluskowąsy, k, 18,9 53,2 s. 27
- Pluskowęsy, chl zob. Pluskowąsy
- Płachta (Płachty), *Płachty*, pmr, tcz, Garczyn, 18,3 54,1
- Płachtu, tcz zob. Płachta
- Płaszczycza, pmr, czl, Szczytno, 17,3 53,8
- Płatownica, czl zob. Platendienst
- Pląchawy, chl zob. Pląchawy
- Płochęcino, now zob. Płochocino
- Płochocino, now zob. Płochocino
- Płochocinek, now zob. Płochocinko
- Płochocinko, *Płochocinek*, pmr, now, Płochocino, pustka, 18,6 53,6
- Płochocino (Płochęcino), *Płochocin*, pmr, now, Płochocino, 18,6 53,6 s. 29
- Płocicz, czl zob. Hamer
- Płonia Wielka, gdn zob. Gross Plohnendorf
- Płonica, czl zob. Platendienst
- Płotowo (Płutowo), *Płutowo*, chl, chl, Kijewo Królewskie, 18,4 53,3
- Płowęż, mch zob. Płowęż
- Płowęż (Płowęż), *Płowęż*, chl, mch, Płowęż, osada folwarczna, d, 19,2 53,4 s. 28

- Płoweże Małe, mch zob. Płoweżek
Płoweżek (Płoweże Małe), chl, mch,
Płoweże, 19,2 53,4
Płużnica, *Plużnica*, chl, chl, Płużnica,
18,8 53,3 s. 28
Płutowo, chl zob. Płotowo
Płużnica, chl zob. Płożnica
Pływaczewo, chl, chl, Kowalewo, k, 18,9
53,2
Pniewienko, *Jastrzębie*, pmr, swc, Drzy-
cim, osada folwarczna, 18,3 53,5
Pniewite, chl, chl, Lisowo, k, 18,7 53,3
Pniewno, *Plewno*, pmr, swc, Przysiersk,
osada folwarczna, 18,3 53,4
Pobłocie, pmr, mrw, Strzecz, 18,1 54,5
Poczernino (Poczerszyno), pmr, pck,
Strzelno, 18,4 54,8
Poczerszyno, pck zob. Poczernino
Pod Gruczno, swc zob. Żurowo
Podjazy, pmr, mrw, Parchowo, 17,8 54,3
Podlesie Małe, tcz zob. Polesie Małe
Podlesie Wielkie, tcz zob. Polesie Wielkie
Podwiesk, chl, chl, Chełmno, m, 18,6
53,4 s. 59
Podzamecze, mlb zob. Rothof
Pogorzała Wieś (Warnersdorf), mlb, mlb,
Warnersdorf (Pogorzała Wieś), k,
18,9 54 s. 28
Pogódki, tcz zob. Pogutkowy
Pogórze, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
Pogrodzie, mlb zob. Neukirch
Pogutkau, tcz zob. Pogutkowy
Pogutkowo, tcz zob. Pogutkowy
Pogutkowy (Pogutkau, Pogutkowo),
Pogódki, pmr, tcz, Pogutkowy, osada
folwarczna, d, 18,3 54 s. 30
Pokrzydowo (Koprzydowo), chl, mch,
Pokrzydowo, k, 19,5 53,3 s. 14, 27
Pokrzywnica (Koprzywnica), *Koprzyw-
nica*, pmr, czl, Szczytno, osada
młyńska, 17,2 53,8 s. 40
Pokrzywno (Engelsburg), chl, chl,
Okonin, osada folwarczna, k, 18,8
53,4
Polaski, mlb zob. Polaszki
Polaski, tcz zob. Polaszkowy Małe
Polaski, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
Polaskowy, tcz zob. Polaszkowy Małe
Polaskowy, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
Polaszki (Polaski, Poleschken, Polesko,
Poleszko), mlb, mlb, Postelin, 19,1
53,9
Polaszki, tcz zob. Polaszkowy Małe
Polaszki, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
Polaszkowy Małe (Palaschkau, Polaski,
Polaskowy, Polaszki, Poleskowo),
Nowe Polaszki, pmr, tcz, Garczyn,
pustka, k, 18,1 54
Polaszkowy Wielkie (Palaschkau,
Polaski, Polaskowy, Polaszki, Pole-
skowo.), *Stare Polaszki*, pmr, tcz,
Polaszkowy Wielkie, k, 18,2 54 s. 30
Polednia, swc zob. Poledno
- Poledno (Polednia), pmr, swc, Przysiersk,
k, 18,3 53,4 s. 23
Polenica (Polnitz), *Polnica*, pmr, czl,
Kielpin, ks, 17,4 53,8
Poleschken, mlb zob. Polaszki
Polesie Wielkie (Gross Pollesche,
Podlesie Wielkie), *Wielki Podleś*,
pmr, tcz, Niedamowo, 18 54,1
Polesie Małe (Klein Pollesche, Podlesie
Małe), *Nowy Podleś*, pmr, tcz,
Niedamowo, 18 54,1
Polesko, mlb zob. Polaszki
Poleskowo, tcz zob. Polaszkowy Małe
Poleskowo, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
Poleszko, mlb zob. Polaszki
Poliksy, mlb zob. Polix
Polix, *Poliksy*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3
53,9
Polkowitz, mlb zob. Połkowice
Polnica, czl zob. Polenica
Polnische Hufe+, pmr, gdn, ?, m, 19 54,3
Polnitz, czl zob. Polenica
Polpelin, tcz zob. Pelpin
Polski Braunsvaldek, mlb zob. Węgry
Polski Konopat, swc zob. Konopat
Polskie Gronowo, tcz zob. Grunowo
Polskie Łąki, swc zob. Łąki
Polskie Stwolno, swc zob. Stwolinko
Połchowo (Pałchowo, Pełchowo,
Pułchowo), pmr, pck, Puck, k, 18,4
54,6
Połchowo, pck zob. Połchówko
Połchówko (Buchenrode, Pełchowo,
Połchowo, Pułchowo), pmr, pck,
Starzyno, 18,2 54,7
Połczyno, pck zob. Pełczyno
Połęczyno, tcz zob. Połężyno
Połężyno (Połęczyno), *Połęczyno*, pmr,
tcz, Goręczyno, osada folwarczna,
d, 18,2 54,2
Połkowice (Polkowitz), *Pulkowice*, mlb,
mlb, Postelin, k, 19 53,9 s. 40
Połtawa, Ukraina, s. 64
Połubice, mrw zob. Pałubice
Pomehen, tcz zob. Pomyje
Pomerendorf, *Pomorska Wieś*, mlb, mlb,
Pomorska Wieś, m, 19,6 54,2 s. 29
Pomierki (Pomiren), chl, mch, Rosenthal,
d, 19,8 53,6
Pomiren, mch zob. Pomierki
Pomlewo, tcz zob. Pamela
Pomorska Wieś, mlb zob. Pomerendorf
Pomyje (Pomehen), pmr, tcz, Lignowy,
osada folwarczna, d, 18,7 53,9 s. 34
Popówko+, pmr, gdn, Prągowo, osada
folwarczna, d, 18,5 54,3
Poppingsee, chl zob. Pigża
Popusin, swc zob. Czapelki
Pordenau, mlb zob. Purdenau
Pordenowo, mlb zob. Purdenau
Posilge, *Żuławka Sztumska*, mlb, mlb,
Posilge, k, 19,2 54 s. 28, 39
Posmendorf, chl zob. Łysomice
- Postelewo, tcz zob. Postołowo
Postelin (Pastelin, Pestelen), *Postolin*,
mlb, mlb, Postelin, k, 19,1 53,9 s. 28
Postolin, mlb zob. Postelin
Postołowo (Lindenau, Postelewo, Postu-
lewo), pmr, tcz, Skarszewy, k, 18,5
54,1
Postulewo, tcz zob. Postołowo
Potulen (Patulen), *Potuly*, pmr, tcz,
Kościerzyno, pustka, d, 18,1 54,2
Potuly, tcz zob. Potulen
Powałka, *Powalki*, pmr, czl, Powalka,
osada folwarczna, 17,6 53,7 s. 30
Powałki, czl zob. Powalka
Półmiasta, mlb zob. Halbstadt
Półmieście, mlb zob. Halbstadt
Półwieś, now zob. Półwsie
Półwsie (Halfdorf), *Półwieś*, pmr, now,
Pieniążkowo, 18,7 53,7
Pracino, swc zob. Pratin
Prangau, gdn zob. Prągowo
Prangau, mlb zob. Prągowo
Pransen, czl zob. Prądzona
Prantnitz, mch zob. Prątnica
Pratian, mch zob. Bratian Zamek
Pratin (Pracino, Pratinowo), *Bratwin*,
pmr, swc, Święte Wielkie, k, 18,7
53,5
Pratinowo, swc zob. Pratin
Praust, gdn zob. Pruszcz
Praust, swc zob. Pruszcz
Prądy, czl zob. Landeck Młyn
Prądzionka, tch zob. Prądzonka
Prądzona (Pransen), pmr, czl, Borzyszk-
kowo, 17,3 54
Prądzonka (Prądzionka), pmr, tch, Leśno,
osada karczmarska, k, 17,5 54
Prągowo (Prangau), *Pręgowo*, pmr, gdn,
Prągowo, osada folwarczna, d, 18,5
54,2 s. 29
Prągowo (Prangau), *Pręgowo Żuławskie*,
mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k, 18,9
54,2
Prątnica (Prantnitz), chl, mch, Prątnica,
d, 19,8 53,5 s. 27, 39
Prątnica-Siedlisko, tcz zob. Suchostrzygi
Prechlau, czl zob. Przechylewo
Preis Königsdorf, mlb zob. Preusch
Königsdorf
Prenksindorf, mlb zob. Preusch Königs-
dorf
Prentzlaff, *Przemysław*, pmr, gdn, Schön-
baum, m, 19 54,3
Presenick**, pmr, gdn, m
Preusch Königsdorf (Preis Königsdorf,
Prenksindorf, Pruski Kinichdorf,
Pruski Kinisdorf), *Oleśno*, mlb, mlb,
Fiszewo, k, 19,3 54,1
Preuschenmarkt, *Przezmark*, mlb, mlb,
Preuschenmarkt, m, 19,5 54,1 s. 29
Preuschwald (Pruswold), *Prusinowo*,
pmr, czl, Preuschwald, k, 17,1 53,5
s. 30, 40

- Preuschwald, czl zob. Preussdorf
 Preussdorf+ (Preuschwald), pmr, czl, Blumfeld, 17,5 53,6
 Preussisch Damerau, mlb zob. Dąbrówka Pruska
 Preybitt, chl zob. Prybut
 Pręcieszyn, gdn zob. Prędzieszyn
 Prędzieszyn (Prędzieszyno, Prędzin), *Pręcieszyn*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,3
 Prędzieszyno, gdn zob. Prędzieszyn
 Prędzin, gdn zob. Prędzieszyn
 Pręgowo Żuławskie, mlb zob. Prągowo
 Pręgowo, gdn zob. Prągowo
 Pribernow, gdn zob. Prybbernow
 Pröbbernow, gdn zob. Prybbernow
 Prokowo, pmr, mrw, Chmielno, d, 18,2 54,4
 Proppendorf, *Kraszewo*, mlb, mlb, Königsdorf, k, 19,2 54
 Próchnik, mlb zob. Dörrbeck
 Prusewo, pck zob. Prusowo
 Prusinowo, czl zob. Preuschwald
 Pruska Karczma, pmr, tcz, Prągowo, osada karczmarska, m, 18,4 54,2
 Pruska Łąka, chl, chl, Wielka Łąka, 18,8 53,1
 Pruski Kinichdorf, mlb zob. Preusch Königsdorf
 Pruski Kinisdorf, mlb zob. Preusch Königsdorf
 Prusowo, *Prusewo*, pmr, pck, Osieki Lęborskie, k, 18 54,8
 Prust, gdn zob. Pruszcz
 Pruswold, czl zob. Preuschwald
 Prusy, chl, chl, Wąbrzeźno, d, 18,9 53,3
 Prusy, *Stare Prusy*, pmr, tch, Łąg, 18,1 53,8
 Pruszcz (Praust, Prust), *Pruszcz Gdański*, pmr, gdn, Pruszcz, m, 18,6 54,3 s. 23, 29, 78
 Pruszcz (Praust, Pruszcze), pmr, swc, Niewieścino, 18,2 53,3
 Pruszcz Gdański, gdn zob. Pruszcz
 Pruszcze, swc zob. Pruszcz
 Prybbernow (Pribernow, Pröbbernow), *Przebrno*, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,4 54,4 s. 20, 28
 Prybut (Preybitt, Strzemięcín), *Strzemięcín*, chl, chl, Strzemięcín, osada folwarczna, m, 18,7 53,5 s. 27
 Prymkowo, pck zob. Prynka
 Prynka (Gorczyczny Młyn), *Prymkowo*, pmr, pck, Krokowo, osada młyńska, k, 18,1 54,7
 Przebrno, gdn zob. Prybbernow
 Przechlewko, czl zob. Przechylewski Młyn
 Przechlewo, czl zob. Przechylewo
 Przechowa, swc zob. Przechowo
 Przechowo (Przechowa), pmr, swc, Świecie, k, 18,4 53,4
 Przechowski Młyn, *Świecie-część*, pmr, swc, Świecie, osada młyńska, k, 18,4 53,4
 Przechówko, pmr, swc, Świecie, k, 18,4 53,4
 Przechylewo (Prechlau), *Przechlewo*, pmr, czl, Przechylewo, k, 17,3 53,8 s. 30
 Przechylewski Młyn, *Przechlewko*, pmr, czl, Przechylewo, osada młyńska, k, 17,3 53,8
 Przechyno, chl zob. Przeszno
 Przedkowo, gdn zob. Przodkowo
 Przedzaczce, mlb zob. Sztum-Zamek
 Przegalina, gdn zob. Einlage
 Przejazdowo, gdn zob. Neuendorf
 Przejazdowo, gdn zob. Quadendorf
 Przemysław, gdn zob. Prentzlaff
 Przerowa, tch zob. Przyrowa
 Przesiek (Przysiek), *Przysiek*, chl, chl, Toruń, osada folwarczna, m, 18,5 53
 Przesiersk, swc zob. Przysiersk
 Przesławice, chl zob. Pęcławice
 Przeszmno, chl zob. Przeszno
 Przeszno (Przeszmno), *Przeszno*, chl, chl, Przeszno, 18,5 53,1 s. 28
 Przetoczna (Przytoczno), *Przetoczno*, pmr, pck, Kielno, pustka, k, 18,2 54,5
 Przetoczno, pck zob. Przetoczna
 Przewóz (Przywóz), pmr, mrw, Stężycza Mała, 18 54,3
 Przezmark, mlb zob. Preuschenmarkt
 Przędkowo, gdn zob. Przodkowo
 Przodkowo (Przedkowo, Przędkowo, Seefeld), pmr, gdn, Przodkowo, k, 18,3 54,4 s. 29
 Przybrda, chl zob. Ebersfeld
 Przydworze, *Przydwórz*, chl, chl, Ryńsk, osada folwarczna, k, 18,8 53,3
 Przydwórz, chl zob. Przydworze
 Przyjaźń, gdn zob. Reinfeld
 Przyłubie, chl zob. Grębocin
 Przymorze, gdn zob. Konradshammer
 Przyrowa (Przerowa), pmr, tch, Gostyrczyn, osada folwarczna, 17,8 53,5
 Przysiek, chl zob. Przesiek
 Przysiersk (Przesiersk, Przysiersko), pmr, swc, Przysiersk, k, 18,3 53,4 s. 29
 Przysiersko, swc zob. Przysiersk
 Przytarnia, pmr, tch, Wiele, k, 17,9 53,9
 Przytoczno, pck zob. Przetoczna
 Przytok, czl zob. Dębnicki Młyn
 Przywidz (Mariensee), pmr, tcz, Nierzeszyno, osada folwarczna, 18,3 54,2
 Przywóz, mrw zob. Przewóz
 Pszczółki (Hogenstein, Hohenstein), pmr, tcz, Miłobądz, k, 18,7 54,2
 Puc, pmr, tcz, Kościerzyno, osada folwarczna, 18,1 54,1
 Puck (Pautzig, Pucko), pmr, pck, Puck, miasto, k, 18,4 54,7 s. 29, 39
 Puck-Zamek+, pmr, pck, Puck, zamek, k, 18,4 54,7
 Pucka Wieś+ (Pautzkerdorf, Pucko), pmr, pck, Puck, k, 18,4 54,7 s. 39
 Pucki Młyn+, pmr, pck, Puck, osada młyńska, k, 18,4 54,7
 Pucko, pck zob. Puc
 Pucko, pck zob. Pucka Wieś
 Pulvermühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
 Pułchowo, pck zob. Połchowo
 Pułchowo, pck zob. Połchówko
 Pułkowice, mlb zob. Połkowice
 Pułkowo Małe, *Małe Pułkowo*, chl, chl, Lipnica, 19 53,2
 Pułkowo Wielkie, *Wielkie Pułkowo*, chl, chl, Łobdowo, k, 19,1 53,2
 Purdenau (Pordenau, Purdnowy), *Porde-nowo*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 18,9 54,1
 Purdnowy, mlb zob. Purdenau
 Pusta Dąbrówka, mch zob. Dąbrówka
 Pusta Karczma, *Pustki*, pmr, tcz, Czarsk, osada karczmarska, k, 18 53,9
 Pustki, tcz zob. Pusta Karczma
 Putziger Heisternest, pck zob. Hesternia
 Puzdrowo, pmr, mrw, Sierakowice, 17,9 54,3
 Quadendorf, *Przejazdowo*, pmr, gdn, Reichenberg, d, 18,7 54,3
 Rabenwalde, tcz zob. Rynwałd
 Raciądz, tch zob. Raciąż
 Raciąski Młyn, tch zob. Jurek
 Raciąż (Raciądz), pmr, tch, Raciąż, k, 17,8 53,7 s. 30
 Raciniewo (Racinowo, Raczyniewo), chl, chl, Unisław, 18,4 53,2
 Raciniewo, czl zob. Rautenberg
 Racinowo, chl zob. Raciniewo
 Raclawka, *Raclawki*, pmr, czl, Silno (Siedlno), 17,7 53,7
 Raclawki, czl zob. Raclawka
 Raczyniewo, chl zob. Raciniewo
 Radania, tch zob. Radonia
 Radestau, tcz zob. Radostowo
 Radeszyno, pck zob. Radoszewo
 Radłowo, gdn zob. Redłowo
 Radłowo, gdn zob. Redłowo Niższe
 Radomino, mch zob. Radomno
 Radomno (Radomino), chl, mch, Radomno, k, 19,6 53,5 s. 14, 28
 Radonia (Radania, Reduń, Redynia), *Raduń*, pmr, tcz, Lipusz, k, 17,8 54 s. 24
 Radostowo (Radestau, Rodistau), pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna, d, 18,7 54
 Radoszewo (Radeszyno, Redeszewo), pmr, pck, Starzyno, 18,3 54,8
 Radoszki, chl, mch, Radoszki, d, 19,6 53,3 s. 14, 27
 Radowiska Małe, *Małe Radowiska*, chl, chl, Radowiska Wielkie, 19 53,2

- Radowiska Wielkie, *Wielkie Radowiska*, chl, chl, Radowiska Wielkie, k, 19 53,2 s. 27
- Radziejewo, *Radziejewo*, tcz zob. Radziejowo
- Radziejowa, *Radziejowa*, tcz zob. Radziejowo
- Radziejowo (Radziejowa, Rautenberg, Rudziej), *Radziejewo*, pmr, tcz, Zblewo, 18,4 53,9
- Radzim (Radzima), pmr, tch, Cerkwica Wielka, 17,6 53,5
- Radzima, tch zob. Radzim
- Radzyna, chl zob. Radzyń
- Radzyń (Radzyna), *Radzyń Chelmiński*, chl, chl, Radzyń, miasto, k, 18,9 53,4 s. 18, 28
- Radzyń Chelmiński, chl zob. Radzyń
- Rajkowo, *Rajkowo*, tcz zob. Rajkowy
- Rajkowski Młyn, pmr, tcz, Rajkowy, osada młyńska, k, 18,7 54
- Rajkowy (Rajkowo, Reckau), pmr, tcz, Rajkowy, k, 18,7 54 s. 29
- Rakowice (Rakowiec), chl, mch, Sumpulawo, 19,7 53,5
- Rakowiec (Rekowiec), pmr, tcz, Tymawa, k, 18,8 53,8
- Rakowiec, mch zob. Rakowice
- Rakowiska, mlb zob. Krebsfelde
- Rakownica, tcz zob. Rekownica
- Rakowo, pck zob. Rekowo
- Rambkau (Ramckow), *Rębiechowo*, pmr, gdn, Żuków, d, 18,4 54,4
- Ramckow, gdn zob. Rambkau
- Rameschau, mrw zob. Ręboszewo
- Ramlau, pck zob. Rumia
- Ramoty (Rampten, Ramten, Ramułt), mlb, mlb, Altenmarkt, 19,2 53,9
- Rampten, mlb zob. Ramoty
- Ramten, mlb zob. Ramoty
- Ramułt, mlb zob. Ramoty
- Ramzy Małe, mlb zob. Klein Ramsen
- Ramzy Wielkie, mlb zob. Gross Ramsen
- Raty, tch zob. Rąty
- Rauden, chl zob. Ruda
- Rauden, tcz zob. Rudno
- Rautenberg, *Raciniwo*, pmr, czl, Łoza, 17,1 53,7
- Rautenberg, tcz zob. Radziejewo
- Rąty (Raty, Roty), pmr, tcz, Goręczyno, 18,2 54,3
- Rechendrysz, mlb zob. Reichsandreas
- Reckau, tcz zob. Rajkowy
- Reda (Rheda), pmr, pck, Reda, k, 18,4 54,6 s. 29
- Redeszewo, pck zob. Radoszewo
- Redłowo (Radłowo, Riedlau), pmr, gdn, Kack, k, 18,5 54,5
- Redłowo Niższe (Radłowo, Riedlau), *Gdynia-część*, pmr, gdn, Oksywa, osada młyńska, 18,5 54,5
- Reduń, tch zob. Radonia
- Redynia, tch zob. Radonia
- Rehberg, *Pagórki*, mlb, mlb, Tolkemit, 19,5 54,3
- Rehwalde, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
- Reichenau, chl zob. Rychnowo
- Reichenau, mlb zob. Rychnowy
- Reichenbach, *Rychliki*, mlb, mlb, Reichenbach, dm, 19,5 54 s. 15, 20, 28
- Reichenberg (Rychembork, Schönau), *Bogatka*, pmr, gdn, Reichenberg, m, 18,8 54,3 s. 30, 40
- Reicheneck, tcz zob. Klonówka
- Reichenfeld, *Złotowo*, mlb, mlb, Notzendorf, k, 19,2 54
- Reichsandreas (Rechendrysz), *Andrzejewo*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
- Reimannsfelde, *Nadbrzeże*, mlb, mlb, ?, osada młyńska, m, 19,4 54,3
- Reimerswalde, *Cyganek*, mlb, mlb, Tiegenhagen, k, 19,1 54,2
- Reinfeld, *Przyjaźń*, pmr, gdn, Reinfeld, 18,4 54,3 s. 23, 29
- Rejowo, mlb zob. Ryjowo
- Rekcin (Rekcino), pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,2
- Rekcino, gdn zob. Rekcin
- Rekowiec, tcz zob. Rakowiec
- Rekownica (Rakownica), pmr, tcz, Kościerzyno, 18,1 54,1
- Rekowo (Rakowo), *Rekowo Górne*, pmr, pck, Reda, k, 18,3 54,6
- Rekowo Górne, pck zob. Rekowo
- Rennekau (Adlig Renkau), mlb, mlb, Biesterfeld, 18,8 54
- Reptowo, chl, chl, Ostromiecz, 18,2 53,2
- Reskau, mrw zob. Ryskowo
- Reskowo, mrw zob. Ryskowo
- Resten, tcz zob. Rzeżęcino
- Reszki**, pmr, pck, pustka
- Retel (Retil, Rytel), *Rytel*, pmr, tch, Czersk, osada karczmarska, k, 17,8 53,8
- Retil, tch zob. Retel
- Rewa, pmr, pck, Oksywa, d, 18,5 54,6
- Rewalt, mch zob. Rywałd
- Reyman Golamkau, tcz zob. Gołębiewo Pierwsze
- Rębiechowo, gdn zob. Rambkau
- Rębielec (Rębileś), pmr, tcz, Miłobądz, d, 18,7 54,2
- Rębieszewo, mrw zob. Ręboszewo
- Rębileś, tcz zob. Rębielcz
- Ręboszewo (Rameschau, Rębieszewo), pmr, mrw, Chmielno, d, 18,1 54,3
- Rębowo, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, pustka, 18,6 54,3
- Rheda, pck zob. Reda
- Ribbenhammer+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
- Richenwald, czl zob. Zalesie
- Richnau, czl zob. Rychnowo
- Riedlau, gdn zob. Redłowo
- Riedlau, gdn zob. Redłowo Niższe
- Riekenhof, mlb zob. Tannhäuser
- Robach, *Jazowa-część*, mlb, mlb, ?, osada karczmarska, m, 19,3 54,2
- Robaczkowo, pck zob. Robakowo
- Robacznica, *Paradyż*, pmr, pck, Góra, osada młyńska, k, 18,1 54,6
- Robacznica**, pmr, tcz, osada młyńska
- Robakowo, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4
- Robakowo (Robaczkowo), pmr, pck, Luzino, 18,1 54,6
- Rodistau, tcz zob. Radostowo
- Rodzone (Rosa), chl, mch, Sumpulawo, 19,7 53,5
- Rogenhausen, chl zob. Rogoźno
- Rogenhausen, chl zob. Rogoźno-Zamek
- Rogowo, chl, chl, Rogowo, m, 18,7 53,1 s. 18
- Rogowo Małe, chl zob. Rogówko
- Rogozik, *Gardęga*, chl, chl, Rogoźno, osada folwarczna, k, 18,9 53,5
- Rogoźnicki Młyn, pmr, czl, Kielpin, osada młyńska, k, 17,4 53,8
- Rogoźno (Rogenhausen, Rogóźno), *Rogóźno*, chl, chl, Rogoźno, miasto, k, 18,9 53,5 s. 14, 28
- Rogoźno-Zamek (Rogenhausen, Zamek Rogoziński), *Rogóźno-Zamek*, chl, chl, Rogoźno, osada folwarczna, k, 19 53,5
- Rogówko (Rogowo Małe), chl, chl, Gronowo, m, 18,8 53,1
- Rogóźno-Zamek, chl zob. Rogoźno-Zamek
- Rogóźno, chl zob. Rogoźno
- Rohrkämpe+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,2
- Rohrmühle+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
- Rokitka, tcz zob. Rokitki
- Rokitki (Rokitka), pmr, tcz, Tczew, k, 18,7 54,1
- Rokitnica, gdn zob. Müggenhagen
- Rokocin (Rokocino), pmr, tcz, Starogard, 18,5 53,9
- Rokocino, tcz zob. Rokocin
- Rokoczyński Młyn+, pmr, tcz, Nowa Wieś, osada młyńska, 18,5 54
- Roland Szpitalna Wieś, mlb zob. Hospitalsdorf
- Rolbik, tch zob. Rurbik
- Rombark, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, pustka, d, 18,6 53,9
- Romla, pck zob. Rumia
- Ropuch, tcz zob. Ropuchy
- Ropuchy (Ropuch), pmr, tcz, Nowa Cerkiew, osada folwarczna, d, 18,6 53,9
- Rosa, mch zob. Rodzone
- Rosenberg (Rozemberk), *Różyiny*, pmr, tcz, Rosenberg, k, 18,7 54,2 s. 29
- Rosenfeld (Rozwald, Rozwelt), *Rozwory*, pmr, czl, Rosenfeld, k, 17,1 53,6 s. 30
- Rosenfeldzki Młyn, pmr, czl, Rosenfeld, osada młyńska, k, 17,1 53,5

- Rosengarten, *Rozgart*, mlb, mlb, Rosengarten, k, 19,3 54 s. 28
- Rosenthal, *Rożental*, chl, mch, Rosenthal, d, 19,8 53,6
- Rosenthal, *tcz* zob. Rożental
- Rostau, *Roszkowo*, pmr, gdn, Pruszcz, m, 18,7 54,3
- Rostischau, *tcz* zob. Rościszewo
- Roszkowo, *gdn* zob. Rostau
- Rościszewko, pmr, *tcz*, Godziszewo, pustka, k, 18,6 54,1
- Rościszewo (Rostischau), pmr, *tcz*, Godziszewo, 18,6 54,1
- Rothekrug+, pmr, gdn, ?, osada karcz-marska, m, 18,8 54,3
- Rothof, *Czerwony Dwór*, mlb, mlb, Dąbrówka Niemiecka, 19,1 54
- Rothof (Czyrwony Dwór), *Podzamcze*, mlb, mlb, Tiefenau, 18,9 53,8 s. 39
- Rotmanka, *gdn* zob. Rotmanki
- Rotmanki, *Rotmanka*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,3
- Roty, *tch* zob. Rąty
- Rozemberk, *tcz* zob. Rosenberg
- Rożental (Rosenthal), *Rożental*, pmr, *tcz*, Nowa Cerkiew, d, 18,7 53,9
- Rozgart, mlb zob. Rosengarten
- Rozlazino, okręg łębarski, s. 29
- Roznowo, *Różnowo*, chl, chl, Starogród, osada młyńska, d, 18,4 53,3
- Rozwald, *czl* zob. Rosenfeld
- Rozwelt, *czl* zob. Rosenfeld
- Rozwory, *czl* zob. Rosenfeld
- Rożental, *mch* zob. Rosenthal
- Rożental, *tcz* zob. Rożental
- Równica (Rówiennica), pmr, swc, Drzy-cim, osada folwarczna, 18,3 53,5
- Rówiennica, swc zob. Równica
- Równe, pmr, *tcz*, Garczyn, osada folwarczna, 18,2 54,1
- Różanna, pmr, swc, Łąki, k, 18,3 53,4
- Różnowo, chl zob. Roznowo
- Różyńny, *tcz* zob. Rosenberg
- Rubik, *tch* zob. Rurbik
- Rubno Wielkie, mlb zob. Sprengelshof
- Rucewo (Rucowo), *Rzucewo*, pmr, pck, Puck, osada folwarczna, 18,5 54,7
- Rückfahr+, pmr, gdn, ?, osada karcz-marska, m, 18,8 54,3
- Rucowo, pck zob. Rucewo
- Ruda (Rauden), chl, chl, Sarnowo, k, 18,7 53,4 s. 59
- Ruda, *Rudzki Młyn*, pmr, *tch*, Tuchola, osada młyńska, k, 17,9 53,6
- Ruda Suchowska, swc zob. Suchy
- Ruda-Młyn, *mch* zob. Rudnik Młyn
- Rudki (Rutki), pmr, swc, Topolno, d, 18,3 53,3
- Rudnik Młyn, *Ruda-Młyn*, chl, mch, Rumian, osada młyńska, d, 20 53,4
- Rudno (Rauden), pmr, *tcz*, Garc, k, 18,8 53,9
- Rudno, *Rudzianek*, pmr, swc, Serocko, osada młyńska, k, 18,1 53,4
- Rudzianek, swc zob. Rudno
- Rudziej, *tcz* zob. Radziejowo
- Rudzki Młyn, *tch* zob. Ruda
- Rukosin, *tcz* zob. Rykoszyn
- Rulau, *now* zob. Rulewo
- Rulewo (Rulau), pmr, *now*, Komorsko Nowe, 18,6 53,6
- Rumia (Ramlau, Romla, Rumie), pmr, pck, Rumia, d, 18,4 54,6 s. 29
- Rumian (Rumianne), chl, mch, Rumian, d, 19,9 53,4 s. 27
- Rumiannne, *mch* zob. Rumian
- Rumie, pck zob. Rumia
- Rumienica (Rumnitz), chl, mch, Rumian, d, 19,9 53,4
- Rumnitz, *mch* zob. Rumienica
- Rurbik (Rubik), *Rolbik*, pmr, *tch*, Brusy, osada karcz-marska, k, 17,6 53,9
- Rusocin, *gdn* zob. Rusocino
- Rusocino (Ruszczyn), *Rusocin*, pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,2
- Ruszczyn, *gdn* zob. Rusocino
- Rutki, swc zob. Rudki
- Rybacy, *tcz* zob. Rybaki
- Rybaki, pmr, *now*, Nowe, k, 18,7 53,6
- Rybaki (Rybacy), pmr, *tcz*, Kościerzyno, k, 17,9 54,1
- Rybaki+, pmr, *tcz*, Sobkowy, d, 18,8 54
- Rybieńec, chl, chl, Wapcz, 18,5 53,3
- Rybina, *gdn* zob. Fischerbabke
- Rybna, pck zob. Rybno
- Rybno (Rybna), pmr, pck, Góra, 18,1 54,7 s. 24
- Rybno (Reyben), chl, mch, Rumian, d, 19,9 53,4 s. 40
- Rychembork, *gdn* zob. Reichenberg
- Rychenau, mlb zob. Rychnowy
- Rychliki, mlb zob. Reichenbach
- Rychława, pmr, *now*, Nowe, 18,7 53,7
- Rychnowo (Reichenau), chl, chl, Linowo, 19,1 53,4
- Rychnowo, *Wielkie Rychnowo*, chl, chl, Rychnowo, 18,8 53,1 s. 27
- Rychnowo (Richnau, Rychnowy), *Rychnowy*, pmr, *czl*, Rychnowo, k, 17,4 53,7 s. 30, 39
- Rychnowo Żuławskie, mlb zob. Rychnowy
- Rychnowy (Reichenau, Rychenau), *Rychnowo Żuławskie*, mlb, mlb, Marnowy, k, 19,1 54,2
- Rychnowy (Reichenau), mlb, mlb, Neukirch, k, 19,6 54,3
- Rychnowy, *czl* zob. Rychnowo
- Rychtowo**, pmr, gdn, osada folwar-czna, k
- Rychwałd, *czl* zob. Zalesie
- Ryjewo, mlb zob. Ryjowo
- Ryjowo (Rejowo), *Ryjewo*, mlb, mlb, Neudorf, k, 19 53,8
- Rykoszyn, *Rukosin*, pmr, *tcz*, Lubiszewo, k, 18,7 54,1
- Rynek, chl, mch, Kiełpiny, 19,8 53,4
- Rynkówka, pmr, *now*, Lalkowy, 18,6 53,7
- Rynwałd (Rabenwalde, Rynwałd), *Rywald*, pmr, *tcz*, Klonówka, k, 18,6 54 s. 28
- Rynwałd, *tcz* zob. Rynwałd
- Ryńsk (Ryńsko), chl, chl, Ryńsk, 18,8 53,2 s. 28
- Ryńsko, chl zob. Ryńsk
- Ryskowo (Reskau), *Reskowo*, pmr, mrw, Chmielno, d, 18,1 54,3
- Rytel-Zarzecze, *czl* zob. Zarzecze
- Rytel, *tch* zob. Retel
- Rywałd (Freiwald, Lewalt, Rewalt), *Rywałdzik*, chl, mch, Płowężę, d, 19,2 53,4
- Rywałd Szlachecki, chl zob. Liwald
- Rywałd, chl zob. Liwald
- Rywałd, *tcz* zob. Rynwałd
- Rywałdzik, *mch* zob. Rywałd
- Rzecenica, pmr, *czl*, Rzeczenica, k, 17,1 53,8, 30
- Rzeczocino, *tcz* zob. Rzeżęcino
- Rzeżęcino, *tcz* zob. Rzeżęcino
- Rzeżęcino (Resten, Rzeczocino), *Rzeżęcino*, pmr, *tcz*, Nowa Cerkiew, d, 18,7 53,8
- Rzęczkowo, chl, chl, Łążyn, 18,4 53,1
- Rzucewo, pck zob. Rucewo
- Sabłonowo, chl, chl, Orzechowo, 18,9 53,2
- Sadlauken, mlb zob. Sadłuki
- Sadlno, *Jabłonowo Pomorskie-część*, chl, mch, Jabłonowo, 19,2 53,4
- Sadlno, *Salno*, chl, chl, Gruta, 18,9 53,5
- Sadluken, mlb zob. Sadłuki
- Sadłuki (Sadlauken, Sadluken), mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,9
- Sadowo, chl, chl, Okonin, d, 18,8 53,5
- Sadwałd, mlb zob. Schadwald
- Sakker, chl zob. Zakrzewko
- Sakker, chl zob. Zakrzewo
- Salno, chl zob. Sadlno
- Samin, chl, mch, Radoszki, d, 19,6 53,3
- Samonino, *tcz* zob. Somanino
- Samplawa, *mch* zob. Sumplawo
- Sandkrug+, pmr, gdn, ?, osada karcz-marska, d, 18,8 54,4
- Sant Materna, *gdn* zob. Materna
- Sapała, pmr, pck, Żarnowiec, osada młyńska, d, 18,2 54,7
- Sapaninko, swc zob. Sapaninko
- Sapanino, swc zob. Sapaninko
- Saponino, swc zob. Sapaninko
- Sapot, chl zob. Sapoty
- Sapoty (Sapot, Sopoty), chl, chl, Mokre, 18,9 53,5
- Sarapaty, *tcz* zob. Satarpy
- Sarnau, *tch* zob. Sarnowy
- Sarnowo, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4 s. 27
- Sarnowo, *tch* zob. Sarnowy

- Sarnowy (Sarnowo, Sarnau), pmr, tcz, Kościerzyno, 18 54,1 s. 39
- Sarnówko, *Kłódka-część*, chl, chl, Grudziądz, 18,9 53,5
- Sartawice Dolne, swc zob. Sartowice Dolne
- Sartawice, swc zob. Sartowice Górne
- Sartowice Dolne (Sartawice Dolne), pmr, swc, Święte Wielkie, 18,6 53,4
- Sartowice Górne (Sartawice), *Sartowice*, pmr, swc, Święte Wielkie, 18,6 53,4 s. 24
- Sartowice, swc zob. Sartowice Górne
- Satarpa, tcz zob. Satarpy
- Satarpy (Sarapaty, Satarpa), *Szatarpy*, pmr, tcz, Wyszyno, d, 18,3 54,1
- Sauden (Sawden, Zawda), *Zawda*, chl, chl, Szywnwałd, 19,2 53,6
- Sauerteig, chl zob. Sortyka
- Sawden, chl zob. Sauden
- Sąplawa, mch zob. Sumplawo
- Sąpolino, czl zob. Sąpolno
- Sąpolno (Sąpolino), pmr, czl, Sąpolno, 17,3 53,8 s. 30
- Schabda, mch zob. Szabda
- Schadlin, mlb zob. Kittelsfahre
- Schadwald (Sadwald, Szadwald), *Szawald*, mlb, mlb, Schadwald, k, 19,1 54,1 s. 28
- Scharfenberg, *Bystra*, pmr, gdn, Wocław, m, 18,8 54,3
- Scharfendorf, tcz zob. Zduny
- Scharfenort, *Gdańsk-cześć*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,3
- Scharffenberg, *Ostrogóra*, mlb, mlb, Tolkemit, 19,5 54,3
- Schauernike, tcz zob. Skowarcz
- Schawen, mrw zob. Zawory
- Schellmühle, *Młyniska*, pmr, gdn, ?, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Schenberg, now zob. Barłożno
- Schenkenberg, now zob. Barłożno
- Scheute**, pmr, gdn, m
- Schichau, chl zob. Szychowy
- Schievenhorst (Schiewenhorst), *Świbno*, pmr, gdn, Bohnsack, m, 18,9 54,3
- Schiewenhorst, gdn zob. Schievenhorst
- Schilkendorf (Zielkowo), *Zielkowo*, chl, mch, Kazanice, d, 19,7 53,6
- Schiltberg (Sylbark, Szylbark), *Kamień*, pmr, czl, Strzeczona, 17,2 53,6 s. 40
- Schirschau (Szerzawa), *Szerzawa*, pmr, gdn, ?, m, 18,9 54,3
- Schkurgel, chl zob. Skurgwy
- Schlaglau (Slagelau, Szlagłowo), *Szlagnowo*, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,2 54,1
- Schlantza, tcz zob. Słończa Niemiecka
- Schlantza, tcz zob. Słończa Polska
- Schlass Graudenz, chl zob. Grudziądz-Zamek
- Schlawentin, tch zob. Sławęcín
- Schlochau, czl zob. Człuchów
- Schloss Herrn Grebin, *Grabiny-Zameczek*, pmr, gdn, Suchydań, osada folwarczna, m, 18,7 54,2
- Schmarzowa, now zob. Smarzewo
- Schmerblock, *Blotnik*, pmr, gdn, Kieźmark, m, 18,9 54,3
- Schmergrube, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,5 54,4
- Schmiechaw, pck zob. Śmiechowo
- Schönau (Szonówko), *Drzonowo*, pmr, czl, Drzonowo, 16,8 53,8
- Schönau (Szonowo), *Kraśniewo*, mlb, mlb, Schönau, k, 19 54 s. 28
- Schönau, *Stanisławowo*, pmr, gdn, Wocław, m, 18,8 54,3
- Schönau, gdn zob. Reichenberg
- Schönbaum, *Drewnica*, pmr, gdn, Schönbaum, m, 19 54,3 s. 20, 29
- Schönbrücke, chl zob. Szymbruk
- Schöneberg, mlb zob. Szonberg
- Schöneck, tcz zob. Skarszewy
- Schöneck, tcz zob. Skarszewy-Zamek
- Schönefeld (Szynfelt), *Łostowice*, pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,3
- Schönenberg, *Kaliska*, pmr, czl, Białobork, k, 16,8 53,9
- Schönnewarne, czl zob. Szonwart
- Schönnewarne, tcz zob. Skowarcz
- Schönnewiese (Krasna Łąka, Szonwezy, Szynweza), *Krasna Łąka*, mlb, mlb, Schönnewiese, 19,2 53,9 s. 28, 40
- Schönnewiese (Krasna Łąka, Szonweza), *Krasnołęka*, mlb, mlb, Königsdorf, k, 19,2 54
- Schönfeld, *Niezychowice*, pmr, czl, Niezychowice (Jaruczewo), 17,5 53,7 s. 30
- Schönfliess, tcz zob. Szumleś
- Schönhorst (Szonorst), *Gniazdowo*, mlb, mlb, Nowa Cerkiew, k, 18,9 54,2
- Schönmoor, *Zalesie*, mlb, mlb, ?, m, 19,6 54,1
- Schönrohr, *Trzcínisko*, pmr, gdn, ?, m, 18,9 54,3
- Schönsee, *Jeziernik*, mlb, mlb, Schönsee (Jeziernik), k, 19 54,2 s. 29
- Schönsee, chl zob. Kowalewo
- Schönwald, gdn zob. Szywnwałd
- Schönwalde, chl zob. Szywnwałd
- Schönwerder, czl zob. Szonwart
- Schramendorf, mch zob. Szramowo
- Schröderkämpe+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
- Schrope, mlb zob. Szropy
- Schüddelkau, *Szadólki*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,3
- Schusterkrug+, pmr, gdn, ?, osada karczarska, m, 18,9 54,3 s. 38
- Schwabental+, pmr, gdn, Oliwa, osada młyńska, d, 18,5 54,4
- Schwarzenwald, tcz zob. Czarnylas
- Schweinebuda, tcz zob. Świnia Buda
- Schwentenkämpe+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,2
- Schwíneren, mch zob. Świniarz
- Secemin (Secemino), *Sucumin*, pmr, tcz, Pinczyno, 18,4 53,9
- Secemino, tcz zob. Secemin
- Seefeld, gdn zob. Przdokowo
- Segersberg, chl zob. Nowa Wieś
- Seheressen, gdn zob. Dzierżążno
- Seide (Zyda), *Jedwabno*, chl, chl, Gronowo, osada folwarczna, m, 18,8 53,1
- Seifersdorf, chl zob. Sierakowo
- Semlin, tcz zob. Semlino
- Semlino, *Semlin*, pmr, tcz, Pinczyno, k, 18,4 54
- Serocki, swc zob. Serocko
- Serocko, *Serock*, pmr, swc, Serocko, k, 18,1 53,4 s. 29
- Sędzice, chl, mch, Lipinki, 19,3 53,5
- Sgnieloblott, mch zob. Zgniłobloty
- Sianowo, mrw zob. Świanowo
- Sicin, tch zob. Siciny
- Siciny (Sicin), pmr, tch, Jeleń, 17,7 53,6
- Siebenwirth, chl zob. Zęggwirt
- Siechotowa, swc zob. Siekotowo
- Siechotowo, swc zob. Siekotowo
- Siedlice, gdn zob. Siedlice
- Siedlice, *Siedlce*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d, 18,6 54,3 s. 75, 76, 79, 89, 95
- Siedlno (Frankenhagen), *Silno*, pmr, tch, Siedlno, k, 17,7 53,6 s. 30
- Siekotowa, swc zob. Siekotowo
- Siekotowo (Siechotowa, Siechotowo, Siekotowa, Siekotów), *Świekatowo*, pmr, swc, Siekotowo, d, 18,1 53,4 s. 29
- Siekotów, swc zob. Siekotowo
- Sielczno (Silczna, Siliczna, Siliczno), *Sylczno*, pmr, mrw, Parchowo, k, 17,7 54,2
- Siemikowo, swc zob. Siemkowo
- Siemkai, swc zob. Siemkowo
- Siemkowo (Siemikowo, Siemkau), pmr, swc, Drzycim, 18,2 53,5
- Siemon (Siemonau), *Siemoń*, chl, chl, Unisław, d, 18,4 53,2
- Siemonau, chl zob. Siemon
- Siemoń, chl zob. Siemon
- Sierakowice (Sirakowice), pmr, mrw, Sierakowice, osada folwarczna, 17,9 54,3 s. 29
- Sierakowo (Seifersdorf, Sirakowo), chl, chl, Kowalewo, k, 18,9 53,2
- Sieroczyński Młyn+, pmr, czl, Jączniki Wielkie, osada młyńska, k, 17,4 53,6
- Sierosław (Sierosłowo, Sirosław), pmr, swc, Drzycim, k, 18,3 53,5
- Sierosławek (Sirosławek), pmr, swc, Drzycim, osada folwarczna, k, 18,3 53,5
- Sierosłowo, swc zob. Sierosław
- Sierpin, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,1

Sierpowo, czl zob. Bretfeld
Siewno, swc zob. Szewno
Sikorzyzna, tcz Sikorzyno
Sikorzyno (Sikorzyzna), pmr, tcz, Koście-
rzyno, 18 54,2
Silczna, mrw zob. Sielczno
Siliczna, mrw zob. Sielczno
Siliczno, mrw zob. Sielczno
Silno, tch zob. Siedlno
Simonsdorf, *Szymankowo*, mlb, mlb,
Gnojewo, k, 18,9 54,1
Sinoleś, swc zob. Świnolesie
Sirakowice, mrw zob. Sierakowice
Sirakowo, chl zob. Sierakowo
Siroślaw, swc zob. Sierosław
Siroślawek, swc zob. Sierosławek
Sitno, chl, chl, Wąbrzeźno, osada
folwarczna, d, 19 53,3
Sitno, pmr, gdn, Żuków, osada folwar-
czna, d, 18,3 54,3
Siwiółka, pmr, tcz, Godziszewo, pustka,
d, 18,6 54,1
Skarlin, chl, mch, Skarlin, k, 19,5 53,5
s. 14, 28
Skarszewo (Skarzewo), *Skarszewy*, chl,
chl, Okonin, k, 18,8 53,4
Skarszewo, swc zob. Skarszewy
Skarszewo, tcz zob. Skarszewy
Skarszewy (Skarszewo, Skarszowy), *Skar-
szewo*, pmr, swc, Świecie, 18,4 53,5
Skarszewy (Schöneck, Skarszewo), pmr,
tch, Skarszewy, miasto, k, 18,4 54,1
s. 29, 42
Skarszewy-Młyn, *Skarszewy-część*, pmr,
tch, Skarszewy, osada młyńska, k,
18,4 54,1
Skarszewy-Zamek (Schöneck), *Skar-
szewy-część*, pmr, tcz, Skarszewy,
zamek, k, 18,4 54,1
Skarszewy, chl zob. Skarszewo
Skarszewy, tcz zob. Skarszewy-Młyn,
Skarszewy-Zamek
Skarszowy, swc zob. Skarszewy
Skarzewo, chl zob. Skarszewo
Skąpe, chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,2
Skąpsk, *Skępsk*, chl, chl, Golub, k, 19
53,1 s. 40
Skępsk, chl zob. Skąpsk
Skłodzewo, chl zob. Skłudzewo
Skłudzewo (Kładzewo, Skłodzewo), chl,
chl, Łążyn, 18,3 53,1
Skorczewo, tcz zob. Skorzewo
Skorzewo (Skorczewo), pmr, tcz, Koście-
rzyno, k, 18 54,2
Skorzewo-Młyn, *Młyn-Skorzewo*, pmr,
tch, Kościerzyno, osada młyńska,
k, 18 54,2
Skowarcz (Schauernike, Schönewarnke),
pmr, tcz, Miłobądz, d, 18,7 54,2
Skowarnki, czl zob. Szonwart
Skowronki, gdn zob. Vogelsang
Skórcz, pmr, now, Skórcz, k, 18,5 53,8
s. 29
Skrobacz, chl, chl, Wielka Łąka, osada
młyńska, m, 18,8 53,1
Skrzeszewo (Skrzeszowo), pmr, gdn,
Żuków, 18,4 54,3
Skrzeszewo, gdn zob. Skrzeszewo
Skrzydłowo, pmr, tcz, Wyszyno, d, 18,3
54,1
Skrzydłówek, tcz zob. Folwark Skrzy-
dłowski
Skurgwy (Schkurgel), chl, chl, Rogoźno,
18,9 53,6
Slagelau, mlb zob. Schlaglau
Slangsdorf, mlb zob. Zajezerze
Sławetau, pck zob. Sławutowo
Słańcza Niemiecka, tcz zob. Słończa
Niemiecka
Słańcza Polska, tcz zob. Słończa Polska
Słatowo Małe, pck zob. Sławutowo Małe
Słatowo Wielkie, pck zob. Sławutowo
Sławęcino (Schlawentin, Sławęcino), pmr,
tch, Sławęcino, k, 17,6 53,6
Sławęcino, tch zob. Sławęcino
Sławki, tcz zob. Sławkowo
Sławkowo, *Sławki*, pmr, tcz, Goręczyno,
osada folwarczna, 18,2 54,3
Sławkowo (Fride), chl, chl, Grzywna
Biskupia, m, 18,7 53,1
Sławoszyno, pmr, pck, Krokowo, d,
18,2 54,8
Sławutowo (Sławetau, Słatowo Wielkie),
pmr, pck, Puck, 18,3 54,7
Sławutowo Małe (Słatowo Małe), *Sławu-
tówko*, pmr, pck, Puck, 18,4 54,7
Sławutówko, pck zob. Sławutowo Małe
Słomowo, chl, chl, Bierzysłowo, 18,4 53,1
Słończ, *Słończ Dolny*, chl, chl, Czarze,
18,2 53,2
Słończ Dolny, chl zob. Słończ
Słończa Niemiecka (Deutschland, Schlan-
tza, Słańcza Niemiecka), *Mala Słońca*,
pmr, tcz, Sobkowy, osada folwar-
czna, k, 18,8 54
Słończa Polska (Schlantza, Słańcza
Polska), *Wielka Słońca*, pmr, tcz,
Sobkowy, d, 18,8 54
Słoszewy, chl, mch, Wrocki, osada
folwarczna, k, 19,3 53,2
Słuchów, czl zob. Człuchów
Słup (Starkenber), chl, chl, Gruta, k,
19 53,5
Słup, chl, mch, Boleszyn, d, 19,8 53,3
Słupia, czl zob. Steinborn
Słupia, czl zob. Steinborn
Słupy, pmr, tch, Tuchola, pustka, k, 17,8
53,6
Służyn, mrw zob. Śluza
Smarzewo (Schmarzowa, Smarzewo),
pmr, now, Pieniążkowo, 18,7 53,8
Smarzewo, now zob. Smarzewo
Smażyno, pmr, mrw, Strzepcz, k, 18,1
54,5 s. 39
Smęgorzyno, pmr, gdn, Żuków, osada
folwarczna, 18,5 54,3
Smętowo (Gross Smantau), *Smętowo Gra-
niczne*, pmr, now, Lalkowy, 18,7 53,8
Smętowo Graniczne, now zob. Smętowo
Smętowo Małe, now zob. Smętówko
Smętówko (Klein Schenantau, Smętowo
Małe), pmr, now, Lalkowy, osada
folwarczna, 18,7 53,7
Smirau, gdn zob. Śmirów
Smogorsk, *Czarnowo-część*, chl, chl,
Czarnowo, m, 18,2 53,1 s. 40
Smolak, tcz zob. Smoląg
Smoląg (Smolak, Smollang), pmr, tcz,
Bobowo, osada folwarczna, 18,6 53,9
Smolin, pck zob. Smolino
Smolino (Smolin, Smolno), *Smolno*, pmr,
pck, Puck, d, 18,4 54,7
Smollang, tcz zob. Smoląg
Smolno, pck zob. Smolino
Smółdzino (Smolzin, Smolżino), pmr,
gdn, Żuków, d, 18,3 54,4
Smolżin, gdn zob. Smoldzino
Smolżino, gdn zob. Smoldzino
Sobańcza, tcz zob. Sobącz
Sobańczyce, tcz zob. Sobącz
Sobącz (Sobańcza, Sobańczyce), pmr,
tch, Garczyn, 18,2 54,1
Sobienica, pck zob. Sobieńczyce
Sobieńczyca, pck zob. Sobieńczyce
Sobieńczyce (Sobienica, Sobieńczyca),
pmr, pck, Żarnowiec, d, 18,1 54,7
Sobiesiernie, mch zob. Sobiesierzie
Sobiesierzie (Sobiesiernie), *Sobie-
sierzo*, chl, mch, Gortatowo, k,
19,5 53,2
Sobiesierzno, mch zob. Sobiesierzie
Sobieszewo, gdn zob. Bohnsack
Sobiewidz, tcz zob. Sobowidz
Sobkowy (Supkau), *Subkowy*, pmr, tcz,
Sobkowy, d, 18,8 54 s. 22, 29
Sobowidz (Sobiewidz, Sobowitz), pmr,
tch, Trąbki Wielkie, zamek, k, 18,6
54,1 s. 38
Sobowitz, tcz zob. Sobowidz
Sochanki, gdn zob. Suchanki
Sokole, czl zob. Falkenwald
Soldan, *Coldanki*, pmr, czl, Moszczenica,
osada folwarczna, 17,5 53,6
Solęczyno, mrw zob. Sulęczyno
Solicice, pck zob. Sulicice
Solmin, gdn zob. Sulmino
Somanino (Samonino), *Somonino*, pmr,
tch, Goręczyno, osada folwarczna,
d, 18,2 54,3
Sommerau, mlb zob. Zębrowo
Somonino, tcz zob. Somanino
Sonberk, mlb zob. Szonberg
Sonowo, chl zob. Szonowo
Sopaninko (Klein Supanin, Sapaninko),
Grabowo, pmr, swc, Niewieścino,
osada folwarczna, k, 18,3 53,3
Sopanino (Sapanino, Saponino, Supanin,
Szamponina), *Suponin*, pmr, swc,
Niewieścino, k, 18,2 53,3

- Sopieszyno (Sopiszyno), pmr, pck, Luzino, 18,2 54,5
- Sopiszyno, pck zob. Sopieszyno
- Sopot (Sopoty), pmr, gdn, Oliwa, d, 18,6 54,4
- Sopoty, chl zob. Sapoty
- Sopoty, gdn zob. Sopot
- Sortyka (Sauerteig), chl, chl, Łobdowo, osada folwarczna, k, 19,2 53,2
- Sosne, mch zob. Sosno
- Sosno (Sosne), chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
- Sosnówka, chl, chl, Chelmno, m, 18,6 53,4 s. 59
- Spangau, tcz zob. Szpęgawsko
- Sparowo, mlb zob. Sparrau
- Sparrau (Sparowo), *Sporowo*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
- Sperlingsdorf (Cziskendorf), *Wróblewo*, pmr, gdn, Wocław, m, 18,7 54,3
- Spęgawsk, tcz zob. Szpęgawsko
- Spęgawsko, tcz zob. Szpęgawsko
- Spittelhof, *Elbląg-część*, mlb, mlb, ?, dm, 19,4 54,1
- Splawa, swc zob. Spławie
- Spławie (Splawa), pmr, swc, Drzycim, 18,4 53,6
- Sporowo, mlb zob. Sparrau
- Sprauda, tcz zob. Sprudowo
- Sprengelshof (Gross Röbern), *Rubno Wielkie*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Sprudowo (Sprauda), *Szprudowo*, pmr, tcz, Sprudowo, k, 18,8 53,9 s. 29, 35
- Srebrniki, chl, chl, Srebrniki, m, 18,8 53,2 s. 27
- Sropy, mlb zob. Szropy
- Stablewice (Stawlowitz), chl, chl, Unisław, 18,4 53,2
- Stagnetten, mlb zob. Stagnitten
- Stagnitten (Stagnetten), *Stagnity*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Stagnity, mlb zob. Stagnitten
- Stalewo, mlb zob. Stall
- Stall, *Stalewo*, mlb, mlb, Posilge, k, 19,3 54
- Stanau, *Stanowo*, mlb, mlb, Kiszpork, 19,3 53,9
- Stangeberg (Sztembark), *Stążki*, mlb, mlb, Schönewiese, 19,2 53,8
- Stangenberg (Sztemberk), *Tczew-część*, pmr, tcz, Tczew, 18,8 54,1
- Stangwald, *Jodłowno*, pmr, gdn, Czepielsk, 18,4 54,2
- Stanisławie, pmr, tcz, Lubiszewo, 18,7 54,1
- Stanisławka, chl zob. Olszowiec
- Stanisławowo, gdn zob. Schönau
- Staniszewo, mrw zob. Stawiszewo
- Stanowo, mlb zob. Stanau
- Stara Brda Pilska, czl zob. Bra
- Stara Jania (Alte Kirchen), pmr, now, Jania Kościelna, 18,6 53,7
- Stara Kiszewa, tcz zob. Kiszewa Wielka
- Stara Kościelnica mlb zob. Altmünsterberg
- Stara Wieś, mlb zob. Altendorf
- Stara Wisła (Aldweichsel, Alte Weichsel), mlb, mlb, Kunzendorf, k, 18,9 54,1
- Stare Babki, gdn zob. Altebabke
- Stare Błonowo, chl zob. Błonowo
- Stare Czaple, tcz zob. Czaple Stare
- Stare Kęsowo, tch zob. Kęsowo Małe
- Stare Kusy, mlb zob. Kussfeld
- Stare Marzy, swc zob. Marzy
- Stare Miasto, swc zob. Świecie
- Stare Miasto, swc zob. Świecie-Zamek
- Stare Obluże, pck zob. Obluże
- Stare Polaszki, tcz zob. Polaszkowy Wielkie
- Stare Pole, mlb zob. Altfelde
- Stare Prusy, tch zob. Prusy
- Stare Szkoty, gdn zob. Alt Schotland
- Stargard (Stargard), *Starogard Gdański*, pmr, tcz, Starogard, miasto, k, 18,5 54 s. 29, 42
- Stargard, tcz zob. Stargard
- Stargard, tcz zob. Starogard-Dwór
- Starkenberk, chl zob. Słup
- Starogard Gdański, tcz zob. Stargard
- Starogard Gdański, tcz zob. Starogard-Dwór
- Starogard-Dwór (Stargard), *Starogard Gdański*, pmr, tcz, Starogard, osada folwarczna, k, 18,5 54
- Starogród (Altenhausen, Althaus), chl, chl, Starogród, zamek, d, 18,4 53,3 s. 26, 27, 51
- Stary Barkoczyn, tcz zob. Barkoczyno
- Stary Bukowiec, tcz zob. Bukowiec
- Stary Jasinie**, pmr, swc, pustka, k
- Stary Młyn, pmr, now, Pieniążkowo, osada młyńska, 18,7 53,7
- Stary Młyn, czl zob. Funka
- Stary Sumin, tch zob. Sumino
- Stary Targ, mlb zob. Altenmarkt
- Stary Toruń (Alde Thorun), chl, chl, Toruń, m, 18,5 53
- Stary Wiec, tcz zob. Wiecze Stare
- Starynia, mlb zob. Altenau
- Starzno, pmr, czl, Koczała, k, 17,1 54
- Starzyno, pmr, pck, Starzyno, d, 18,3 54,8 s. 29
- Starzyński Dwór, pmr, pck, Starzyno, osada folwarczna, d, 18,3 54,8
- Staw, chl, chl, Papowo, d, 18,6 53,3
- Stawiska, pmr, tcz, Niedamowo, 18 54,1
- Stawiszewo, *Staniszewo*, pmr, mrw, Świanowo, k, 18,1 54,4
- Stawlowitz, chl zob. Stablewice
- Stawlowitz, gdn zob. Stebłowo
- Stążki (Wstążki), pmr, swc, Siekotowo, 18,2 53,4
- Stążki, mlb zob. Stangeberg
- Stebłowo, gdn zob. Stebłowo
- Stebłowo (Stawlowitz, Stüblau), *Stebłowo*, pmr, gdn, Stebłowo (Stüblau), m, 18,8 54,2 s. 30
- Steckelna, tcz zob. Steklino
- Stegen, *Stegna*, pmr, gdn, Koppelgrube+, m, 19,1 54,3 s. 20, 29
- Stegerski Młyn+, pmr, czl, Rzeczenica, osada młyńska, k, 17,2 53,8
- Stegna, gdn zob. Stegen
- Steinborn (Stemborn, Stymborn), *Slupia*, pmr, czl, Steinborn, k, 17,3 53,6 s. 30
- Steinweg, *Sztynwag*, chl, chl, Sarnowo, osada folwarczna, m, 18,7 53,4 s. 59
- Steklino (Steckelna, Steklno), *Szteklino*, pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarczna, 18,4 53,9
- Steklino, tcz zob. Steklino
- Stemborn, czl zob. Steinborn
- Stemborn, czl zob. Steinborn
- Stephansdorf, mch zob. Szczepankowo
- Sternberg, *Kamionka*, pmr, czl, Blumfeld, osada folwarczna, 17,5 53,6
- Stężycza Mała, *Stężycza*, pmr, mrw, Stężycza Mała, 18 54,2 s. 29, 40
- Stężycza Wielka, *Stężycza*, pmr, tcz, Stężycza Mała, k, 18 54,2
- Stężycza, mrw zob. Stężycza Mała
- Stężycza, tcz zob. Stężycza Wielka
- Stiependorf, mch zob. Szczepankowo
- Stobna, mlb zob. Stoba
- Stobna, tch zob. Stobno
- Stobno (Stobna), pmr, tch, Raciąż, k, 17,8 53,6
- Stoboje, mlb zob. Klein Stoboy
- Stogi, gdn zob. Heubude
- Stolczemberk, gdn zob. Stolzenberg
- Stolno, chl, chl, Wapcz, 18,5 53,3
- Stoltenfelda, czl zob. Stoltzenfelde
- Stoltfeld, czl zob. Stoltzenfelde
- Stoltzenfelde (Stoltenfelda, Stoltfeld), *Stolczno*, pmr, czl, Krąpsk, 17,3 53,7
- Stolzenberg (Stolczemberk), *Chelm*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, d, 18,6 54,3 s. 75, 78, 89, 95
- Stolzenhof, *Elbląg-część*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Stolczno, czl zob. Stoltzenfelde
- Storlus, chl, chl, Czyste, 18,5 53,3
- Strasburg, mch zob. Brodnica
- Straszewo (Dietrichsdorf, Dytrychsdorf), mlb, mlb, Straszewo, k, 19 53,8 s. 28
- Straszewy, *Straszewy-Leśniczówka*, chl, mch, Mroczo, 19,8 53,3
- Straszewy-Leśniczówka, mch zob. Straszewy
- Straszyn (Stressin), *Kuźnice*, pmr, gdn, Święty Wojciech, osada folwarczna, 18,6 54,3
- Strauchmühle+, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d, 18,5 54,4
- Strączona, czl zob. Strzeżczona
- Streckfuss, *Tropy Elbląskie*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,1
- Stręczyn, czl zob. Strzeżczona

- Striess, gdn zob. Striess
- Stremelau, *Trzmielewo*, pmr, czl, Białobork, k, 16,9 53,9
- Stressin, gdn zob. Straszyn
- Stręczona, czl zob. Strieczona
- Striess (Striess, Strysz), *Strzyża Górna*, pmr, gdn, Oliwa, d, 18,6 54,4
- Striess Mühle, *Strzyża Dolna*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada młyńska, d, 18,6 54,4
- Strucfan, *Strucoń*, chl, chl, Lisowo, osada folwarczna, k, 18,7 53,3
- Strucoń, chl zob. Strucfan
- Struś, chl, chl, Wielka Łąka, osada młyńska, k, 18,8 53,1
- Strysz, gdn zob. Striess
- Strysza Buda, pmr, mrw, Świanowo, osada młyńska, k, 18 54,4
- Strzebielinko, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna, 18 54,7
- Strzebielino (Trzebielino), pmr, mrw, Luzino, 18 54,6
- Strieczona (Strączona, Streczyn, Stręczona), pmr, czl, Strieczona, ks, 17,2 53,6 s. 30
- Strieczonka, czl zob. Strzeckoński Młyn
- Strzeckoński Młyn, *Strieczonka*, pmr, czl, Strieczona, osada młyńska, k, 17,1 53,6
- Strzelin, pck zob. Strzelino
- Strzelin+ (Strzelinko), pmr, gdn, Żuków, osada młyńska, 18,4 54,3
- Strzelinko, gdn zob. Strzelin
- Strzelino (Strzelin, Strzelno), *Strzelno*, pmr, pck, Strzelno, k, 18,3 54,8 s. 29
- Strzelno, pck zob. Strzelino
- Strzemięcín, chl zob. Prybut
- Strzemięcín, chl zob. Prybut
- Strzecz (Strzeczca), pmr, mrw, Strzecz, k, 18 54,5 s. 29
- Strzeczca, mrw zob. Strzecz
- Strzeczowo, tcz zob. Trzeczowo
- Strzyża Dolna, gdn zob. Striess Mühle
- Strzyża Górna, gdn zob. Striess
- Stuba, *Stobna*, mlb, mlb, Altenmarkt, m, 19,3 54,2
- Stüblau, gdn zob. Steblowo
- Studa (Study), chl, mch, Radomno, 19,5 53,5
- Study, mch zob. Studa
- Stuhmsdorf, mlb zob. Sztumska Wieś
- Stumischdorf, mlb zob. Sztumska Wieś
- Stutthof, *Szutowo*, pmr, gdn, Kobbeltgrube+, m, 19,2 54,3
- Stwolenko, swc zob. Stwolinko
- Stwolinko (Stwolenko), *Polskie Stwolno*, pmr, swc, Święte Wielkie, k, 18,7 53,4
- Stwolino, swc zob. Stwolno
- Stwolno (Stwolino, Stwolno Wielkie), *Wielkie Stwolno*, pmr, swc, Święte Wielkie, osada folwarczna, k, 18,6 53,4
- Stwolno Wielkie, swc zob. Stwolno
- Stymborn, czl zob. Steinborn
- Stymborn, czl zob. Steinborn
- Subkowy, tcz zob. Sobkowy
- Succase, *Suchacz*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,3
- Sucha, pmr, swc, Lubiewo, d, 18 53,4
- Sucha-Młyn, swc zob. Suski Młyn
- Suchacz, mlb zob. Succase
- Suchanino, gdn zob. Suchanki
- Suchanki (Suchanki, Zigankenberga), *Suchanino*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,4 s. 89, 94
- Suchodany, gdn zob. Suchydąb
- Suchostrzygi (Lawenau), *Prątnica-Siedlisko*, pmr, tcz, Tczew, 18,8 54,1
- Suchy (Ruda Suchowska), *Lnianek*, pmr, swc, Drzycim, osada młyńska, k, 18,2 53,6
- suchy Dąb, gdn zob. Ostrowite
- Suchy Dąb, gdn zob. Suchydąb
- Suchydąb (Suchodany, Zochedam), *Suchy Dąb*, pmr, gdn, Suchydąb, m, 18,8 54,2 s. 30
- Sucumin, tcz zob. Secemin
- Sugajenko, chl, mch, Mroczo, d, 19,6 53,4
- Sugajno, chl, mch, Boleszyn, d, 19,7 53,3
- Sułęczyno (Solęczyno), pmr, mrw, Parchowo, 17,8 54,2
- Sulicice (Solicice, Suliczyce), pmr, pck, Krokowo, 18,2 54,8
- Suliczyce, pck zob. Sulicice
- Sulimowo Grodzkie, swc zob. Sulnowo
- Sulimowo Miejskie, swc zob. Sulnowo
- Sulinowo Królewskie, swc zob. Sulnowo
- Sulinowo, swc zob. Sulnowo
- Sulinówko, swc zob. Sulnowo
- Sulmin, gdn zob. Sulmino
- Sulmino (Solmin), *Sulmin*, pmr, gdn, Lubiewo, 18,5 54,3
- Sulnowo (Sulimowo Grodzkie, Sulinowo, Sulinowo Królewskie), pmr, swc, Świecie, k, 18,4 53,4
- Sulnowko (Sulimowo Miejskie, Sulinówko), pmr, swc, Świecie, m, 18,4 53,4
- Sumin, tcz zob. Sumino
- Sumino, *Sumin*, pmr, tcz, Starogard, 18,5 53,9
- Sumino (Suminy, Sumno), *Stary Sumin*, pmr, tch, Ciekcin, osada folwarczna, 18 53,6
- Suminy, tch zob. Sumino
- Sumno, tch zob. Sumino
- Sumowo, chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
- Sumówko, chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
- Sumplawo (Sąplawa), *Samplawa*, chl, mch, Sumplawo, 19,7 53,5 s. 27
- Supanin, swc zob. Sopianinko
- Supkau, tcz zob. Sobkowy
- Susewald+, pmr, gdn, ?, m, 19,1 54,3
- Suski Młyn, *Sucha-Młyn*, pmr, swc, Lubiewo, osada młyńska, d, 18 53,4
- Suszek, czl zob. Suszk
- Suszek**, pmr, tch, osada młyńska, k
- Suszk, *Suszek*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, osada młyńska, k, 17,8 53,7
- Swarczynowo, mch zob. Swarzenowo
- Swarożyn, tcz zob. Swarożyno
- Swarożyno (Swarożyn, Swarzyno), *Swarożyn*, pmr, tcz, Lubiszewo, 18,7 54
- Swarzewo (Swarzów, Swarzyno), pmr, pck, Swarzewo, k, 18,4 54,8 s. 29
- Swarzów, pck zob. Swarzewo
- Swarzyno, pck zob. Swarzewo
- Swarzyno, tcz zob. Swarożyno
- Swornagać, tch zob. Swornogać
- Swornogać (Swornagać), *Swornogacie*, pmr, tch, Swornogać, k, 17,5 53,9 s. 30
- Sylbark, czl zob. Schiltberg
- Sylczno, mrw zob. Sielczno
- Synbark, mlb zob. Szonberg
- Szabda (Schabda), chl, mch, Brodnica, k, 19,3 53,3
- Szadółki, gdn zob. Schüdelkau
- Szadwald, mlb zob. Schadwald
- Szadwinkel, *Szałwinek*, pmr, tcz, Gniew, pustka, k, 18,9 53,8
- Szaleniec, mlb zob. Thöricthof
- Szałwinek, tcz zob. Szadwinkel
- Szampionina, swc zob. Sopianinko
- Szatarpy, tcz zob. Satarpy
- Szawałd, mlb zob. Schadwald
- Szczecin, Pomorze Zachodnie, s. 65
- Szczepanki, chl, mch, Jabłonowo, 19,1 53,4
- Szczepanki (Dietrichsdorf), chl, chl, Szczepanki, k, 19 53,5 s. 28
- Szczepankowo (Stephansdorf, Stiependorf, Tschiependorf), chl, mch, Prątnica, d, 19,9 53,5
- Szczerbięcín, tcz zob. Szczerbięcino
- Szczerbięcino, *Szczerbięcín*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
- Szczodrowo (Czodrowa), pmr, tcz, Szczodrowo, k, 18,4 54,1 s. 29
- Szczodrowski Młyn, pmr, tcz, Szczodrowo, osada młyńska, k, 18,3 54,1
- Szczuka, chl, mch, Szczuka, k, 19,4 53,2 s. 20, 28
- Szczuplin**, pmr, tcz
- Szczuplinki (Szczyplinki), chl, chl, Radzyń, 19 53,4
- Szczyplinki, chl zob. Szczyplinki
- Szczytno (Czitno, Ziethen), pmr, czl, Szczytno, 17,2 53,8 s. 30
- Szembruczek, chl zob. Szymbruczek
- Szembruk, chl zob. Szymbruk
- Szemud, gdn zob. Szywałd
- Szerokopas, chl, chl, Dźwierzno, osada folwarczna, k, 18,7 53,2
- Szerzawa, gdn zob. Schirschau
- Szewa, chl, chl, Chełmanie, 18,9 53,1
- Szewno (Siewno), pmr, swc, Siekotowo, osada folwarczna, 18,2 53,4

- Szklana Góra, *tcz* zob. Glasberg
 Szlaglowo, *mlb* zob. Schlaglau
 Szlagnowo, *mlb* zob. Schlaglau
 Szleżna, *mrw* zob. Śluza
 Szmelta**, *pmr*, *pck*, osada kuźnicza, *k*,
 Szomborno, *chl* zob. Szonborno
 Szonberg (Schöneberg, Sonberk, Syn-
 bark), *Ostaszewo*, *mlb*, *mlb*, Szon-
 berg, *k*, 19 54,2 s. 29, 40
 Szonborno (Szomborno), *Szymborno*,
chl, *chl*, Kijewo Królewskie, 18,4
 53,3 s. 40
 Szonorst, *mlb* zob. Schönhorst
 Szonowo (Sonowo), *chl*, *chl*, Łasin, *k*,
 19,1 53,5
 Szonowo, *mlb* zob. Schönau
 Szonówko, *czl* zob. Schönau
 Szonwarcki Młyn+, *pmr*, *czl*, Henrich-
 swald, osada młyńska, 17,1 53,6
 Szonwart (Schönewarnke, Schönwerder),
Skowarnki, *pmr*, *czl*, Henrichswald,
 17,1 53,6
 Szonweza, *mlb* zob. Schönewiese
 Szonwezy, *mlb* zob. Schönewiese
 Szotland, *gdn* zob. Alt Schotland
 Szpęgawsk, *tcz* zob. Szpęgawsko
 Szpęgawsk, *tcz* zob. Szpęgawsko
 Szpęgawsko (Spangau, Spęgawsk,
 Spęgawsko, Szpęgawsk), *Szpęgawsk*,
pmr, *tcz*, Szpęgawsk, 18,6 54 s. 29
 Szpitalna Wieś, *mlb* zob. Hospitalsdorf
 Szprudowo, *tcz* zob. Sprudowo
 Szramowo (Schramendorf), *chl*, *mch*,
 Pokrzydowo, 19,5 53,3
 Szropy (Schrope, Sropy), *mlb*, *mlb*,
 Szropy, *k*, 19,2 54 s. 28
 Szteklino, *tcz* zob. Steklino
 Sztembark, *mlb* zob. Stangeberg
 Sztemberk, *tcz* zob. Stangenberg
 Sztokholm, Szwecja, s. 64
 Sztum, *mlb*, *mlb*, Sztum, miasto, *k*, 19 53,9
 Sztum-Zamek, *Przedzamec*, *mlb*, *mlb*,
 Sztum, zamek, *k*, 19 53,9
 Sztumska Wieś (Stuhmsdorf, Stumisch-
 dorf), *mlb*, *mlb*, Sztumska Wieś, *k*,
 19 53,9 s. 28
 Sztutowo, *gdn* zob. Stutthof
 Sztynwag, *chl* zob. Steinweg
 Szumiłowo, *chl* zob. Bobrowo
 Szumiłowo, *chl* zob. Szymiłowo
 Szumleś (Schönfliess), *Szumleś Sza-
 checki*, *pmr*, *tcz*, Wyszyno, osada
 folwarczna, 18,3 54,2
 Szumleś Szlachecki, *tcz* zob. Szumleś
 Szunbruczek, *chl* zob. Szymbruczek
 Szunbruk, *chl* zob. Szymbruk
 Szwarcenowo (Farczynowo, Swarczy-
 nowo), *chl*, *mch*, Szwarcenowo, *k*,
 19,4 53,5 s. 14, 28
 Szychowo, *chl* zob. Szychowy
 Szychowy (Schichau), *Szychowo*, *chl*,
chl, Kowalewo, osada folwarczna,
k, 18,9 53,1
 Szydlice, *pmr*, *tcz*, Kościerzyno, osada
 folwarczna, *k*, 18 54,1 s. 40
 Szylbark, *czl* zob. Schiltberg
 Szymankowo, *mlb* zob. Simonsdorf
 Szymanowo, *Czymanowo*, *pmr*, *pck*,
 Żarnowiec, osada młyńska, 18,1 54,7
 Szymbark = Szymbark, pustka, *k*, Mą-
 czewo, *d*, *pmr*, *tcz*, Kościerzyno,
 18,1 54,2 s. 40
 Szymborno, *chl* zob. Szonborno
 Szymbuczek (Szunbruczek, Szynbru-
 czek), *Szembruczek*, *chl*, *chl*, Szym-
 bruk, *k*, 19 53,6
 Szymbruk (Schönbrücke, Szunbruk),
Szembruk, *chl*, *chl*, Szymbruk, *k*,
 19 53,6 s. 14, 28
 Szymiłowo, *Szumiłowo*, *chl*, *chl*, Radzyń,
 19 53,4
 Szymkowo, *mch* zob. Szynkowo
 Szynbruczek, *chl* zob. Szymbuczek
 Szynbuk, *Miłowo*, *pmr*, *tcz*, Nierzeszyno,
 pustka, 18,4 54,2
 Szynfelt, *gdn* zob. Schönefeld
 Szynkowo, *Szymkowo*, *chl*, *mch*, Szczuka,
 19,5 53,2
 Szynwałd (Schönwald), *Szemud*, *pmr*,
gdn, Szynwałd, *k*, 18,2 54,5 s. 28
 Szynwałd (Schönwalde), *chl*, *chl*, Szyn-
 wałd, *k*, 19,1 53,6 s. 27, 40
 Szynwałd, *chl* zob. Szynwałdek
 Szynwałdek (Klein Schönwalde), *Szyn-
 wald*, *chl*, *chl*, Szynwałd, 19,1 53,6
 Szynweza, *mlb* zob. Schönewiese
 Szynych, *chl*, *chl*, Szynych, *m*, 18,7 53,4
 s. 27, 59
 Śledziówka, *mlb* zob. Gross Heringshöft
 Śledziówka, *mlb* zob. Klein Heringshöft
 Śliwice, *pmr*, *swc*, Śliwice, *k*, 18,2 53,7
 s. 29
 Śliwice, *tcz* zob. Śliwino
 Śliwiczi, *pmr*, *swc*, Śliwice, *k*, 18,2 53,7
 Śliwino (Śliwice, Śliwiny), *Śliwiny*, *pmr*,
tcz, Teczow, *m*, 18,7 54,1
 Śliwiny, *tcz* zob. Śliwino
 Śluza (Służyn, Szleżna), *pmr*, *mrw*,
 Lipusz, osada młyńska, *k*, 17,7 54,1
 Śmiechowo (Schmiechau), *pmr*, *pck*,
 Góra, 18,3 54,6
 Śmiechowski Młyn+, *pmr*, *pck*, Góra,
 osada młyńska, 18,3 54,6
 Śmirów (Smirau), *Świemirowo*, *pmr*,
gdn, Oliwa, osada folwarczna, *d*,
 18,6 54,4
 Świanowo (Wsianowo), *Sianowo*, *pmr*,
mrw, Świanowo, osada folwarczna,
k, 18,1 54,4 s. 29
 Świbno, *gdn* zob. Schievenhorst
 Świeca-Zamek, *swc* zob. Świecie-Zamek
 Świeca, *mch* zob. Świecie
 Świeca, *swc* zob. Świecie
 Świecie, *Świecie nad Osą*, *chl*, *chl*,
 Linowo, 19,1 53,4
 Świecie (Świeca), *chl*, *mch*, Pokrzydowo,
 19,5 53,3
 Świecie (Świeca), *Stare Miasto*, *pmr*,
swc, Świecie, miasto, *k*, 18,4 53,4
 s. 29, 67
 Świecie nad Osą, *chl* zob. Świecie
 Świecie-Zamek (Świeca-Zamek), *Stare
 Miasto*, *pmr*, *swc*, Świecie, zamek,
k, 18,5 53,4
 Świecie, *swc* zob. Przechowski Młyn
 Świecin, *pck* zob. Świecino
 Świecino (Świecin), *pmr*, *pck*, Żarno-
 wiec, *d*, 18,2 54,7
 Świekatowo, *swc* zob. Siekotowo
 Świemirowo, *gdn* zob. Śmirów
 Świerczyn (Świerczyny, Świrczyny),
Świerczyny, *chl*, *chl*, Świerczynki,
m, 18,5 53,1
 Świerczynki, *chl*, *chl*, Świerczynki, *d*,
 18,5 53,1 s. 28
 Świerczyny (Świrczyn), *Nowe Świer-
 czyny*, *chl*, *mch*, Cieleta, 19,5 53,2
 Świerczyny, *chl* zob. Świerczyn
 Świerki, *mlb* zob. Tanza
 Świerkocin (Gross Swierkuczyn, Lucho-
 wo), *Luchowo*, *pmr*, *now*, Pieniąż-
 kowo, osada folwarczna, 18,7 53,7
 Świerkocin (Świerkocino), *chl*, *chl*,
 Grudziądz, 18,8 53,5
 Świerkocino Małe, *now* zob. Kolmaga
 Świerkocino, *chl* zob. Świerkocin
 Święte (Święte Wielkie), *chl*, *chl*, Łasin,
 19,2 53,5
 Święte Małe, *Święte*, *pmr*, *swc*, Święte
 Wielkie, 18,6 53,5
 Święte Wielkie, *Święte*, *pmr*, *swc*, Święte
 Wielkie, 18,6 53,5 s. 24, 29
 Święte Wielkie, *chl* zob. Święte
 Święte, *swc* zob. Święte Małe, Święte
 Wielkie
 Świętosław, *chl*, *chl*, Zajęczkowo, osada
 folwarczna, 18,7 53,2
 Święty Wojciech (Villa Sancti Alberti),
pmr, *gdn*, Święty Wojciech, *d*, 18,6
 54,3 s. 23, 29
 Świncz, *gdn* zob. Świńcza
 Świnia Buda (Schweinebuda), *Drzewina*,
pmr, *tcz*, Skarszewy, pustka, *k*, 18,4
 54,1
 Świniarc, *mch* zob. Świniarzec
 Świniarz (Schwineren), *Zwiniarz*, *chl*,
mch, Świniarz, *d*, 19,8 53,4 s. 27
 Świniarzec (Klein Schwineren), *Świniarz*,
chl, *mch*, Świniarz, *d*, 19,8 53,4
 Świnolesie (Sinoles), *pmr*, *swc*, Drzycim,
 osada folwarczna, 18,3 53,5
 Świńcz, *gdn* zob. Świńcza
 Świńcza (Świncz), *Świńcz*, *pmr*, *gdn*,
 Święty Wojciech, osada folwarczna,
 18,6 54,2
 Świerczyn, *mch* zob. Świerczyny
 Świrczyny, *chl* zob. Świerczyn

- Tamza, mlb zob. Tanza
Tannhäuser (Riekenhof), *Mojkowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,3 54,1
Tansee, mlb zob. Tanza
Tanza (Tamza, Tansee), *Świerki*, mlb, mlb, Tanza, k, 19,1 54,1, 29, 40
Tarczyn (Tartzin), *Tarczyny*, chl, mch, Świniarz, d, 19,9 53,3
Tarczyny, mch zob. Tarczyn
Targowisko (Tergwisch), *Targowisko Dolne*, chl, mch, Sumpulawo, ds, 19,7 53,5
Targowisko Dolne, mch zob. Targowisko
Tarpno (Terpno), *Wielkie Tarpno*, chl, chl, Grudziądz, osada folwarczna, k, 18,8 53,5
Tartzin, mch zob. Tarczyn
Taszewo, pmr, swc, Jeżowo, 18,5 53,5
Taucha, tch zob. Tuchola
Tauernitz, chl zob. Turznice
Tczew (Derschau, Dirschau), pmr, tcz, Tczew, miasto, k, 18,8 54,1 s. 30, 75, 77, 78
Tczew-Zamek, *Tczew-część*, pmr, tcz, Tczew, zamek, k, 18,8 54,1
Tczew, tcz zob. Stangenberg
Tczew, tcz zob. Tczew-Zamek, Tczewski Młyn
Tczewski Młyn, *Tczew-część*, pmr, tcz, Tczew, osada młyńska, k, 18,8 54,1
Telice, mch zob. Tylice
Telkwice (Tolkowitz, Tolkwice), mlb, mlb, Kalwa, 19,2 54 s. 34, 40
Tergwisch, mch zob. Targowisko
Terpno, chl zob. Tarpno
Tesemsdorf (Nowa Wieś), *Nowa Wieś Malborska*, mlb, mlb, Malbork, k, 19,1 54
Tesmesdorf, mlb zob. Gross Techendorf
Tępcz, mrw zob. Tępcze
Tępcza, mrw zob. Tępcze
Tępcze (Tępcza), *Tępcz*, pmr, mrw, Strzepcz, 18 54,5
Thiergarten, *Zwierzno*, mlb, mlb, Thiergarten, k, 19,3 54 s. 28
Thomaswalde, tcz zob. Obądzino
Thörichthof, *Szaleniec*, mlb, mlb, Thiergarten, k, 19,3 54
Thorn, chl zob. Toruń
Thorun, chl zob. Toruń
Tiefenau, *Tychnowy*, mlb, mlb, Tiefenau, 19 53,8 s. 28
Tiefensee, *Tywęzy*, mlb, mlb, Kiszpork, k, 19,3 53,9
Tiegenhagen, *Cyganek-część*, mlb, mlb, Tiegenhagen, k, 19,1 54,2 s. 29
Tiegenhof (Tügenhof), *Nowy Dwór Gdański*, mlb, mlb, Ladekopp, osada folwarczna, m, 19,1 54,2
Tiegenort (Tygnort), *Tujsk*, pmr, gdn, Tiegenhagen, m, 19,1 54,3
Tilendorf, *Tulice*, mlb, mlb, Altenmarkt, 19,2 53,9
Tilendorf, *Tulice Male*, mlb, mlb, Altenmarkt, osada młyńska, k, 19,2 53,9
Tilewald, mch zob. Tynwałd
Tilitz, chl zob. Tylice
Timau, tcz zob. Tymawa
Tleń, pmr, swc, Osie, osada młyńska, k, 18,3 53,6
Tłuczewo (Tłuczowo), pmr, mrw, Strzepcz, k, 18 54,5
Tłuczowo, mrw zob. Tłuczewo
Tokary, pmr, gdn, Żuków, 18,3 54,4
Tolkemit, *Tolkmicko-część*, mlb, mlb, Tolkemit, osada folwarczna, k, 19,5 54,3
Tolkemit (Tolkemiten), *Tolkmicko*, mlb, mlb, Tolkemit, miasto, k, 19,5 54,3 s. 15, 21, 29, 66, 102
Tolkemiten, mlb zob. Tolkemit
Tolkmicko, mlb zob. Tolkemit
Tolkowitz, mlb zob. Telkwice
Tolkwice, mlb zob. Telkwice
Tomki, chl, mch, Lembarg, 19,3 53,3
Topolno, *Trępel*, pmr, swc, Topolno, 18,3 53,3 s. 24, 29, 58
Toporzysk, chl zob. Toporzysko
Toporzysko (Toporzysk), chl, chl, Czarnowo, 18,3 53,1
Toruń (Thorn, Thorun, Turoń), chl, chl, Toruń, miasto, k, 18,6 53 s. 8, 14, 18, 26, 28, 46, 47, 52, 58, 61, 96, 99, 110
Toruń, chl zob. Trzeporz
Tragamin (Tragheim), mlb, mlb, Lezwice, k, 19 54,1
Tragheim, mlb zob. Tragamin
Tragosz, now zob. Tragoszcz
Tragoszcz (Tragosz), *Dragacz*, pmr, now, Lubień Wielki, k, 18,7 53,5
Tralau, mlb zob. Tralewo
Tralewo (Tralau), mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,1
Trampemfelt, mlb zob. Trapenfeld
Trampenau, *Trępnowy*, mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,1
Trampenfeld, mlb zob. Trapenfeld
Trampke, tcz zob. Trąbki Wielkie
Trankwice (Trankwitz), mlb, mlb, Posilge, 19,2 54 s. 40
Trankwitz, mlb zob. Trankwice
Trapenfeld (Trampemfelt, Trampenfeld), *Tropiszewo*, mlb, mlb, Lichnowy Wielkie, k, 19 54,1
Trąbki Małe (Mittel Trampki), pmr, tcz, Klodawa, d, 18,6 54,2
Trąbki Małe, tcz zob. Kaczki
Trąbki Wielkie (Trampke), pmr, tcz, Trąbki Wielkie, k, 18,5 54,2 s. 30
Trępel, swc zob. Topolno
Trępnowy, mlb zob. Trampenau
Tropen, *Tropy Sztumskie*, mlb, mlb, Altenmarkt, k, 19,2 54
Tropiszewo, mlb zob. Trapenfeld
Tropy Elbląskie, mlb zob. Streckfuss
Tropy Sztumskie, mlb zob. Tropen
Troszczyn (Truszczyny), *Truszczyny*, chl, mch, Świniarz, d, 19,9 53,4
Trudnowo, tch zob. Trutnowo
Truntz, *Milejewo*, mlb, mlb, Meybaum, m, 19,6 54,2 s. 29
Truszczyny, mch zob. Troszczyn
Trutenau, gdn zob. Trutnowy
Trutnowo (Trudnowo), pmr, tch, Lubiewo, 18,1 53,5
Trutnowy (Trutenau), pmr, gdn, Trutnowy, m, 18,8 54,2 s. 30
Trzciana, mlb zob. Trzecianna
Trzcianek, chl zob. Trzciano
Trzecianna (Honigfeld, Konikfeld, Trzciana), *Trzciano*, mlb, mlb, Straszewo, k, 19,1 53,8 s. 40
Trzciano, *Trzcianek*, chl, chl, Wąbrzeźno, k, 18,9 53,3
Trzciano (Trzenia, Trzynia), chl, chl, Ryńsk, k, 18,8 53,3
Trzciano, mch zob. Trzcino
Trzciano, mlb zob. Trzecianna
Trzcina, mch zob. Trzcino
Trzciniško, gdn zob. Schönrohr
Trzcino (Trzciano), *Trzcina*, chl, mch, Mroczo, 19,8 53,4
Trzcińsk, tcz zob. Trzcińsko
Trzcińsko (Labunki, Labuńki), *Trzcińsk*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,5 54 s. 34
Trzebanie, mrw zob. Trzeboń
Trzebciny, swc zob. Trzebczyno
Trzebcz, *Trzebcz Królewski*, chl, chl, Trzebcz, d, 18,5 53,2
Trzebcz, *Trzebcz Szlachecki*, chl, chl, Trzebcz, 18,5 53,2 s. 27
Trzebcz Królewski, chl zob. Trzebcz
Trzebcz Szlachecki, chl zob. Trzebcz
Trzebczyna, swc zob. Trzebczyno
Trzebczyno (Trzebczyna), *Trzebciny*, pmr, swc, Śliwice, osada folwarczna, 18,2 53,6
Trzebiele, czl zob. Nikiemfeld
Trzebielino, mrw zob. Strzebielino
Trzebieluch, *Trzebieluch*, chl, chl, Sarnowo, 18,7 53,4
Trzebieluch, chl zob. Trzebieluch
Trzebonia, mrw zob. Trzeboń
Trzeboń (Trzebanie, Trzebonia), *Trzebuń*, pmr, mrw, Leśno, k, 17,7 54
Trzebuń, mrw zob. Trzeboń
Trzenia, chl zob. Trzciano
Trzeporz, *Toruń-część*, chl, chl, Toruń, osada młyńska, m, 18,6 53
Trzepowo (Strzepowo), pmr, tcz, Wyszyno, k, 18,3 54,2
Trzesk (Kaszuba), *Kaszuba*, pmr, tch, Leśno, osada młyńska, k, 17,6 53,9
Trzmielewo, czl zob. Stremelau
Trzynia, chl zob. Trzciano
Tschiepensdorf, mch zob. Szczepankowo
Tuchel, tch zob. Tuchola
Tuchlino, pmr, mrw, Sierakowice, 17,9 54,3

- Tuchola (Taucha, Tichel), pmr, tch, Tuchola, miasto, k, 17,9 53,6 s. 16, 30, 35, 42, 67
- Tuchola-Zamek, *Tuchola-część*, pmr, tch, Tuchola, zamek, k, 17,9 53,6
- Tuchola, tch zob. Tuchola-Zamek
- Tuchom, gdn zob. Tuchomie
- Tuchomie, *Tuchom*, pmr, gdn, Chwaszczyno, d, 18,4 54,4
- Tuchomka, gdn zob. Tuchomko
- Tuchomko, *Tuchomka*, pmr, gdn, Chwaszczyno, pustka, d, 18,4 54,4
- Tügenhof, mlb zob. Tiegenhof
- Tuja (Tyga), mlb, mlb, Tuja, k, 19,1 54,2 s. 29
- Tujsk, gdn zob. Tiegenort
- Tujsk, mlb zob. Neudorf
- Tulice Małe, mlb zob. Tilendorf
- Tulice, mlb zob. Tilendorf
- Tułowa, pck zob. Lubocino Małe
- Tunkiel, *Igły*, pmr, czl, Chojnice, osada folwarczna, m, 17,6 53,7
- Tunkielski Młyn+, pmr, czl, Chojnice, osada młyńska, m, 17,6 53,7
- Tupadło, pck zob. Tupadły
- Tupadły (Tupadło), pmr, pck, Strzelno, k, 18,3 54,8
- Turoń, chl zob. Toruń
- Turze Małe (Klein Tauer), *Małe Turze*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
- Turze Wielkie (Gross Turre), *Turze*, pmr, tcz, Godziszewo, 18,6 54,1
- Turze, tcz zob. Turze Wielkie
- Turznice (Tauernitz), chl, chl, Grudziądz, 18,8 53,4
- Turzno (Hogentauer), chl, chl, Gostkowo, 18,7 53,1
- Tuskowy, mrw zob. Tuskowoy
- Tuszewo, mch zob. Tuszowo
- Tuskowoy (Tuskowoy), pmr, mrw, Lipusz, k, 17,7 54,1
- Tuszowo, *Tuszewo*, chl, mch, Prątnica, d, 19,8 53,5
- Tychnowy, mlb zob. Tiefenau
- Tyga, mlb zob. Tuja
- Tygnort, gdn zob. Tiegenort
- Tylice (Tilitz), chl, chl, Gostkowo, 18,7 53,1
- Tylice (Telice), chl, mch, Nieżywięc, d, 19,2 53,3
- Tylice (Gross Tilitz, Tylitz), chl, mch, Tylice, kd, 19,7 53,4 s. 28
- Tyliczki (Klein Tilitz), chl, mch, Tylice, d, 19,7 53,4
- Tylitz, mch zob. Tylice
- Tyłowo, pck zob. Lubocino Małe
- Tymawa (Timau), pmr, tcz, Tymawa, k, 18,8 53,8 s. 29
- Tynwałd (Tilewald), *Górne Tuszewo*, chl, mch, Lubawa, d, 19,8 53,5
- Tytlewo, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
- Tywęży, mlb zob. Tiefensee
- Uciąż, chl zob. Kosówka
- Udargowo (Odargowo, Odergau), *Odargowo*, pmr, pck, Żarnowiec, d, 18,1 54,8
- Udzierz, now zob. Udziész
- Udziész, *Udziierz*, pmr, now, Lalkowy, osada folwarczna, 18,6 53,7
- Ugendorf, mlb zob. Hohendorf
- Ujeścisko, gdn zob. Wonneneberg
- Ulganowa, tcz zob. Lganowo
- Ulganowo, tcz zob. Lganowo
- Ulkowo (Wolikowo), *Ulkowy*, pmr, tcz, Kłodawa, 18,6 54,2
- Ulkowy, tcz zob. Ulkowo
- Ulszewo, pck zob. Bolszewo
- Uniechów, czl zob. Henrichswald
- Unisław, chl, chl, Unisław, d, 18,4 53,2 s. 27, 58
- Unter Kohlbude, gdn zob. Kolbudy Dolne
- Uranie, gdn zob. Ora
- Usnitz (Uźnice, Wosnitz, Wüsnitz), *Uśnice*, mlb, mlb, Sztum, k, 18,9 54 s. 40
- Ustarbowo (Ostarbowo, Ustorbowa), pmr, pck, Luzino, 18,2 54,6
- Ustarbowski Młyn+, pmr, pck, Luzino, osada młyńska, 18,2 54,6
- Ustorbowa, pck zob. Ustarbowo
- Uście, chl zob. Uść
- Uść (Uście), chl, chl, Chełmno, 18,4 53,3
- Uśnice, mlb zob. Kittelsfähre
- Uśnice, mlb zob. Usnitz
- Uźnice, mlb zob. Usnitz
- Villa Sancti Alberti, gdn zob. Święty Wojciech
- Vogelsang, *Skowronki*, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,3 54,4
- Vöglers, *Nowa Karczma-część*, pmr, gdn, Prybbernow, m, 19,6 54,4
- Wabcz, chl zob. Wapcz
- Waćmierek, tcz zob. Warcimierz Mały
- Waćmierz, tcz zob. Warcimierz Wielki
- Waldau, chl zob. Wałdowo
- Waldau, swc zob. Wałdowo
- Waldeck (Wałdyki), *Wałdyki*, chl, mch, Grabau, d, 19,8 53,5
- Wałęcino, chl zob. Fałęcin
- Walichnowo, tcz zob. Falknowy
- Walichnowy, tcz zob. Falknowy
- Waliknowy, tcz zob. Falknowy
- Walkiemwold, czl zob. Falkenwald
- Waltorowo, *Watorowo*, chl, chl, Starogród, d, 18,4 53,3
- Wałdowa, chl zob. Wałdowo
- Wałdowa, swc zob. Wałdowo
- Wałdowo, *Wałdówko*, pmr, tcz, Kleszczewo, pustka, d, 18,4 54
- Wałdowo (Waldau, Wałdowa), *Wałdowo Szlacheckie*, chl, chl, Sarnowo, osada kuźnicza, ds, 18,7 53,4
- Wałdowo, *Wałdowo Królewskie*, chl, chl, Boleminek, 18,3 53,1 s. 18
- Wałdowo (Waldau, Wałdowa), pmr, swc, Niewieścino, 18,2 53,3
- Wałdowo Królewskie, chl zob. Wałdowo
- Wałdowo Szlacheckie, chl zob. Wałdowo
- Wałdówko, *Krzywka-część*, chl, chl, Łasin, osada folwarczna, 19,2 53,5
- Wałdówko, tcz zob. Wałdowo
- Wałdyki, mch zob. Waldeck
- Wałyecz, chl, chl, Wąbrzeźno, k, 19 53,3
- Wanger, chl zob. Węgorzyn
- Wapcz, *Wabcz*, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3 s. 27
- Wapless, mlb zob. Waplewo
- Waplewo (Wapless), *Waplewo Wielkie*, mlb, mlb, Altenmarkt, 19,2 53,9
- Waplewo Wielkie, mlb zob. Waplewo
- Warblino (Werblino, Wierblino), *Werbli-
nia*, pmr, pck, Starzyno, d, 18,3 54,7
- Warcimierz Mały (Klein Wartzimirsch), *Waćmierek*, pmr, tcz, Sobkowy, osada folwarczna, 18,7 54
- Warcimierz Wielki (Gross Wartzimirsch), *Waćmierz*, pmr, tcz, Sobkowy, 18,7 54
- Warcz, pmr, gdn, Prągowo, osada folwarczna, m, 18,5 54,2
- Wargels, mlb zob. Barglevice
- Warglevice, mlb zob. Barglevice
- Warlub, *Warlubie*, pmr, now, Komorsko Nowe, d, 18,6 53,6
- Warlubie, now zob. Warlub
- Warmhof, tcz zob. Ciepły Dwór
- Warnau, mlb zob. Kościelec
- Warnersdorf, mlb zob. Pogorzała Wieś
- Warskowo, pck zob. Warszkowo
- Warszewice, chl, chl, Biskupice, 18,5 53,2 s. 40
- Warszkowo (Warskowo), pmr, pck, Krokowo, pustka, k, 18,1 54,7
- Warszkowo-Młyn, pmr, pck, Krokowo, osada młyńska, k, 18,2 54,7
- Warzenko, gdn zob. Warzno Małe
- Warzno Małe (Warzynko), *Warzenko*, pmr, gdn, Kielno, osada folwarczna, 18,4 54,4
- Warzno Wielkie (Warzno, Warzyno), *Warzno*, pmr, gdn, Kielno, d, 18,3 54,4
- Warzno, gdn zob. Warzno Wielkie
- Warzynko, gdn zob. Warzno Małe
- Warzyno, gdn zob. Warzno Wielkie
- Warzyszewo, *Lisewo-część*, pmr, pck, Krokowo, osada folwarczna, 18,2 54,8
- Watkowice Małe, mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,8
- Watkowice Wielkie, *Watkowice*, mlb, mlb, Postelin, KS, 19,1 53,8 s. 40
- Watkowice, mlb zob. Watkowice Wielkie
- Watilewo, chl zob. Bartlewo
- Watorowo, chl zob. Waltorowo

- Wawrowice, chl, mch, Skarlin, k, 19,5 53,4
- Wąbrzeźno (Fredeck, Freydeck), chl, chl, Wąbrzeźno, miasto, d, 18,9 53,3 s. 28
- Wąbrzeźno-Zamek, *Wąbrzeźno-część*, chl, chl, Wąbrzeźno, zamek, d, 18,9 53,3
- Wąbrzeźno, chl zob. Wąbrzeźno-Zamek
- Wądzin, mch zob. Wądzyn
- Wądzyn (Wądzin), chl, mch, Bobrowo, 19,2 53,3
- Wąglkowice, pmr, tcz, Kościerzyno, 17,9 54
- Wąglino (Wędolino), *Widlino*, pmr, gdn, Żuków, osada folwarczna, d, 18,4 54,3
- Wąpiersk (Wąpiersko), chl, mch, Lidzbark Welski, k, 19,9 53,3 s. 40
- Wąpiersko, mch zob. Wąpiersk
- Wątkowy, tcz zob. Wętkowy
- Wda, pmr, tcz, Czarnylas, osada folwarczna, k, 18,4 53,8
- Wdecki Młyn, pmr, tcz, Czarnylas, osada młyńska, k, 18,4 53,8
- Wdzydze, pmr, tcz, Kiszewa Wielka, k, 17,9 54
- Weberg, chl zob. Wiewiórki
- Wedergowo, mrw zob. Będargowo
- Weichselmünde, *Wisłoujście*, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 18,7 54,4
- Weingarten, *Osiedle Winnica*, mlb, mlb, ?, m, 19,4 54,2
- Weisse Berg, mlb zob. Weissenberg
- Weisse Krug+, pmr, gdn, ?, osada karczmarska, m, 18,8 54,3
- Weissenberg (Albus Mons, Biała Góra, Weisse Berg), *Biała Góra*, mlb, mlb, Sztum, Przewóz, k, 18,9 53,9
- Weisshof, *Białe Dwór*, mlb, mlb, Tiefenau, 18,9 53,8
- Wejherowo-Nanice, pck zob. Nanice
- Weklice, mlb zob. Wöklitz
- Welin, *Dywan*, pmr, mrw, Lipusz, k, 17,7 54
- Welcz (Wołcz), *Wielki Welcz*, chl, chl, Welcz, k, 18,8 53,6 s. 27
- Wępin (Wulpin), pmr, tch, Bysław, osada folwarczna, 18 53,5 s. 35
- Wenecja, *Nowawieś Chelmińska-część*, chl, chl, Chełmno, m, 18,6 53,4
- Wenecja, Włochy, s. 72
- Wengern, mlb zob. Węgry
- Werblinia, pck zob. Warblino
- Werblino, pck zob. Warblino
- Wery (Wyry, Wiery), pmr, swc, Drzycim, 18,3 53,5
- Wesslinken, *Wiślinka*, pmr, gdn, Reichenberg, m, 18,8 54,3
- Westkrug+ (Munda), pmr, gdn, Oliwa, osada karczmarska, d, 18,7 54,4
- Wewerk, chl zob. Wiewiórki
- Wędkowy, tcz zob. Wętkowy
- Wędolino, gdn zob. Wąglino
- Węgorzyn (Wanger), chl, chl, Orzechowo, m, 18,8 53,2
- Węgrowo, chl, chl, Okonin, k, 18,8 53,5
- Węgry (Polski Braunsvaldek, Wengern), mlb, mlb, Brumswald, 19 54
- Węsiory, pmr, mrw, Stężyca Mała, 17,8 54,2
- Wętfia (Wętfie), *Wętfie*, pmr, swc, Drzycim, k, 18,2 53,5
- Wętfie, swc zob. Wętfia
- Wętkowy (Wątkowy), *Wędkowy*, pmr, tcz, Lubiszewo, osada folwarczna, 18,6 54,1
- Wiąg (Iwiąg, Wiąg), *Jabłonkowa Droga*, pmr, swc, Świecie, k, 18,5 53,4 s. 34
- Wiąg, swc zob. Wiąg
- Wicholec (Wiecholec), *Wichulec*, chl, mch, Bobrowo, 19,3 53,3
- Wichorze, chl, chl, Czyste, 18,5 53,3
- Wichulec, mch zob. Wicholec
- Wickerau, *Wikrowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,3 54,1
- Wiczlino, pmr, gdn, Kielno, 18,4 54,5
- Widlice, chl, chl, Łasin, 19,1 53,5
- Widlino, gdn zob. Wąglino
- Wiecce Małe, tcz zob. Wieccze Nowe
- Wiecce Nowe, tcz zob. Wieccze Nowe
- Wiecce Stare, tcz zob. Wieccze Stare
- Wiecce Wielkie, tcz zob. Wieccze Stare
- Wieccze Nowe (Wiecce Małe, Wiecce Nowe), *Nowy Wiec*, pmr, tcz, Szczodrowo, 18,4 54,1
- Wieccze Stare (Wiecce Stare, Wiecce Wielkie), *Stary Wiec*, pmr, tcz, Szczodrowo, 18,3 54,1
- Wiecholec, mch zob. Wicholec
- Wiela, tch zob. Wiele
- Wielbark, mlb zob. Willenberg
- Wielbądowo, now zob. Wielbrądowo
- Wielbrandowo, now zob. Wielbrądowo
- Wielbrądowo (Wielbądowo), *Wielbrandowo*, pmr, now, Grabowo, k, 18,6 53,8 s. 39
- Wieldządz, chl, chl, Nowa Wieś, k, 18,8 53,3
- Wiele (Wiela), pmr, tch, Wiele, k, 17,9 53,9 s. 29
- Wielga Wieś, pck zob. Wielka Wieś
- Wielgie Obory, chl zob. Obory
- Wielglau, tcz zob. Wielgłowy
- Wielgłowy (Wielglau, Wielgogłowy), pmr, tcz, Sobkowy, d, 18,7 54
- Wielgogłowy, tcz zob. Wielgłowy
- Wielgoklincze, tcz zob. Klincze Wielki
- Wielka Komorza, tch zob. Komorza Wielka
- Wielka Łąka (Gross Lankau, Lanken), chl, chl, Wielka Łąka, k, 18,8 53,1 s. 27
- Wielka Słońca, tcz zob. Słońca Polska
- Wielka Wieś (Grossendorf, Wielga Wieś), *Władysławowo*, pmr, pck, Swarzewo, k, 18,4 54,8 s. 39
- Wielki Garc, tcz zob. Garc
- Wielki Głębozec, mch zob. Głębozec
- Wielgi
- Wielki Kack, gdn zob. Kack
- Wielki Klincz, tcz zob. Klincze Wielki
- Wielki Komorsk, now zob. Komorsko Nowe
- Wielki Lubień, now zob. Lubień Wielki
- Wielki Mędromierz, tch zob. Mądomierz Wielki
- Wielki Podlaś, tcz zob. Polesie Wielkie
- Wielki Welcz, chl zob. Welcz
- Wielkie Blizne, chl zob. Blizno
- Wielkie Chełmy, tch zob. Chełmy Wielkie
- Wielkie Czyste, chl zob. Czyste
- Wielkie Leźno, mch zob. Leźno Wielkie
- Wielkie Lniska, chl zob. Lniska
- Wielkie Łunawy, chl zob. Łunawa
- Wielkie Pułkowo, chl zob. Pułkowo Wielkie
- Wielkie Radowiska, chl zob. Radowiska Wielkie
- Wielkie Rychnowo, chl zob. Rychnowo
- Wielkie Stwolno, swc zob. Stwolno
- Wielkie Tarpno, chl zob. Tarpno
- Wielkie Wałichnowy, tcz zob. Falknowy
- Wielkie Zajęczkowo, now zob. Zajęczkowo
- Wierblino, pck zob. Warblino
- Wierdęgowo, mch zob. Jardęgowo
- Wiery, swc zob. Wery
- Wierzbowo, chl, chl, Wapcz, 18,6 53,3
- Wierzchno, czl zob. Darzno
- Wierzchowa, czl zob. Wierzchowo
- Wierzchowo (Wierzchowa, Wirchau), pmr, czl, Wierzchowo, k, 17,4 53,6 s. 30
- Wierzchy, pmr, swc, Osie, osada folwarczna, k, 18,2 53,6
- Wiesental, mch zob. Gryżliny
- Wieszczyce, pmr, tch, Mądomierz Wielki, 17,7 53,5
- Wiś Nytycka (Neuteichsdorf), *Nowy Staw*, mlb, mlb, Nytych, k, 19 54,1
- Wietzkau, tcz zob. Więckowo
- Wiewiórki (Weberg, Wewerk), chl, chl, Wiewiórki, k, 18,8 53,4 s. 27
- Więckowo, pmr, swc, Gruczno, 18,3 53,4
- Więckowo (Wietzkau), *Więckowy*, pmr, tcz, Pogutkowy, d, 18,4 54,1
- Więckowy, tcz zob. Więckowo
- Więckówko**, pmr, swc, osada folwarczna
- Wikrowo, mlb zob. Wickerau
- Wilczewo (Wilschau, Wiltsch), mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,8
- Wilembark, mlb zob. Willenberg
- Wilembork, mlb zob. Willenberg
- Wilkowo, gdn zob. Bielkowo Wielkie
- Wilkowo, mlb zob. Wolfsdorf
- Wilkówko, gdn zob. Bielkowo Małe
- Willenberg (Wilembark, Wilembork), *Wielbark*, mlb, mlb, Malbork, k, 19 54 s. 70
- Wilschau, mlb zob. Wilczewo
- Wiltsch, mlb zob. Wilczewo

- Windak (Nydak), chl, chl, Chełmża, 18,6 53,2
- Windorp, tch zob. Winkendorf
- Winkendorf, *Windorp*, pmr, tch, Leśno, osada karczmarska, k, 17,6 54
- Wipsanow, mch zob. Mszanowo
- Wipsenau, mch zob. Mszanowo
- Wirchau, czl zob. Wierzchowo
- Wisłoujście, gdn zob. Weichselmünde
- Wiślina, gdn zob. Hochzeit
- Wiślinka, gdn zob. Wesslinken
- Wiśniewo (Wysnau), chl, mch, Grabau, osada folwarczna, d, 19,9 53,6
- Wiśniówka, gdn zob. Kūchwerder
- Witkowo, chl, chl, Chełmża, osada folwarczna, d, 18,7 53,2
- Witomino, pmr, gdn, Oksywa, osada folwarczna, d, 18,5 54,5
- Wittenfeld (Wittfeld), *Biała*, pmr, czl, Białobork, k, 16,8 53,8
- Wittfeld, czl zob. Wittenfeld
- Wittstock, gdn zob. Wysoka
- Wlewsk (Wlewsko), chl, mch, Wlewsk, 19,8 53,3 s. 27
- Wlewsko, mch zob. Wlewsk
- Władysławowo, pck zob. Wielka Wieś
- Włocławek, bkj, s. 22
- Włosienica (Włosienica), pmr, now, Lalkowy, osada folwarczna, 18,7 53,7
- Włosienica, now zob. Włosienica
- Wocław (Wotzlaff), *Wocławy*, pmr, gdn, Wocław, m, 18,8 54,3 s. 30
- Wocławy, gdn zob. Wocław
- Wodrym, tch zob. Odry
- Wodynia, mlb zob. Klakendorf
- Wojanowo (Wojenowo, Woyenau), pmr, gdn, Święty Wojciech, 18,6 54,2 s. 23
- Wojenowo, gdn zob. Wojanowo
- Wojtal, pmr, tcz, Wiele, osada karczmarzarska, k, 18 53,9
- Wojtal**, pmr, tch, osada karczmarzarska, k
- Wöklitz (Weklice), *Weklice*, mlb, mlb, ?, m, 19,6 54,1 s. 40
- Wolental (Wonnenthal), pmr, tcz, Pączewo, k, 18,5 53,8
- Wolfsdorf, *Wilkowo*, mlb, mlb, ?, m, 19,5 54,2
- Wolikowo, tcz zob. Ulkowo
- Wolsze, *Olsze*, pmr, tcz, Nowa Cerkiew, pustka, d, 18,6 53,9
- Woltersdorf, czl zob. Kiełpin
- Wołcz, chl zob. Welcz
- Wonemberg, gdn zob. Wonneneberg
- Wonna, chl, mch, Wonna, k, 19,5 53,5 s. 14, 28
- Wonneneberg (Miścino, Wonemberg), *Ujeścisko*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, m, 18,6 54,3
- Wonnenthal, tcz zob. Wolental
- Worle, pck zob. Orle
- Worst, chl zob. Kielbasin
- Wosnitz, mlb zob. Usnitz
- Wossitz, gdn zob. Osice
- Wotzlaff, gdn zob. Wocław
- Woyenau, gdn zob. Wojanowo
- Wrocki, chl, mch, Wrocki, k, 19,2 53,2 s. 27
- Wrocławki, chl, chl, Papowo, osada folwarczna, d, 18,6 53,3
- Wronie, chl, chl, Wronie, k, 18,9 53,3 s. 28
- Wróblewo, gdn zob. Sperlingsdorf
- Wsianowo, mrw zob. Świanowo
- Wstążki, swc zob. Stążki
- Wulpin, tch zob. Wełpin
- Wüsnitz, mlb zob. Usnitz
- Wybcz, chl zob. Wypcz
- Wybicko, gdn zob. Beiershorst
- Wybowo, mch zob. Lidzbark-Folwark
- Wycieszechowo (Wycieszkowo, Wyczechowo, *Wyczechowo*, pmr, tcz, Goręczyno, 18,2 54,3
- Wycieszkowo, tcz zob. Wycieszechowo
- Wyczchowo, tcz zob. Wycieszechowo
- Wyczechowo, tcz zob. Wycieszechowo
- Wyczechy, czl zob. Geglenfeld
- Wydrzno, chl, chl, Szywałd, k, 19,1 53,6
- Wypcz, *Wybcz*, chl, chl, Grzybno, m, 18,5 53,2
- Wyrwa, pmr, swc, Przysiersk, osada młyńska, 18,4 53,4
- Wry, swc zob. Wery
- Wysin, tcz zob. Wyszyno
- Wysinko, tcz zob. Folwark Skrzydłowski
- Wysino, tcz zob. Wyszyno
- Wysnau, mch zob. Wiśniewo
- Wysoka (Wittstock), pmr, gdn, Oliwa, d, 18,5 54,4
- Wysoka, pmr, tch, Raciąż, 17,7 53,7
- Wysoka, pmr, tcz, Bobowo, k, 18,5 53,9
- Wysoka+, pmr, pck, Żarnowiec, osada folwarczna, 18,1 54,8
- Wyspowo, pmr, pck, Reda, osada folwarczna, k, 18,3 54,6
- Wyszecino, mrw zob. Wyszęcino
- Wyszęcino (Wyszecino), *Wyszęcino*, pmr, mrw, Luzino, 18,1 54,5
- Wyszyno (Wysino, Wyszyny), *Wysin*, pmr, tcz, Wyszyno, d, 18,3 54,1 s. 30
- Wyszyny, tcz zob. Wyszyno
- Wytramowice (Wytrębowice), *Wytrębowice*, chl, chl, Grzywna Biskupia, d, 18,6 53,1 s. 40
- Wytrębowice, chl zob. Wytramowice
- Zagórze, pmr, pck, Reda, k, 18,4 54,6
- Zajączkowo, chl, chl, Zajączkowo, 18,8 53,2 s. 27
- Zajączkowo, *Nowe Zajączkowo*, chl, mch, Tylice, 19,7 53,5
- Zajączkowo, *Wielkie Zajączkowo*, pmr, now, Lubień Wielki, k, 18,7 53,5
- Zajączkowo (Liebenhof), *Zajączkowo-Wybudowanie*, pmr, tcz, Miłobądz, osada folwarczna, k, 18,7 54,1
- Zajączkowo-Wybudowanie, tcz zob. Zajączkowo
- Zajączkowo, mlb zob. Haselau
- Zajezierze (Slangsdorf), *Osiedle Sierakowskich*, mlb, mlb, Szum, 19 53,9
- Zakonieczyn, gdn zob. Zankenztin
- Zakrzew, tcz zob. Zakrzewo
- Zakrzewko (Kassmansdorf, Sakker), chl, chl, Papowo, dm, 18,6 53,1
- Zakrzewko, chl zob. Zakrzewo
- Zakrzewo (Zakrzew), *Gołębiewo Wielkie-część*, pmr, tcz, Kłodawa, osada folwarczna, 18,6 54,2
- Zakrzewo (Sakker, Zakrzewko), chl, chl, Czyste, d, 18,5 53,3
- Zakrzewo, pmr, mrw, Łebunia, 17,9 54,5
- Zakrzewo, chl, chl, Radzyń, 18,9 53,4
- Zakurzewo, chl, chl, Mokre, k, 18,8 53,6
- Zalesie, chl, mch, Boleszyn, d, 19,7 53,3
- Zalesie, pmr, tch, Brusy, k, 17,7 53,9
- Zalesie, chl, chl, Kielbasin, 18,7 53,2
- Zalesie, pmr, tch, Ciekcin, osada folwarczna, 18 53,6
- Zalesie (Richenwald, Rychwałd), pmr, czl, Łoza, 17,1 53,7
- Zalesie, *Zalesie Królewskie*, pmr, swc, Siekotowo, d, 18,1 53,5
- Zalesie, *Konofady*, chl, mch, Lembarg, osada folwarczna, 19,2 53,4
- Zalesie, *Zalesie Szlacheckie*, pmr, swc, Drzycim, 18,3 53,6
- Zalesie, kls, s. 30
- Zalesie Królewskie, swc zob. Zalesie
- Zalesie Szlacheckie, swc zob. Zalesie
- Zalesie, mlb zob. Schönmoor
- Załawowo (Załawowo), pmr, mrw, Sierakowice, k, 17,8 54,4
- Zamarte (Jacobsdorf), pmr, czl, Blumfeld, 17,5 53,6
- Zamarte, pmr, tch, Ciekcin, osada folwarczna, 18 53,6
- Zamek Bierzgowski, chl zob. Bierzgowski Zamek
- Zamek Kiszewski, tcz zob. Kiszewo-Zamek
- Zamek Rogoziński, chl zob. Rogoźno-Zamek
- Zamostne, pck zob. Kniewo Zamostne
- Zamrzenica, swc zob. Ząbrzenica
- Zandersdorf, czl zob. Jarcewo
- Zankenztin (Czankoczin), *Zakonieczyn*, pmr, gdn, Gdańsk-Katarzyna, osada folwarczna, m, 18,6 54,3
- Zapędowo, pmr, tch, Czersk, 17,9 53,7
- Zapust, *Bochlin*, pmr, now, Nowe, osada folwarczna, m, 18,7 53,7
- Zaroślak, gdn zob. Petershagen
- Zarzewce, *Rytel-Zarzewce*, pmr, czl, Nowa Cerkiew, 17,8 53,7
- Zaskocz, chl, chl, Wąbrzeźno, 19 53,3
- Zaskoczno (Zaskoczyno), *Zaskoczyn*, pmr, tcz, Prągowo, 18,5 54,2
- Zaskoczyn, tcz zob. Zaskoczno

- Zaskoczyno, tcz zob. Zaskoczno
 Zaspą, pmr, gdn, Oliwa, d, 18,6 54,4
 Zawada, pmr, czł, Szczytno, 17,2 53,8
 Zawada, *Gajewo-Zabudowania*, pmr, now, Nowe, osada folwarczna, 18,6 53,7
 Zawada, pmr, swc, Niewieścino, pustka, 18,2 53,3
 Zawada, pmr, tcz, Łąg, osada młyńska, k, 18,1 53,9
 Zawada, chl zob. Sauden
 Zawda, chl zob. Sauden
 Zawory (Schawen), pmr, mrw, Chmielno, d, 18,1 54,3
 Ząblewo (Żąbłowo), *Zęblewo*, pmr, mrw, Strzecz, d, 18,1 54,5
 Ząblewski Młyn, *Zęblewski Młyn*, pmr, mrw, Strzecz, osada młyńska, k, 18,1 54,5
 Ząbrcze Małe (Klein Szumpręcie, *Ząbrze Małe*), *Ząbrsko Dolne*, pmr, gdn, Czepielsk, 18,3 54,2
 Ząbrcze Wielkie (Gross Szumpręcie, *Ząbrze Wielkie*), *Ząbrsko Górne*, pmr, gdn, Czepielsk, 18,3 54,2
 Ząbrowo, mlb zob. Zębrowo
 Ząbrsko Dolne, gdn zob. Ząbrcze Małe
 Ząbrsko Górne, gdn zob. Ząbrcze Wielkie
 Ząbrze Małe, gdn zob. Ząbrcze Małe
 Ząbrze Wielkie, gdn zob. Ząbrcze Wielkie
 Ząbrzenica (Zamrzenica), *Zamrzenica*, pmr, swc, Lubiewo, osada młyńska, k, 17,9 53,5
 Zbeniny, czł zob. Benin
 Zbiczo, chl, mch, Żmijewo, kd, 19,4 53,3
 Zblewo, pmr, tcz, Zblewo, k, 18,3 53,9 s. 30
 Zbrachlin, swc zob. Zbrachlino
 Zbrachlino (Brachlino), *Zbrachlin*, pmr, swc, Niewieścino, 18,3 53,3
 Zbychowo, pmr, pck, Reda, 18,3 54,6
 Zbysław (Gross Bisslaw), *Bysław*, pmr, tch, Bysław, k, 18 53,5 s. 29
 Zbysławek (Klein Bisslaw), *Bysławek*, pmr, tch, Bysław, osada folwarczna, 18 53,5
 Zdroje (Zdrojewscy), pmr, mrw, Lipusz, k, 17,7 54,1
 Zdrojewscy, mrw zob. Zdroje
 Zdunowice, *Zdunowice Duże*, pmr, mrw, Parchowo, osada folwarczna, 17,8 54,2
 Zdunowice Duże, mrw zob. Zdunowice
 Zduny (Scharfendorf), pmr, tcz, Szpegawsk, 18,6 54
 Zdzikowy+, pmr, swc, Świecie, 18,5 53,4
 Zegartowice, chl zob. Zygartowice
 Zegolina, chl zob. Zegłno
 Zegłno (Zegolina, Zelgno), *Zelgno*, chl, chl, Dźwierzno, 18,7 53,2
 Zeigersberg, chl zob. Nowa Wieś
 Zelewo, pck zob. Żelewo
 Zegłno, chl zob. Zegłno
 Zelgoszcz, tcz zob. Zelgoszcza
 Zelgoszcza (Langesang), *Zelgoszcz*, pmr, tcz, Czarnylas, k, 18,4 53,8
 Zelnowo, chl zob. Zielnowo
 Zembrze, mch zob. Zębrze
 Zeyer, *Kępki*, mlb, mlb, Zeyer, 19,3 54,2 s. 20, 29
 Zęblewo, mrw zob. Ząblewo
 Zęblewski Młyn, mrw zob. Ząblewski Młyn
 Zębowa, swc zob. Zębowa
 Zębowa (Zębowa), pmr, swc, Niewieścino, 18,2 53,3
 Zębrowo (Sommerau, Ząbrowo), *Ząbrowo*, mlb, mlb, Fiszewo, k, 19,2 54,1
 Zębrze (Zembrze), *Zembrze*, chl, mch, Radoszki, d, 19,7 53,3
 Zęgwirt (Siebenwirth, Zyngwirt), chl, chl, Grzywna Biskupia, 18,6 53,1
 Zgierzynk (Zgrzynko), *Zwierzynek*, pmr, tcz, Lubiszewo, osada młyńska, 18,7 54,1
 Zgniłobłoty (Gniłobłoty, Sgnieloblott), chl, mch, Bobrowo, d, 19,2 53,3
 Zgorzałe (Zgorzały), pmr, mrw, Stężycy Mała, osada folwarczna, 18 54,2
 Zgorzały, mrw zob. Zgorzałe
 Zgrzynko, tcz zob. Zgierzynk
 Ziegartowitz, chl zob. Zygartowice
 Ziegenfus, *Cygusy*, mlb, mlb, Postelin, 19,1 53,9
 Zieleń, chl zob. Żeleń
 Zielkowo, mch zob. Schilkendorf
 Zielnowo (Zelnowo), chl, chl, Radzyń, k, 18,9 53,4
 Zielona Góra, pmr, tcz, Lubiechowo, osada folwarczna, k, 18,5 53,9
 Zielonki, mlb zob. Grünfelde
 Ziethen, czł zob. Szczytno
 Zigankenber, gdn zob. Suchanki
 Zippelau (Zipplau), *Cieplewo*, pmr, gdn, Święty Wojciech, m, 18,6 54,2
 Zipplau, gdn zob. Zippelau
 Zła Wieś, pmr, tcz, Kłodawa, d, 18,6 54,2
 Zławieś (Bosendorf), *Zławieś Wielka*, chl, chl, Czarnowo, m, 18,3 53,1
 Zławieś Wielka, chl zob. Zławieś
 Złe Mięso, pmr, tch, Łąg, osada karczmarska, k, 18,1 53,8
 Złe Mięso, pmr, tcz, Łąg, osada karczmarska, k, 18,1 53,8
 Złotowo, mch zob. Goldbach
 Złotowo, mlb zob. Reichenfeld
 Zochedam, gdn zob. Suchydąb
 Zwierzno, mlb zob. Thiergarten
 Zwierzynek, tcz zob. Zgierzynk
 Zwiniarz, mch zob. Świniarz
 Zwolle, Holandia, s. 52
 Zyda, chl zob. Seide
 Zygartowice (Ziegartowitz), *Zegartowice*, chl, chl, Papowo, ds, 18,5 53,2
 Zygład (Igląd), *Zygląd*, chl, chl, Papowo, 18,5 53,3
 Zyngwirt, chl zob. Zęgwirt
 Żabienko+ (Żabinek), pmr, tcz, Bobowo, pustka, 18,5 53,9
 Żabinek, tcz zob. Żabienko
 Żąbłowo, mrw zob. Ząblewo
 Żabno, pmr, tch, Brusy, 17,7 53,9
 Żabno, pmr, tcz, Kokoszkowy, k, 18,5 54
 Żakowo, pmr, mrw, Parchowo, k, 17,8 54,3
 Żalno, pmr, tch, Raciąż, 17,8 53,6
 Żałakowo, mrw zob. Żałakowo
 Żarnowiec, pmr, pck, Żarnowiec, klasztor, d, 18,1 54,8 s. 24, 26, 29
 Żeleń (Zieleń), *Zieleń*, chl, chl, Żeleń, k, 18,9 53,2 s. 27
 Żelewo, *Zelewo*, pmr, pck, Góra, 18,1 54,6
 Żelichowo, mlb zob. Petersgahen
 Żelislaw, tcz zob. Żenisławki
 Żelistrzewo, pmr, pck, Puck, 18,4 54,7 s. 39
 Żenisławki, *Zelislaw*, pmr, tcz, Miłobądz, 18,7 54,2
 Żeromino, mrw zob. Żuromin
 Żmijewko, chl, mch, Żmijewo, 19,4 53,3
 Żmijewo, chl, mch, Żmijewo, k, 19,4 53,3 s. 27
 Żoła, *Żólno*, pmr, tcz, Lipusz, osada karczmarska, k, 17,8 54,2
 Żólno, tcz zob. Żoła
 Żuchlin, gdn zob. Żuklin
 Żukczyn, gdn zob. Żuklin
 Żuklin (Żuchlin), *Żukczyn*, pmr, gdn, Kłodawa, osada folwarczna, d, 18,6 54,2
 Żukowo, pmr, czł, Nowa Cerkiew, 17,8 53,7
 Żukowo, gdn zob. Żuków
 Żukowski Młynek, mrw zob. Żukówka
 Żuków, *Żukowo*, pmr, gdn, Żuków, klasztor, d, 18,4 54,3 s. 26, 29, 78
 Żukówka (Żukowski Młynek), *Bylina*, pmr, mrw, Parchowo, osada młyńska, 17,6 54,2
 Żukówko, pmr, mrw, Parchowo, 17,6 54,2
 Żuława, gdn zob. Żuławka
 Żuławka, *Żuława*, pmr, gdn, Żuławka, 18,5 54,2 s. 29, 34
 Żuławka Sztumska, mlb zob. Posilge
 Żuławki, mlb zob. Fürstenwerder
 Żur, pmr, swc, Osie, osada młyńska, k, 18,4 53,6
 Żuromin (Żeromino), *Żuromino*, pmr, mrw, Stężycy Mała, osada folwarczna, 18 54,2
 Żuromino, mrw zob. Żuromin
 Żurowo (Parlino, Żurów), *Pod Gruczno*, pmr, swc, Gruczno, osada młyńska, k, 18,3 53,4
 Żurów, swc zob. Żurowo
 Żychce, pmr, czł, Konarzyno Wielkie, 17,4 53,8
 Żychcka Karczma**, pmr, czł, osada karczmarska, k
 Żygląd, chl zob. Zygląd
 Żygowice, pmr, tcz, Godziszewo, osada folwarczna, 18,6 54

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujących na mapie (jezior, rzek i stawów) w odróżnieniu od poprzednich tomów serii zostały opracowane przede wszystkim na podstawie map topograficznych z pierwszej połowy XX w. Nie podano także nazw współczesnych.

W ślad za wielkopolskim tomem serii AHP wprowadzono inne niż w dawniejszych tomach oznaczenie położenia obiektu na mapie. Pierwotnie były to oznaczenia literowo-cyfrowe odpowiadające poszczególnym arkuszom mapy w skali 1:100 000 (np. B3, D1, F5). W tomie wielkopolskim zastosowano określenie położenia przez współrzędne geograficzne. W ten sam sposób określane jest położenie w tym tomie. Współrzędne geograficzne podano w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku. Współrzędne te odnoszą się do środkowego biegu cieków wodnych bądź powierzchni jeziora. W przypadku większych cieków wodnych (np. Wisła, Brda, Drwęca) podano współrzędne geograficzne odnoszące się do początku i końca przebiegu rzeki w zasięgu mapy.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

jez. – jezioro
l.d. – lewy dopływ

p.d. – prawy dopływ
rz. – rzeka

- Amts See, jez. 53,7 17,3
Baalauer See, jez. 53,9 19,2
Babica, rz., p.d. rz. Elbląg, 54,2 19,4
Bacha, rz., p.d. Wisły, 53 18,7
Bachotek, jez. 53,3 19,5
Bagno See, jez. 53,5 19,5
Balewka, rz., l.d. jez. Drużno, 54 19,4
Barlewitzer See, jez. 53,9 19,1
Bartlewskie, jez. 53,3 18,6
Bauda, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,2 19,7
Bąckie, jez. 54,4 18
Białe, jez. 53,3 18
Białe, jez. 54 17,2
Białe, jez. 54,1 18
Białe, jez. 54,3 18,1
Białe, jez. 54,4 17,9
Białe, jez. 54,4 18,2
Białogórska Struga, rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
Bielawy, jez. 54,1 17,8
Bielska Struga, rz., l.d. Brdy, 53,7 18
Bielskie, jez. 53,5 18,5
Blewic, jez. 53,9 17,8
Blizinki, jez. 53,4 19,1
Bolszewka, rz., p.d. Redy, 54,6 18,2
Borowa, rz., l.d. Wdy, 54,2 17,8
Borowe, jez. 54,2 17,8
Borówno, jez. 53,2 18,1
Borzyszkowskie, jez. 54 17,4
Brabank, wyspa, s. 78, 88–89
Branicie, jez. 53,4 18,2
Brda, rz., l.d. Wisły, 54, 17,1 53, 1 18,1 16 s. 35
Brenica, rz., l.d. Drwęcy, 53,2 19,7 s. 14
Breńsko, jez. 53,2 19,7
Brzeżanek, rz., p.d. Świętej Strugi, 53,7 18,3
Brzezinek, jez. 54 17,2
Brzezino, jez. 53,7 18,3
Brzeźno, jez. 54 17,8
Brzuchowo, jez. 53,5 17,5
Budzyńskie, jez. 53,5 18,2
Bukowina, rz., p.d. Łupawy, 54,4 17,8
Bukrzyno, jez. 54,3 18
Burgale, jez. 53,7 19,3
Bursztynica, rz., p.d. Szumionki, 53,5 17,9
Burzanka, rz., p.d. jez. Elbląg, 54,1 19,5
Bychowska Struga, rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
Bysławskie, jez. 53,5 18
Cechyńskie Mł., jez. 54,2 17,5
Cechyńskie Wielkie, jez. 54,2 17,5
Cedron, rz., p.d. Redy, 54,6 18,3
Cekcyńskie Wlk., jez. 53,6 18
Charzykowskie, jez. 53,8 17,5
Cheb, jez. 54 17,8
Chechło, rz., p.d. Czernicy, 53,9 16,9
Chełmianka, jez., s. 60
Chełmżyńskie, jez. 53,2 18,6
Chmielnicza, rz., p.d. Stołuni, 53,5 17,2
Chocina, rz., l.d. Brdy, 53,9 17,4
Choczewskie, jez. 54,7 17,9
Chojno, jez. 53,3 19,3
Chrzast, rz., l.d. Wisły, 53 18,5
Chrzastawa, rz., p.d. Szczyty, 53,6 17,1
Ciche, jez. 53,4 19,4
Cykop, jez., s. 60
Czarna Łacha, rz., l.d. Motławy, 54,3 18,7
Czarna Woda (Wda), rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,8 18,2
Czarna Woda, rz., p.d. Bukowiny, 54,4 17,9
Czarna, rz., p.d. Gwdy, 53,5 16,8
Czarne Dąbówno, jez. 54,1 17,6
Czarne Górne, jez. 53,6 19
Czarne, jez. 53,6 18,7
Czarne, jez. 53,7 18,5
Czarne, jez. 54,4 18,2
Czarnoleskie, jez. 53,8 18,5
Czernica, rz., l.d. Gwdy, 53,7 16,9

- Czerska Struga, rz., l.d. Brdy, 53,7 17,9
 Czerwona Struga, rz., p.d. Brdy, 53,8 17,4
 Czerwona, rz., l.d. Kłodawy, 54,2 18,5
 Czysta Woda, rz., l.d. Borowej, 54,2 17,9
 Czyste, jez. 53,3 18,5
 Czyste, jez. 54 18
- Damaszka, jez. 54,1 18,6
 Damsdorfer See, jez. 54,1 17,5
 Dąbrowskie, jez. 54,2 18
 Dąbrówka, jez. 53,4 19
 Dąbrówka, jez. 54 19,1 s. 69
 Debrzynka, rz., l.d. Gwdy, 53,5 17,2
 Deczno, jez. 53,4 18,4
 Deeper See, jez. 54 17,1
 Dębno, jez. 53,4 19,4
 Długie Jezioro, jez. 53,8 18,3
 Długie Jezioro, jez. 54,2 17,9
 Długie, jez. 53,7 18,1
 Długie, jez. 54 17,3
 Długie, jez. 54,3 18
 Długie, jez. 54,4 17,9
 Dłużek, jez. 53,5 19,3
 Dobrecz, jez. 53,3 18,2
 Dobrogoszcz, jez. 54,2 18,1
 Dolgen See, jez. 53,8 16,8
 Dolgen See, jez. 53,8 17,2
 Dolina Jadwigi, rz., p.d. Łupawy, 54,4 17,7
 Dolny Kanał, rz., p.d. Wisły, 53,1 18,3
 Dołga, rz., l.d. Gwdy, 53,7 16,8
 Dorf See, jez. 53,7 17,4
 Dorf See, jez. 53,8 16,7
 Dorf See, jez. 54 17
 Družno, jez. 54,1 19,5 s. 15
 Drwęca, rz., p.d. Wisły, 53,7 19,8 53 18,7 s. 14, 19
 Drybok, rz., l.d. Wisły, 54 18,8
 Drzęczno, jez. 54 18,1
 Drzycimskie, jez. 53,5 18
 Dulowie, rz., l.d. Wisły, 53 18,5
 Dulzig See, jez. 54 17,1
 Dunówka, rz., p.d. rz. Elbląg, 54,2 19,4
 Duża Bacha, rz., p.d. Lutryny, 53,3 19,1
 Duża Boruja, jez. 54,1 17,4
 Duże Gardliczno, jez. 53,9 17,6
 Duże Głuche, jez. 54 17,6
 Duże Łąkie, jez. 53,4 18,1
 Duże, jez. 53,4 19,2
 Duże, jez. 54 18,2
 Duży Mergiel, jez. 54,1 18,5
 Dybrzk, jez. 53,8 17,6
 Dywuńskie, jez. 54 17,6
 Dziechowo, jez. 53,5 17,5
 Dzierzgoń, jez. 53,8 19,2
 Dzierzgoń, rz., l.d. jez. Družno, 53,9 19,4
 Dzierżaskie, jez. 54,3 18,3
 Dzikuska, rz., p.d. rz. Elbląg, 54,2 19,4
- Elbląg, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,1 19,4 s. 15, 99, 102–103
 Elionka, rz., p.d. jez. Družno, 54 19,6
 Elsška, rz., p.d. jez. Družno, 54,1 19,6
- Ewingi, jez. 53,8 19,6
- Fiszewka, rz., l.d. rz. Elbląg, 54,1 19,3
 Fiszewo, jez. 54,1 17,7
 Fryba, rz., p.d. Trynki, 53,3 18,5 s. 58
 Frydek, jez. 53,3 18,9
- Garbianka, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,5
 Gardeja, rz., p.d. Osy, 53,6 19
 Gardno, jez. 54,7 17,1
 Gatno, jez. 54 18,1
 Gęsi Kanał, kanał, s. 87–88
 Gizdepka, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,7 18,4
 Gizela, rz., l.d. Drwęcy, 53,6 19,9
 Glinowskie, jez. 54,2 17,6
 Gliser, jez. 53,6 19
 Głębokie, jez. 54,2 18,3
 Głębokie, jez. 54,3 18,3
 Głowińskie, jez. 53,4 19,3
 Głuche, jez. 53,8 17,4
 Głuche, jez. 53,8 18,5
 Gnilec, rz., p.d. Czernicy, 53,8 16,9
 Godziszewskie, jez. 54,1 18,5
 Gogolin, jez. 53,5 17,1
 Goryńskie, jez. 53,6 19,3
 Gostomskie, jez. 54,2 17,8
 Gostuda, jez. 53,8 17,4
 Gościnna, rz., p.d. Bolszewki, 54,5 18,2
 Gowidlińskie, jez. 54,3 17,8
 Góra Gradowa, wzniesienie, s. 94
 Góra Kminkowa, wzniesienie, s. 89
 Góra Szubienicza, wzniesienie, s. 94–95
 Góra Świętego Wawrzyńca, wzniesienie, s. 51
 Górzno, jez. 53,2 19,7
 Gr. Amts See, jez. 53,7 17,4
 Gr. Damen See, jez. 53,8 16,7
 Gr. Diemen See, jez. 53,9 17,1
 Gr. Dorf See, jez. 54 16,9
 Gr. Lodzin See, jez. 53,7 17,4
 Gr. Papenzin See, jez. 54 16,8
 Gr. See, jez. 53,6 18,9
 Gr. Zinn See, jez. 53,7 17,1
 Grabowskie, jez. 54,2 18,1
 Grabówko, jez. 54,1 18,2
 Graniczna, rz., l.d. Pilicy, 54,2 17,9
 Grądy, jez. 53,3 19,9
 Grobnica, rz., l.d. Drwęcy, 53,4 19,7
 Grochowskie, jez. 53,6 17,8
 Grodzieńskie, jez. 53,2 18,7
 Gronówko, jez. 53,4 19,8
 Gryźliny, jez. 53,5 19,5
 Grzywinek, jez. 53,3 19,3
 Gwda, rz., p.d. Noteci, 53,7 16,8 s. 16
 Gwiazda, jez. 53,5 17,9
 Gwieździniec, jez. 54 17,3
- Hartowieckie, jez. 53,4 19,8
 Hozjanna, rz., p.d. Brdy, 53,6 17,9
 Hundebeke, rz., s. 99
- Hawka, rz., p.d. Drwęcy, 53,5 19,7
 Hawskie, jez. 53,6 19,6
 Izbowa Łacha, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,2 19,2
- Jakubkowo, jez. 53,5 19,7
 Janka, rz., l.d. Wierzycy, 53,9 18,7
 Janówko, jez. 53,3 19,6
 Jelenie Duże, jez. 54,3 17,7
 Jelenie, jez. 53,8 18,8
 Jeleń, jez. 53,3 19,8
 Jeleń, jez. 53,8 17,6
 Jeleń, jez. 54,2 17,5
 Jelonek, jez. 53,8 18,4
 Jezierzycy, jez. 53,7 19,6
 Junno, jez. 54,4 17,9
- Kacza, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,5 18,4
 Kaczynka, rz., l.d. Wierzycy, 54,1 18,1
 Kakaj, jez. 53,5 19,4
 Kałdunek Duży, jez. 53,6 19,7
 Kałębie, jez. 53,7 18,5
 Kamienickie, jez. 54,4 17,9
 Kamieniczno, jez. 54,1 17,4
 Kamień, jez. 54 17
 Kamień, jez. 54,5 18,3
 Kamionka, rz., p.d. Brdy, 53,6 17,5 s. 16
 Kamionkowskie, jez. 53,1 18,8
 Kanał Elbląski, rz., p.d. jez. Družno, 54 19,6
 Kanał Górny, rz., p.d. Wisły, 53,1 18,3
 Kanał Górny, rz., p.d. Wisły, 53,1 18,4
 Kanał Juranda, rz., p.d. Nogatu, 53,9 19,1
 Kanał Palemona, rz., l.d. Liwy, 53,7 18,9
 Kanał Reda, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,6 18,2
 Kanał Śledziowy, rz., l.d. Wisły, 54,2 18,9
 Kanał Wiadowników, kanał, s. 88–89
 Kania, rz., l.d. Pilicy, 54,2 17,9
 Kanten See, jez. 53,9 19,7
 Karaś, jez. 53,6 19,5
 Karczemne, jez. 54,3 18,2
 Karlikowo, jez. 54,3 18,3
 Karpno, jez. 54,1 17,8
 Karsińskie, jez. 53,8 17,5
 Karwusińskie, jez. 54,1 18,5
 Katlewska, rz., p.d. Wła, 53,4 19,8
 Kępa Pańska, wyspa, s. 60
 Kępa Wilcza, wyspa, s. 60
 Kępa Ostrowska, wyspa, s. 60
 Kępa Panieńska, wyspa, s. 60
 Kępa Świnia, wyspa, s. 60
 Kicz, rz., p.d. Brdy, 53,6 17,8
 Kiedrowickie, jez. 54 17,5
 Kielskie, jez. 54 17,6
 Kielpińskie, jez. 53,4 19,8
 Kiłpińskie, jez. 53,9 17,3
 Kirch See, jez. 54 16,9
 Kl. Papenzin See, jez. 54 16,9
 Kl. Ziethener See, jez. 53,7 17,2
 Klasztorne, jez. 54,3 18,2

- Kłączno, jez. 54,1 17,6
 Kłodawa, rz., l.d. Motławy, 54,2 18,5
 Kłodno, jez. 54,3 18,1
 Kłonicznica, rz., p.d. Zbrzycy, 54 17,5
 Kochanka, jez. 53,8 18,4
 Konzug See, jez. 53,8 17,3
 Kornatowskie, jez. 53,3 18,7
 Kotel, jez. 54 18
 Kotomierznica, rz., l.d. Brdy, 53,3 18
 Kowalewka, rz., p.d. jez. Elbląg, 54,2 19,6
 Kozie, jez. 54,4 17,6
 Kramsker See, jez. 53,7 17,2
 Krasne, jez. 53,7 17,9
 Krasne, jez. 53,9 17,3
 Krąg, jez. 54 18,1
 Kruszyńskie, jez. 54 17,6
 Księża, jez. 53,2 19,6
 Księża, rz., l.d. Brenicy, 53,1 19,6
 Księża, jez. 53,9 17,5
 Kuchnia, jez. 53,6 19
 Kujawka, rz., p.d. Drwęczy, 53,2 19,1
 Kumieła, rz., s. 99–100, 103
 Kurzyny, jez. 53,4 19,4
 Kuxener See, jez. 53,9 19,3
 Kuźnia, rz., p.d. Brdy, 53,9 17,1

 Labes See, jez. 53,9 16,8
 Laskowskie, jez. 53,5 18,4
 Lekarty, jez. 53,5 19,5
 Lenczruher, jez. 53,6 19
 Leśne, jez. 53,6 17,6
 Leśno, jez. 54 17,7
 Lidzbarskie, jez. 53,3 19,8
 Linawa, rz., p.d. Szkarpawy, 54,2 19
 Liniewskie, jez. 54,1 18,2
 Lino See, jez. 53,8 17,3
 Lipczynka, rz., l.d. Brdy, 53,8 17,3
 Lipczyno, jez. 53,9 17,3
 Lipkusz, jez. 53,3 18
 Lipno, jez. 54 17,8
 Liska, rz., l.d. Janki, 53,8 18,5
 Liwa, rz., p.d. Nogatu, 53,7 18,9 s. 15
 Lonken See, jez. 53,6 19,6
 Lubiszewskie, jez. 54,1 17,7
 Lubodzież, jez. 53,5 18,2
 Lubowidzkie, jez. 54,6 17,9
 Lubowisko, jez. 54,2 18
 Lucimskie, jez. 53,5 17,9
 Lutowo, jez. 53,5 17,4
 Lutryna, rz., l.d. Osy, 53,4 19,1

 Łabędź, jez. 53,6 19,6
 Łapalickie, jez. 54,4 18,1
 Łapińskie, jez. 54,3 18,4
 Łasińskie, jez. 53,5 19,1
 Łaszka, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,2
 Łąckie, jez. 53,9 17,6
 Łąkie, jez. 54,1 17,6
 Łąkie, jez. 54,4 18,1
 Łąkorz, jez. 53,4 19,4
 Łąkosz, jez. 53,6 18,6

 Łeba, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,5 17,6
 Łebsko, jez. 54,7 17,4

 Mała Bacha, rz., l.d. Dużej Bachy, 53,3 19,1
 Mała Święta, rz., l.d. Świętej, 54,1 18,9
 Małe Brodno, jez. 54,3 18,1
 Małe, jez. 54 17,5
 Mankauer See, jez. 53,6 17,4
 Marl See, jez. 54 17,1
 Marusza, rz., p.d. Wiśły, 53,4 18,9
 Marwicka Młynówka, rz., p.d. jez. Drużno, 54 19,6
 Mątaszek, jez. 53,7 18,5
 Mątawa, rz., l.d. Wiśły, 53,5 18,6
 Melno, jez. 53,4 19
 Mezowskie, jez. 54,3 18,3
 Mędromierz, jez. 53,5 17,8
 Miedzno, jez. 53,6 18,4
 Mieliwo, jez. 53,4 19,3
 Mierzyn, jez. 53,5 19,3
 Mikorowo, jez. 54,4 17,6
 Milachowo, jez. 53,9 17,5
 Miła, rz., p.d. jez. Drużno, 54,1 19,6
 Miłoszewskie, jez. 54,4 18,1
 Minikowskie, jez. 53,5 17,9
 Mlewieckie, jez. 53,2 18,8
 Mł. Leżno, jez. 53,3 19,7
 Mł. Partęczyny, jez. 53,4 19,4
 Mł. Suskie, jez. 53,4 18
 Młosienica, rz., p.d. Zbrzycy, 54 17,7
 Młosino, jez. 53,9 17,8
 Młynówka, rz., l.d. Osy, 53,5 19,3
 Młynówka, rz., s. 69
 Mochel, jez. 53,6 17,6
 Modła, jez. 54,6 16,8
 Modra, rz., p.d. Brdy, 53,9 17,2
 Morze Bałtyckie, 54,4 18,8 s. 16, 63
 Motława, rz., l.d. Martwej Wiśły, 54,3 18,7 s. 77, 82, 85–89
 Mukrz, jez. 53,5 18,1
 Muksz, rz., p.d. Ryszki, 53,5 18,2

 Na Stępce, kanał, s. 75, 86
 Narusa, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,7
 Nenkauser See, jez. 54,3 18,5
 Niechwaszcz, rz., p.d. Wdy, 53,8 17,9
 Niedackie, jez. 53,9 18,3
 Niedźwiedzie, jez. 53,8 17,6
 Nierzostowo, jez. 53,9 17,3
 Niskie Brodno, jez. 53,3 19,4
 Niwskie, jez. 53,6 17,5
 Nogat, jez. 53,6 19,1
 Nogat, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54 19 s. 64, 72
 Nowojasinieckie, jez. 53,4 18

 Obrowo, jez. 54,3 17,6
 Okonin, jez. 53,1 19
 Okonino, jez. 53,6 18
 Okonińskie, jez. 53,7 18,1

 Okrzejka, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,2 19,6
 Oleczno, jez. 53,3 19,3
 Ołowianka, wyspa, s. 75, 78–79, 86–89
 Orkusch See, jez. 53,8 19,2
 Orla Struga, rz., l.d. Brdy, 53,9 17,6
 Osa, rz., p.d. Wiśły, 53,5 19,2
 Osetno, jez. 53,4 19,3
 Osoka, rz., p.d. Gwdy, 53,7 16,8
 Osowskie, jez. 54,4 18,4
 Osówka, rz., p.d. Osy, 53,6 19,4
 Ostronko, jez. 54,1 17,7
 Ostrowickie, jez. 54,2 17,8
 Ostrowite, jez. 53,4 19,2
 Ostrowite, jez. 53,8 18
 Ostrowite, jez. 53,9 18,3
 Osusznica, rz., l.d. Chociny, 53,9 17,4
 Osuszno, jez. 54,1 18
 Osuszyno, jez. 54,4 18
 Otałżyno, jez. 54,4 18,2
 Otomińskie, jez. 54,3 18,5

 Parleten See, jez. 53,9 19
 Parszczenica, jez. 53,9 17,5
 Partęczyny Wielkie, jez. 53,4 19,4
 Parzenica, rz., l.d. Niechwaszczy, 53,9 17,8
 Parzyn, jez. 54 17,7
 Patulskie, jez. 54,2 18,1
 Pelpińskie, jez. 54 18,8
 Piaseczno, jez. 53,4 18,1
 Piaseczno, jez. 53,7 18,3
 Piaseczno, jez. 54 17,2
 Piastoszyn, jez. 53,6 17,7
 Piaszno, jez. 54 17,4
 Piaszno, jez. 54,1 17,4
 Piaśnica, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,7 18,2
 Pieniążkowo, jez. 53,7 18,8
 Piesienica, rz., l.d. Wierzycy, 54 18,4
 Pilica, rz., l.d. Wdy, 54,1 17,9
 Pipionko, jez. 54,2 17,6
 Pisa, rz., p.d. Rypienicy, 53,2 19,5
 Platziger See, jez. 53,8 17,4
 Ploetzen See, jez. 53,9 17,2
 Płaczewo, jez. 53,9 18,5
 Płęšno, jez. 53,8 17,5
 Płęšno, jez. 53,9 17,6
 Płochocińskie, jez. 53,6 18,6
 Płowęż, jez. 53,5 19,2
 Płutnica, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,8 18,3
 Polaszkowski, jez. 54 18,2
 Polski Hak, wyspa, s. 78, 86–88
 Połęczyńskie, jez. 54,2 18,2
 Popówko, jez. 53,6 19,3
 Posorter See, jez. 53,9 19,7
 Postolińska Struga, rz., p.d. Liwy, 53,8 19,2
 Potok Chyliński, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,6 18,5
 Potok Oliwski, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,4 18,6

- Potok Prochowy, rz., l.d. Potoku Oliwskiego, 54,4 18,5
- Potok Siedlecki, rz, s. 77, 89
- Potok Źródło Marii, rz., p.d. Kaczej, 54,5 18,5
- Półwieś, jez. 53,7 18,8
- Prądzona, rz., p.d. Osuszniczy, 54 17,3
- Prątnica, rz., p.d. Wła, 53,5 19,8
- Preirotz See, jez. 54 16,8
- Pręczawa, rz., p.d. Osy, 53,5 18,9
- Prusina, rz., p.d. Wdy, 53,7 18,2
- Przysarcz, jez. 53,7 17,8
- Przywidzkie, jez. 54,2 18,4
- Przywłoczno, jez. 54 18
- Ptasi Raj, jez. 54,4 18,8
- Pusty Staw, jez. 54,4 18,7
- Raciąska Struga, rz., p.d. Brdy, 53,6 17,7
- Raciąskie, jez. 53,7 17,8
- Radodzierz, jez. 53,6 18,6
- Radunia, rz., l.d. Motławy, 54,3 18,6 s. 78, 89–92, 95
- Raduń, jez. 54 17,8
- Raduńskie, jez. 54,3 18
- Radzim, jez. 53,5 17,6
- Rakowieckie, jez. 53,8 18,8
- Rakówka, rz., l.d. Stróżki, 53,6 18,1
- Reda, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,6 18,1
- Reknica, rz., p.d. Raduni, 54,3 18,4
- Reskowskie, jez. 54,3 18,1
- Robotno, jez. 53,4 19,4
- Rokickie, jez. 54,1 18,7 s. 77
- Rozlewisko, jez. 53,9 19,1
- Rozwójka, rz., s. 88
- Rucewo Mł., jez. 53,8 19,5
- Rucewo Wlk., jez. 53,8 19,5
- Rudno, jez. 53,4 18,1
- Rumian, jez. 53,4 20
- Rutkownica, rz., l.d. Wietcisy, 54,1 18,4
- Rypienica, rz., l.d. Drwęcy, 53,1 19,4
- Ryszka, rz., p.d. Wdy, 53,6 18,2
- Rządź, jez., s. 60
- Rzuno, jez. 54 17,8
- Salno, jez. 53,5 19
- Samionka, rz., p.d. Brenicy, 53,3 19,6
- Samrod See, jez. 53,9 19,7
- Sandela, rz., l.d. Drwęcy, 53,5 19,7
- Sarbsko, jez. 54,8 17,6
- Sassener See, jez. 54 19,6
- Schadelake, rz., p.d. Wisły, 54,3 19
- Schampen See, jez. 54 17,1
- Schloss See, jez. 53,8 19,2
- Schmolow See, jez. 54 17
- Schodno, jez. 54 17,9
- Semlińskie, jez. 54 18,4
- Sępolna, rz., p.d. Brdy, 53,4 17,7
- Sianowskie, jez. 54,4 18,1
- Silno, jez. 53,6 17,7
- Sinowa Struga, rz., l.d. Mątawy, 53,6 18,5
- Sitno, jez. 53,3 19
- Sitno, jez. 53,3 19
- Sitno, jez. 54,3 18,3
- Skarlińskie, jez. 53,5 19,5
- Skąpe, jez. 53,5 18,9
- Skąpe, jez. 53,9 17,8
- Skoszewskie, jez. 54 17,6
- Stone, jez. 53,7 18,5
- Ślupia, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,3 17,6
- Ślupina, rz., l.d. Raduni, 54,4 18,2
- Ślupino, jez. 54 17,9
- Smarzewskie, jez. 53,8 18,7
- Sobińska Struga, rz., l.d. Wdy, 53,6 18,4
- Sominko, jez. 54,1 17,9
- Somińskie, jez. 54 17,6
- Sommerkauer See, jez. 54,2 18,3
- Sopień, jez. 53,3 19,6
- Sosna, jez. 53,3 19,6
- Stara Piątnica, rz., l.d. Piaśnicy, 54,8 18
- Stare Wieckie, jez. 54,1 18,4
- Starogrodzkie, jez., s. 60
- Starsener See, jez. 54 17,1
- Stary Nogat, rz., l.d. rz. Elbląg, 54,2 19,3
- Steklin, jez. 53,9 18,4
- Stelchno, jez. 53,5 18,5
- Stepener Muehlen See, jez. 53,8 16,8
- Stern See, jez. 53,8 17,3
- Stężyckie, jez. 54,2 17,9
- Stradanka, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,5
- Strażym, jez. 53,3 19,4
- Stropna, rz., l.d. Ślupi, 54,2 17,7
- Stropno, jez. 54,2 17,6
- Stróżka, rz., l.d. Brdy, 53,6 18
- Struga Głowska, rz., p.d. Linawy, 54,2 19,1
- Struga Graniczna, rz., l.d. Brdy, 53,3 18,1
- Struga Młyńska, rz., l.d. Wisły, 53,8 18,8
- Struga Rychnowska, rz., p.d. Drwęcy, 53,1 18,8
- Struga Toruńska, rz., p.d. Drwęcy, 53,1 18,7
- Strupino, jez. 54 18
- Strzelniczka, rz., l.d. Raduni, 54,4 18,4
- Strzemiuszczek, jez. 53,4 19,5
- Strzecz, jez. 54,5 18
- Strzyża, rz., l.d. Martwej Wisły, 54,4 18,6 s. 94
- Strzyżyny, jez. 53,5 17,9
- Studa, jez. 53,5 19,5
- Studzieniczno, jez. 54 17
- Stuhner See, jez. 53,9 19
- Styna, rz., p.d. Kłodawy, 54 18,5
- Suchacz, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,5
- Suchom, jez. 53,6 18,1
- Suckau See, jez. 53,5 17,3
- Sudomie, jez. 54,1 17,9
- Sugajno, jez. 53,3 19,7
- Sumino, jez. 54,2 17,8
- Sumińskie, jez. 53,9 18,5
- Suska Struga, rz., l.d. Raciąskiej Strugi, 53,7 17,7
- Swelinia, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,5 18,5
- Szalone, jez. 53,9 17,3
- Szańcowe, jez. 53,5 19,2
- Szczuka, jez. 53,2 19,4
- Szczurkowskie, jez. 53,2 18,9
- Szczyra, rz., l.d. Gwdy, 53,7 17,1
- Szczytno Wielkie, jez. 53,8 17,2
- Szkarpa, rz., d. Zalewu Wiślanego, 54,3 19,1
- Szpegawa, rz., l.d. Wisły, 54,1 18,6
- Szpegawskie, jez. 54 18,6
- Szpegawskie, jez. 54 18,6
- Szpitalne, jez. 53,5 17,8
- Sztuczno, jez. 53,7 17,9
- Szumilowo, jez. 53,4 18,9
- Szumionka, rz., l.d. Brdy, 53,5 17,9
- Szynwałd, jez. 53,6 19,1
- Ślepe, jez. 53,7 18,1
- Świekatowskie, jez. 53,4 18,1
- Święta Struga, rz., p.d. Wdy, 53,8 18,4
- Święta Wielka, rz., p.d. Świętej, 54,1 19
- Święta, rz., l.d. Tugi, 54,1 19
- Święte, jez. 53,5 19,2
- Święte, jez. 54,4 17,8
- Świńska Łąka, łąka, s. 88
- Tarczyńskie, jez. 53,3 19,9
- Tietz See, jez. 53,7 17,3
- Tina Dolna, rz., l.d. rz. Elbląg, 54 19,2
- Tina Górna, rz., l.d. rz. Elbląg, 54,1 19,3
- Tina, rz., l.d. rz. Elbląg, 54,1 19,4
- Topółka, rz., p.d. jez. Drużno, 54 19,5
- Trawickie, jez. 54,1 17,8
- Trepki, jez. 53,3 19,6
- Trupel, jez. 53,5 19,4
- Trynka, rz., p.d. Wisły, 53,3 18,4 58 s. 60
- Trzebielsk, jez. 54 17,4
- Trzebno, jez. 54,3 18,1
- Trzebomierz, jez. 53,8 18
- Trzebrochna, rz., l.d. Wdy, 54,1 17,9
- Trzechowskie, jez. 53,9 18,2
- Trzemeszno, jez. 53,8 17,7
- Trzono, jez. 54,4 17,9
- Trzy Rzeki, rz., l.d. Ślupiny, 54,4 18,3
- Tuchlińskie, jez. 54,3 17,8
- Tuchołka, jez. 53,6 17,8
- Tuchomskie, jez. 54,4 18,3
- Tuga, rz., l.d. Szkarpawy, 54,2 19,1
- Tuszynek, jez. 53,7 18,5
- Tylickie, jez. 53,4 19,7
- Udzierz, jez. 53,7 18,6
- Warszyn, jez. 53,9 17,7
- Wąska, rz., p.d. jez. Drużno, 54,1 19,5
- Wda, rz., l.d. Wisły, 54,1 17,7 53,4 18,4
- Wdzydze, jez. 54 17,9
- Wel, rz., l.d. Drwęcy, 53,3 19,8
- Wengorszin See, jez. 53,8 17,5
- Węgiernica, rz., l.d. Wierzycy, 53,9 18,6
- Węgorzyno, jez. 54,2 17,8
- Wiechszul, jez. 54 18
- Wieckie, jez. 53,9 18,1

Wieczno, jez. 53,3 18,8
 Wiejskie, jez. 54 17,3
 Wieldządzkie, jez. 53,3 18,8
 Wieliewskie, jez. 53,9 17,9
 Wielim, jez. 53,8 16,7
 Wielki Ocypel, jez. 53,8 18,3
 Wielki Staw, jez. 53,5 19,4
 Wielkie Brodno, jez. 54,3 18,1
 Wielkie, jez. 53,3 19,1
 Wielkie, jez. 54 18,3
 Wielkie, jez. 54,3 18
 Wieprza, rz., d. Morza Bałtyckiego, 54,1
 17,2
 Wieprznickie, jez. 54,2 17,9
 Wierzchy, jez. 53,6 18,2
 Wierzycza, rz., l.d. Wisły, 54,2 18,2 53,8
 18,8 s. 24, 35
 Wierzysko, jez. 54,1 18
 Wietcisa, rz., l.d. Wierzycy, 54,1 18,4
 Wilczak, jez. 53,5 18,9
 Wiskitnica, jez. 53,3 17,8
 Wisła, rz., d. Morza Bałtyckiego, 53 18,7
 54,4 18,7 s. 14–15, 18, 34, 51, 58,
 60, 77–78, 88, 94
 Witoczno, jez. 53,9 17,5
 Wlk. Boryń, jez. 53,9 17,4
 Wlk. Borzechowskie, jez. 53,9 18,4
 Wlk. Krzywce, jez. 53,8 17,6
 Wlk. Leżno, jez. 53,3 19,7
 Wlk. Piaseczno, jez. 53,3 19,7
 Wlk. Rudnickie, jez. 53,4 18,8
 Wlk. Suskie, jez. 53,4 18
 Wlk. Zielone, jez. 53,9 17,4
 Włecz, jez. 53,3 19,7
 Wulka, rz., p.d. Wła, 53,4 19,7
 Wunderberg, wzniesienie, s. 94–95
 Wurchau See, jez. 53,7 17,2
 Wygonin, jez. 53,9 18,1
 Wyrwa, rz., p.d. Wdy, 53,4 18,4
 Wysockie, jez. 53,7 17,7
 Wysockie, jez. 54,4 18,5
 Wysoka, jez. 54,4 18,3
 Wysokie Brodno, jez. 53,3 19,4
 Wyspowo, jez. 54,6 18,3
 Wytrych, rz., l.d. Kamionki, 53,6 17,7
 Zagnanie, jez. 54,1 18,1
 Zagórska Struga, rz., p.d. Redy, 54,6 18,4
 Zaleń, jez. 53,4 19,2
 Zaleskie, jez. 53,5 18,1
 Zalew Wiślany, 54,3 19,4 s. 15, 99
 Zamarte, jez. 53,6 17,5
 Zamkowe, jez. 53,3 19
 Zamkowe, jez. 53,4 18,9
 Zaręba, jez. 53,5 17,6
 Zarybinek, jez. 53,4 19,9
 Zaspowe, jez. 54,4 18,6
 Zawada, jez. 53,6 18,7
 Zbrzyca, rz., l.d. Brdy, 53,9 17,5
 Zduńskie, jez. 54 18,6
 Zgniłka, rz., l.d. Strugi Toruńskiej, 53,2
 18,9
 Zielone, jez. 53,8 17,6
 Zmarłe, jez. 53,9 17,6
 Zuweiser See, jez. 53,8 19,3
 Zwierzynka, rz., l.d. Brdy, 53,7 18,1
 Zwiniarz, jez. 53,4 19,9
 Żalno, jez. 53,6 17,8
 Żarnowieckie, jez. 54,8 18,1 s. 21
 Żukowskie, jez. 54,2 17,6
 Żychce, jez. 53,8 17,4

Royal Prussia in the second half of the 16th century. Supplement

Marek Słoń

The study we hereby present to the reader is actually a supplement to the volume titled *Royal Prussia in the second half of the 16th century* written by Marian Biskup with collaboration of Lucjan Koc, published in 1961 in the series *Historical Atlas of Poland, series B: overview maps*. Both parts together complement the series A of *Historical Atlas of Poland. Detailed maps of the 16th century*. This supplement contains the components necessary to be deemed a part of the series, which were missing in the original edition¹.

The most important addition to the 1961 volume is the main map of 1:250 000, showing all the settlements which existed in the second half of the century, diverse in terms of type (towns, villages, mill settlements, etc.), size, and ownership affiliation. They were labelled with their names as of the 16th c. with adjustments to modern spelling. The map depicts the administrative borders and Church divisions as well as the main public roads. As far as the time snapshot is concerned, we chose the second half of the 16th c. If some change occurred within the chosen period, e.g., a settlement changed its ownership or parish affiliation, the map presents the result of said change. However, that does not pertain to the case of disappearance of a settlement or losing the status of a town. The elements of the environment included (forests and bodies of water) are drawn according to their state at the turn of the 18th and 19th c., as their earlier state is impossible to establish in sufficient detail.

The map was elaborated on the basis of the spatial database and associated edition of the most important source series: the tax register. They also serve as a parallel form of presenting the results. Their characteristics are included in the summary of the Greater Poland volume of the series².

The additional maps to a scale of 1:500 000 show Church divisions, the distribution of land ownership, and a network of major roads, varied in terms of their category and importance. Several other issues are presented on the smaller maps in the commentary volume. The first part also includes the maps of selected towns to the scale of 1:10 000, as in the entire series. In accordance with the requirements of the series, the capitals of the Chełmno and Malbork Voivodeships, as well as the largest town of the latter (Elbląg) and the dominant centre of the Pomeranian Voivodeship (Gdańsk) had to be addressed in the commentary.

The preface to the volume presents the process of creating the book pivotal for its ultimate shape. The original intention was to prepare one more volume in a series of detailed maps in a completely rewritten form or with the use of selected parts of Marian Biskup's atlas. However, it was possible to implement it only in the case of the cartographic component of the volume, while the newly-written commentary covered only some selected issues.

These include the territorial structures of the Catholic Church. In the original 1961 edition, only the approximate diocese boundaries and parish size statistics were taken into account, so this issue required a completely new study accompanied with a comprehensive discussion.

Royal Prussia was part of five Latin dioceses belonging to the metropolis of Gniezno (Chełmno, Płock, Pomesanian, Włocławek, and Gniezno) and one exempted and directly subordinate to the Roman

---

¹ The pre-war series A, called "Detailed maps" (no time). The currently pursued series "Detailed maps of the 16th c." was given its title with reference to the former series A.

² AHP Wielkopolska, p. 482 (English) and 490n (German).

bishop, i.e., Warmia diocese. The territory of Pomesanian diocese, most of which belonged to the Reformed Ducal Prussia and, unlike other dioceses, did not have a separate bishop at the end of the 16th c., was, with papal consent, administered by the Chełmno bishops.

Since the Middle Ages, Latin dioceses were divided into smaller territorial units, usually called archdeaconries and deaneries (called archpresbyterates in the case of Chełmno, Pomesania and Warmia dioceses), and parishes. In this commentary, the latter term is understood unequivocally as a territorial unit which may cover many or even only one settlement.

The above-mentioned Church administrative units were also present in Royal Prussia, although in the smaller dioceses of Chełmno, Pomesania, and Warmia, in the period in question the level of archdeaconries was absent, while in the dioceses of Włocławek and Gniezno the archdeaconries were fully or partially present in the territory covered by the maps.

At the end of the 16th c., the diocese of Chełmno was divided into the following deaneries: Brodnica (10 parish districts), Chełmno (8), Chełmża (15), Golub (8), Grudziądz (4), Lidzbark (6), Lubawa (11), Łasin. (5), Nowe Miasto (13), Radzyń (9), Toruń (14), and Wąbrzeźno (12). On average, therefore, in Chełmno diocese, there were between 9-10 parishes per one deanery district; 119 parishes with 474 settlements in total. Thus, the average parish of this diocese consisted of about 5 settlements (including the ones with the church). The pre-Reformation division of Pomesanian diocese included a dozen or so deaneries, but after the Toruń Peace, in Royal Prussia, the northern part of the diocese, situated entirely within Malbork Voivodeship, was divided into five archpresbyterates, i.e., Dzierzgoń (13 parishes), Malbork (9), Nowy Staw (8), Sztum (13), and Żuławy (10). Such an arrangement probably also existed at the end of the 16th c. In the area of Warmia diocese, the division into archpresbyterates has its origins in the 14th c. It was firmly established at the turn of the 15th and 16th c. and included 14 such units. Since medieval times, the organization of the territorial structures of Gniezno and Włocławek diocese has been based on a two-tier division, i.e., on archdeaconries and deaneries. At the end of the 16th c., the parishes of Włocławek diocese in Pomeranian Voivodeship were organized in 10 deaneries: Gdańsk (19 parish districts), Gniew (8), Mirachowo (13), Nowe (18), Puck (13), Starogard (19), Świecie (17), Tczew (16), and Wyspa Mniejsza (12). Gdańsk, with its dozen or so churches (at the end of the 16th century mostly occupied by Lutherans) and adjoining areas, may have been a separate territorial unit. The average deanery in Pomeranian archdeaconry, Lębork excluded, had 15 parish districts, if we do not distinguish between the parish and subsidiary churches. In total, there were 137 parishes, which encompassed 1029 settlements. There were also 18 settlements with undefined parish affiliation and 7 with the parish seat outside the territory of Royal Prussia.

The number of all parish districts in the territory of Royal Prussia at the end of the 16th century was 397 (118 in Chełmno diocese, 6 in Płock, 61 in Pomesania, 9 in Warmia, 137 in Włocławek, 66 in Gniezno). There are also 9 parishes the seats of which were outside the borders of Prussian voivodeships, but which were partially within the borders of Royal Prussia. At the end of the 16th c., a significant number of former Catholic parishes were taken over by Protestants. In total, there were at least 60 churches (5 in Chełmno diocese, 11 in the Pomesanian diocese, 7 in Warmia, 22 in Włocławek, and 15 in Gniezno). Out of 397 parish districts, 35 were located in towns, 346 in villages, 10 in manor settlements, 5 in settlements with a monastery (Kartuzy, Oliwa, Pelplin, Żarnowiec, Żukowo), and one parish settlement was referred to as a castle (Starogród).

The reconstruction of the road network was supplemented to meet the requirements of the series: it does not reflect the condition from the end of the 18th century, but takes into account the condition of the main road junctions at they were in the 16th c.;, determined, inter alia, on the basis of liquor excise tax registers and the number of taxed taverns. The results of research on the roads of Greater Poland and Kuyavia also proved of great help.

Town plans are accompanied by extensive commentaries discussing the sources used, the state of research and the spatial arrangement in the second half of the 16th century. Polish and German literature on each of the towns is available in abundance, so it would make no sense to delve on their history here. However, it is worth paying attention to selected issues raised by the authors.

For Chełmno, the 16th century was not, as the literature on the subject suggests, a time of decline, but that of economic stabilization, as evidenced by numerous developments and construction works. Since medieval times, the town's fortifications, the layout of streets and gates, the development of the market square, and religious buildings remained intact, despite slight changes. In the 16th c.,

the walls were raised and two of the seven gates were closed. The town hall was rebuilt and new, representative town houses appeared. The Franciscan and Benedictine monastic complexes spread over the adjacent blocks, laying out gardens. Housing development was concentrated more and more in the eastern part of the town, mainly around the Market Square, Grubińska, Toruńska, and Wodna Streets, and to a lesser extent Kaznodziejska and Knapska Streets. Gardens, or sometimes even empty squares located on the outskirts along the walls, were an important element of the town's landscape. From the north-east side, in the 16th century, the suburbs of Rorgasse and Pantkensee were gradually losing their importance, similarly to Rybaki, located at the foot of the plateau on which the town is located, on the side of the Vistula.

In the 16th c., Malbork had a population of about 3 000, or 4 500 if its suburbs are taken into account. The town was predominantly German, while outside the walls, the presence of the Polish population was more pronounced. During this period, the town retained the medieval spatial layout with the main, wide street serving as the market square, and a double line of walls. At that time the development of both the southern and eastern suburbs finished. The latter was connected to the town by two gates and housed a church jurydyka with a strong brewing sector. The development of the town's economy, based on crafts and trade, was favored by its location at the intersection of trade routes, one running along the Vistula (*via mercatorum*) and the other leading from Margraviate of Brandenburg to Ducal Prussia (*via marchionis*). It was also enabled by the presence of the castle, the 16th-century layout of which was also preserved.

Meanwhile, the reconstruction of the spatial arrangement of Gdańsk around 1600 was possible thanks to the work carried out on the preparation of the volume of the Historical Atlas of Polish Towns and an excellent source base. Even though two plans from the beginning of the 19th century were used as the base maps (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XI.HA_AKS_Rolle 30L*; State Archives in Gdańsk, 9.2 / 1036), numerous plans from the turn of the 16th and 17th c. were also of great value for the research. It allowed for the presentation of the location of a number of industrial and trade facilities, omitted from the previously made plans for the reconstruction of the town complex of Gdańsk in the 16th and the first half of the 17th century. The town was encircled with a diverse line of fortifications, which were under reconstruction in the period in question. Inside, there was a medieval comb-layout of the town with wide streets running towards the Mołtawa, connected with an array of narrow perpendicular streets. The extension of development spreading into the successively filled in moats was a novelty. Similarly, the inner town was also subject to more intense developments. However, historical and natural conditions were conducive to the particular districts maintaining their individual character: Old Suburb (Stare Przedmieście), Granary Island (Wyspa Spichrzów), Ołowianka, Kampe, Long Gardens (Długie Ogrody), Szop, Zamczysko, Wiadrownia, and Brabank. Due to the expansion of the fortifications and the prohibition to erect residential buildings in their immediate foreground, these areas were used for trade. It was also an area of hydrotechnical investment aimed at supplying the town and its industrial facilities with water. Further, the buildings of the suburbs stretched. Despite the growing dependence on the Main Town, the Old Town, along with Osiek and its own suburbs, remained separate.

For Elbląg, there were no such cartographic sources preserved, but thanks to excellent written sources, the layout of the town enjoyed a lot of researchers' attention and is well studied. The changes of the town's spatial arrangement in the second half of the 16th c. were connected with the erection of new fortifications. The dismantling of the medieval walls between the Old and New Towns allowed for delineating there a new road, while erection of a new bastion, in turn, required demolishing the church of St. Jacob. The second half of the 16th c. was also a period of the development of the suburbs, especially the southern one, despite their partial destruction during the invasion by the Gdańsk army in 1577. Similarly, the New Town's beginnings of permanent development beyond the fortification line dates back to that time.

The coat of arms of Royal Prussia, representing the Sword Eagle, was also adopted by all three voivodships. Great Prussian towns, including Gdańsk, Chełmno and Elbląg, derived their coats of arms from the sign appearing on smaller seals. The coat of arms of Chełmno was reconstructed in the form from before the changes occurring at the beginning of the 17th c., when the wavy stripes (signifying rivers) were replaced by nine mounds crowned with a cross pattee. The coat of arms of Malbork is also derived from the image on a relatively small privy seal. Contrary to the escutcheons of big towns, the sources from the 16th century do not provide a good basis for the reconstruction of colors.

For instance, in Elbląg, in the second half of the 16th century, there was a belief that the lower field of the coat of arms should be lozenges with gold, but it was not used consistently. In the case of Gdańsk, in the second half of 16th c. slight graphic corrections to the sign occurred - the upper arm of the higher cross was moved away from the inner rim of the crown - which, according to some researchers, were intended to demonstrate the town's stronger position towards the king.

One characteristic feature of the names in Royal Prussia in the 16th c. is their bilingualism – there were Polish and German names functioning simultaneously, often in relation to the very same object. At that time, Prussian names survived only in the substitutive form of these two languages. The vast majority of the original Prussian names occur in the area of the Malbork Voivodeship, in the Land of Lubawa and in the area between Grudziądz and Łasin. There are only single examples on the left bank of the Vistula and there is a trace of migration from the Teutonic period. As for the German toponymy, in the 16th c. Royal Prussia we can distinguish two areas. One covers the Chełmno Land, Malbork Voivodeship, and the adjacent eastern part of Pomeranian Voivodeship. The second one is located in the south-western part of Człuchów district, delineated by the Brda, bordering Greater Poland and Western Pomerania. However, the number of German names in the 16th c. in the area between the Brda and Wierzyca is negligible. In total, about 33% of settlements in Royal Prussia of the 16th c. had German or germanized names, either as the only one or as an alternative. On the other hand, there were relatively few places which in the 16th-century sources had only a purely German name (slightly more than 140), and they were concentrated in the eastern part of Malbork Voivodeship and on a narrow coastal strip stretching from the Vistula Spit to Gdańsk. They constitute 6.5% of all settlements covered in this volume of AHP. In addition to genetically German names, the collected material contains a huge number of germanized forms of Slavic or Prussian names, which have become established and commonly used at that time. In the 16th century, the Slavic and Polish names were the most numerous in the area of the entire Royal Prussia, but their geographical distribution is not uniform. The Polish names are dominated by the forms derived with the suffixes *-owo* // *-ewo* and others related to them (there is a total of approx. 500 settlements with such names) and *-in (o)* (approx. 230), most often in a genitive case. The formant * *-ьn-* (*-no*, *-na*, *-ne*), which is next in terms of productivity in the names under scrutiny, is present in the names of approx. 120 16th-century localities, which constitutes only over 5.5% of all settlements. The adaptation of foreign names to Polish was as common as to German, and it pertained to both phonetic-derivational substitutes and purely phonetic substitutions. All the historical names included in the Atlas are transliterated and adjusted to the present-day orthographic rules. The main name, which is marked on the map and functions as the entry name in the index, has in general been established based on the criterion of the frequency – it is the most frequently used one in the sources for the second half of the 16th c., regardless of whether it is in Polish or in German. In the case when several interchangeable names for one settlement were used with a similar frequency, the main one was assumed to be the form which appeared in the sources before the second half of the 16th c. or the one which got stabilised after that period.

Translated by Paulina Waclawik

Königlich Preußen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Supplement

Marek Słoń

Vorliegender Text bildet den Anhang des Bandes *Königlich Preußen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, erarbeitet von Marian Biskup unter Mitwirkung von Lucjan Koc, erschienen 1961 in Warschau in der Reihe *Atlas historyczny Polski* („Historischer Atlas Polens“) (Reihe B: Überblickskarten). Zusammen ergänzen sie die Reihe A: *Historischer Atlas Polens. Detaillierte Karten des 16. Jahrhunderts*. Der Anhang enthält die Elemente, die unverzichtbare Bestandteile der Reihe sind, die aber in der ursprünglichen Ausgabe fehlten.¹

Wichtigste Ergänzung ist die Hauptkarte im Maßstab 1 : 250.000, auf der alle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts bestehenden Ortschaften verzeichnet sind, unterschieden nach ihrem Status (Städte, Dörfer, Mühlenorte usw.) sowie nach Größe und Besitzverhältnissen. Die Ortsnamen sind nach der Lautung des 16. Jahrhunderts angegeben, aber in heutiger Rechtschreibung. Die Karte zeigt die staatlichen und kirchlichen Verwaltungsgrenzen sowie wichtige Straßen und Wege. Chronologischer Bezugspunkt ist vor allem das Ende des 16. Jahrhunderts. Kam es innerhalb der erwähnten Jahrhunderthälfte zu Veränderungen (wenn sich also z. B. die Besitzverhältnisse oder die Pfarreizugehörigkeit einer Siedlung änderten), ist auf der Karte der spätere Status quo verzeichnet (dieses Prinzip gilt jedoch nicht für verschwundene Ortschaften oder den Verlust des Stadtrechts). Natürliche Gegebenheiten (Gewässer und Wälder) sind gemäß dem Stand an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert verzeichnet, da es nicht möglich war, den früheren Zustand hinreichend detailliert zu ermitteln.

Grundlage für die Redigierung der Landkarte und zugleich parallele Darstellungsform der Ergebnisse ist die Raumdatenbank und die damit in Verbindung stehende Edition der wichtigsten Quellen, d. h. der Steuerregister, deren Charakteristik in der Zusammenfassung des Bandes „Großpolen“ der Reihe erläutert wird.²

Die zusätzlichen Übersichtskarten im Maßstab 1 : 500.000 zeigen die kirchlichen Verwaltungsgrenzen, die Verteilung des Landbesitzes sowie – abgestuft nach ihrer Bedeutung – das Netz der wichtigsten Straßen und Wege. Etliche weitere Themenbereiche finden auf den kleinen Karten im Kommentarteil Berücksichtigung. Im ersten Teil finden sich auch ausgewählte Stadtpläne im Maßstab 1 : 10.000, der für die gesamte Reihe Verwendung findet. Entsprechend den Vorgaben für die Gesamtreihe finden sich hier die Hauptstädte der Woiwodschaften Culm (Culm) und Marienburg (Marienburg), und darüber hinaus die größte Stadt der letztgenannten (Elbing) sowie das dominierende Zentrum der Woiwodschaft Pommerellen (Danzig).

Im Vorwort wird der Entstehungsprozess des Buches beschrieben, der letztendlich für die Konzeption des Werkes entscheidend gewesen ist. Ursprünglich war nämlich angedacht, noch einen Band in der Reihe der detaillierten Karten zu erarbeiten, der entweder völlig neu geschrieben werden oder sich aber auf ausgewählte Teile des Atlaswerkes von Marian Biskup stützen sollte. Umgesetzt werden konnte das nur im kartographischen Teil, der Kommentarteil hingegen berücksichtigt nur ausgewählte Problemstellungen.

---

¹ Die noch vor dem Krieg begonnene Reihe A hatte den Titel „Detaillierte Karten“ (ohne Angabe des Jahrhunderts). Die gegenwärtige Reihe „Detaillierte Karten des 16. Jahrhunderts“ erhielt diesen neuen Titel unabhängig von der einstigen Reihe A.

² AHP Wielkopolska, S. 482 (Englisch) und S. 490 f. (Deutsch).

Dazu gehören die territorialen Strukturen der katholischen Kirche. Die ursprüngliche Ausgabe von 1961 enthielt nur annähernde Angaben zu den Diözesangrenzen und den Pfarreigrößen, erforderlich waren somit eine völlig neue Untersuchung der Problematik und ein ausführlicher Kommentar.

Königlich Preußen umfasste Gebiete von fünf lateinischen Diözesen, die der Metropole Gnesen unterstanden (Culm, Płock, Pomesanien, Leslau und Gnesen) sowie das exemte Bistum Ermland, das unmittelbar dem Bischof von Rom unterstellt war. Das Gebiet der Diözese Pomesanien, deren größter Teil zu dem von der Reformation erfassten Herzoglichen Preußen gehörte, hatte Ende des 16. Jahrhunderts im Unterschied zu den übrigen Diözesen keinen eigenen Bischof und wurde mit Zustimmung des Papstes von den Culmer Bischöfen verwaltet.

Die lateinischen Diözesen waren bereits seit dem Mittelalter in kleinere territoriale Einheiten gegliedert, die in der Regel Archidiakonate und Dekanate genannt wurden (in den Diözesen Culm, Pomesanien und Ermland Archipresbyterat). Hinzu kamen die Pfarreien. Der letztgenannte Begriff sei in vorliegendem Kommentar eindeutig als territoriale Einheit verstanden, zu der viele oder auch nur eine einzige Siedlung/Ortschaft gehören konnten.

Die hier dargestellte Gliederung der kirchlichen Verwaltungseinheiten galt in Königlich Preußen, allerdings gab es in den territorial kleineren Diözesen Culm, Pomesanien und Ermland im Untersuchungszeitraum keine Unterteilung in Archidiakonatsbezirke, und in den Diözesen Leslau und Gnesen war das Territorium der Archidiakonate ganz oder partiell Teil des auf den Karten dargestellten Gebietes.

Ende des 16. Jahrhunderts war die Diözese Culm in folgende Dekanate unterteilt: Brodnica (Strasburg an der Drewenz, mit 10 Pfarrbezirken), Chełmno (Culm, 8), Chełmża (Culmsee, 15), Golub (Gollub, 8), Grudziądz (Graudenz, 4), Lidzbark (Lautenburg, 6), Lubawa (Löbau, 11), Łasin (Lessen, 5), Nowe Miasto (Neumark, 13), Radzyń Chełmiński (Rehden, 9), Toruń (Thorn, 14) oraz Wąbrzeźno (Briesen, 12). Im Schnitt fielen somit in der Diözese Culm auf einen Dekanatsbezirk ca. 9-10 Pfarreien. Insgesamt gab es in der Diözese Culm 119 Pfarreien und 474 ihnen zugeordnete Ortschaften. Eine durchschnittliche Pfarrei umfasste in dieser Diözese ca. 5 Siedlungen (den Kirchort mitgezählt). Vor der Reformation gliederte sich die Diözese Pomesanien in ein gutes Dutzend Dekanate, aber als Teil Königlich Preußens nach dem Thorner Frieden wurde der nördliche Teil der Diözese, der nun ganz zur Woiwodschaft Marienburg gehörte, in fünf Archipresbyterate eingeteilt: Dzierzgoń (Christburg, 13 Pfarrbezirke), Malbork (Marienburg, 9), Nowy Staw (Neuteich, 8), Sztum (Stuhm, 13) und Żuławki (Fürstenwerder, 10). Diese Gliederung hatte vermutlich auch noch am Ende des 16. Jahrhunderts Bestand. Auf dem Gebiet der Diözese Ermland reicht die Einteilung in Archipresbyterate mindestens bis ins 14. Jahrhundert zurück. Diese Gliederung hatte sich dann an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert verstetigt und umfasste damals 14 solche Verwaltungseinheiten. Die territorialen Strukturen der Diözesen Gnesen und Leslau basierten bereits seit dem Mittelalter auf einer schon sehr früh überlieferten zweistufigen Gliederung in Archidiakonate und Dekanate. Ende des 16. Jahrhunderts waren die in der Woiwodschaft Pommerellen liegenden Pfarreien der Diözese Leslau Teil eines Netzes von 10 Dekanaten: Gdańsk (Danzig, 19 Pfarrbezirke), Gniew (Mewe, 8), Mirachowo (Mirchau, 13), Nowe (Neuenburg, 18), Puck (Putzig, 13), Starogard (Stargard, 19), Świecie (Schwetz, 17), Tczew (Dirschau, 16) und Wyspa Mniejsza/Steblewo (Kleines Werder/Stüblau, 12). Eine separate kirchliche Territorialeinheit stellte möglicherweise die Stadt Danzig mit ihren ca. 15 Kirchen dar (die sich Ende des 16. Jahrhunderts mehrheitlich in lutherischer Hand befanden) und den dazugehörigen Grundstücken und Bauten. Ein durchschnittliches Dekanat im Archidiakonate Pommerellen (das Dekanat Lębork/Lauenburg nicht mitgerechnet) hatte 15 Pfarrbezirke – ohne Berücksichtigung der Unterteilung in Pfarr- und Filialkirchen. Insgesamt gab es in dem Gebiet 137 Pfarreien, denen 1.029 Ortschaften zugeordnet waren. Hinzu kommen noch 18 Siedlungen, die keiner Pfarrei zugeordnet werden konnten, und noch einmal 7 Orte, deren Pfarresitz sich außerhalb Königlich Preußens befand.

Die Gesamtzahl der Pfarrbezirke in Königlich Preußen betrug Ende des 16. Jahrhunderts 397 (118 in der Diözese Culm, 6 in der Diözese Płock, 61 in der Diözese Pomesanien, 9 in der Diözese Ermland, 137 in der Diözese Leslau, 66 in der Diözese Gnesen). Hinzu kamen 9 Pfarreien, deren Sitz sich außerhalb der preußischen Woiwodschaften befand, die sich aber mit ihrem Territorium auch auf Königlich Preußen erstreckten. Ende des 16. Jahrhunderts befand sich zudem eine bedeutende Anzahl einstiger Pfarreien in protestantischer Hand. Insgesamt betraf das mindestens 60 Gebiete (5 in der Diözese Culm, 11 in der Diözese Pomesanien, 7 in der Diözese Ermland, 22 in der Diözese Leslau, 15 in der Diözese Gnesen). Von den 397 Pfarrbezirken entfielen 35 auf Städte, 346 auf Dörfer, 10 auf

Vorwerke, 5 auf Ortschaften mit einem Kloster (Kartuzy/Karthaus, Oliwa/Oliwa, Pelplin, Żarnowiec/Zarnowitz, Żukowo/Zuckau). Eine Pfarresiedlung wurde als Schloss bezeichnet (Starogród/Althaus).

Die Rekonstruktion des Straßen- und Wegenetzes wurde in Einklang mit der Verfahrensweise der gesamten Reihe gebracht: Wiedergegeben wird nicht der Stand vom Ende des 18. Jahrhunderts, sondern der Stand der Hauptverkehrswege im 16. Jahrhundert, ermittelt u. a. auf der Grundlage der Alkoholsteuer und der steuerpflichtigen Wirtschaftshäuser. Als hilfreich erwiesen sich auch Forschungsergebnisse zum Straßen- und Wegenetz Großpolens und Kujawiens.

Die einzelnen Stadtpläne sind mit einem ausführlichen Kommentar sowie mit Hinweisen auf die Quellenlage, den Forschungsstand und auf die Raumordnung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts versehen. Angesichts der überaus reichhaltigen deutschen und polnischen Fachliteratur wäre es nicht zielführend, an dieser Stelle diese Kommentare einfach zusammenzufassen. Es sei jedoch auf einige von den Autoren ausgewählte Gesichtspunkte hingewiesen.

Für Culm war das 16. Jahrhundert, anders als man aufgrund der Fachliteratur vermuten könnte, kein Zeitraum des Niedergangs, sondern der wirtschaftlichen Stabilisierung, wovon diverse Bauinvestitionen Zeugnis ablegen. Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen, das Straßennetz, die Stadttore wie auch die Gestaltung des Markplatzes und der Sakralbauten waren unverändert, abgesehen von einigen unbedeutenden Eingriffen. So war die Stadtmauer etwas erhöht worden, und zwei von sieben Toren wurden geschlossen. Das Rathaus wurde umgebaut, neue, repräsentative Bürgerhäuser entstanden. Die Klosteranlagen der Franziskaner und Benediktinerinnen dehnten sich zum Zwecke des Gartenbaus auf die anliegenden Quartale aus. Der Wohnungsbau konzentrierte sich zunehmend im östlichen Teil der Stadt, insbesondere im Bereich des Marktes (Rynek), der Grubnoer Str. (ul. Grubińska), der Thorner Str. (ul. Toruńska) und der Wasserstr. (ul. Wodna), in geringerem Grade auch in der Predigerstraße (ul. Kaznodziejska) und der Tuchmacherstraße (ul. Knapka). Wesentliches Element der Stadtlandschaft waren Gärten – im ungünstigeren Falle auch brachliegende Flächen, die unmittelbar an die Stadtmauer angrenzten. Im Nordosten befanden sich im 16. Jahrhundert noch die allmählich an Bedeutung verlierenden Vorstädte Rohrgasse (Rorgas) und Pantkensee, und zu Füßen der Hochebene, auf der die Stadt von der Weichsel her gelegen ist, die Vorstadt Fischerei (Rybaki).

In Marienburg lebten im 16. Jahrhundert ca. 3.000 Einwohner, zusammen mit den Vorstädten ca. 4.500. Die Stadt verfügte zu dieser Zeit noch über ihre mittelalterliche Stadnanlage – mit einer breiten, als Markt fungierenden Hauptstraße sowie einem doppelten Ring von Stadtbefestigungsmauern. Es war dies die Zeit der Entwicklung der beiden Vorstädte, d. h. der südlichen und der östlichen Vorstadt. Letztere war mit der Stadt durch zwei Tore verbunden; sie war kirchlicher Jurisdiktionsbezirk (Jurydyka) mit beachtlichen Brauereikapazitäten. Jenseits der Stadtmauer war die polnische Bevölkerung präsenter als in der Stadt, obwohl auch hier die deutsche Bevölkerung überwog. Förderlich für die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt, die auf Handwerk und Handel basierte, war die Lage am Schnittpunkt zweier Handelswege. Der eine verlief entlang der Weichsel (*via mercatorum*), der andere von der Mark Brandenburg nach Herzoglich Preußen (*via marchionis*). Vor allem aber befand sich hier eine Burg, deren räumliche Anlage damals weiterhin Bestand hatte.

Die räumliche Rekonstruktion Danzigs um ca. 1600 war nur möglich durch die Arbeiten am Historischen Atlas polnischer Städte und die sehr gute Quellenüberlieferung. Als kartographische Grundlage dienten zwei Stadtpläne vom Anfang des 19. Jahrhunderts (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XI.HA_AKS_Rolle 30L.; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 9,2/1036), sehr hilfreich waren jedoch auch zahlreiche Stadtpläne von der Wende des 16. zum 17. Jahrhundert. Dank der Analyse dieser Überlieferungen und Schriftquellen konnten etliche Industrie- und Handelsobjekte eingeordnet und lokalisiert werden, die auf früheren Plänen der Stadt Danzig aus dem 16. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts keine Erwähnung fanden. Die Stadt war von mannigfaltigen Festungsanlagen umgeben, die damals gerade modernisiert wurden. Innerhalb der Befestigungen war die mittelalterliche Stadnanlage erhalten, die die Form eines Kamms hatte: Die breiten Straßen in Richtung Mottlau waren untereinander durch zahlreiche enge Querstraßen und Gassen verbunden. Eine Neuheit war die Ausdehnung der Bebauung auf Bereiche von im Laufe der Zeit zugeschütteten alten Festungsgräben innerhalb neuer Verteidigungsanlagen. Auch das innerstädtische Bauen wurde forciert. Dank der historischen und natürlichen Rahmenbedingungen konnte die funktionale Spezifik der einzelnen Stadtteile bewahrt werden: Alte Vorstadt, Speicherinsel, Bleihof, Kampe, Langgarten, Mattenbuden, Alteschloss, Eimermacherhof und Brabank. Wegen des Ausbaus der Stadtbefestigungen und des

Verbots, in deren unmittelbarem Vorfeld Wohnungen zu bauen, wurden diese Bereiche als Handelsplätze genutzt. Auch wurden hier hydrotechnische Investitionen getätigt, die der Wasserversorgung der Stadt und von Industriebetrieben dienen sollten. Im Weiteren gab es eine lockere Vorstadtbebauung. Trotz wachsender Abhängigkeit von der Rechtstadt konnte die Altstadt samt Hakelwerk und eigenen Vorstädten ihre Eigenständigkeit bewahren.

Für Elbing ist die kartographische Überlieferung für den interessierenden Zeitraum nicht so reichhaltig, doch ist dank hervorragender Schriftquellenlage das Forschungsinteresse am städtischen Raum Elbings sehr groß gewesen, was auch zu entsprechenden Resultaten geführt hat. Die Veränderungen, zu denen es im städtischen Raum in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts kam, standen vor allem im Zusammenhang mit dem Bau neuer Stadtbefestigungsanlagen. Das Schleifen der mittelalterlichen Stadtmauer am Übergang von der Altstadt zur Neustadt ermöglichte hier die Anlage einer neuen Straße, und die Errichtung einer neuen Bastei erforderte das Abtragen der Jakobikirche. Die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts war zudem ein Zeitraum der Entwicklung der Vorstädte, besonders der südlichen Vorstadt, trotz ihrer partiellen Zerstörung durch Danziger Truppen im Jahre 1577. Ähnlich verhielt es sich im Falle der Neustadt, wo die Anfänge ständiger Bebauung außerhalb der Stadtbefestigungen ebenfalls in diesen Zeitraum fielen.

Das Wappen Königlich Preußens, das einen Adler mit Schwert darstellt, wurde auch von allen drei Woiwodschaften übernommen. Die großen preußischen Städte, wie u. a. Danzig, Culm und Elbing, leiteten ihre Wappen aus den Symbolen auf den kleineren Ortssiegeln her. Das rekonstruierte Wappen von Culm entspricht in seiner Gestalt der Zeit vor den Änderungen Anfang des 17. Jahrhunderts, als die wellenartigen Linien (Flüsse) durch neun Hügel ersetzt wurden, über denen ein Kavalierskreuz thront. Auch das Wappen von Marienburg leitet sich von der Darstellung auf dem kleineren Sekretsiegel, und nicht auf dem Großen Siegel, her. Im Gegensatz zu den Wappenzeichen der großen Städte geben die Quellen aus dem 16. Jahrhundert hier keine Grundlage zur Rekonstruktion der Farbgebung. Im Elbing der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts war man der Auffassung, das untere Feld des Wappens müsse von einem gespannten goldenen Netz bedeckt sein, nur fand dieses Element nicht konsequent Anwendung. Im Falle Danzigs kann man in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts kleinere graphische Korrekturen des Wappenzeichens konstatieren – so wurde der Abstand des oberen Kreuzes zum Innenrand der Krone vergrößert – was nach Meinung einiger Forscher einer stärkeren Position der Stadt gegenüber dem König Nachdruck verleihen sollte.

Charakteristisch für die Ortsnamen Königlich Preußens im 16. Jahrhundert ist deren Zweisprachigkeit. Nebeneinander existieren hier, nicht selten für dasselbe Objekt, polnische und deutsche Namen. Altpreußische (prußische) Namen hatten zu jener Zeit nur noch als Substitutionsformen dieser beiden Sprachen überdauert. Die große Mehrheit ursprünglich altpreußischer Namen findet sich in der Woiwodschaft Marienburg, im Löbauer Land und in einem Gebiet zwischen Graudenz und Lessen. Links der Weichsel gibt es nur vereinzelte Beispiele, und es gibt toponymische Migrationsspuren aus der Zeit der Deutschordensritter. Was deutsche Ortsnamen anbetrifft, gibt es auf dem Territorium Königlich Preußens im 16. Jahrhundert zwei Gebiete, in denen sie in großer Zahl auftreten: zum einen das Culmer Land, die Woiwodschaft Marienburg und der daran anschließende östliche Teil der Woiwodschaft Pommerellen, zum anderen der südwestliche Teil des Kreises Schlochau entlang der Brahe, an den Großpolen und Hinterpommern angrenzen. Nur sehr wenige deutsche Ortsnamen gab es im 16. Jahrhundert im Gebiet zwischen den Flüssen Brahe und Ferse. Insgesamt hatten ca. 33 % der Ortschaften Königlich Preußens im 16. Jahrhundert ausschließlich oder neben anderen auch deutsche bzw. verdeutschte Namen. Die Zahl der Ortschaften, die in den Quellen des 16. Jahrhunderts ausschließlich mit einem rein deutschen Namen bezeichnet wurden, ist jedoch mit gut 140 relativ gering – mit Schwerpunkten im östlichen Teil der Woiwodschaft Marienburg und in einem schmalen Küstenstreifen von der Frischen Nahrung bis nach Danzig. Das macht unter allen von im vorliegenden Atlasband behandelten Ortschaften einen Anteil von 6,5 % aus. Neben etymologisch deutschen Ortsnamen gibt es im Untersuchungsmaterial eine Fülle germanisierter Formen slawischer oder altpreußischer Namen, die sich eingebürgert hatten und allgemein verwendet wurden. Im 16. Jahrhundert waren auf dem Gesamtterritorium Königlich Preußens slawische, polnische, Ortsnamen am zahlreichsten vertreten, die namengeographische Verteilung ist jedoch uneinheitlich. Im polnischen Ortsnamengut dominieren eindeutig Bildungen, die mit Hilfe von *-owo* // *-ewo* und verwandten Suffixen entstanden sind (insgesamt ca. 500 Ortschaften mit solchen Namen), sowie Namen auf *-in(o)* (ca. 230 Ortschaften), die in der Regel eine possessive

Funktion anzeigen. In der Produktivität folgt im Untersuchungsmaterial das Namenbildungselement *-bn- (-no, -na, -ne), das in ca. 120 der hier analysierten Ortsnamen des 16. Jahrhunderts festzustellen ist und damit für lediglich 5,5 % aller Siedlungsobjekte steht. Das Phänomen der Angleichung fremder Ortsnamen an die eigene Sprache war im Polnischen ebenso verbreitet wie im Deutschen und umfasste sowohl phonetisch-lexikalische wie auch rein phonetische Substitutionen. Alle im Atlas verwendeten historischen Namen wurden in ihrer Lautung an die gegenwärtigen Schreibregeln angepasst. Der Hauptname, der die jeweilige Karte bezeichnet und zugleich Stichwort im Index ist, richtet sich grundsätzlich nach dem Kriterium der Frequenz – ausgewählt wurde die Form, die in den Quellen der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am häufigsten vorkommt, unabhängig davon, ob es eine polnische oder eine deutsche Namenform ist. Gibt es mehrere Namen, die nebeneinander mit gleicher Häufigkeit für ein und dieselbe Ortschaft verwendet wurden, wurde als Hauptname die Form gewählt, die in den Quellen vor der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts Verwendung fand, oder aber die Form, die sich nach diesem Zeitraum einbürgerte.

Übersetzung aus dem Polnischen: Gero Lietz

SPIS MAP TEKSTOWYCH
LIST OF TEXT MAPS
VERZEICHNIS VON TEXTKARTEN

1. Miejscowości o nazwach pochodzenia staropruskiego lub zawierające staropruskie elementy... 33
2. Miejscowości mające w XVI w. nazwę niemiecką lub zgermanizowaną (w tym miejscowości mające jednocześnie nazwę polską) 36
3. Miejscowości mające w XVI w. wyłącznie niemiecką nazwę 37
4. Porównanie sieci drogowej Prus z atlasu Mariana Biskupa (A) i obecnej rekonstrukcji (B). Ze względu na obowiązującą skalę w mapy dróg (1:500 000) należało dążyć do uzyskania zgeneralizowanego i ujednoczonego obrazu sieci drogowej. Na mapie użyto znaków konwencjonalnych mapy głównej Atlasu 43
5. Wysokość opłaconego czopowego w 1569 r. na podstawie danych z sumariusza podatkowego... 44
6. Sieć karczem w Prusach Królewskich w 1570 r. na podstawie danych z rejestru poborowego.. 45

SPIS MAP W CZĘŚCI I
LIST OF MAPS IN PART I
KARTENVERZEICHNIS IM TEIL I

1. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku
2. Podziały kościelne Prus Królewskich w drugiej połowie XVI wieku
3. Rozmieszczenie własności ziemskiej w Prusach Królewskich w drugiej połowie XVI wieku
4. Ważniejsze drogi Prus Królewskich w drugiej połowie XVI wieku
5. Gdańsk około 1600 roku
6. Chełmno w drugiej połowie XVI wieku
7. Malbork w drugiej połowie XVI wieku
8. Elbląg w drugiej połowie XVI wieku

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE
państwa
województwa
powiatu
posiadłości miejskich
diecezji
archidiakonatu
parafii

CHARAKTER OSIEDLI
stolica województwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
siedziba archidiakonatu
siedziba dekanatu
siedziba parafii
osada folwarczna parafialna
zamek parafialny
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI
miasto duże
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek

WŁASNOŚĆ OSIEDLI
królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI
(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik generalny
sejmik partykularny

KOMUNIKACJA
ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)
rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
poziomice
punkty wysokościowe

BOUNDARIES OF
state
voivodeship
district
municipal properties
diocese
archdeaconry
parish

CHARACTER OF SETTLEMENT
capital of voivodeship
capital of district
town, small town
parish village
big village
other locality
capital of diocese
capital of archdeaconry
capital of deanery
capital of Catholic parish
manorial settlement as a centre of Catholic parish
castle as a centre of Catholic parish
abbey
mill or smithy settlement
manorial settlement
glass-works
castle

SIZE OF LOCALITY
big town
town
small town, big village
village, hamlet

TYPE OF SETTLEMENT PROPERTY
royal
ecclesiastical
gentry
municipal

SEATS OF OFFICES AND INSTITUTIONS
(underlined place name)
seat of starosta
land dietine
particular dietne

COMMUNICATION
major roads

TOPOGRAPHY (of the turn of the 18th century)
rivers and lakes
marshes and swamps
forests
contour lines
altitude points

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ LEGENDE DER HAUPTKARTE

GRANICE

państwa
województwa
powiatu
posiadłości miejskich
diecezji
archidiakonatu
parafii

CHARAKTER OSIEDLI

stolica województwa
stolica księstwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
stolica diecezji
siedziba archidiakonatu
siedziba dekanatu
siedziba parafii
osada folwarczna parafialna
zamek parafialny
opactwo
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
huta szkła
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto duże
miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski
sejmik partykularny

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
poziomice
punkty wysokościowe

GRENZEN

Staat
Woiwodschaft
Kreis
Grenze der Stadtmark
Diözese
Archidiakonats
Pfarrbezirk

ART DER ANSIEDLUNG

Woiwodschaftshauptstadt
Hauptstadt des Fürstentums
Kreisstadt
Stadt, Städtchen
Pfarrdorf
großes Dorf
andere Ortschaft
Hauptstadt der Diözese
Zentrum des Archidiakonats
Zentrum des Dekanats
Zentrum des katholischen Pfarrbezirks
Vorwerkssiedlung als Pfarsitz
Schloss als Pfarsitz
Abtei
Mühlen-, Schmiedesiedlung
Vorwerkssiedlung
Glashütte
Schloss

GRÖßE DER ANSIEDLUNGEN

Großstadt
Stadt
Städtchen, großes Dorf
Dorf, Weiler

SIEDLUNGSEIGENTUM

königlich
kirchlich
adlig
städtisch

SITZ VON ÄMTERN UND INSTITUTIONEN

(unterstrichene Ortschaftsnamen)
Burgstarostei
Provinziallandtag
Partikularlandtag

VERKEHR

wichtigere Wege

TOPOGRAPHIE (die Wende wes 18. zum 19. Jh.)

Flüsse und Seen
Sümpfe und Moore
Wälder
Höhenlinien
Höhenlage